

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Колесников К.М. Торгівля та її регулювання в античності: загальні тенденції та північнопричорноморська специфіка (частина 2) 3
Морозов О.В. Зовнішньоторговельна політика Російської імперії в умовах континентальної блокади 1807-1812 рр. 7
Косяк С.М. Німецький релігійно-місіонерський рух в Африці (друга половина XIX ст.). 11
Коляструк О.А. Повсякдення життя радянського суспільства 1920-1930-х рр. у сучасній російській історіографії 15
Дутчак В.В. Українська революція на Катеринославщині та Херсонщині. Завершальний етап (огляд подій, 1921 рік) 20
Тарасов В.В. Образ горбачовської «перебудови» 1985-1991 років у сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації 25
Марченко Р.В. Комісії та групи з опрацювання проекту нової Конституції незалежної України 90-х рр. XX ст. Утворення, персональний склад, підсумки діяльності 28

ФІЛОСОФІЯ

Громов В.Е. К вопросу о духовном содержании нравственности. Этика разумного эгоизма и нравственная жизнь 32
Айтов С.Ш. Философские науки, историческая антропология и изучение социально-культурного феномена интеллигенции 38
Панфилов В.А., Коломейцев А.Е. Проблема истины в абстрактной и прикладной математике (часть 2) 41
Павлова Т.С. Трансцендентально-антропологічні засади антиномічного статусу моралі і права у практичній філософії І. Канта 48
Осетрова О.О. З. Фрейд: теорія потягу до смерті та її значення 53
Кравцов Ю.С. Коммуникативная проблематика информационного общества 58
Александрова Е.С. Институциональные основания становления среднего класса в современном украинском обществе 62

БІОЛОГІЯ

Акимов Д.И. Территориальный маркетинг и «Евро-2012» 68
Безрукова О.А. Становлення соціології дитинства: від досліджень соціалізації до нової соціологічної галузі 71
Зоська Я.В. Стилї життя студентів: спроба визначення методики дослідження 76
Дурманенко О.О. Релігійність студентської молоді: перспективи соціологічного дослідження (на прикладі студентства Волині) 81
Нечитайло И.С. Исследование роли образования как фактора формирования социально-классовой идентичности (некоторые результаты глубинных групповых интервью) 86
Матвійчук Т.Д. Соціальна ідентичність у контексті розвитку громадянського суспільства 88
Бабак І.М. Ідентифікація особистості як соціально-психологічний механізм подолання бідності 92
Мягких В.Б. Дослідження здоров'я у вітчизняній соціологічній науці: історичний аспект 94
Береговой В.І. Об'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле в кількісних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту (частина 1) 99

ПІЛОЛІТІКА

Тупиця О.Л. Моделі взаємодії профспілок та політичної влади в контексті сучасного світового досвіду 104
Zherebkin M.S. From ideological analysis to the critique of ideology and the importance of this 'new turn' in political theory for an analysis of the phenomenon of Postcommunist national ideologies 110
Давидович С.Н. Становлення багатопартійної системи як важливої умови демократизації суспільства 115
Северинюк В.М. Науково-теоретичні витоки та головні концептуальні засади політичного біхевіоризму 119
Лендъел М.О. Теоретико-методологічні аспекти дослідження місцевих політичних еліт країн Центральної та Східної Європи 124
Худолій А.О. Філософія зовнішньої політики экс-президента США Дуайта Ейзенхауера 129
Ткаченко О.М. Проблеми гендерної рівності в контексті основних типів демократії 133
Стряпко І.О. Поширення української літературної мови на Закарпатті в 20 роках XX століття 137
Майборода М. І. «Народний Союз Наша Україна» у політичному процесі Донецької області 140
Плакіда Р.М. Молодіжний робітничий рух як специфічна риса молодіжного руху Донецької області 145
Проскуріна О.О. Політична культура України: етапи й тенденції розвитку від перебудови до сьогодення 150
Рибак А.І. Аналіз державної політики: деякі теоретичні аспекти 154
Михайловська О.Г. Інституційні деформації у процесі розвитку громадянського суспільства в Україні 160
Фисун А.А. Патримониализм в теории господства М. Вебера 165

РЕЦЕНЗІЯ

Куделко С.М. Історія повсякденності через призму історіографії та методології 170
Хігерер В.М. Рецензія на книгу Олега Козерода «Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр.» 171

АНОТАЦІЯ

CONTENTS

HISTORY	<p>Kolesnykov K.M. Trade and Its Regulation in Antiquity: General Tendencies and North Black Sea Specifics (Part 2) 3</p> <p>Morozov O.V. The Russian Empire's Foreign Trade Policy in Conditions of the Continental Blockade of 1807–1812 Years 7</p> <p>Kosyack S.M. German Religious-Missionary Movement in Africa (the Second Part of the 19th Century) 11</p> <p>Kolyactruck O.A. Daily Life of the Soviet Society of 1920–1930 Years in Contemporary Russian Historiography 15</p> <p>Dutchack V.V. Ukrainian Revolution in Katerinoslav and Kherson Regions. Closing Period (the Observation of Actions of 1921) 20</p> <p>Tarasov V.V. The Gorbachov Perestrojka' Image of 1985–1991 Years in Contemporary Historiography: the Problem of Terminology and Interpretation 25</p> <p>Marchenko R.V. Commissions and Groups of Development of the Project of New Constitution of Independence Ukraine in 90-s of the 20th Century: Forming, Personal Stuff, Results of Activity 28</p>
PHILOSOPHY	<p>Gromov V.E. To the Question about Spiritual Content of Morality. Ethics of Rational Egoism and Moral Life 32</p> <p>Aytov S.Sh. Philosophical Sciences, Historical Anthropology and Investigation of Social-Cultural Phenomenon of Intelligentsia 38</p> <p>Panfilov V.A., Kolomejtsev A.E. The Problem of Truth in Abstract and Applied Mathematics (Part 2) 41</p> <p>Pavlova T.S. Transcendental-Anthropological Foundations of Antinomian Status of Morality and Law in I. Kant's Practical Philosophy 48</p> <p>Osetrova O.O. S. Freud: Theory of Desire to Death and Its Meaning 53</p> <p>Kravtsov Yu.S. Communicative Problems of Information Society 58</p> <p>Alexandrova E.S. Institutional Foundations of Becoming the Middle Class in Contemporary Ukrainian Society 62</p>
SOCIOLOGY	<p>Akimov D.I. The Territorial Marketing and «Euro 2012» 68</p> <p>Bezrukova O.A. Becoming of Sociology of Childhood: From Researching of Socialization to the New Sociological Branch 71</p> <p>Zos'ka Ya.V. Student Lifestyle: Experience of Determination of the Method of Researching 76</p> <p>Durmanenko O.O. Religiousness of Students: Perspective of Sociological Investigation (Based on Volhyn Students' Life) 81</p> <p>Nechitajlo I.S. Researching of the Role of Education as the Factor of Forming of Social-Class Identity (Some Results of Deep Group Interviews) 86</p> <p>Matvijchuck T.D. Social Identity in the Context of Development of Civil Society 88</p> <p>Baback I.M. Personal Identification as Social-Psychological Mechanism of Overcoming of Poverty 92</p> <p>Myagkih V.B. Researching of Health in Ukrainian Sociology: Historical Aspect 94</p> <p>Beregovoj V.I. Objective Negative-Reflective Sociological Notion Field in Quantitative Methods of Forecast of High Point of Military-Political Conflict (Part 1) 99</p>
POLITICAL SCIENCES	<p>Tupytsya O.L. Models of Interrelations of Trade Unions and Political Power in the Context of Contemporary World Experience 104</p> <p>Zherebkin M.S. From ideological analysis to the critique of ideology and the importance of this 'new turn' in political theory for an analysis of the phenomenon of Postcommunist national ideologies 110</p> <p>Davydovych S.N. Becoming of Multipartism System as the Main Condition of Democratization of Society 115</p> <p>Severinyuck V.M. Scientific-Theoretical Origins of Conceptual Frameworks of Political Behaviorism 119</p> <p>Lend'el M.O. Theoretical-Methodological Aspects of Researching of Central and Eastern Europe States' Local Political Elites 124</p> <p>Hudolij A.O. The Dwight Eisenhower's Philosophy of Foreign Policy 129</p> <p>Tkachenko O.M. Problems of Gender Equality in the Context of Main Types of Democracy 133</p> <p>Stryapko I.O. Spreading of Ukrainian Literature Language in Trans-Carpathian Region in 20-s of the 20th Century 137</p> <p>Majboroda M.I. «National Union Our Ukraine» in Political Process of Donetsk Region 140</p> <p>Plakida R.M. Youth Work Movement as a Specific Feature of Youth Movement of Donetsk Region 145</p> <p>Proskurina O.O. Political Culture of Ukraine: Periods and Tendencies of Development from Perestrojka to Nowadays 150</p> <p>Ryback A.I. Analyses of State Policy: Some Theoretical Aspects 154</p> <p>Mychailovs'ka O.G. Institutionalization Deformations in the Process of Development of Civil Society in Ukraine 160</p> <p>Fisun O.A. Patrimonialism in the theory of domination of Max Weber 165</p>
	<p>REVIEW</p> <p>Kudelko S.M. History of Daily Life Through the Prism of Historiography and Methodology 170</p> <p>Hiterer V.M. The Review of the Oleg Kozerod's Book «Jews of Ukraine in the Period of New Economical Policy: 1921–1929 Years» 171</p>
	<p>ABSTRACTS 172</p>

ІСТОРІЯ

К.М. КОЛЕСНИКОВ

ТОРГІВЛЯ ТА ЇЇ РЕГУЛЮВАННЯ В АНТИЧНОСТІ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКА СПЕЦИФІКА (ЧАСТИНА 2)

Колесников Костянтин Миколайович – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, доцент, кандидат історичних наук

3

Розгляд способів регулювання зовнішньоекономічної діяльності не буде повним без відповіді на питання: чи могли дані методи, навіть за умов свідомого й комплексного їх застосування, кардинально змінити економічну ситуацію в Середземномор'ї або сприяти зміні економічного становища конкретної країни, приміром, як це відбувалося в XIX – XX ст. у ході промислової революції у зв'язку із запровадженням чи то протекціоністської, чи то фритредерської моделі митної політики. Безпосередньо із цим питанням пов'язане ще одне, вужче: чи мала місце конкуренція на міжнародних ринках між провідними еллінськими державами?

Існування міждержавної торгової конкуренції (що можлива за наявності відповідного співвідношення між попитом і пропозицією) передбачає провідну роль міжнародної торгівлі у сфері забезпечення потреб населення товарами першої необхідності, маючи на увазі під останніми «стратегічні» продовольчі товари, виробити які на місці в достатньому обсязі неможливо, і так само неможливо без них уявити задоволення основних життєвих потреб давніх греків – від харчових до культово-релігійних. З трьох основних видів таких товарів: оливна олія, вино і хліб – останній, безперечно, мав найбільше значення¹. Встановлення факту наявності міжнародної торгової конкуренції відразу підвищує значення методів регулювання торгівлі до рівня системи свідомого державного управління економікою найрозвинутіших

країн. З цього погляду, в рамках даної роботи верифікації підлягає гіпотеза щодо існування торгової конкуренції між Боспором та Єгиптом у III ст. до н. е., що стала однією з актуальних тем вітчизняної історіографії 1928 – 1961 рр. Довівши факт існування такої конкуренції, можна буде погоджуватися з тезою М.І. Ростовцева, що антична економіка в елліністичну (й римсько-імперську) добу відрізнялася від сучасної (йшлося про кінець XIX – першу половину XX ст.) лише кількісно, а не якісно. А це відповідним чином розширює наші уявлення про функції та арсенал державно-регулятивних заходів у сфері економічного виробництва та обміну, а також певним чином уподібнює функції тодішніх митно-податкових служб та митних систем сучасних країн. Таке уподібнення, пов'язане з перебільшенням впливу торгівлі на політику в давнину, приводить до уявлень, що торгові шляхи неминуче збігаються з політичними зв'язками.

Уперше можливість формулювання гіпотези про конкуренцію між Боспором і Єгиптом у хлібній торгівлі на просторах Східного Середземномор'я передбачив М.І. Ростовцев у статті «Greek Sightseers in Egypt» [43, 13 – 15], хоч сам він, посилаючись на низький рівень розвитку продуктивних сил в елліністичному сільському господарстві, відкидав вірогідність цього припущення. Авторство гіпотези про єгипетсько-боспорську конкуренцію в хлібній торгівлі III ст. до н. е., таким чином, належить С.А. Жебелову, який у працях «Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре» (1933) та «Основные ли-

нии экономического развития Боспорского государства» (1934) узяв факт цієї конкуренції за основу своїх подальших міркувань щодо причин прогресуючого політико-економічного занепаду Боспору від III до I ст. Дану гіпотезу було швидко підхоплено та розтиражовано в історіографії, хоч її основою стали всього кілька рядків з так званих Зенонових папірусів, де йдеться про заходи помічника управителя царським господарством Птоломея II Філадельфа щодо забезпечення транспортом «послів від Перісада та феорів з Аргосу», які прямували спостерігати за святом в Арсінойській ном [12, 261].

Не вдаючись у критику даного запису, а детально розглядаючи аргументацію гіпотези С.А. Жебелюва (переважно непрямі докази), міжнародну політичну й економічну ситуацію в тогочасному Східному Середземномор'ї та прискіпливо аналізуючи епіграфічні й наративні джерела історії елліністичного господарства, М.К. Трофімова у статті «Из истории эллинистической экономики. К вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта в III в. до н. э.» (1961) встановлює декілька головних форм забезпечення єгейських полісів – основних споживачів заморського експорту – хлібом. Так, по-перше, безпосереднє захоплення було цілком ординарним засобом привласнення необхідних продуктів. Приміром, у корпусі творів Демосфена (Dem., I, 6) та псевдоаристотелівській «Економіці» (Ps.-Arist. Oecon., II, 1346b) повідомляється про насильницьке розвантаження під час голоду афінських кораблів з хлібом візантійцями, калхедонянами та кізикійцями, а в промовах оратора Лікурга згадується пограбування родосцями афінських хлібних суден на шляху з Єгипту в Пірей [36, 59]. У цьому зв'язку особливим сенсом наповнюється стандартна норма-привілей проксенічних актів – «право входу і виходу в гавань під час війни та миру без пограбування та без договору».

По-друге, значну роль у поповненні хлібних ресурсів відігравали дари. Ця практика, що була яскраво засвідчена в IV ст., у III ст. – у добу суперництва елліністичних монархів, які такими дарами мостили шлях своїм політичним інтересам, – істотно поширилась. Прикладом тут є дари Кірени грецьким полісам, що страждали від голоду, в розмірі близько 805 тис. медимнів (SEG, IX, 2); дарунок царя неонів Авдолеонта в 7 500 македонських медимнів, доставлений ним за власний кошт у гавань Пірея (Syll 3., 371, 25 – 34); дар боспорського царя Спартока в 15 000 медимнів, зроблений, як і попередній, у зв'язку зі звільненням Афін від влади Деметрія Поліоркета, що засвідчувалося декретом 289 – 288 рр. до н. е. (Syll 3., 370, 23 – 24); дарунок Лісимаха Афінам в 10 000 аттичних медимнів пшениці (Syll 3., 374, 7 – 12); дар (δωρον) Гіерона Сіракузького Птоломею під час хлібного лиха в Єгипті, засвідчений Афінсем, – корабель, на-

вантажений між іншим 60 000 медимнами хліба (Athen., V, 209b); величезні у своїй сумі дари і митні пільги від багатих полісів та могутніх монархів Родосу, постраждалому від страшного землетрусу 227 р. до н. е., про що повідомляє Полібій (Polyb., V, 88, 89) тощо.

По-третє, не останнє місце серед форм економічних зв'язків неторгового характеру посідали військова контрибуція і дари (δωρα), що стягувалися примусово з підкореного населення та нерідко перетворювалися на регулярну данину – форос (пор.: Polyb., IV, 46). Яскравим прикладом цього можуть служити згадки в ольвійському декреті на честь Протагена дарунків, що виплачувалися царю Сайтафарну і «скіпетроносцям» (IOSPE, I 2, 32).

По-четверте, поширеною формою регулювання хлібної проблеми були такі заходи територіально великих елліністичних держав, як натуральні поставки та збут урядом зерна в райони, що потерпали від його дефіциту. Приміром, якщо в листі Антигона декларувалося підвезення хліба в лесбоські поліси із безпосередньо обкладених податком територій, то єгипетський Тебтуніський папірус 201 р. (Тeb., I, 8), навпаки, повідомляє про виплату форосу у вигляді хліба Лесбосом та Фракією.

По-п'яте, в багатьох випадках торговим формам забезпечення хлібом були властиві елементи тих самих дарів, тільки не в прямому, а в перетвореному вигляді. Йдеться про неодноразову й різноманітну тільки за методом допомогу, яку надавали державі громадяни цього поліса або іноземці (IG, II 2, № 903 = МИС, № 5; IOSPE, I 2, 32; Syll 3., 493, 10 – 11; OGIS, 4, 21 – 23; SEG, I, fasc. II, 366, 40 – 45) під час закупівель хліба (фінансові субсидії, продаж зерна за нижчими цінами тощо). Ступінь добровільності завжди був різний: від примусових літургій до цілком вільної ініціативи, викликаній прагненнями прославитися як евергет, піднести власну політичну вагу чи досягти суто ділових матеріальних пільг та привілеїв [36, 59 – 62].

Утім, не вартоне дооцінювати ступінь розповсюдженості торгових способів хлібопостачання. У класичну й елліністичну епохи поширюється практика укладання між полісами договорів і контрактів (συνθήκαι καὶ συμβολαί). Так, протягом IV і якоїсь частини III ст. між Афіними і Боспором (точніше, боспорським царським домом Спартоکیدів) існувала торгова угода, що підтверджувалася з кожною зміною володаря на боспорському престолі [17, 116 – 131]. Контракти і договори як дійові заходи забезпечення харчування (τροφή) поліса згадує в своїй «Риторичі» Аристотель (Arist., Rhetor., A 4, 1359b, 19 і далі). Різні поліси в III ст. до н. е., незважаючи на політичну ситуацію та реальні загрози через експансіоністську політику елліністичних монархів, використовували старий для грецького світу спосіб хлібопостачання – ситонії, експедиції

для закупівлі хліба. Приміром, є відомості про афінські ситонії III ст. в Метапонт і Сиракузи (SEG, III, 92), афінську ситонію 271 – 270 рр. до н. е. в невідоме місце (SEG, XIV, 65), збереглися дані про три самоські ситонії, згадувані в декреті на честь Булагора 246 – 245 рр. (SEG, I, fasc. II, 366) тощо [36, 64].

Будь-яка форма забезпечення харчування (τροφή) населення поліса приховувала якісь проблеми й конфлікти, втім найпроблемнішою була торговельна форма, оскільки змушувала слабкі полісні адміністративні структури шукати рівновагу між непомірно високими цінами, що прагнули нав'язати приватні торговці, та перспективою залишити місто на голодному пайку. Розв'язувати цю дихотомію в умовах перманентних фінансових ускладнень, що виникали через досить примітивну бюджетну організацію, вдавалося, як ми вже говорили, завдяки залученню добровільної чи напівдобровільної ініціативи громадян та іноземців [36, 64]. Не можна сказати, що не здійснювалися спроби зняти цю суперечність. Так, у декреті з Іосу кінця III ст. до н. е. йдеться про Діонісіодора, сина Демофіла, обраного агораномом, який, щоб «громадяни мали можливість купувати достатню [кількість] хліба, переконав інших громадян внести наперед і вніс уперед сам без відсотків гроші» (IG, XII, 5, 1011, 3 – 4). Паралелі подібному способу розв'язання проблеми загальнодержавних хлібних закупівель простежуються і в інших декретах (IG, XI, 4, 1049), у тому числі в ольвійському декреті на честь Протагена (IOSPE, I 2, 32). У ході підготовки до синоїкізму Лебедоса і Теоса, виробляючи статус нового поліса, представники лебедосців досягають згоди Антигона на створення постійного грошового фонду для потреб хлібного імпорту. «Представники лебедосців казали, що потрібно на хлібний запас виділити з доходів 1 400 золотих, щоб кожен бажаючий, узявши під заставу це золото, ввозив хліб у місто й продавав протягом року, коли забажає; коли ж рік закінчиться, віддав золото місту і саму [суму], і проценти, під які вона взята» (Syll 3., 344, 72 – 76). У запереченнях Антигона на перше місце висунуто фінансові міркування: «Ми раніше не бажали жодному місту надавати [право самостійного] ввезення хліба, ані створювати хлібний запас, не дозволяючи, щоб міста на це витрачали багато грошей, які не є необхідні...», але ж «ми встановлюємо це, піклуючись, щоб міста стали вільними від боргів»² (Syll 3., 344, 80 – 82; 87 – 88). Надія позбавити місто боргів змушує Антигона погодитися на проект лебедосців. Певною паралеллю цьому проекту створення резервного грошового фонду, що гарантував би стабільність торгівлі й зменшував ризики, була практика продажу хліба в борг, властива афіно-боспорським торговельним операціям IV ст. до н. е. (IG, II 2, № 212, 54 – 59 = МИС, № 3, с. 240; Dem., XX, 40). Отже, залежність хлібопостачання полісів від торгівлі

породжувала складну проблему фінансування цієї торгівлі.

На тлі збереження традиційних форм забезпечення продовольчих потреб у добу еллінізму поширюються, як уже зазначалося, централізовані способи вирішення хлібного питання для населення міст, що не мали нічого спільного з тією полісною торгівлею хлібом, за якої зацікавлене місто було вільне як у виборі свого контрагента, так і в умовах контракту. Фактично йдеться вже не про вільну торгівлю, а про регламентоване царською адміністрацією постачання місту зерна від сатрапів. Елліністичні правителі з готовністю йдуть на широкий дозвіл регламентованої торгівлі, оскільки саме від неї у вигляді мита могли збільшуватися доходи царських сатрапів. Так, з прискіпливою увагою і ретельністю визначається порядок ввезення й вивезення товарів для об'єднаних Лесбосу і Теосу (Syll 3., 344, 94 – 101).

Ще однією особливістю торгового обміну епохи класики й еллінізму було, за словами М.К. Трофімової, те, що «зовнішні торгові зв'язки залишали нібито канву, по якій політика вишивала свої візерунки, але візерунки ці не повторювали обриси канви: політична ситуація змінювалась, торгові зв'язки ще довго залишалися незмінними» [36, 67]. Так, в адресованих купцям численних проксенічних декретах, що покривають дрібною мережею зовнішньоторговельних зносин усе Середземномор'я, важко знайти якусь політичну логіку. Громадяни одного й того ж поліса ведуть торгівлю з областями, підпорядкованими і Єгипту, і Сирії, і Македонії, хоча ці країни ворогують між собою. Дуже стійкими залишалися зв'язки колонії з метрополією. Не менш міцними виявлялися зв'язки з хлібопостачальними центрами: наприклад, за Клазоменами, що за Анталкідовим миром відійшли до Персії, афінським декретом 387 – 386 рр. до н. е. підтверджувалося право прибувати в гавані тих міст, в яких клазоменійці забезпечували себе хлібом.

4

Підсумовуючи попередні міркування, слід підкреслити, що вільна зовнішня торгівля хлібом була далеко не єдиною формою розв'язання проблеми хлібопостачання грецьких полісів. Дари, військова здобич, данина, система обкладення і збуту хліба в підвладних елліністичним царствам територіях – усе це говорить про значний вплив політичного фактора на розподіл зернових багатств. Це означає, що продукти землеробства далеко не завжди набували форми товару, що продавався й купувався на ринку. Їх багатство чи нестача прямо не визначалися кількістю зерна-товару, інакше кажучи, пропозицією в торгівлі. Хлібопостачання не залежало від співвідношення попиту і пропозиції, тому перманентний хлібний дефіцит необов'язково був пов'язаний з нестачею хліба чи з нібито низькою технікою землеробства

(приклад технологічно розвинутого й одночасно централізованого «командно-адміністративного» сільськогосподарського виробництва в Єгипті III ст. до н. е. видається вельми показовим). Отже, для «міжнародних зносин, де з такою силою виявляли себе методи позаекономічного примусу, припущення, що могла мати місце торгова конкуренція двох держав (Боспору і Єгипту), яка проходила у формах, подібних до сучасних (одна з держав хилиться до занепаду в результаті поразки на міжнародному ринку), здається невинуватим» [36, 68].

З одного боку, засоби позаекономічного, неторгового розв'язання найгострішої для античних полісів продовольчої проблеми, розглянуті вище, обмежують сферу функціонування вільної зовнішньої торгівлі. Це, безперечно, звужує сферу впливу державно-регулятивних методів управління зовнішньоекономічною діяльністю, якщо не перетворює їх на маргінальні заходи урядів. Отже, дані методи, навіть за умов свідомого й комплексного їх застосування, не могли кардинально змінити економічну ситуацію в Середземномор'ї або сприяти змінам економічного становища конкретних країн. Утім, з іншого боку, саме ці позаекономічні засоби втручання елліністичних держав у сферу продовольчого (і не тільки) обміну можуть розглядатися як спроби регулювання торгівлі шляхом обмеження сегмента, в якому функціонували б механізми вільного ринку.

Насамкінець, необхідно зазначити, що в античному світі з усіх форм економічного обміну торгівля, хоча й не займала маргінальне місце, проте зовсім не домінувала над неторговими формами постачання й обміну. З огляду на те, що навіть найважливіші для виживання насе-

лення продовольчі продукти, перш за все хліб, переважно не набували (або, інакше кажучи, набували в незначній своїй частині) форми товару, міждержавній економічній конкуренції, подібної до епох Нового і Новітнього часу, не було місця в античному Середземномор'ї. Від доби архаїки через період класики до епохи еллінізму зміни значення ролі торгівлі як однієї з форм економічного обміну метафорично можна уподібнити параболі. Тобто від маргінального, допоміжного засобу в архаїчну епоху, коли системно культивувався ідеал полісної автаркії, торгівля стала одним з найпоширеніших способів забезпечення найпередовіших полісів усім необхідним, що не можна виробити на місці, в класичну добу, а в період еллінізму – всього лише одним з наявних ефективних методів постачання населення дефіцитних продуктів. У цьому зв'язку такі методи державного регулювання торговельної активності, як грошово-фінансове регулювання, встановлення державної монополії на продаж (інколи на виробництво) певної групи товарів, законодавче закріплення конкретних пунктів (переважно портів) здійснення операцій купівлі-продажу, спрощення структури та зменшення кількості митних платежів, нарешті, дарування ателії – права торгівлі без мита (і свободи від різного роду податей), в основному, не прагнули до стимулювання власного виробництва і сприяння розвитку певних економічних галузей, боротьби з іноземними конкурентами і підтримання вітчизняного виробника. Головною метою всього комплексу перелічених заходів було задоволення інтересів державного фіску, тобто гарантування подальшого збагачення державної скарбниці за рахунок торговельного мита, митних платежів та інших засобів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции / Под ред. В.И. Кузицина. – СПб., 2000.
2. Антология эпиграфических памятников Херсонеса в русских переводах // Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Х., 2001.
3. Аристотель. Политика / Аристотель; Пер. С.А. Жебелева, М.Л. Гаспарова. – М., 2002.
4. Белох Ю. История Греции / Пер. с нем. М. Гершензона. – Т.1. – М., 1897.
5. Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1953.
6. Борисова В.В. К вопросу об астиномах Херсонеса // Вестник Древней истории. – 1955. – № 2. – С. 143 – 148.
7. Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли. (На примере Северного Причерноморья). – Л., 1984.
8. Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н. э.) // Вестник Древней истории. – 1958. – № 1. – С. 129 – 137.
9. Бюхер К. Очерки экономической истории Греции / Пер. с нем. Г.П. Федотова. – Л., 1924.
10. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – М., 1989.
11. Винокуров Н.И. Античная виноторговля в Северном Причерноморье // Боспорские исследования. Вып. III. Сборник / Ред.-сост. В.Н.Зинько. – Симферополь, 2003. – С. 5 – 37.
12. Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 231 – 312.
13. Давня історія України. В 3-х т. – Т. 2: Скіфо-антична доба / Бессонова С.С., Гаврилюк Н.О., Зубар В.М. та ін. – К., 1998.
14. Демосфен. Речи. В 3-х т. / Пер. с древнегреч., отв. ред. Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, Э.Д. Фролов. – Т. 1. – М., 1994.
15. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М.; Л., 1953.
16. История Европы. – Т. 1: Древняя Европа. – М., 1988.
17. Історія митної справи в Україні: У 2-х т. / К.М. Колесников, О.В. Морозов, Г.М. Виноградов, О.О. Дячок та ін.; За ред. П.В. Пашка, В.В. Ченцова. – К., 2006.
18. Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. – V в. н. э. (на материалах Херсонеса). – Х., 1989.

19. Кацевалов А. Нариси з історії економічного життя грецьких колоній на північному Узбережжі Чорного моря // Збірник заходознавства ВУАН. – К., 1927 // НБ ім. В.І.Вернадського. – В0132204. – Вирізка. – С. 1 – 46.
20. Колесников К.М. Кадрове забезпечення торговельно-митної інфраструктури античних держав Північного Причорномор'я // Грانی. – 2007. – № 3 (53). – С. 3 – 8.
21. Колесников К.М. Політико-правовий статус античних держав Північного Причорномор'я // Вісник Академії митної служби України. – 2004. – № 4. – С. 118 – 133.
22. Колобова К.М. Политическое положение городов в Боспорском государстве // Вестник Древней истории. – 1953. – № 4.
23. Кузнецов В.Д. Некоторые проблемы торговли в Северном Причерноморье в архаический период // Вестник древней истории. – 2000. – № 1. – С. 16 – 39.
24. Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск, 1987.
25. Мейер Э. Экономическое развитие Древнего мира. – Пг., 1923.
26. Надписи Ольвии (1917 – 1965) / Под ред. Т.Н. Книпович, Е.И. Леви. – Л., 1968.
27. Нейхардт А.А. Херсонесские клейма как источник для изучения торговых связей Боспора в эллинистическую эпоху // Проблемы социально-экономической истории Древнего мира. Сборник памяти академика А.И. Тюменева. – М.; Л., 1963. – С. 308 – 316.
28. Никитина И.П. Институт проксении в условиях протоэллинистической монархии на Боспоре // Вопросы политической организации рабовладельческого и феодального общества. Межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск, 1984. – С. 27 – 40.
29. Полибий. Всеобщая история. В 3-х т. / Ред. А.Я. Тыжов; пер. Ф.Г. Мищенко. – СПб., 1994 – 1995.
30. Полиэн. Стратегемы / Пер. с греч. под общ. ред. А.К. Нефедкина. – СПб., 2002.
31. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х т. / Пер. с древнегр.; сост. и прим. М. Томашевской. – Т. 1. – М., 1990.
32. Присяга граждан Херсонеса Таврического / Греч. текст с русским пер. и крат. объяснениями акад. В.В. Латышева. – Севастополь, 1902.
33. Ростовцев М.И. Государство и культура Боспорского царства. [Глава VI. Из II т. «Исследования по истории Скифии и Боспорского царства»] // Вестник древней истории. – 1989. – № 2. – С. 182 – 197.
34. Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI – I вв. до н. э. – СПб., 2000.
35. Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Х., 2001.
36. Трофимова М.К. Из истории эллинистической экономики (К вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта III в. до н. э. // Вестник древней истории. – 1961. – № 2. – С. 46 – 68.
37. Хрестоматия по древней истории / Под ред. акад. В.В. Струве. – Т. 1. – М., 1936.
38. Циммерман В.А. О таможах и промышленности древних народов. – СПб., 1859.
39. Beloch K.J. Griechische Geschichte. 2 Aufl. – Bd. I – IV. – Strassburg: Verlag von Karl Tr bner, 1912 – 1927.
40. Finley M.I. The Ancient Economy. – Berkeley; Los Angeles, 1973.
41. Hasebroek J. Griechische Wirtschafts- und Gesellschafts geschichte bis zur Perserzeit. – T bingen, 1931. / Heildensheim: Georg Olms, 1966.
42. Hasebroek J. Staat und Handel im alten Griechenland. – T bingen, 1928.
43. Rostovtzeff M. Greek Sightseers in Egypt // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1928. – XIV.
44. Scythica et Caucasica. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / Собрал и издал с русским переводом В. Латышев. – Т. I – II. – СПб., 1893 – 1906.
45. Welles C.B. Royal Correspondence in the Hellenistic Period. – New Haven, 1934.

(Endnotes)

¹Лейтмотивом усіх документів епохи був страх виникнення хлібного голоду, повсякчасне занепокоєння, що викликалося проблемою забезпечення населення хлібом.

²Переклад за М.К. Трофімовою [36, 55] з урахуванням англійського [45, p. 15 & next].

О.В. МОРОЗОВ

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УМОВАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ БЛОКАДИ 1807 – 1812 РР.

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

Наполеонівські війни взагалі та війна 1812 р. зокрема вже давно стали предметом численних спеціальних досліджень. Однак економічна в тому числі митна складова в історіографії перебувала на периферійному плані, але не слід пояснювати важливість виявлення причинно-наслідкових зв'язків економічних та політичних процесів.

Прийнято вважати, що континентальна система Наполеона (тобто економічна блокада Англії, проголошена його декретами від 21 листопада 1806 р. у Берліні) стала головним елементом зовнішньополітичної доктрини Франції та вплинула на міжнародні відносини того періоду в цілому.

В той же час актуальною залишається проблема визначення об'єктивних результатів впливу континентальної блокади на економіку Росії в контексті причин війни 1812 р. і катастрофи тільзитської системи. Які фактори «зруйнували» цю систему та змусили Росію вийти з неї: внутрішньоекономічні труднощі, криза зовнішньої торгівлі, митні протиріччя чи особисті інтереси імператора Олександра I, які підтримувала Англія.

Таким чином, метою статті є аналіз зовнішньополітичних, економічних складових тільзитської системи у період з 1806 по 1812 рр. що вплинули на економіку і зовнішню політику Російської імперії.

У підготовленій статті лише окреслено перспективні напрямки для подальшого дослідження ролі митних та зовнішньоторговельних процесів у міждержавних відносинах XIX ст. у межах наукового проекту «Відтворення історії митних органів України», який реалізується в Академії митної служби України і отримав державну реєстрацію у 2005 р.

Кілька слів про історіографію. У Франції, починаючи з 1950-х років, одержала поширення точка зору, що блокада стала невдалою спробою створення «загального ринку» та «Малої Європи». Але одночасно вказувалось, що в умовах формування національних держав будь-яка уніфікація (тим більше насильницька) національних фінансово-економічних систем (що має на увазі сучасна глобалізація) була неможлива. У Наполеона сформувалась цілісна концепція «європейської федерації» (що в підсумку й вийшло), але при оприлюдненні берлінських декретів він не думав про «глобалізацію». Відзначимо, що більшість західних істориків підтримують тезу про позитивний вплив блокади на національні економіки континентальних країн.

Основна теза вітчизняної історіографії останніх 70 рр. XX ст. цілком визначена й була сформульована Л.Г. Безкровним: «Укладений у Тільзіті мир містив у собі протиріччя, які неминуче повинні були привести до нової війни з Францією. Головне полягало в тім, що участь у континентальній блокаді несло Росії руйнування торгівлі та фінансів» [1, 118]. Таке формулювання чудово влаштувало політично обґрунтовану схему «справедливої війни 1812 р.», яка панувала в радянській історіографії. Вказана концепція знайшла відображення також у фундаментальній монографії Н.А. Троїцького «1812. Великий год России» (1988 р.), в якій аналізу «тільзитської системи» присвячено всього два невеликі абзаци, в яких повторено висновки попередніх авторів (про «фінансовий крах» внаслідок приєднання до блокади і т.п.) [12, 29 - 30]. В той же час у ряді робіт ліберально-буржуазної та ранньої марксистської історіографії говорилося про неоднозначність впливу приєднання до континентальної блокади на російську економіку [2, 49 - 59] і навіть про її позитивний внесок у розвиток капіталізму

[13, 34]. Але в 1931 р. А.В. Предтеченський опублікував статтю, де робився акцент на тому, що припинення торговельних відносин з Англією принесло лише збитки російській економіці [11]. При цьому автор розгорнутої аргументації цієї тези так і не навів, але це не стало перешкодою тому, що його точка зору стала домінантою для всієї подальшої історіографії. Відомий дослідник «наполеонівської» Франції А.З. Манфред спробував ревізувати сталу історіографічну концепцію і підняв питання про теоретичну можливість досягнення цілей континентальної блокади [10, 460]. На його думку, основною перешкодою на шляху реалізації цього плану могла стати недостатня конкурентоспроможність європейської промисловості у порівнянні з британською. Одночасно в історіографії залишається без уваги проблема фактора часу, «ліміту терпіння». Впродовж якого терміну Наполеон розраховував на успіх континентальної блокади?

Але спочатку кілька слів про систему континентальної блокади. Вона стала результатом давніх зовнішньополітичних проєктів Наполеона, буквально з перших його кроків в якості першого консула. Важливе місце в цій системі відводилось Росії. Необхідно відзначити також тверду послідовність Бонапарта в цьому прагненні. Так було у 1805 р., коли Наполеон, відкинувши переконання Талейрана про необхідність орієнтації на Австрію, кілька разів посилав Олександрю I заклики примиритися, а після Аустерлиця, випустив з оточення розбиту російську армію. У 1807 р., коли після другої невдалої компанії на прохання Олександра I, Пруссія була збережена як самостійна держава. Так було і в 1809 р., коли Росія знову одержала територіальне збільшення (приєднання Фінляндії), фактично не виконавши умову союзного договору, який передбачав спільні військові дії проти Австрійської імперії. І вже в ході кампанії проти Росії 1812 р. Наполеон регулярно пропонував Олександрю I повернутися до союзницької моделі взаємодії. Звідки подібна послідовність? Людина логіки Наполеон чітко усвідомлював, що, не маючи геополітичних та економічних протиріч, дві найбільші континентальні держави повинні здійснити розподіл сфер впливу (Захід-Схід). Але головне, Росія повинна була стати опорою для ефективної боротьби з Англією, яка протягом багатьох сторіч була природним конкурентом Франції по всіх напрямках. Це протистояння посилюється в 50-х рр. XVIII ст. та загострилося в ході контрреволюційних коаліцій наприкінці XVIII ст., імпульс яких успадкував режим Наполеона. Без припинення фінансування союзів феодальних держав Європи з боку Англії, будь-яка військова перемога над ними вважалась безперспективною. Протягом майже десяти років Наполеон використав наступні методи вирішення проблеми: удар по джерелу фінансового потенціалу англійців – Індії (Єгипетська кампанія 1798 - 1799

р. і невдалий спільний російсько-французький похід 1801 р.), мирний варіант (Ам'єнський договір від 27 березня 1802 р., порушений Англією у 1803 р.), нарешті, підготовка десантної операції проти Британських островів. Коаліція 1806-1807 р. привела Наполеона у Берлін і Тільзіт, де він відчув можливість застосувати новий метод – блокаду [14, 170 - 172]. І треба пам'ятати, що Росія йому була потрібна як сильний партнер.

Вплив континентальної блокади на внутрішньополітичне становище Британії був катастрофічним. Вона пережила дві найгостріші кризи (в 1808 і 1811 рр.). У першому кварталі 1808 р. доходи від експорту впали з 9000 до 7244 ф. ст. У другому - з 10754 ф. ст. за той же період 1807 р. до 7688 [14, 175]. У скрутному стані знаходилась вовняна промисловість. Припинення товарообміну з Прибалтійським регіоном привело до підвищення цін на льон. У травні через зростання цін почалися народні бунти в Ланкаширі. А в серпні почався процес девальвації фунта. Але в 1809 р. Англію врятувала Австрія, яка оголосила війну Франції і цю війну програла. Криза 1811 р. стала найважчою для Англії за останні двісті років. Сучасники згадували, що повалення британського уряду чекали з дня на день. Ситуацію ще більше загострив рух луддитів, а прихильники миру з Францією зібрали 30000 підписів [3, 256]. Піком кризи стало вбивство 11 травня 1812 р. прем'єр-міністра Спенсера Персифаля. Але знову Британську олігархію врятувала Росія. В червні 1812 р. Наполеон розпочав російську кампанію.

Отже, наприкінці 1807 р. Росія закрила свої порти для англійських торгових суден. Більшість авторів оперують цифрами 67,6 і 44,5 млн. крб. сріблом [4, 290] (обсяги зовнішньої торгівлі Росії в 1807 р. і 1808 р., відповідно) і фразу про «важке положення», «поріг краху» російської економіки (із цим зв'язують недобір у бюджет мит, занепад виробництва й навіть падіння курсу карбованця). І як наслідок цього – відмова Олександра від «згубної політики», що й спровокувало конфлікт 1812 р. На наш погляд подібне, пояснення подій не враховує багатьох чинників. Спробуємо розібратися: яке значення мали для бюджету Росії ці 23,1 млн. крб. різниці в обсягах зовнішньої торгівлі між 1807 і 1808 рр., як це відбивалося на населенні, промисловості, курсі карбованця. Ми вважаємо раціональним розділити тезу про «поріг краху» на два підпункти: фінансова криза й економічні ускладнення та з'ясувати їхню природу. Суперечки немає: припинення традиційного товарообміну з головним партнером Росії Англією завдало значного удару по тих системах, про які говорилося вище, однак на перевірку виявляється, що цей компонент надзвичайно перебільшується дослідниками і багато в чому абсолютизується. Зробимо деякі попередні коментарі: 1) У зазначений період Росія, відповідно до власної зовнішньополітичної стратегії, вела війну з Шведським королівством за територію Фінляндії. Втрати внаслідок при-

пинення торговельних відносин із цією державою цілком порівнянні з англійськими (у 1803 р. в російські порти прибуло 319 британських суден (з вантажем) і 204 шведських. 2) У період наполеонівських війн спостерігалася загальна тенденція дезорганізації торгівлі. 3) Йшли затяжні конфлікти на півдні Росії (з Туреччиною й Іраном). Все це також негативно позначалося на показниках, що цікавлять нас і, в той же час, не пов'язані з умовами Тільзітського трактату. Деякі автори порівнюють показники 1806 і 1807 р., забуваючи про те, що Олександр I, керуючись правилом «поспішай повільно», закрив порти тільки взимку 1807 р., коли навігація вже завершилася, тому і результати порівняння показників за ці роки не мають прямого відношення до проблеми.

Фактичний відхід від тільзітської політики почався вже через рік (у 1809 р.), коли загальний торговельний оборот по російській зовнішній торгівлі в порівнянні з 1808 р. виріс на 9,8 млн. крб. Ця тенденція збереглася й в 1810-1811 рр., стабілізувавшись у 1812 р. на показнику 8,4 млн. крб. [14, 304 - 305]. Протягом усього періоду офіційної дії континентальної блокади в Росії торговельне сальдо залишалось позитивним. Виникає питання: звідки криза?

Можна стверджувати, що причини кризи в Росії були класичними для тієї доби: зловживання інфляційними заходами, неврегульованість кредитно-банківської системи, зовнішні борги, складні взаємовідносини між окремими міністрами уряду. Доводячи «неприродність» блокади для економіки Росії, вітчизняні дослідники повідомляли, що курс асигнаційного карбованця знизився з 80 до 25,2 коп. Однак 80 коп. – це показник не 1807, а 1802 р., і розпочав цей показник знижуватися задовго до Тільзіта й зовсім з інших причин. Головним засобом боротьби з дефіцитом бюджету та межею винахідливості вітчизняних (і не тільки) економістів було звичайне друкування паперових грошей і набір кредитів. Так, з 1786 р. по 1810 р. була випущена в обіг колосальна сума - 579 млн. крб. [2, 84]. В 1810 р. внутрішній борг досяг 668 млн. крб. (у т.ч. по випуску асигнацій - 577 млн.) [8, 263]. Це привело до різкого підвищення цін та банкрутства деяких банків. Запроваджуються нові непосильні податки. Динаміка падіння цінності асигнації була наступною: 1802 р. - 80 коп., 1805 - 73, 1806 - 67,5, 1807 - 53,75, 1811 - 25,2 [15, 435]. Причому, сама криза в Росії не закінчилася з падінням «антихриста» (мається на увазі Наполеон), на дії якого можна було б звалити власну професійну бездарність, але тривала до середини 1820-х рр. [6]. Крім того, з розірванням відносин з Англією тимчасово припинила своє існування така важлива прибуткова стаття російського бюджету, як британські субсидії на створення антифранцузьких коаліцій (наприклад, у період третьої коаліції за кожні сто тисяч «одиниць гарматного м'яса» англійці платили по 250 тис. ф. ст.).

Сума боргів на час укладення Тільзітської уго-

ди сягнула 100 млн. гульденів (82 млн. залишилося ще з часів Катерини II і 18 млн. набрали за перше десятиріччя XIX в.). Вже в ході війни 1812 р. Росія вела жваві переговори з Англією про списання голландського боргу (в результаті він був погашений лише у 1898 р.) [7, 8].

Але головною причиною фінансових ускладнень та інфляційних процесів були непомірні витрати на військові цілі. Після укладення миру у 1807 р. витрати на російську армію збільшується майже у два рази: з 63402 тис. кар. до 118525 тис. у 1808 р. Це безпрецедентний факт у світовій історії й прекрасний показник ставлення Олександра I до союзу з Францією. Цікаво простежити динаміку витрат на військові цілі (не враховуючи потреби морського міністерства) у відносно мирний час: 1804 р. - 41942 тис. крб., 1805 - 43184 тис., 1806 - 44304 тис., 1807 - 63402 тис., 1808 - 118525 тис., 1809 - 112279 тис., 1810 - 127936 тис., 1811 - 122414 тис., 1812 - 160843 тис., 1813 - 264792 тис., 1814 - 278775 тис. [9, 620] А тепер порівняємо збільшення витрат на армію з 1807 по 1808 рр. – більше 55 млн. крб. (55123 тис. крб.) – і недобір по митних прибутках у 3,6 млн. крб. (загальні митні збори в 1807 р. склали 9134 тис. крб., а в 1808 р. - 5523 тис.). Зовсім очевидно (навіть з огляду на незначну в цьому випадку різницю в курсах асигнаційного й срібного рубля), від чого скарбниця страждала більше. До речі, ці загублені для скарбниці 3,6 млн. пов'язані саме з тими 23,1 млн. зменшення річного торговельного обігу, які наводяться вітчизняними авторами для пояснення труднощів бюджету цих років. Ці 3,6 млн. недоотриманих мит важко порівняти з іншими видами надходжень у бюджет: подушна подать - 48,4 млн., митний збір - 34,2 млн., соляний - 7,7 млн. [15, 440]. У доповіді від 8 грудня 1809 р. канцлер Н.П. Румянцев вказував, що головна причина фінансової кризи полягає не у розірванні економічних контактів з Англією, а у витратах на оборону.

Говорячи про зниження обігу зовнішньої торгівлі, дослідники не звертають увагу ще на одну важливу деталь. Якщо у 1808 р. показники загального обсягу зовнішньої торгівлі знизилися з 67,6 до 44,5 млн. крб., то, наприклад, у 1806 р. той же показник впав з 103,4 млн. крб. до 87,2 млн. крб., тобто ми знову спостерігаємо тенденцію, яка демонструє хвилеподібну лінію розвитку торгівлі.

Тепер кілька слів про те, яким чином приєднання Росії до континентальної блокади Англії позначилося на населенні й промисловості. Більша частина населення – селянство лише виграло від приєднання до блокади. На провінційному дворянстві це практично також не позначилось. У Росії початку XIX ст. міське населення складало всього 4,4%, причому «постраждалими» можна назвати мешканців великих міст північного

портового регіону (Петербург і Рига) і частково москвичів. Це ще менший відсоток. Вони позбулися (ненадовго й не повністю) деяких атрибутів розкоші, запроваджених Петром I (скоротилися поставки кави, екзотичних фруктів і т.ін.). Саме так збанкрутувала прибалтійська фірма «Цукербекер» і постраждав банкірський будинок Клейна (Рига), але вони не мали вирішального значення в структурі російської економіки. А що стосується «загальноросійського незадоволення»? По-перше, мова може йти лише про представників вищої аристократії; по-друге, гасла обурення почали лунати ще до припинення торговельних відносин з Англією, вони носили більше політичний характер, особливо проти Тільзітського миру, який вважався «ганебним» [6, 117] і з яким пізніше стали пов'язувати всі фінансові ускладнення. Тепер звернемося до промислової статистики: обробка бавовни 1804 р. - вироблено 6 млн. аршин тканини, зайнято у виробництві 8181 працівник, 1814 р. - 26 і 39210 відповідно. Загальне число фабрик у 1804 р. - 2399, працівників - 95,2 тис., а в 1814 - 3731 і 170,6, відповідно. Щорічне виробництво цукру не змінювало показники з 1801 по 1808 рр. (0,2 тис. пуд.) [2, 49, 435], у 1809 р. виготовлення зростає до 1 тис. пуд. Різко збільшився видобуток солі на півдні та у північно-східних районах. Однак макропоказники свідчать про позитивний вплив економічної блокади Англії і ця тема потребує у подальшому всебічного дослідження.

Таким чином, економічні фактори (приєднання Росії до континентальної блокади) не стали головною причиною війни. Вони також не стали підґрунтям ні фінансової кризи, ні фактичної відмови російського уряду від виконання умов союзу по відношенню до континентальної блокади в 1809 р. Вирішальними виявились імпульси попередніх зіткнень Росії і Франції. Аналіз документів, статистичних звітів свідчить, що для Олександра I Тільзіт був лише змушеним перепопинком, засобом відновлення сил для продовження війни. Крім того, Англія, уряд якої внаслідок швидкого економічного зростання сповідував ідеологію ліберальної митної політики, була зацікавлена у відкритості європейського і в тому числі російського ринків для своєї промислової продукції. Зовнішня політика Англії була спрямована на вирішення для себе стратегічного завдання. Це – збереження популярності фритредерських ідей у російському уряді, саме це і дозволяло отримувати дешеву російську сировину та відповідно наповнювати Європу дешевими промисловими товарами. Головним конкурентом Англії в реалізації цієї стратегії виступила Франція. В таким умовах історія тільзітської системи продемонструвала, що митна політика індустріальної доби поступово набуває можливостей прямо впливати на формування зовнішньополітичних курсів держав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бескровный Л.Г. Отечественная война 1812 года. – М.: Наука, 1962. – 442 с.,
2. Блюх И. Финансы России XIX столетия. – СПб.: Изд-во Министерства финансов, 1882. – Т. 1. – 543 с.
3. Карцов Ю., Военский К. Причины войны 1812 года. – СПб.: Изд-во П.В. Луковникова, 1911. – 411 с.
4. Исдейл Ч. Дж. Наполеоновские войны. – Ростов-на-Дону - М., 1997. – 321 с.
5. Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. – М.-Л.: Наука, 1966. – 297 с.
6. Сироткин В.Г. Континентальная блокада и русская экономика (обзор французской и советской литературы) // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX века. М., 1969. – С. 115 – 128.
7. Сироткин В.Г. Финансово-экономические последствия наполеоновских войн и Россия в 1814-1824 годы // История СССР. – 1974. – № 4. – С. 28 – 39.
8. Сироткин В.Г. Зарубежное золото России. – М.: Социум, 2000. – 312 с.
9. Сивков К.В. Финансы России перед войной 1812 года // Отечественная война и русское общество. – М.: Изд-во Сытина, 1911. – 745 с.
10. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. – М.: Наука, 1986. – 567 с.
11. Предтеченский А.В. К вопросу о влиянии континентальной блокады на состояние торговли и промышленности в России // Известия АН СССР. Отд. общ. наук. – Л., 1931. – С. 45 – 56.
12. Троицкий Н.А. 1812. Великий год России. – М.: Мысль, 1988. – 401 с.
13. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. - М.: Госссоюзгиз, 1938. – 335 с.;
14. Тюлар Ж. Наполеон. М.: Мысль, 1966. – 567 с.
15. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX вв. 1800-1917 гг. – М.: Госссоюзгиз, 1950. – 789 с.

С.М. КОСЯК

НІМЕЦЬКИЙ РЕЛІГІЙНО-МІСІОНЕРСЬКИЙ РУХ В АФРИЦІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

Косяк Світлана Михайлівна – здобувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

Одними з перших організацій, що за своєю спрямованістю не були колоніальними, проте справляли суттєвий вплив на розвиток німецької колоніальної експансії, стали місіонерські товариства. Вони були провідниками німецького впливу в заморських країнах задовго до офіційного початку колоніальних загарбань і зробили певний внесок у формування деяких принципів та ідей колоніалізму, розвиток колоніальної пропаганди. Обіцяючи в нагороду за одержання різних благ на небі, присипляючи пильність і послабляючи волю туземних народів до опору, місіонери надавали дуже велику послугу колонізаторам у справі забезпечення найсприятливішої політичної обстановки для майбутніх анексій. Незважаючи на певні напрацювання в розрізі порушеної проблематики (А. Ціммерман, М. Гаген, Г. Лот, Х. Дрекслер), питання аналізу зв'язків між німецьким релігійно-місіонерським рухом і колоніальною політикою кайзерівської Німеччини продовжує належати до малодосліджених. Тому авторка ставить за мету охарактеризувати його основні засади й особливості впливу на перехід до активної колоніальної експансії.

Можна з повним правом стверджувати, що Німецька Східна і Південно-Західна Африка були класичним прикладом того,

як християнські місіонерські товариства багаторічною діяльністю створили передумови для колоніального підкорення цих територій. Місіонерські організації прагнули перетягти на свій бік побільше африканців, бо «ідея Бога» повинна була допомогти їм тримати місцеве населення у покорі.

Водночас місіонерський рух необхідно розглядати не тільки з точки зору класових, але й загальнолюдських цінностей [1, 82 – 83]. Місіонерам доводилося довго жити серед корінного населення різних країн і виходити з соціально-економічної та політичної дійсності. Серед них були не тільки священики, але й лікарі, вчителі, філологи, етнографи, географи, археологи. Вони зробили певний внесок у розвиток культури й освіти в Африці та Океанії, у ряді випадків співчували боротьбі корінного населення проти рабства і гноблення, допомагали африканським народам урегулювати міжетнічні та міжплемінні конфлікти, виступали посередниками під час переговорів з білими колоністами, зібрали багато цінних з наукової точки зору відомостей з історії, культури, географії жителів заморських територій.

Зауважимо, що німецькими місіонерами-першопрохідцями в Африку були щечлени Рейнського місіонерського товариства, які у 1842 р. заснували протестантську колонію в Південно-

Західній Африці. Через п'ять років на території Того стали працювати представники протестантського Північнонімецького місіонерського товариства Бремена і Гамбурга. Там же, а також у Камеруні в той час зміцнювало свої позиції Базельське місіонерське товариство. Місіонерські колонії були створені в 1869 році на сході Африки – в Узамбарі і на Занзібарі. Напередодні перших колоніальних загарбань священики, монахи і монахині 495 протестантських і католицьких місіонерських відділень, більшість з яких були створені в Африці, брали безпосередню участь у проведенні німецької колоніальної політики за допомогою ідеологічного впливу на свідомість африканських народів [6, 255 – 256, 287 – 288].

Місіонерські товариства поряд з «просвітництвом» місцевого населення у протестантському дусі самостійно організовували торгово-акціонерні колонізаційні компанії. У 1864 р. місіонери створили в Німеччині компанію з капіталом понад 700 тис. марок для ведення торгівлі з країнами Африки. У 70-х роках вони з'єдналися з утвореними німецькими комерційними підприємствами «МісіонГандельс-Акцієнгезельшафт» і спільно почали займатися різними торговельними операціями [4, 1900, вип.1, 3]. Утвердження місіонерських центрів німецької протестантської і євангелістської церков на території Африки здійснювалося з метою ведення торгівлі, розвідки колоніальних дій європейських сусідів, визначення «вільних» земель, забезпечення воєнних експедицій необхідною інформацією, а також створення «культурних» організацій (церков, релігійних шкіл, лікарень тощо). Вони мали сприяти формуванню у місцевого населення психології покорі і переконання в неминучості та необхідності колоніального німецького господарювання на їхній споконвічній території.

Починаючи з 1880 р., Рейнське місіонерське товариство стало відкрито вимагати німецької експансії у Південно-Західну Африку. Завдяки діяльності рейнських місіонерів і незважаючи на протидію англійців, уже на той час установився добрий зв'язок з Ангра-Пекеною. Керівник цього товариства Ф.Фабрі, використовуючи своє особисте знайомство з віце-канцлером О.Штольбергом-Вернігероде, отримав доступ у міністерство закордонних справ і на початку травня 1880 р. зробив там доповідь про свої плани стосовно Південно-Західної Африки. Напевно він справив вплив на слухачів, бо у записній книжці одного з референтів МЗС про західне узбережжя Африки було занотовано: «Весь відрізок узбережжя від Чорного мису до Уолфіш-Бея, швидше всього, до цього часу не захоплений жодною іноземною державою... Було б добре, якби німецький корабель зробив огляд і спостереження на місці. Але ми ні в якому випадку не повинні втратити гирло р.Грейт-Фіш, яким слід постійно користуватися, як і Олександр-Бей [2, 27]». Це ще раз

підтверджує зацікавленість німецького уряду в майбутньому підприємстві купця Людеріца в районі Ангра-Пекени.

Ф.Фабрі й надалі прагнув здійснити свої плани відносно півдня Африки. Саме завдяки йому наприкінці 1881 р. міністерство закордонних справ надало кошти і можливість інженеру К.Хепфнеру для поїздки, «мета якої – розвідка покладів руди у Південно-Західній Африці» [2, 28]. У той час були прогнози щодо великих природних багатств цієї території. Так, за розрахунками доктора Зедбера, «Африка – справжня країна золота, але видобуток його поки що відносно мізерний внаслідок того, що ця частина світу ще мало колонізована європейцями», але вона «швидко піде під гору», як тільки розпочнуть експлуатацію «африканських золотих запасів» [3, 23.08.1879, 504].

З метою якнайшвидшого втілення в життя своїх планів стосовно Південно-Західної Африки, Фабрі прагнув використати новостворену організацію – Західнонімецький союз колонізації та експорту (1881 р.). Однак, напевне, все ж найважливіше значення для активного розгортання колоніальної пропаганди в Німеччині мала брошура Фабрі «Чи потрібні Німеччині колонії?», яка побачила світ у 1879 р. [7]. Фабрі вважав, що попередні роки були періодом, коли колоніальне питання в Німеччині «майже не обговорювалося». У нього, як у людини, зв'язаної з заоканськими справами (він був інспектором протестантської місії у Південно-Західній Африці), уже давно склалися певні погляди на це питання. Але тільки тепер прийшов час їх викласти, бо, за словами місіонера, «мало сказати правильно, а ще й треба сказати вчасно». Тому спочатку Фабрі вказав на загальні причини необхідності для німців зайнятися колоніальною політикою. Він заявив, що хоча «національний добробут» німців за останні десятиріччя значно зріс, але він все ж складає «величезний дисонанс» з «повнотою» здобутої ними політичної могутності. Звідси напрошувався висновок про «бажаність» ліквідувати найближчим часом цю невідповідність.

Аналізуючи питання про «перенаселення» Німеччини, про зростання у зв'язку із цим соціальних труднощів і пауперизму, про «невигідну» еміграцію в Північну Америку, Фабрі прийшов до висновку про необхідність посилення еміграції, а не боротьби з нею, і спрямування її потоку у власні колонії Німеччини. Він стверджував, що переселенська політика стане головною силою і джерелом майбутньої німецької експансії у заморські землі. Створення населених німцями «землеробських колоній» – одне з головних завдань колоніальної політики Німеччини. Тільки невіглас або виключно упереджена людина може заперечувати, як вважав Фабрі, що «землеробські колонії настійно необхідні новій Німецькій імперії». Водночас Фабрі вважав, що

Німеччині не менш необхідні також «торгові колонії». Під ними він розумів не тільки торгові факторії, але й плантаційні колонії, тобто всі колонії у районі тропіків, крім виділених в особливу категорію для злочинців.

Фабрі порушив і проблему ставлення уряду Бісмарка до заокеанських колоніальних загарбань. З приводу спочатку негативної позиції рейхсканцлера Фабрі натякав, що «ні!» Бісмарка означало «ще ні!», а не абсолютне і принципове відхилення заокеанської колоніальної політики. Тим самим німецький релігійний місіонер виступив як ідеолог і пропагандист колоніалізму, сприяв піднесенню необхідного німецькій буржуазії суспільного руху за колонії, будучи переконаним, що в кінцевому підсумку підтримка уряду гарантована.

У теорії німецького місіонера висловлювалися також цікаві міркування щодо найкращих і найвигідніших територій з метою заснування німецьких землеробських колоній. Фабрі визнавав, що знайти місце під такі колонії надзвичайно важко: всі країни помірною кліматичного пояса вже поділені, а колонізаційні можливості Трансваалю дуже сильно перебільшені. Тому він пропонував вивчити питання про використання німцями якихось «ще не окупованих» ділянок узбережжя Австралії і Нової Зеландії, а також розгорнути колоніальну політику в Південній Америці. Говорячи про можливі місця для заснування німецьких колоній, Фабрі зазначав, що треба поспішати. Інакше все захопить Великобританія. Перш за все необхідно заволодіти о. Самоа – єдиною територією на Тихому океані, де діяльність гамбурзької фірми Годефруа уже створила умови для заснування там торгової колонії. Далі мають бути зайняті Нова Гвінея, Мадагаскар, Індокитай, північна частина Борнео, Формова. Мова може йти також про купівлю частини Антильських островів. Але найважливіше для Німеччини взяти участь у колоніальній експлуатації Центральної Африки. Фабрі закликав проявляти ініціативу в захопленні колоній у тропіках торгово буржуазію ганзейських міст: «Якщо торговий стан буде діяти досить енергійно, то можна бути впевненим в успішному результаті». Фабрі також був переконаний, що в цьому випадку від купецтва не відстане й уряд.

Розвиваючи ідеї освоєння Центральної Африки і будівництва залізниці з заходу на схід Чорного континенту, Фабрі визнавав велику роль у цій справі місіонерів. Він відзначав, що для масового виробництва у цій «Новій Індії» потрібних Європі сільськогосподарських продуктів «дуже цінними тут були б у першу чергу місіонерські підприємства практично-педагогічного характеру, тобто такі, що привчають до праці; після них і разом з ними для плантацій і великих торгових підприємств необхідні капітал і люди. Без цієї попередньої роботи справа з рентабельністю

центральноафриканської залізниці буде у плачевному стані... Однак радує те, що правильно знайдений вихідний пункт для дій у Центральній Африці, коли першопроходці культури, місіонери уже ведуть свою роботу і зі сходу, і з заходу». Фабрі писав, що місіонерські підприємства часто недостатньо цінувалися. Але вони «все ж щось значили, так як ... в усякому випадку можуть бути дуже корисними, при відомих обставинах навіть незамінними для нації, яка зважилася направитись за море й бажає займатися колоніальною політикою». Фабрі також зауважив, що «перший поштовх великим східноафриканським відкриттям був, по суті, зроблений двома німецькими місіонерами (Крапфом і Ребманом)».

Можна сказати, що погляди Фабрі виражали прагнення експансіоністськи настроєних правлячих політичних кіл і тих груп населення, які мріяли про швидкий вступ Німеччини на шлях колоніальних загарбань. Сформульовані ним заклики та ідеї з обґрунтуванням необхідності, можливостей і перспектив колоніальної політики сприяли формуванню ідеології колоніалізму. Вони мали вплинути на середні верстви німецького народу, бюргерство, щоб заручитися їхньою підтримкою широкомасштабних колоніальних проектів, для яких потрібні були великі кошти. Підтримка значної частини населення Німеччини мала стати головним козирем пропагандистів і прихильників колоніальної політики при постановці перед урядом і рейхстагом питання про державне фінансування колоніальних підприємств.

Після офіційного вступу Німецької імперії на шлях колоніальних загарбань у 1884 р. на різного роду німецькі християнські місії спиралися у своїй діяльності як державні структури, так і впливові колоніальні авантюристи типу організатора Товариства німецької колонізації (ТНК) та Німецької Східноафриканської компанії (НСАК) Карла Петерса. Так, за ініціативою НСАК було створено у 1886 р. Білефельдське місіонерське товариство або Віфлеємська місія. У статуті цього товариства відзначалося, що місіонери повинні співробітничати «з службовцями Німецького Східноафриканського товариства у всіх мирських і державних справах, а також у справах, які стосуються заходів церковних общин». На початку свого існування нове місіонерське товариство фактично було складовою частиною НСАК. Члени їхніх правлінь мали спільні фінансові інтереси, а до складу правління Білефельдського товариства навіть входили Петерс, Юльке, Лойе і граф Бер-Банделін.

З Петерсом співробітничали також католицькі місіонерські кола Німеччини. У 1885 р. він уклав угоду з патером Амрайном про майбутню діяльність у Східній Африці місіонерського братства св. Бенедикта. На колоніальному поприщі НСАК користувалася також підтримкою ка-

толицьких місіонерських конгрецій монахів домініканського ордену («чорні батьки») і членів ордену, заснованого у 1868 р. французьким єпископом Лавіженрі спеціально для місіонерської діяльності в Африці («білі батьки»). Сам Петерс дуже високо оцінював діяльність католицької місіонерської станції «чорних батьків» у Багаймо, яка довгий час служила місцем зупинки і відпочинку для європейців, що направлялися у внутрішні частини країни. Він дуже влучно назвав станції цього ордену «свого роду свердлами, за допомогою яких біла раса проникає у цю багату область неприступного Чорного материка». Така оцінка, на нашу думку, справедлива для діяльності більшості німецьких місіонерів, які стали однією з опор і провідниками німецької колоніальної експансії на території Африки.

Водночас християнські місії відігравали важливу роль у поширенні мови суахілі всередині країни. Перший словник суахілі склав, а також уперше зробив частковий переклад Біблії на цю мову німецький місіонер Й.Крапф. Цікаво, що в Берлінському університеті під керівництвом лютеранського місіонера Г.Бютнера у 1887 р. була створена кафера суахілі. Піднесення цієї мови мало також своїм наслідком результат, якого не чекали місіонери. Ним стало поширення ісламу. Наприклад, на узбережжі Німецької Східної Африки мусульмани мали свої «школи Корану», в яких учні навчалися читати й писати на суахілі арабським шрифтом. Безумовно, колоніальна адміністрація розуміла, що деяких африканців треба навчати суахілі з латинським шрифтом і арифметиці, щоб вони могли стати клерками у

місцевих державних закладах, на залізницях і плантаціях. Однак і тут на перших ролях перебували місіонери. У 1900 р. у школах протестанських місій нараховувалося 900 учнів, у школах було всього 1600 учнів [8, 51]. Крім того, християнські місії навчали своїх вихованців ремесел, впроваджували нові сільськогосподарські культури, займалися медициною. Ряд місіонерів займалися науковою роботою і зробили значний внесок у розвиток лінгвістики, етнографії, метеорології, краєзнавства, історії.

Уціломудіяльність християнських місій сприяла зростанню німецького впливу в колоніях, підготовці місцевих кадрів для колоніальної адміністрації, розширенню німецького експорту і незалежно від прагнень тих чи інших місіонерів об'єктивно відповідала експансіоністським цілям німецького колоніалізму на території Африканського континенту та району Тихого океану. У взаємовідносинах з місцевим населенням місії завжди виступали на боці колоніальної адміністрації, а в критичних ситуаціях навіть підтримували каральні операції німецьких колоніальних військ. Тим самим у діяльності організаційних структур і окремих представників німецького релігійно-місіонерського руху вплив на колоніальну політику в останні десятиліття XIX ст. проявлявся у двох аспектах. З одного боку, спостерігається цивілізаторська «культурно-просвітницька» роль місіонерів у колоніях, а з другого – сприяння здійсненню різнопланової колоніальної політики кайзерівської Німеччини на території Африки та тихоокеанських островів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальные проблемы истории колониализма «Круглый стол» // Новая и новейшая история. 1989. – №4. – С.74 – 92.
2. Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским колониальным господством, 1884 – 1915: Пер. с нем. / Предисл. С.Нуйомы. – М.: Наука, 1987. – 292 с.
3. Новое время. СПб. Сборник консульских донесений: В 56 т. – СПб.: Т-во худож. печати, 1898 – 1910. Allgemeine Zeitung. München. Deutschland als Kolonialmacht. Dreissig Jahre deutsche Kolonialgeschichte. – В., 1914. – В.: Kameradschaft, 1914. – 398 S.
4. Fabri F. Bedarf Deutschland der Kolonien? – Gotha: Perthes, 1879. – VIII, 108 s.
5. Zimmermann A. Geschichte der deutschen Kolonialpolitik. – В.: Mittler, 1914. – XVI, 336 S.

О.А. КОЛЯСТРУК

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1920-1930-Х РР. У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Коляструк Ольга Анатоліївна – докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, доцент, кандидат історичних наук

Історія радянської повсякденності в сучасній російській історіографії за останні півтора десятиріччя стала одним із найпопулярніших напрямків наукових досліджень. Посилений інтерес до щоденності радянського суспільства обумовлений багатьма причинами. Передусім слід відзначити, що методологія тотальної історії, популярна в перебудовні і перші пострадянські часи, виявила серйозну лакуну в панорамі радянського минулого, оскільки радянська історична наука зовсім обминала буденно-побутову тематику, вважаючи її абсолютно недоречною і нерепрезентативною для розкриття переваг соціалізму. Відкриття невідомих архівних джерел і нове прочитання відомих документів, накопичення відомостей про радянське минуле шляхом «усної історії», створення «народного архіву» неминуче змінило дослідницьку оптику. За умов нового бачення повсякденність перестала бути лише лаштунками великої, офіційної історії, вона вийшла на авансцену як самостійний об'єкт дослідження. Цей рівень історичної реальності не міг бути обмеженим лише наративними працями, він вимагав серйозної аналітики, самостійної методики вивчення та інституціоналізації в системі історичної реконструкції.

Крім того, слід визнати, що історія повсякденності, попри офіційну відсутність, в СРСР мала своїх серйозних adeptів. Ряд провідних істориків, переважно медієвісти (А.Я. Гуревич, Ю.Л. Безсмертний та ін.) розробляли її проблематику на європейському матеріалі у контексті історії «народних мас». Значний внесок зробили також Л.М. Баткін, М.М. Бахтін, Г.С. Кнабе, Ю.М. Лотман [1]. Ними були глибоко опрацьовані теоретичні і методологічні підвалини історії повсякденності, передусім французької «школи «Анналів» [2].

Хоч це парадоксально, але на становлення і розвиток нового історичного напрямку вплинуло поставлене перед істориками другої половини 1970-х – початку 1980-х рр. ідеологічне замовлення довести переваги «радянського способу життя». Предметом їх вивчення були побут, сім'я, дозвілля, культура, що загалом відповідає ознакам повсякденності, хоча їх висвітлення, як слушно відзначає Г.М. Васильчук, здійснювалось

у контексті політичної, навіть не соціальної історії [3].

На актуалізацію тематики повсякденності в пострадянській російській історіографії вплинули напрацювання в суміжних гуманітарних галузях (філософії, культурології, політології, соціології). Крім того, російські історики мали професійно відповісти на виклики європейської історичної науки, долучитись до її магістрального розвитку. Нарешті, не останню роль зіграло те, що радянська історія опинилась у центрі наукових інтересів зарубіжних учених. Ними було започатковано низку дослідницьких проектів, до яких залучались і російські історики.

Уже на початку 90-х рр. вивчення повсякдення стало однією з найпопулярніших тем у Росії [4]. Російський державний гуманітарний університет започаткував проект під назвою «Росія ХХ ст.» під загальною редакцією академіка Ю.Афанасьєва, підготувавши низку видань. Серед них – книга «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал». Значні її частини присвячені історії повсякденності: «Соціальні аспекти громадянської війни в Росії» (автор – американський професор М. Левін), «Ціна «великого стрибка». Криза постачання і споживання в роки першої п'ятирічки» (О. Осокіна), «Повсякденність 1920-1930-х років: боротьба з пережитками минулого» (Н. Лебіна).

У серпні 1994 р. у Санкт-Петербурзькому університеті економіки і фінансів була проведена міжнародна конференція «Російська повсякденність 1921-1941 рр.: нові підходи» [5]. Конференція започаткувала наукову легітимність терміну «радянська повсякденність», а також загалом визначилася стосовно її структури. Інноваційними є застосування поняття «повсякденність економіки», яке розкриває соціально-економічний вплив державної політики цін на життя людей, а словосполучення «економіка російської повсякденності» має відношення до харчування робітників, зарплати, карткової системи, доходів населення. Цікавою є постановка питання про вплив імпорту на повсякденне життя, особливо побут людей. Загалом конференція засвідчила початок формування самобутнього напрямку в історіографії соціальної

історії радянського періоду 20-30-х рр. [6].

У 1996 р. Інститут порівняльної політології РАН видав колективну роботу, розділи якої висвітлювали російську повсякденність з точки зору політичної культури [7]. Книга має важливе загальнотеоретичне значення для дослідження повсякденності. Вона розкриває методологію вивчення звичних і нетрадиційних форм життя соціуму. Стосовно радянської повсякденності зазначається, що авторитарний режим не скасував усталених форм приватно-сімейного життя, а колективістські установки довго і суперечливо приживалися. Історики також досліджували діяльність громадських організацій, у тому числі і російських [8].

Серед авторитетних і популярних видань, що стали друкувати проблематику повсякденності, слід назвати такі видання, як «Одиссей», «Казус (Индивидуальное и уникальное в истории)», «Альманах интеллектуальной истории (Диалог со временем)» тощо. У щорічнику «Социальная история», започаткованому у 1998 р., регулярним став відділ «Історія повсякденності».

Прикметно, що формування наукового напрямку в Росії відбувалось на тлі потужного річчя популярно-історичної літератури. У середині 1990-х рр. російський історичний журнал «Родина» запровадив рубрику «повсякденність», де розглядалися питання російської щоденності різних історичних періодів, у тому числі і радянського часу. Спектр предметної цікавості Н.Б. Лебіної, чії публікації з'являлись ледь не у кожному числі журналу, дуже широкий – від проблем щоденного харчування і одягу до суїциду і маргіналії [9]. А. Рожков висвітлював проблеми безпритульності та виховання сиріт і покинутих дітей [10]; П. Аптекар, В. Ісаєв, Т. Максимова аналізували любовно-інтимні та шлюбно-сімейні стосунки [11]; Р. Кірсанова характеризувала транс-формації західних модних тенденцій в умовах радянської дійсності [12]; проблемам харчування і продуктового забезпечення присвятили увагу О. Осокіна, Є. Твердюкова [13].

Оскільки девіантна поведінка в СРСР була введена з поля зору дослідників, то в 1990-і рр. з'явилась низка публікацій про соціальні аномалії і аморальні сторони життя. Так, проблемі проституції у перші радянські роки присвячено спільні розвідки Н. Лебіної і М. Шкаровського [14], які пізніше видали ґрунтовне дослідження з означеної теми [15].

Н.Б.Лебіна, крізь призму дихотомії «норма-аномалія», показала суперечливі явища соціальних стосунків городян на прикладі Санкт-Петербурга – Ленінграда [16]. У 1997 р. вона опублікувала великий розділ колективної монографії про повсякденне міське життя у 20-30-х р. [17], а через два роки видала індивідуальну монографію «Повсякденне життя радянського міста: 1920-1930 роки» [18]. Авторка показує традиційні аномалії та їх радянську

специфіку (пияцтво, злочинність, проституцію, смерть і обряди поховань), інверсії норми і патології («безбожний побут», нова релігія, комунальний спосіб життя), пряме нормування повсякденності (будинки, одяг), непряме нормування повсякденності (дозвілля, приватне життя). Соціальні норми – це межа поведінки, тобто норми моралі, звичаї, традиції, сила звички, стереотипи поведінки, які дослідниця простежує на прикладі повсякденного життя радянського міста. Вона відповідає на запитання: що вважалося нормальним, а що ненормальним для радянського суспільства 20-30-х рр. Новизною вирізняється розділ про «квартирний переділ», тобто про «комунальну повсякденність» мешканців багатоквартирних будинків, про ущемлення прав колишніх власників квартир, про їх дивну соціалізацію, про синдром «доносительства». Зауважимо, що книга стала можливою завдяки підтримці директора фінської АН Т. Віхавайнена, під керівництвом якого реалізовувався проект «Норми, цінності і зміни у радянському суспільстві в 1920-1950-і рр.».

З середини 1990-х рр. в Росії активно стали виходити збірники документів, що надали можливість документовано по-новому побачити реалії життя пересічної людини. У серії «Документи радянської історії» на суд читачів подавались різноманітні матеріали як особистого, так і офіційного походження, що характеризують різні сторони повсякденності довоєнної пори. Увага зосереджена на таких темах, як образ влади у масовій свідомості, злочинність та інші форми девіантної поведінки, демографія і репресивні практики, споживання і якість життя та ін.

Книга А.Я. Лівшина і І.Б. Орлова «Влада і суспільство» [19] присвячена повсякденному життю, соціальним відносинам, менталітету різних верств російського суспільства післяреволюційного десятиліття. На широкому архівному матеріалі аналізуються основні компоненти масової свідомості через призму сприйняття під час революції, воєнного комунізму і непу. Дана книга – результат багаторічної праці дослідників над комплексом нетрадиційних для російської історіографії джерел, що отримали назву «листи у владу». Як важливий дискурсивно-комунікативний засіб, «листи у владу» фокусують і сполучають структури і компоненти менталітету, соціальні відносини і політичне життя. Епістолярні документи стали основою для збірників документів [20]. Цікаве дослідження здійснив крізь призму епістоляріїв І.А. Кузнецов [21].

Дослідниця О.А. Осокіна однією з перших у пострадянській Росії поставила питання про об'єктивне оцінювання харчування і продуктового забезпечення різних верств у СРСР у міжвоєнний період. Вона піддала аналізу продовольчу політику радянської влади у 1920-1930-і рр. не крізь призму офіційних наказів і розпо-

ряджень, а з точки зору пересічного споживача, робітника і селянина, інженера і торговця, партійного службовця і державного чиновника, постійного мешканця міста і його гостя тощо [22]. Вона дійшла цілком логічного висновку про те, що за умов хронічного дефіциту забезпечення населення продовольчими і промисловими товарами набуло особливого значення для держави і було цілком підпорядковане пріоритетам проголошеної нею економічної і соціальної політики [23].

На порубіжжя ХХ-ХХІ ст. припадає новий етап у розвитку історії повсякденності в Росії. Він позначений такими рисами: 1) збільшення спеціальних науково-теоретичних і методологічних праць [24]; 2) вироблення своєрідних канонів повсякденності на прикладі столиць [25]; 3) поширення географії вивчення щоденних практик, передусім за рахунок провінційних локацій [26]; 4) звернення до повсякдення окремих соціальних верств і груп населення [27]; 5) поява історіографічних оглядів [28]; 6) осмислення радянської повсякденності за рахунок міждисциплінарних контактів і запозичення напрацювань і методик інших гуманітарних наук [29].

Якщо на початку 1990-х рр. історія повсякденності була заохочена до життя передусім глибокою зацікавленістю зарубіжних учених до радянської історії, то на початку ХХІ ст. інтегральні проекти набули більш поглибленого компаративного і комплексного характеру. Накопичений російськими істориками та іншими гуманітаріями досвід по вивченню повсякденності потребував узагальнення, теоретично-концептуального осмислення. З огляду на це як провідні [30], так і провінційні [31] центри запровадили спеціальні наукові конференції, семінари, круглі столи, симпозиуми, школи тощо.

Прикладом поглиблення теоретичних праць з історії повсякденності став збірник «Повсякденність російської провінції: історія, мова і простір», що був виданий за результатами літньої школи в Казані у 2002 р. В ньому А.Б.Каменський на питання, що може дати історія повсякденності на макрорівні, відповів так: «Без цього [історії повсякденності] наше уявлення про минуле неповне. Більше того, не знаючи, як люди жили, як вони спілкувались між собою, які між ними виникали конфлікти, як вони проводили час, як був влаштований їхній побут, які предмети їх оточували, ми не можемо зрозуміти системи їхніх цінностей і, відповідно, зафіксовані в історії реакції і поведінку, що мали вплив на хід історії» [32].

У червні 2003 р. в Ясній Полянї (Тулська обл.) відбулась VI Фулбрайтівська гуманітарна літня школа «Повсякденність як текст по-американськи і по-російськи: семіотика культури і міжкультурна комунікація». В її межах слухачам були запропоновані лекції, семінари

і дискусії під керівництвом провідних американських і російських істориків, соціологів, антропологів, лінгвістів, мистецтвознавців. За ними можна було не тільки скласти уявлення про сучасний стан досліджень повсякденності в США і Росії, але й про методологію опису й аналізу культури побуту, буденності, побутування в контексті національної культури і в порівняльній перспективі. Кожен з шести навчальних днів був насичений заняттями у різних жанрах. У єдиному тематичному руслі було запропоновано кілька міні-курсів. Провідний науковий співробітник Всеросійського центру дослідження суспільної думки (ВЦВСД) Б.Дубін аналізував концепт повсякденності в специфічно радянському і пострадянському контексті – ті виміри повсякденності (наприклад, дозвілля і телеспоглядання), в яких глибокі соціальні зміни останніх десятиліть виявились найбільш виразно. Провідний науковий співробітник Інституту соціології РАН О.Мещеркіна аналізувала біографію і фотографію як джерела і ресурси вивчення повсякденності.

Особливої уваги заслуговують теоретико-аналітичні і дослідницькі праці Н.М. Козлової [33]. Так, у праці «Радянські люди: сцени з життя» чи не вперше поставила питання про глибоке осмислення радянської історії не з точки зору її осудності, викриття шляхів і методів досягнення проголошених більшовиками цілей, а з огляду на реально набуті нею результати і цінності. На підставі унікальних документів, у тому числі «народного архіву», дослідниця показала повсякденне життя людей різних типів, розкрила їхнє ставлення до подій, еволюцію їхніх поглядів, суджень, коливання настроїв і різноманітних переживань, «не передбачених» програмною політикою. Вона обстоює думку, що лише глибоке знання реалій життя людей різних груп, різного віку і статі, соціальної приналежності, освітньо-професійної підготовленості дасть історикові можливість не тільки відтворити радянське минуле, а й зрозуміти його, пояснити його розвиток.

Як уже йшлося, науковий розвиток історії повсякденності супроводжувався науково-популярною і освітницькою течіями. Так, «Асоціація істориків Росії ХХ ст.» («АІР-ХХ») поставила на теоретичне осмислення проблему повсякдення «країни героїв» [34]. За кілька років асоціація викладачів історії «Євро-клію» за участю Ради Європи започаткувала проект «Уроки Клію», метою якого стало поширення нових методів викладання історії, створення концептуальних нових навчальних посібників. У вищих навчальних закладах також були введені нові дисципліни, спецкурси, що враховували контекст повсякденності. Так, у Російському державному гуманітарному університеті набув сталості курс «Культура повсякденності радянської епохи», розроблений І.В. Кондаковим; Н.Л. Новиковою

написаний підручник з культури повсякденності [35]. У Санкт-Петербурзькій державній академії культури і мистецтв доктор культурології професор В.Д. Лелеко ще з початку 1990-х рр. розробляє дидактичні аспекти естетики повсякденності, читаючи відповідний курс, забезпечив його навчальним посібником [36].

Філологи В. Мокієнко та Т. Нікітіна видали «Тлумачний словник мови Совдепії. 1917-1991» (СПб., 1998), опрацюванням проблеми вербальної культури радянських людей науково цікавилась і Н.Б.Лебіна, впродовж 2005-2006 рр. вона вела у журналі «Родина» рубрику «XX ст.: словник повсякденності» [37], нині нею підготовлена до

друку книга «Словник-путівник радянського громадянина 1917-1991 рр.». Нещодавно вийшла її нова праця «Енциклопедія банальностей» [38].

З'явилося багато спеціальних праць описового характеру про приватно-повсякденне життя різних груп суспільства в серії «Жива історія: повсякденне життя людства» видавництва «Молодая гвардия» [39]. Видавництво «Новое литературное обозрение» з 2005 р. почало випуск книг у циклі «Культура повседневности».

Таким чином, історія повсякденності оформилась у самостійний науковий напрямок історичної науки в Росії, успішно утверджується, має перспективи на подальший розвиток.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кнабе Г.С. Древний Рим – история и повседневность. – М., 1986; Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. – М.: Наука, 1978; Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура. – М.: Художественная литература, 1965; Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства. (XVIII-начало XIX века). – СПб, 1994.
2. Кнабе Г.С. Диалектика повседневности // Вопросы философии. – 1989. – №5; Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – М., 1993; Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – Вып.1. – М., 1988. – С.75-89; Бессмертный Ю.Л. «Анналы»: переломный этап? // Одиссей. – М.: Наука, 1991; Ястребицкая А. Л. Повседневность и материальная культура средневековья в отечественной медиевистике // Одиссей: Человек в истории. 1991. – М.: Наука, 1991. – С. 84–102.
3. Васильчук Г.М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 36. ст. – К., 2007. – Вип.12. – С.275-276.
4. Горинов М.М. Проблемы социальной истории и повседневность «страны героев» // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. – М., 1996. – С.268-273; Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль. – М., 1997.
5. Российская повседневность 1921-1941 гг.: новые подходы. Доклады, сделанные на международ. междисциплинарной конф., 16-19 августа 1994 г. – СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1995. – 156 с.
6. Васильчук Г.М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 36. ст. – К., 2007. – Вип.12. – С. 280.
7. Российская повседневность и политическая культура: возможности, проблемы и пределы трансформации. – М.: ИСП РАН, 1996. – 144 с.
8. Общественные организации России в 1920-е годы. – М.: ИРИ РАН, 2001. – 215 с.
9. Лебина Н. «Надо, Федя, надо...» // Родина. – 2005. – №2. – С.88-93; її ж. «Оксфорд сиреневый и желтые ботиночки» (Мода ленинградцев и москвичей 20-30-х гг.) // Родина. – 1994. – №9. – С.71-74; її ж. «Папа, отдай деньги маме» // Родина. – 1996. – №12; її ж. За последней чертой (Об истории возникновения крематория и самоубийствах) // Родина. – 1994. – №8; її ж. Ленъка Пантелеев – сыщиков гроза // Родина. – 1995. – №1; її ж. Белая фея, или Как наводили марафет в Советской России // Родина. – 1996. – №9; її ж. Коммунальный, коммунальный, коммунальный мир // Родина. – 1997. – №1. – С.16-20 та ін.
10. Рожков А. Беспризорники // Родина. – 1997. – №9. – С.70-76; його ж. Лучше хулиганом быть, чем любовь разводить (Переход к совместному школьному обучению в 1920-е гг.) // Родина. – 2004. – №3. – С.41-46.
11. Аптекарь П. «Вот такая вот зараза, девушка моей мечты...» // Родина. 1998. – №9. – С.77-80; Максимова Т. На кой черт регистрировать брак? Если ... можно и так // Родина. – 2004. – №11. – С. 83-87; Исаев В. И всюду страсти роковые. Любовь на фоне социалистической стройки // Родина. – 2004. – №4. – С.67-69.
12. Кирсанова Р. Стиляги. Западная мода в СССР // Родина. – 1998. – №8. – С.72-75; Кирсанова Р. «Гимнастерка», «джимми» и «полпред» // Родина. – 1997. – №11. – С. 46-52.
13. Осокина Е. Чужаков в магазин не пускать (О переboях с продовольствием) // Родина. – 1995. – №12. – С.68-72; Твердюкова Е. «Кто раньше ел, тот и сейчас будет, а мы только смотрим» (Продовольственное обеспечение Ленинграда во второй половине 1930-х гг.) // Родина. – 2006. – №6. – С.80-84
14. Лебина Н., Шкаровский М. Деталь ночного пейзажа. Кое-что из мира проституток Санкт-Петербурга и Ленинграда // Родина. – 1994. – №1.
15. Лебина Н.Б., Шкаровский М.В. Проституция в Петербурге. 40-е гг. XIX – 40-е XX гг. – М., 1994.
16. Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города 20-30-х гг. // Вопросы истории. – 1994. – №2. – С.35-46.
17. Лебина Н.Б. Повседневность 1920-1930-х годов: «Борьба с пережитками прошлого» // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2-х т. –Т.1. – М., 1997. – С.23-46.
18. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы. – СПб.: журнал «Нева»-Изд-во торг. дом «Летний Сад», 1999. – 320 с.
19. Лившин А.Я., Орлов И.Б. Власть и общество: Диалог в письмах. – М.: РОССПЭН, 2002. – 208 с.
20. Голос народа: Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. / Отв. ред. А.К.Соколов. – М., 1997. – 328 с.; Общество и власть, 1930-е годы: Повествование в документах / Отв. ред. А.К.Соколов. – М., 1998. – 352 с.; Письма во власть, 1917-1927: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / Сост. А.Я.Лившин, И.Б.Орлов. М., 1998.
21. Кузнецов И.А. Письма в «Крестьянскую газету» как источник для изучения менталитета российского крестьянства 1920-х годов. – М., 1996.
22. Осокина Е.А. СССР в конце 20-х – первой половине 30-х годов. Торговля? – Распределение! // Отечественная история. – 1992. – №5. – С.42-59; її ж. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928-1935. – М., 1993; її ж. Люди в годы первых пятилеток: способы и стратегии выживания // История. – 1997. – №19; її ж. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в годы индустриализации. 1927-1941. – М., 1999.

23. Осокина Е.А. СССР в конце 20-х – первой половине 30-х годов. Торговля? – Распределение! // Отечественная история. – 1992. – №5. – С.58-59.
24. Нормы и ценности повседневной жизни: становление социалистического образа жизни в России, 1920-30-е годы. – СПб., 2000; Гудков В.Д. Проблема повседневности и поиски альтернативной теории социологии // ФРГ глазами западногерманских социологов. – М., 1989. – С.296-329; Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности. Европейский университет. – СПб., 2003. – С.7-14; Козлова Н.Н. Повседневность как источник и итог социального бытия // Социально-гуманитарные науки. – 2001. – №6. – С.69-82; Курьянович А.В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI. – М., 2001. – С.36-45; Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты) // Труды Института российской истории РАН 1999-2000. – Вып. 3. – М., 2002. – С.290-322; Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения повседневности // Этнографическое обозрение. – 2004. – №1; Репина Л.П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории (часть II) // Социальная история. Ежегодник. – М., 1998. – С.7-25; Сеняевский А.С. Человек, общество, власть в российской истории XX века: динамика их соотношений и механизмы взаимосвязи. Методология проблемы // Личность, общество и власть в истории России: системный компаративный анализ. – М., 1998; Старцев А.В. Грани повседневности // Города Сибири. – Алтайск, 2004. – Вып.2. История повседневности. – С.3-18.
25. Андреевский Г.В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху 1920-1930-е годы. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 573 с.; Андреевский Г.В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1930-1940-е годы. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 463 с.; Игнатова Е.А. Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времен основания до 40-х годов XX века. – СПб.: Амфора, 2005. – 815 с.
26. Валиев Г.Х. Социальные аномалии в повседневной жизнедеятельности населения Сибири в 1920-е гг.: Автореф. дис... к.и.н. – Новосибирск, 2002. – 28 с.; Валиев Г.Х., Исаев В.И. Социальные аномалии в Сибири: историко-криминологический анализ (1920-е гг.). – Новосибирск: Изд-во СГУПС, 2006. – 150 с.; Гагаулина И.А. Нэповская повседневность Поволжья: социально-психологический анализ массовой маргинальности в контексте модернизационной перспективы // Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М.: РОССПЭН, 2006. – С.481-502; Жулева М.С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929-1941 гг.: Автореф. дис... к.и.н. – Курган, 2004; Панин С.Е. Повседневная жизнь советских городов: пьянство, проституция, преступность и борьба с ними в 1920-е гг. (на материалах Пензенской губернии): Автореф. дис... к.и.н. – Пенза, 2002. – 19 с.
27. Абрегова Ж.О. Повседневная жизнь сельского населения Кубани (конец XIX – первая треть XX вв.): Автореф. дис... к.и.н. – Майкоп, 2004. – 25 с.; Тяжелыникова В.С. Повседневная жизнь московских рабочих в начале 1920-х годов // Россия в XX веке: люди, идеи, власть / Отв. ред. А.К.Соколов, В.М.Козьменко. – М., 2002. – С.194-219.
28. Гагаева Б.Т. Концепции повседневности в зарубежной культурологии // [http:// anthropology.ru/ru/index.html](http://anthropology.ru/ru/index.html); Оболенская С.В. «История повседневности» в современной историографии ФРГ // Одиссей: Человек в истории. 1990.–М.,1990.–С.84-102; Лелеко В.Д. Повседневность в исторических исследованиях // Историзм в культуре: Матер. междунар. науч. конф. – СПб., 1998. – С.160-167.
29. Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре. – СПб., 2002; Шапинская Е.Н. Проблема повседневности в академическом дискурсе // Обсерватория культуры. – 2006. – №5. – С.35-40.
30. Феномен повседневности: гуманитарные исследования: Философия. Искусствоведение: Материалы междунар. науч. конф. «Пушкинские чтения – 2005», 6-7 июня 2005 г. – СПб., 2005; История российской повседневности: Материалы XXVI Всероссийской заочной конференции. – СПб.: Нестор, 2002. – 299 с.; Ценности повседневной деятельности горожан / РАН. Ин-т социологии; отв. ред. Т.М. Караханова. – М., 2004. – 136 с.
31. Повседневность как текст культуры: материалы международной научной конференции «повседневность как текст культуры». – Киров, 27-29 апреля 2005 года. – Киров: Изд-во ВятГУ, 2005. – 376 с.; Проблемы повседневности в истории: образ жизни, сознание и методология изучения. – Ставрополь: Гос. Ун-т, 2001. – 253 с.; Повседневность российской провинции: история, язык и пространство: Материалы третьей Всероссийской школы... – Казань, 2002. – 328 с.; Кожевников С.Б. Аксиология повседневности. – Краснодар: Ун-т, 2003. – 246 с.
32. Цит. за: Обертрайс Ю. Введение //Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы). – Х., 2004. – С.13.
33. Козлова Н.Н. Горизонты повседневности советской эпохи. – М.: Ин-т философии РАН, 1996; Козлова Н.Н. Советские люди. Сцены из истории. – М.: Европа, 2005. – 544 с.
34. Горинев М.М. Советская история 1920-30-х годов: от мифов к реальности // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. – М., 1996. – С.268-273.
35. Новикова Н.Л. Культура повседневности: теоретический аспект: Учебник. – Саранск: Красный Октябрь, 2004. – 164 с.
36. Лелеко В.Д. Эстетика повседневности. – СПб., 1994
37. Див.: Лебина Н. Словарь повседневности // Родина. – 2005. – №3, 5, 6; 2006. – №2, 3, 5.
38. Лебина Н.Б. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: контуры, символы, знаки. – СПб.: Дм. Буланин, 2006. – 444 с.
39. Антипина В.А. Повседневная жизнь советских писателей. 1930-1950-е годы. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 408 с.; Андреевский Г.В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1920-1930-е годы. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 573 с.

В.В. ДУТЧАК

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ТА ХЕРСОНЩИНІ. ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП (ОГЛЯД ПОДІЙ, 1921 РІК)

Дутчак Владислав Васильович – завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Обласного комунального вищого навчального закладу «Інститут підприємництва «Стратегія», кандидат філософських наук

Протягом останніх років історики переосмислили сутність селянського повстанського руху і досить ретельно дослідили репресивну політику більшовиків щодо українського селянства [2, 3, 6, 34]. Про анархістський рух і діяльність легендарного селянського батька Махна в останнє десятиріччя було видано досить багато наукових розвідок та публікацій таких авторів, як Архірейський Д.В., Ахінько В.М., Беспечний Т.А., Волковинський В., Голованов В.Я., Самбук Р., Семенов С.Н., Чоп В.М. та інші.

Вагому цінність для дослідника історії «петлюрівської» Катеринославщини виявляють інтенції таких сучасних дослідників, як Архірейський Д.В., Пахоменков Ю.Г., Васковський Р.Ю., Бурмага В.П., Пархоменко В.А., Висоцький О.Ю., Полівець М.С., Іваненко В.В., Голуб А.І., Ковальова Н.А. та інші.

З'явилися і краєзнавчі матеріали про окремі селянські повстання [9, 16, 24, 30]. Однак загальної картини повстанського руху часів громадянської війни на теренах Катеринославщини та Херсонщини ще не відтворено. Певну хронологію дій повстанців Катеринославщини та Херсонщини 1921 року сподівається розглянути автор даної історичної розвідки.

Після розгрому основних ворогів радянської влади і ліквідації фронтів громадянської війни у листопаді 1920 року, перед більшовиками постало нове важливе завдання – знищити широкий селянський повстанський рух на Україні. Найбільш загрозливих масштабів селянські заворушення та повнокровна партизанська війна набули в Київській та Катеринославській губерніях. Якщо повстанці Київщини перебували під організаційним впливом петлюрівців, то Катеринославщина характеризувалась складним сплетінням анархічної та національної ідеології.

Причинами селянських виступів, як свідчать документи, були: продрозкладка, мобілізація, протиправні і часто аморальні дії представників радянської влади. Крім того, значна частина повстанців боролась проти більшовиків, бо не визнавала їхньої влади, не вважаючи її народною.

Розгортанню партизанського руху сприяли об'єктивні умови Катеринославщини: наявність

у губернії великих лісових масивів та переважання у соціальній структурі селянства прошарку заможних господарів. Саме їх співробітники Катеринославської губернської надзвичайної комісії характеризували «куркульськими» з «петлюрівським відтінком та махновським елементом» [1]. Між тим до «куркулів» органами радянської влади було зараховано на Катеринославщині 56% селянських господарств. А це понад 30% населення! Доречі, саме заможні селяни, хуторяни були міцною базою для повстанців-петлюрівців. Петлюрівці в їх очах були захисниками майбутньої міцної української влади - УНР, як альтернативи безглуздому більшовицькому режиму та махновській анархії. Цікавою особливістю петлюрівського руху на Катеринославщині та Херсонщині було те, що «націоналістів», «самостійників» активно підтримували колоністи - німці та меноніти. Жорстокі розправи над мешканцями німецьких колоній під час громадянської війни, які вчиняли «інтернаціоналісти»-махновці, зробили їх надійними союзниками петлюрівців. Отже, петлюрівський повстанський рух спирався на значні прошарки населення губернії (мешканців колоній, хуторян, заможні верстви селянства та українську інтелігенцію [1, 117-119].

Радянська влада в 1921 році продовжила у своїх відносинах з непокірним українським селянством використовувати терористичні методи. Широкого розповсюдження набуває система заручництва у разі невиконання селянами продрозкладки, а пізніше і продподатку.

Так, у Верхньодніпровському повіті на підставі наказу Катеринославської ГВН від 26 січня 1921р. було оголошено, що в разі невиконання до 1 лютого розкладки на сало і домашніх птахів будуть братися заручники з-поміж куркулів по 20-30 осіб на волость [17, 27]. На терор влади селяни відповіли наростанням повстанського руху. Лише протягом лютого на Україні ЧК зафіксувало «118 значних повстань» [28, 60].

Серйозною загрозою для більшовиків на Півдні України були махновці. Ленін розгнівано шпестив Е.М. Скланського 6.02.1921р. «т. Скланський! Додаю ще одне «попередження». Наше військове командування ганебно провалилось, випустивши

Махна (незважаючи на гігантську перевагу сил і суворі накази піймати), і тепер ще більше ганебно провалюється, не вмючи роздавити жменьку бандитів» [25, 369-370]. Проте, як засвідчували подальші події, радянське командування не могло покладатись навіть на власні війська. Так, у лютому 1921р. «бригада Першої Кінної армії, що користувалася особливою ласкою Сталіна, на чолі зі своїм командиром Маслаком перейшла на бік Махна» [28, 61].

Тим часом, у березні 1921 року, під чорним прапором Махна було вже 15 тис. бійців. Активізували свою діяльність і отамани пропетлюрівської орієнтації. Ленін з роздратуванням вказував на те, що «І хліб і дрова, все гине через банди, а ми маємо мільйонну армію. Треба підтягти Головкама з усієї сили» [23, 370].

Поступово до комуністичної верхівки прийшло усвідомлення, що лише жорстокістю та репресіями припинити антирадянський повстанський рух неможливо. У березні 1921 року на X з'їзді РКП (б) було прийнято рішення про скасування воєнного комунізму та переходу до нової економічної політики (НЕП). Відтепер дозволялася приватна торгівля, ліквідовувалася система трудової мобілізації і, найголовніше, продрозкладка замінювалася фіксованим продродатком. Як влучно підкреслив Михайло Веллер у своєму творі «Махно»: «Ортодоксальні кремлівські комуністи під натиском озброєного народу та всезагального саботажу пішли на компроміс з народом, на угоду» [10, 184-185]. Впровадженням НЕПу, на його думку, і було припинено громадянську війну. Реальне ж становище на місцях говорило про інше. Оголошена комуністами заміна «воєнного комунізму» на нову економічну політику не одразу почала втілюватися в життя, особливо в Україні. Саме тому до спаду селянського повстанського руху було ще далеко. До того ж, саме на цей час припадає поживлення нелегального руху опозиційних комуністичному режиму партій.

Новим приводом для нової хвилі репресій проти опозиційних партій на Катеринославщині стали події пов'язані з антибільшовицьким повстанням у Кронштадті (березень 1921р.). У Катеринославі було заарештовано більше сотні членів РСДРП. Меншовики, які залишилися на волі, проникали на заводи, активно агітували за встановлення дійсної демократії, і незабаром катеринославські робітники та залізничники почали страйкувати. Більшовики розпочали масові арешти також і серед пролетаріату.

Катеринославщина лишалась зоною діяльності антирадянського селянського повстанства. Особливу активність проявляють махновці. Регіоном їх діяльності стає Павлоградський повіт. У березні-квітні тут з представниками радянської влади ведуть боротьбу польові командири: Брова, Матвієнко, Сазонов [20]. Стурбоване керівництво губвиконкомом 8 березня оголо-

сило губернію «внутрішнім фронтом ліквідації бандитизму і куркульського засилля на селі». Великі повноваження надавалися репресивним органам: воєнним нарадам і надзвичайним комісіям [33, 262-263].

Згідно з постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 року, створювалися надзвичайні трійки при військових частинах, які брали участь у боротьбі з антирадянськими повстанцями. Саме на них покладалось завдання розправлятися з захопленими в полон «бандитами». Як зазначає дослідник Віктор Бушин: «Явочним порядком трійки розширили коло своїх обов'язків: проводили продрозкладку, вилучували дезертирів, створювали сільради і комуни» [9, 165]. Як і можна було очікувати, під час винесення вироків трійки не керувались буквою закону, а лише «...обставинами справи, велінням революційної совісті і тими обставинами, що переживає Радянська влада» [32, 37].

20 квітня 1921 року Катеринославська губерньська військова нарада видала спеціальну інструкцію про те, кого і як треба брати у заручники та як з ними поводитися [32, 41].

Для пограбування українського села радянський уряд і надалі залучав регулярні війська. В телеграмі від 5 травня 1921р. Ленін наказує К.С. Ворошилову «дати розпорядження комскладові Кінармії і перевірити спеціально, щоб під час переходу Кінармії подавалась всяляка допомога місцевим продорганам, зважаючи на необхідність екстренної і швидкої допомоги Москві хлібом» [31, 399].

Продовжував непокоїти більшовиків батько Махно, який оперував у першій половині квітня в Синельниковському районі. Хоч його армія дуже поріділа в боях з регулярними частинами червоних, а сам Батько був тяжко поранений, чекістські інформатори в цей час свідчать, «дисципліна в банді весьма суровая», чисельність махновців складає «120 сабель при 7 пулеметах» [27, 51]. Продовжували воювати й інші отамани. Так, більшовицька агентура повідомляла 26 травня, що «банда из Герасимовки под командованием Маруси двигается по направлению Воскресеновки, что 35 верст северо-западнее Новомосковска. Численность банды 150 человек кавалерии, 250 пехоты и сорок тачанок с пулеметами» [26, 55].

Між тим, наприкінці травня у Катеринославі, як ніколи раніше, погіршилось продовольче питання. По заводах прокотилась хвиля страйків. Активну участь в організації яких взяли меншовики та представники інших опозиційних партій. Поступово події почали виходити з-під контролю каральних органів.

1-го червня у місті розпочалось короткочасне робітниче повстання проти комуністичної влади, що отримало назву «маленький Кронштадт». Проти комуністичного режиму виступили ті, від імені яких він узурпував владу в

1917 році. Ініціаторами повстання робітників Катеринослава стали залізничники, які оточили Управління залізниці, вимагаючи хліба. Незабаром до бунтарів приєдналися інші робітники. Страйкарі намагалися зупинити рух поїздів, постійно мітингували під будинком Залізничного Управління. Намагання більшовицького керівництва – Клименка, Ворошилова та інших – заспокоїти страйкарів привели до активізації дій останніх. У представників влади з юрби почали жбурляти каміння; чекістів, які намагались розігнати мітингуючих, забивали до смерті робочими інструментами; начальника залізничної міліції викинули з четвертого поверху Управління. Придушення повстання зайнялись чекісти під керівництвом О. Трепалова. У місті було оголошено військовий стан. В середовищі робітників направили 20 агентів «ЧК», які повинні були виявити лідерів «заколотників». Піші та кінні загони чекістів блокували бунтарів. Увечері 1 червня страйкарі розійшлися по домівках плануючи наступного дня продовжити акцію протесту. Вночі ж люди О. Трепалова провели масові арешти. До застінків «ЧК» було кинуте понад 200 робітників. Наступного дня війська увійшли на територію залізничних майстерень, придушивши останні вогнища заколоту. За наказом губкому спеціальною трійкою була проведена перереєстрація залізничників та робітників міста. Наприкінці дня відбувся «суд» над заарештованими бунтарями, і «в ніч на 3 червня 51 робітника було розстріляно з кулемета на березі Дніпра» [7, 31].

Заміна продрозкладки продподатком і легалізація приватної торгівлі наприкінці літа 1921р. поступово переконала більшість повстанців скласти зброю і шукати порозуміння з владою. На кінець року середня чисельність партизанських загонів по Україні зменшується у середньому до 9-12 чол. Проте Катеринославщина продовжувала залишатись проблемною для органів Радянської влади, бо, за офіційними повідомленнями, на 7 липня 1921 року в губернії існували 7 діючих партизанських загонів загальною чисельністю 650 чол. [34, 189]. На 1 серпня у губернії діяли вже шість «банд». Проте в середині серпня маємо відомості про 12 збройних загонів чисельністю понад 900 чол. [29].

Зрозуміло, що дійсну кількість селян, які брали участь у повстанських заворушеннях, підрахувати неможливо. Адже повстанські загони не мали сталого складу – повстанці у міру необхідності виходили із них (для господарських робіт або під впливом репресій радянської влади) і знов поверталися до «партизанки».

Між тим, «ЧК» продовжувало свою успішну роботу по розгрому петлюрівського підпілля та ліквідації загонів повстанців. Завдяки співпраці з чекістами отамана Андрія Зірки, було виявлено місцеперебування впливового отамана, колишнього начальника штабу Степової дивізії

Григорія Гниненка (Вовгури). Успіхом чекістів Катеринославщини 7 серпня 1921 року була ліквідація при спробі арешту відомого отамана Костянтина Пестушка (Степовий). Було заарештовано авторитетного в селянському середовищі отамана, колишнього начальника кавалерії Степової дивізії Іллю Тишаніна (Іванова).

Чекісти розгромили розгалужену мережу петлюрівських підпільних організацій, які підпорядковувались Київському Всеукраїнському повстанському. Результатом вдало спланованої чекістами операції став розстріл у Жандармській балці, під Катеринославом (зараз м. Дніпропетровськ), 25 серпня 1921 року 51 підпільника. Серед розстріляних були отамани Гниненко, Юхим Єльченко, Олександр Микитенко-Огник, Марко Кікоть, підпільниці Віра та Паша Бабенки, Ганна Уманська, Тетяна Дядик, Агнія Євтушенко, Катерина Рибка, Надія Бардашова, підпільники та партизани – Максим Дибенко, Андрій Калина, Микола Окатий...[16,194]. Тоді ж було розстріляно сотні повстанців і підпільників по всій Катеринославщині.

Роман Коваль повідомляє, що на той час підпільники петлюрівці Катеринославщини мали тісні зв'язки з штабом Юрка Тютюнника у Тарнові. Симоном Петлюрою на Катеринославщину було направлено уповноваженого з організації майбутнього повстання доктора Гелева. Підпільники готували повстання, яке мало розпочатись у Єлисаветграді під час Першотравневої демонстрації 1921року. Керівництво повстанням доручалось Гулому-Гуленку. Вся Україна була розбита на п'ять груп: дві з яких знаходились на Правобережжі, три – на Лівобережжі. Групи розбивались на райони, райони на сотенні дільниці. До теренів дії Першої групи (Південної) належали, між іншими, Катеринославський, Херсонський, Верхньодніпровський, Криворізький, Єлисаветградський, Олександрійський повіти. Через зраду Андрія Рибалко-Зірки було розкрито і Центральний Український Повстанський Комітет у Києві, все керівництво якого було заарештовано.

Нзважаючи на репресії і спад повстанського руху, українське село ще довго не вдавалось «замирити». Хоча в цілому друга половина 1921р. була позначена значним спадом повстанського руху. Налякані репресіями, розорені і втомлені довгою війною селяни не мали змоги активно підтримувати повстанців. Знекровлені голодом і продрозкладкою селянські господарства не могли, як раніше, бути продовольчою і матеріально-технічною базою повстанства. Більшість селян стали вважати збройну боротьбу з державою безперспективною, оскільки Червона Армія перемогла у громадянській війні, а отже, швидкого повалення більшовицького режиму годі було чекати. Запроваджена більшовиками система заручництва реально загрожувала репресіями не

тільки родичам повстанців, але й усім односельцям. Давалася взнаки фізична і моральна втома повстанців від безперервних бойових дій.

Великий агітаційний вплив на повстанство мало проголошення 5-м Всеукраїнським з'їздом рад амністії членам антиурядових збройних формувань. Масове дезертирство з повстанських загонів стало у 1921 році загальним явищем. Повстанці розраховували на амністію, оголошену радянською владою. Вони «просто губилися в «контрверсійних чутках» щодо свого майбутнього, від чого занепадав їхній бойовий дух» [15, 182-183; 214-215].

Добігала кінця махновська вольниця. Останній спалах активності махновських дрібних загонів на Катеринославщині спостерігається в серпні 1921 року. Пов'язаний він насамперед з переходом із Запоріжжя махновських груп, де в цей час радянські війська проводили масштабні каральні заходи проти повстанців. Махно вирішив пробитися до Галичини. 16 серпня у Мішуриному Розі (Верхньодніпровський повіт) махновці повинні були об'єднатися з загonom отамана Андрія Левченка. Проте об'єднання не відбулося тому, що поріділий відділ Махна зазнав поразки у сутичці з місцевим загonom комнезаможників і змушений був відступити. Після цього Махно 17-18 серпня повів своїх бійців у напрямку села Петрове на Інгульці зустрічаючись на марші з загонами місцевих (криворізьких) отаманів братів Іванових та Марусі і поповнюючи за рахунок їхніх бійців свій відділ. Спроба залучити до свого загону повстанців с. Верблюжка (батьківщина отамана Григор'єва) не увінчалась успіхом. В цьому районі діяли партизанські загони петлюрівської орієнтації отамана Гнибиди. Їх опорним пунктом саме й була Верблюжка. Тут друкували відозви та листівки, які потім поширювали в селах і в повітовому Кривому Розі.

Махно протягом свого останнього рейду «намагався знайти місцевих повстанців-махновців, колишніх воєнків Кримського корпусу своєї армії (1919р.) і Таврійської групи (1920р.), які тепер протистояли більшовицькому режимові» [4, 34].

28 серпня 1921 року махновці (близько сотні бійців), співдіючи з пропетлюрівським отаманом Лихом (120 шабель), перейдуть кордон, форсуючи річку Дністер, і знайдуть прихисток на території Румунії.

Наприкінці літа 1921 представники радянської влади ведуть активні переговори з повстанцями, обіцяючи останнім амністію у разі припинення ними збройної боротьби. Вступає у переговори з більшовиками отаман Іванов. Нзважаючи на те, що деякі повстанці склали зброю, Іванов боротьби на припинив. Чекісти повідомляють, що «2-го септєбря сего 1921г. между нашими отрядами и бандой начались военные действия» [25].

У цей час інший загін петлюрівського спрямування очолюваний Кругловим, з'являється на Нікопольщині [19, 63, 70]. 5 вересня загін

Іванова на хуторі Петриковому, що біля Веселих Тернів, об'єднався з повстанцями Марусі Никифорової. Загальна чисельність загону досягла ста верхівців, озброєних трьома кулеметами [16, 203]. 7 вересня біля станції Рядової партизани прийняли бій з 2-м батальйоном 133-го радянського полку. Загинули 12 чоловік – по 6 з кожного боку. Після надходження підкріплення до червоних повстанці відступили у напрямку Долинського. Протягом 12-23 вересня повстанці Іванова, маневруючи окремими загонами, вступали в сутички з загонами червоноармійців та міліції і зайняли с. Варварівку, Лихівку, Братолюбівку, Михайлівку, Спасове, Сергіївку, станцію Довгинцеве. Партизани тримали бій з переважаючими силами червоних 14 вересня під станцією Рядова, 24 вересня біля с. Шестерні.

Повстанці Іванова (50 чол.), Лютого (15чол.) продовжували маневрувати Криворіжжям протягом вересня-грудня 1921року.

Червоні карателі посилили терор серед селянства. Звичайною практикою стають публічні розстріли заручників. Так, революційна трійка Павлоградської повітової військової наради доповідала, що в селі Новопавлівка 9 вересня 1921 року «селянам було наказано здати всю зброю, а бандитам і дезертирам – з'явитися у розпорядження трійки. Коли наказ не виконали, трійка наказала розстріляти 7 заручників, вказаних у списку комітету незаможників. Майно розстріляних було розділено між членами Комітету» [32, 41]. У селі Слов'янка уповноважений Павлоградської повітової «ЧК», щоб налякати селян, наказав вирити у дворі виконкому велику яму, заарештовував заручників і вночі імітував їх розстріл. «Після того, як жителі села Дмитрівка не захотіли здати зброю, за 24 години, за наказом трійки, було розстріляно двох «бандитів» і двох «куркулів». Зброю понесли» [40].

Незважаючи на всі зусилля влади, загін Іванова повністю не був ліквідований: 1 грудня було розбито лише групу повстанців на чолі з Лютим (загинули 15 чоловік), а решта розсіялася у різних напрямках [19, 96].

10 грудня 1921 року Катеринославська губерньська воєнрада на своєму засіданні зазначала, що «Наиболее активным уездом на Катеринославщине является Криворожский, где оперирует банда Иванова. Банда оперирует двумя частями – Иванова, которая увеличилась в последнее время до 50 человек, и Лютого, имеющая до 15 человек. В последнее время банда Иванова произвела налет на станцию Эрастовка» [16, 205].

Таким чином, керуючись цією інформацією, приходимо до висновку, що обидва отамани продовжували боротьбу. Всього ж, на 15 грудня 1921 року, на Катеринославщині, за офіційною інформацією, діяли 5-6 повстанських загонів загальною чисельністю у 90-130 осіб [19, 97].

Секретар повіткому в грудні 1921 року

зізнавався: «Тероризм у Криворізькому повіті такий, що призупинилось все радянське будівництво...» [16, 195]. Християн Раковський називав Верхньодніпровський повіт «самим бандитським та найбільш антирадянсько налаштованим» [там же].

Продовжують воювати з радянською владою залишки загону Чорного Ворона (90 бійців, 1 кулемет). Повстанці Гнибиди (Андрій Чорновус) та Григорія Іванова (на той час Ілля Іванов (Тишанін) був розстріляний чекістами), зазнавши великих втрат відчайдушно змагаються з радянською владою. В боротьбі з повстанцями було задіяно частини Першої Кінної армії. 21 грудня 1921 року отамани Іванов та Гнибіда загинули в бою з більшовиками поблизу с. Ерастівки Криворізького повіту.

1922 рік не став для радянської влади переможним. Повстанці вперто продовжували боротись.

За свідченнями ЧК села Діївка та Сухачівка, біля Катеринослава залишались «бандитськими» протягом 1921-1922рр. На кінець 1921 на початку 1922р. на Катерининській залізниці найнебезпечнішим відтинком вважався перегін між станціями Діївка та Сухачівка.

Придушенням селянських повстань займались регулярні війська. Рішення про відміну у губернії воєнного становища Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР ухвалила 14 липня 1922р. Проте на Криворізький, Новомиковський та Павлоградський повіти це рішення не поширювалося, оскільки у зв'язку з активною діяльністю повстанських формувань там зберігалось воєнне становище [18,18]. Боротьбу

у цих та інших повітах Катеринославщини ще в 1922 році продовжували загони отаманів Петраша, Голика, Начиненого, Свища, Іванова(?) [8].

Складається таке враження, що поверхова лібералізація радянського режиму, пов'язана з впровадженням НЕПу, абсолютно не стосувалась репресивних органів. Продовжували діяти «трійки». Про те, як відбувалось провадження ними «судових справ» на практиці, можна дізнатись, наприклад, з протоколу засідання Павлоградської трійки від 27 лютого 1922 року, проведеного в селі Кочережки: «...Ухвалили: примусово привести селян на збори і вимагати від них список куркулів, дезертирів і бандитів. У разі відмови застосувати вищу міру покарання до кожного п'ятого в лаштунки з конфіскацією майна. Голову виконкому сільради Волосюка за невиконання бойового наказу розстріляти...» [32, 38].

Таким чином селянський повстанський рух на Катеринославщині не завершився 1921 роком. Повстанський рух Катеринославщини являв собою особливе соціальне явище, яке мало політичний характер та національні особливості. Він характеризувався складним переплетінням ідеологічних напрямків та загостренням широкого спектра соціально-економічних чинників. Особливістю повстанського руху Катеринославщини та Херсонщини також були часті контакти, а інколи тісна взаємодія польових командирів махновців і самостійників. Останній факт обумовлювався однаковою соціальною базою вказаних політичних рухів, що були сформовані під прапором боротьби з білогвардійцями та більшовиками.

ЛІТЕРАТУРА:

- 1.1917-1927. Десять лет борьбы и строительства на Днепропетровщине.- Днепропетровск, 1927.
- 2.Архирейський Д.В. Ченців В.В. Махновці після «махновщини»: чутки і реалії (1921-1929) // Грані.-1998.-№11.-С.116-123.
- 3.Архирейський Д.В., Ченців В.В. З історії репресій проти українського селянства в 20-ті роки (За матеріалами воєнних нарад) // Бористен. – 1997. -№4.-С.22; №5.-С.14-15; №6.-С.11-13.
- 4.Архирейський Д. В. Марш на Захід (останній рейд Нестора Махна) частина I.// Грані 2(34) 2004 с.29-34.
- 5.Архирейський Д. В. Марш на Захід (останній рейд Нестора Махна) частина II.// Грані 3(35) 2004 с.36-41.
- 6.Архирейський Д.В. Заручництво як метод більшовизації українського села. // Грані. –2004.-№4(36). –С.19-25.
- 7.Архирейський Д.В. Катеринослав чекістський (1920-1921) //Грані №2 (16) 2001. С.25-33.
- 8.Безнос А.И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века// Вопросы германской истории: Сб.науч. ст. – Донецк, 2000.-С.117-127.
- 9.Бушин В.С. Нариси з історії Павлограда (до 220-річчя міста).- Дніпропетровськ: Ліра, 2004.-304с.
10. Веллер М. Махно. М., ООО «Издательство АСТ», 2007.-С.383.
- 11.Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927).- К.,2000.
- 12.Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. –К., 1996.
- 13.Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип.2.- К., 1992. –С.30-35.
- 14.Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927рр.).- К., 2000.
- 15.Героїзм і трагедія Холодного яру. Збір. матеріалів і спогадів. – К.,1996.
- 16.Гусейнов Г. Піщаний брід і його околиці: документальні повісті. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС,2007.-492с.
- 17.Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р-224, оп.1. спр.1, арк.27.
- 18.Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р-224.-Оп.1.-Спр.11.
- 19.Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р-224.-Оп.1.-Спр.2.
- 20.Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р-224.-Оп.1.-Спр.6.
- 21.Доценко В.О. Вихід. Дума про голод.- Лозуватка: Vlesoslav,2003.-102с.
22. Е.М. Скляньському 21.01.1921р. // В.І. Ленін про Україну. С.367, Ч.2. Київ «Видавництво політичної літератури України» –1977 –547с.
- 23.Е.М. Скляньському 6.02.1921р. // В.І. Ленін про Україну. С.369-370, Ч.2. Київ «Видавництво політичної літератури України» –1977 –547с.
- 24.Жуковский М. Про підпільну пеглюрівську організацію // Нікопольська правда.- 1996.-24 грудня.

- 25.З протоколу №32 засідання Губернської Воєнради 24 вересня 1921р. ЦДАВО України, ф.3204, оп1, спр.28, арк.49-53)
- 26.Из информационной сводки Новомосковского политбюро о положении в уезде. С.55. // Н. Махно и махновское движение. Сост. Г.А. Борисов, Д.Ю Мешков, М.А. Скок. – Днепропетровск: Акционерное общество«DAES». 1993. –77с.)
- 27.Из разведывательной сводки 1-й Конной армии. О тактике и передвижениях махновских отрядов. С.51. // Н. Махно и махновское движение. Сост. Г.А. Борисов, Д.Ю Мешков, М.А. Скок. – Днепропетровск: Акционерное общество«DAES». 1993. –77с.
- 28.Конквест Р. Жива скорботи: Радянська колективізація і голодомор./ Пер. з англ.- К.:Либідь, 1993.- 384с.
- 29.Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920г. по 1 ноября 1921г.- Днепропетровск: ВПОП «Дніпро», 1994.
- 30.Пісна Н., Логвинов О. Кінець банди Шаповала // Червоний гірник. – 1990. – 8 грудня; 1991.-24 січня.
- 31.Телеграма К.С. Ворошилову // В.І. Ленін про Україну. С.399, Ч.2. Київ «Видавництво політичної літератури України» –1977 –547с.
- 32.Терещенко Р.К., Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. – Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 2002. -236с.
- 33.Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні, ф.3204, оп.2, спр.4, арк.43.
- 34.Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000.
- 35.Членам Ради праці і оборони //В.І. Ленін про Україну. С.339-340, Ч.2. Київ «Видавництво політичної літератури України» –1977 –547с.
36. Чоп В.М. Збройні сили та бойові засоби махновського руху. // Грані №6 (14) 2000.- с.31-37.

В.В. ТАРАСОВ

ОБРАЗ ГОРБАЧОВСЬКОЇ «ПЕРЕБУДОВИ» 1985-1991 РОКІВ У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Тарасов Володимир Володимирович – старший викладач кафедри історії та теорії мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв

Горбачовська «перебудова» кін. 1980-х – поч. 1990-х років є одним із небагатьох періодів в українській історії, що має власний словник неологізмів, за допомогою якого можна описати чи не кожен етап її розвитку упродовж 1985-1991 рр. Утім, породжені перебудовою поняття й терміни не тільки широко вживаються, але доволі вільно трактуються, створюючи неминучі протиріччя в її оцінках. Не є винятком і сам термін «перебудова», вживання якого в сучасній історіографії демонструє певну стереотипність та неузгодженість змістів.

З одного боку, практика введення нових понять (ідеологем) до суспільного вжитку із посиланням на існуючу традицію є – як стверджує російський дослідник цієї проблеми Д. Фельдман – цілком звичним явищем і має безліч прецедентів в історії Російської імперії та в історії СРСР. Наприклад, зауважує автор, саме в такий спосіб було введено ідеологему «культ особи» влітку 1953 р., для чого газета «Правда» помістила спеціальну передовицю [1, 23].

З іншого боку, потреба у новій термінології на початку реформ кін. 1980-х – поч. 1990-х років («перебудова», «гласність», «прискорення» ті ін.) мала об'єктивну природу, пов'язану із серйоз-

ними змінами суспільно-політичних обставин в країні.

У цьому зв'язку цікаво розглянути обидва процеси в їхньому взаємозв'язку. Очевидно, що поява терміну «перебудова» приналежно до політики горбачовських реформ була наслідком переплетіння як цілком раціональних, так і рефлексивних факторів. У свою чергу, ця обставина є причиною того, що в новітній історіографії існує декілька образів перебудови: як «революції»; як суспільного процесу; як політики руйнування (чи, навпаки, збереження СРСР) тощо.

Достеменно відомим є те, що поняття «перебудова», як «етикетка» для позначення певних модернізаційних стратегій, увійшло до суспільно-політичного лексику ще в середині 1860-х рр. Як стверджують дослідники «великої реформи» Олександра II, поява нового історичного досвіду у вигляді цілої низки радикальних для свого часу змін (судова реформа, гласність, відміна кріпацтва тощо) уможливила розробку певного «символічного словника» для осмислення цього досвіду. Зокрема, зауважує І.Паперно, «1860-ті – 80-ті роки осмислювались як епоха «перебудови» або, у песимістичному сенсі, «розкладання» усього життєвого укладу, як «важкий перехідний

час», «перехідний час між старим і новим, ідеалізмом і позитивізмом». Проводились широкі історичні аналогії – з Францією епохи Революції або Римом часів становлення християнства, коли «весь колишній психічний світ людини рухнув», відкривши дорогу новій вірі»[2].

Утім, дорадянська етимологія терміну «перебудова» не є надійним ґрунтом для аналізу політики перебудови 1985-1991 рр. Слід усвідомлювати, що радянська освіта та партійна кар'єра не залишали новому Генеральному секретареві М.Горбачову жодного інтелектуального вибору стосовно ідеологічних засад реформування системи: він мусив спиратись на прецеденти з багажу ідеології т.зв. «марксизму-ленінізму».

Цінним, у даному разі, є висновок німецької дослідниці Б.Менцель, що студіює літературну критику епохи перебудови. «Російська літературна критика 1980-х – 1990-х років, – зазначає Б.Менцель, – може аналізуватись лише у співвідношенні із системою марксистсько-ленінських норм, у межах якої, або у протиставленні до якої вона визначила своє призначення і свої поняття (курсив наш. – В.Т.), з яких вона виводила свою суспільну роль та свій особливий інституціональний статус» [3, 14].

Подібна теза все частіше знаходить підтримку серед дослідників історії кінця 1980-х – початку 1990-х років. Приміром, Б.Славін, намагаючись обґрунтувати гіпотезу про концепцію та теорію перебудови, зауважує, що «ідея оновлення радянського суспільства у М.С.Горбачова зародилась у ході вивчення останніх робіт Леніна». У цьому зв'язку, – підкреслює Б.Славін, – праві ті дослідники, які вважають першопочатковим задумом перебудови своєрідне повернення до ленінських ідей і норм державного життя, усунення сталінських деформацій радянського суспільства» [4, 139].

На наш погляд, доволі сумнівним є те, що М.Горбачов уже 1985 р. міг чітко розмежувати «ленінські норми» в державному управлінні від «сталінських деформацій». Принаймні прецедентні тексти першого етапу перебудови (зокрема, ювілейна доповідь з нагоди 70-річчя Жовтневої революції) свідчать про протилежне.

З інших позицій підходить до вирішення проблеми етимології та сучасного змісту терміну «перебудова» професор політології Оксфордського університету А.Браун, який вважає, що «перебудова» була використана для, свого роду, маскування ідеологічно запламованого терміну «реформи».

«Слово «перебудова», – зауважує А. Браун, – було ідеологічно менш навантаженим, ніж слово «реформа», у якого, з точки зору радянських консерваторів, були конотації, пов'язані із реформізмом і ревізіонізмом, і тому під «покровом» перебудови можна було здійснювати все більш радикальні реформи. Спочатку невизначеність самого поняття виявилась політично зручною

для тих (передусім, для нового Генерального секретаря), хто дійсно бажав здійснити серйозну реформу. На початковому етапі усі або майже усі могли підтримати перебудову, оскільки кожен вкладав у неї власний зміст» [5, 47].

Не менш важливою для осмислення сутності трансформаційних процесів в Україні 1985-1991 рр. є проблема інтерпретації перебудовного процесу в сучасній історіографії. На наш погляд, один з найбільш цікавих образів перебудови пов'язаний із її осмисленням як «революції».

З перших років дослідження історії перебудови в Україні у вітчизняній історіографії відбуваються спроби «вписати» її до контексту державотворчого процесу, а в більш широкому сенсі – й до загальної схеми плину національної історії. Проте розуміння сутності змін, їх масштабів і напрямків відбувалося (і відбувається сьогодні) в фарватері різних, почасти протилежних, наукових та світоглядних парадигм, які природно накреслюють різні образи перебудови.

Уявлення про період кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. як про епоху «революційного оновлення», що має власну логіку та етапи розвитку, починають формуватися ще в ході самої перебудови. В її канонічному тексті – доповіді М.Горбачова з приводу 70-річчя Жовтневої революції – подібна фразеологія підноситься до рівня ідеологічного штампу, яким символічно позначається «теоретичне і практичне відновлення ленінської концепції соціалізму» [6, 73]. Проте, пряме отожднення «революційної» сутності перебудовної політики виключно з процесом десталінізації й «подоланням окремих деформацій» соціалістичної системи (1987-1989 рр.) звучали в постперебудовні часи абсолютно непереконливо на тлі подальших радикальних змін у суспільно-політичному розвитку України (1989-1991 рр.), коли критика окремих аспектів соціалізму перетворюється на критику самого соціалізму. Тому образ перебудови, як революції міцно закріпився на теренах української історіографії початку 1990-х рр. у вигляді, свого роду, пропагандистського «бренда» косметичної реставрації системи наприкінці 1980-х рр., а тому до останнього часу так і не отримував серйозного сприйняття в науковій літературі.

Чи не найбільш характерною рисою сучасного етапу дослідження історії кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. є очевидний перекид у бік другого періоду перебудови, який охоплює триріччя 1989-1991 рр. і є часом гострих змін у суспільно-політичній та економічній сферах. Особливо цікавим для дослідження (а тим більше в контексті концепції державотворчого поступу української історії) робить цей період поєднання у його розвитку двох паралельних процесів: зламу командно-адміністративної системи та боротьби за незалежність. На хвилі нового сплеску державотворчих пошуків (який, вочевидь, триває на терені сучасної «неодержавницької»

історіографії) посилюється тенденція до загальної уніфікації фактологічної схеми, що, у свою чергу, вимагає нових концептуальних побудов. Саме у такому контексті ми схильні розглядати реанімацію образу перебудови-революції (причому як у первинному розумінні, так і з характерним вмістом умовності), що сьогодні відбувається в українській історіографії.

Одним з найбільш послідовних прибічників концепції перебудови-революції є відомий український історик С. Кульчицький, який інтерпретує події кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. як «третю національну революцію» (поряд із національно-визвольною революцією 1648-1654 рр. та «визвольними змаганнями» 1917 – поч. 1920-х рр.) [7, 8]. Такий підхід переносить проблему на інший концептуальний рівень, змінюючи, проте, звичні причинно-наслідкові зв'язки, які традиційно кладуться в основу образу історії кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. Приміром, це стосується тези з приводу правонаступництва політичної боротьби націонал-демократів у 1989-1991 рр. по відношенню до політики УНР 1917-1920 рр. Цікаво відмітити, що подібна тенденція має очевидні публіцистичні корені [8].

У подібному річизі знаходиться й інша пропозиція С. Кульчицького з приводу трактування «заключної фази перебудови М. Горбачова як «відкладеної революції», що розпочалась, але так і не була завершена під час «визвольних змагань» [9, 14].

Поряд із цим, у сучасній українській історіографії та історичній публіцистиці висловлюються й інші припущення, які, на наш погляд, також можуть стати підґрунтям для нових образів історії перебудови в Україні.

Наприклад, характерною рисою новітньої історіографії (що суттєво, як вітчизняної, так і зарубіжної) є тенденція до локалізації «перебудовної революції» 1989-1991 рр. у межах західноукраїнського регіону, що також має відповідну «публіцистичну історіографію». Приміром, І. Гель зазначає: «Якщо розглядати події, що відбулися на Львівщині та Галичині в загальноукраїнському контексті, то ці процеси здобули на теренах регіону стратегічний плацдарм та живильне середовище колосальної потужності для відновлення і розбудови Української держави. Генеровані в Галичині ідеї усвідомлювались масами і ставали незборимою матеріальною силою «від Сяну до Дону» [10].

До висловлених вище припущень варто додати також і те, що історія подій на Західній Україні 1989-1991 рр. почасти розглядається зарубіжними дослідниками окремо від решти території УРСР та СРСР, що є, за висловом А. Портнова, одним з найпоширеніших критеріїв вивчення проблеми «революції у комуністичному блоці» у західній гуманістиці. Зокрема, А. Портнов посиляється на дослідження американського історика П. Кенні «Карнавал революції», де автор розглядає в такому контексті Польщу, Чехо-Словаччину, Угорщину, НДР, Словенію та Західну Україну – територію, що були «об'єднані «спільним минулим у складі західних імперій» (Габсбурзької та Пруської), поза якими перебіг революції (власне, на українських теренах – горбачовської перебудови. – В.Т.) набув іншого – значно кривавішого вигляду (Румунія, Югославія, СРСР)» [11, 18].

Зрештою, у більш локальній перспективі терміном «революція» позначаються сьогодні й окремі епізоди політичного протистояння 1989-1991 рр. Наприклад, це стосується подій осені 1990 р., ядром яких було студентське голодування (т.зв. «жовтнева революція», яку ще іноді називають «асфальтовою» або «студентською») [12].

Показовим є те, що в новітній історіографії перебудова розглядається або в контексті остаточного зламу командно-адміністративної системи, або як період боротьби за незалежність, що вочевидь є спрощеною конструкцією складного процесу, в природі якого безперечно було присутнє і перше, і друге. Натомість, спроби розглянути історію кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. як цілісне явище повертає дослідників до образу перебудови-революції (суспільно-політичної, гуманітарної, аксіологічної тощо), який у концептуальному сенсі є більш зручним.

Таким чином, горбачовська «перебудова» 1985-1991 рр. років лишила по собі надто помітний термінологічний слід. Цілком очевидно, що однією з центральних проблем історіографії є проблема узгодження поняттєво-термінологічного апарату, що має всі ознаки т.зв. «внутрішньої термінології»: поняття і терміни «перебудови» не вживаються поза межами періоду 1985-1991 рр.; вони міцно пов'язані із проблематикою історії кін. 1980-х – поч. 1990-х рр.

У свою чергу термінологічна неузгодженість провокує розмаїття образів «перебудови», які також потребують історіографічного аналізу та подолання стереотипності.

△ ЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Фельдман Д. Советская идеология в контексте политической истории России XX ст. (Идеологемы «культ личности», «репрессии», «реабилитация», «коллективное руководство», «революционная законность», «социалистическая законность»). – Автореф. ... док. ист. н., Саратов, 2007. – 46 с.
2. Паперно И. 1860-е годы: перестройка, гласность, травматическая эпидемия // Новое литературное обозрение. – 1998. – №33.
3. Менцель Б. Гражданская война слов: российская литературная критика периода перестройки / Пер. с нем. Г.Снежинской. – СПб.: Академический проект, 2006. – 400 с.
4. Славин В. Перестройка в зеркале современных интерпретаций // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 436 с.

5. Браун А. Перестройка и пять трансформаций // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 436 с.
6. Горбачев М. Октябрь и перестройка: революция продолжается / Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, Москва, 2 ноября 1987 г. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1987. – 143 с.
7. Кульчицкий С. 10-річчя «української хвилі»: [Про акцію «Живий ланцюг» єднання в лютому 1990 р.] // Історія України. – 2000. – №4. – С.8. (8-9)
8. Бадзьо Ю. Поразка української революції // Літ. Україна. – 1997. – 21 серпня.
9. Кульчицкий С. Відкладена революція. Про події 1989 - 1991 рр. в Україні // Політика і час. – 2001. – №8. – С.13-23.
10. Гель І. Та, що руйнує імперії: Витоки та деякі уроки революції кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. // Україна молода. – 2000. – 25 трав.
11. Портнов А. Після карнавалу // Критика. – 2002. – Ч. 10. – С.18-20.
12. Бойко О. Феномен жовтневої революції 1990-го року, або чому альтернатива не стала реальністю // Нова політика. – 2001. – №8. – С.13-23.

Р.В. МАРЧЕНКО

КОМІСІЇ ТА ГРУПИ З ОПРАЦЮВАННЯ ПРОЕКТУ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ 90-Х РР. ХХ СТ.: УТВОРЕННЯ, ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД, ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Марченко Руслан Володимирович – старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Полтавської філії приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

У лютому 2008 р. Президент України В.А. Ющенко своїм Указом затвердив склад Національної конституційної ради у складі 97 осіб [22, 5] для опрацювання нової редакції Конституції України, яка б максимально сприяла інтеграції нашої держави до Європейського співтовариства. Щоб спрогнозувати підсумки діяльності цього новоутвореного органу, необхідно прискіпливо проаналізувати наше недалеке минуле: діяльність комісій та груп із опрацювання проекту нового Основного Закону України у 90-ті рр. ХХ ст. Оскільки наприкінці минулого століття робота щодо опрацювання нової Конституції України тривала майже 6 років, то зрозуміло, що і діяльність створеної В.А. Ющенком Національної конституційної ради розтягнеться у часі не на один рік. Звичайно, якщо тільки Президент України не вдасться до заходів, які штучно прискорять завершення новітнього етапу вітчизняного конституційного процесу. Останній варіант малоймовірний для України, до того ж, він перекреслить інтеграційні процеси нашої держави в Європу.

Разом із тим, аналіз діяльності погоджувальних органів (комісій, груп, підгруп) з опрацювання проекту нової Конституції України – необхідна складова у відтворенні цілісної й

об'єктивної картини протікання конституційного процесу в Україні кінця ХХ ст., а також дасть можливість акцентувати увагу на проблемних питаннях українського конституціоналізму, які політична еліта прагнучиме вирішити вже у ХХІ ст. Знову як і у 90-х рр. минулого століття нам слід очікувати на бурхливу дискусію щодо структури парламенту, мови, адміністративно-територіального устрою України тощо.

У сучасній історіографії праця, які комплексно розкривають підняту нами проблему, поки що нема. У підручниках та посібниках дане питання висвітлено лише оглядово, знеосіблено [15, 20-25]; у такому ж ключі виконано ряд дисертаційних досліджень [2, 17, 26], виняток складає хіба що дисертація Владислава Авсеєвича [1], яка вже детально нами аналізувалась у попередніх статтях [14, 15, 16]. Володимир Литвин дану проблему також розглянув поверхово [14, 123-127]. Хронологічні аспекти діяльності погоджувальних органів стисло відобразив Юрій Тодика [27, 83-100], підсумки їхньої діяльності в узагальнюючій формі з аналізом тексту майбутньої Конституції висвітлив Володимир Шаповал [29, 27-34]. Внутрішні суперечки серед погоджувальних органів та їхню діяльність у період із червня 1995р. до березня 1996 р. вдало показано Сергієм

Кудряшовим [12, 3; 13, 6]. А Вадим Гетьман добре висвітлив роботу Тимчасової спеціальної комісії під керівництвом М.Д. Сироти [3, 11-120]. Напрацювання конституційних комісій (тексти проєктів Основного Закону України, коментарі до них, окремі документи) опубліковані у 3-книжному багатотомному виданні «Конституція незалежної України» [7, 8] та у періодичній пресі чи окремими брошурами. У третій книзі вищезгаданого багатотомного видання опубліковано окремі документи і стенограми засідань погоджувальних органів із розробки нової Конституції [9]. При написанні даної статті, крім праць, що вже були згадані вище, використовувалися офіційні стенограми пленарних засідань Верховної Ради України [25, 26], цінним був офіційний коментар Конституції України у редакції від 28 червня 1996р. [6] та широковідомою праця «Історія української Конституції» [5]. Саме за допомогою стенограми 107 пленарного засідання Верховної Ради України від 27-28 червня 1996р. можна довідатися про персональний склад погоджувальних груп [26, 7-9], які і створили остаточну редакцію Конституції України 1996р.; подумки бути присутнім на парламентському засіданні у «конституційну ніч».

Завдання нашої статті – дослідити процес утворення, персональний склад та підсумки діяльності комісій та груп з опрацювання проєкту нової Конституції України у 90-ті рр. ХХ ст., акцентувати увагу на тих аспектах українського конституціоналізму, які сприяють євроінтеграційним процесам нашої держави.

Матеріали даного дослідження були апробовані на науково-практичній конференції з проблем європейської інтеграції нашої держави, що відбулася у травні 2008р. у Полтавській філії приватного вищого навчального закладу «Європейський університет» [24].

Питання щодо нового Основного Закону України було піднято ще до проголошення незалежності. У прийнятій Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990р. Декларації про державний суверенітет України зазначалося, що вона «є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладенні міжнародних угод» [4, 598].

24 жовтня 1990р. Верховна Рада Української РСР утворила та затвердила персональний склад Комісії по розробці нової Конституції Республіки (Конституційної комісії) у кількості 59 осіб. До складу комісії ввійшли 46 народних депутатів Української РСР (М.М. Артеменко, М.В. Багров, В.В. Бедь, А.І. Бондарчук, М.Ю. Волощук, Ю.О. Гайсинський, С.П. Головатий, М.А. Голубець, І.О. Гопей, С.І. Гуренко, В.В. Дем'янов, Г.В. Демидов, М.А. Дідик, Є.І. Дмитрієв, С.І. Дорогунцов, І.Ф. Драч, Б.І. Духов, О.І. Ємець, А.В. Єршов, В.І. Желіба, Д.Б. Захарчук, В.О. Карпенко, А.В. Корнєєв, О.П. Коцюба, Л.М. Кравчук, В.Т. Лісовенко, Л.Г. Лук'яненко, М.І. Любен-

чук, В.Р. Марченко, О.В. Мороз, В.П. Некрасов, В.В. Носов, Д.В. Павличко, М.О. Потебенько, В.П. Следнев, В.І. Сметанін, В.Г. Федоров, Е.А. Хананов, М.Г. Хоменко, В.М. Червоний, В.Г. Черненко, В.М. Чорновіл, А.С. Чумак, В.І. Шишкін, М.О. Шульга, І.Р. Юхновський), 3 члени Уряду Республіки (В.Ф. Бойко, А.В. Васишин, В.П. Фокін), 10 відомих учених (Г.А. Бутенко, В.А. Василенко, М.І. Козюбра, І.І. Лукінов, А.Р. Мацюк, Ю.М. Пахомов, В.Я. Тацій, М.Г. Чумаченко, Ю.С. Шемшученко, Л.П. Юзьков). Очолив Конституційну комісію Голова Верховної Ради Леонід Кравчук [20, 842-844]. (У квітні 1992р. співголовами Конституційної комісії обрали Президента України Леоніда Кравчука та Голову Верховної Ради України Івана Плюща [16, 28].) До проголошення незалежності України відбулося 5 засідань Конституційної комісії: 1 листопада 1990р. (створення робочих груп); 4 грудня 1990р., 14 лютого 1991р., 29 березня 1991р., 3 червня 1991р. (розглядали проєкт Концепції нової Конституції) [27, 87-88].

Першим вагомим напрацюванням Конституційної комісії була Концепція нової Конституції України, яку було схвалено Верховною Радою УРСР 19 червня 1991р. [11, 988-1000]. Відповідно до неї та з урахуванням радикальних змін умов правотворчості (здобуття Україною незалежності) робоча група Конституційної комісії (на чолі з Леонідом Юзьковим) підготувала проєкт Основного Закону України, який у редакції від 29 січня 1992р. пройшов серйозну правову експертизу та 5 червня 1992 був переданий до парламенту [27, 92-93]. За рішенням Верховної Ради України від 1 липня 1992р. проєкт Конституції України був винесений на всенародне обговорення [7, 121-194].

17 березня 1993р. на засіданні Конституційної комісії було підведено підсумки всенародного обговорення проєкту Конституції України [18, 1,3], а згодом підготовлено доопрацьований проєкт Основного Закону у редакції від 27 травня 1993р. [7, 195-263]. Восени 1993р. і цей проєкт не задовольнив Верховну Раду України, Конституційна комісія знову взялася за доопрацювання документа найвищої юридичної сили. Черговий проєкт Конституції України у редакції від 26 жовтня 1993р. був винесений на ще одне всенародне обговорення [7, 265-317]. Проте, в Україні розпочалася тривала компанія дострокових парламентсько-президентських виборів, то конституційний процес практично зупинився, а Конституційна комісія себе вичерпала. Хоча останньою й було підготовлено 3 ґрунтовні проєкти Основного Закону України, однак жодному із них стати Конституцією України не судилося.

Після початку роботи новообраної Верховної Ради України у травні 1994р. було зроблено спробу відновити конституційний процес – створено спеціальну робочу групу по підготовці змін до чинної Конституції України у складі 15

народних депутатів України (В.Г. Буткевич, С.П. Головатий, Ю.Г. Донченко, В.О. Євдокимов, Ю.А. Кармазін, В.В. Костицький, В.Г. Кочерга, О.В. Кужель, О.В. Лавринович, О.Б. Матківський, П.І. Осадчук, С.В. Сас, В.М. Стретович, О.В. Таранов, В.І. Шишкін) [23, 610]. У вересні 1994р. парламент прийняв рішення про створення нової Конституційної комісії для розробки нового Основного Закону України, а через місяць Верховна Рада України схвалила свої 15 кандидатур до новоутвореної комісії [19, 1219-1220]. 10 листопада 1994р. парламент затвердив увесь склад Конституційної комісії у кількості 41 особи (ще у вересні 1994р. законодавці планували 40 осіб [8, 43]): Верховну Раду України і Президента України представляли по 15 членів, Верховну Раду АРК – 1, суди і прокуратуру – 7. Очолили комісію на правах співголів Президент України Леонід Кучма і Голова Верховної Ради України Олександр Мороз, секретарем комісії став Альберт Корнеєв. Члени комісії : В.Г. Білоусенко, Ф.Г. Бурчак, А.Д. Бутейко, В.Г. Буткевич, І.Ф. Бутко, В.Б. Висоцький, А.С. Гальчинський, С.П. Гмиря, С.П. Головатий, М.М. Горинь, В.Б. Гриньов, С.В. Довгань, О.І. Ємець, І.О. Заєць, О.М. Карпов, Л.Г. Косаківський, А.Г. Косолапов, М.В. Костицький, І.Ф. Курас, В.Р. Марченко, О.С. Масельський, В.М. Моїсеєнко, В.С. Омеліч, В.В. Онопенко, В.Г. Осика, А.В. Пейгалайнер, Л.В. Підпалов, Д.М. Притика, П.М. Симоненко, В.С. Стефанюк, В.М. Стретович, Д.В. Табачник, В.Я. Тацій, В.П. Терехов, І.А. Тимченко, М.І. Тітов, В.І. Шевченко, Л.П. Юзьков [21, 1238-1239]. (На початку 1995р. помер член Конституційної комісії Л.П. Юзьков, його місце у комісії залишилося вакантним. А в жовтні 1995р. Президією Верховної Ради України планувалося замінити у складі Конституційної комісії народного депутата України О.М. Карпова на народного депутата Г.А. Васильєва [8, 51], проте безрезультатно.)

19 червня 1995р. за розпорядженням співголів Конституційної комісії було створено робочу групу у складі 10 осіб (В.Б. Авер'янов, Ф.Г. Бурчак, А.П. Заєць, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, А.В. Корнеєв, П.Ф. Мартиненко, В.Ф. Погорілко, М.О. Пухтинський, В.М. Шаповал) для доопрацювання тексту Основного Закону України (за основу взяли проект Конституції у редакції від 26 жовтня 1993р.), узагальнення альтернативних проектів [8, 49]. Ця група й завершила розробку проекту Конституції України 15 листопада 1995р. [8, 53-94]. (При опрацюванні окремих розділів проекту Конституції до діяльності Робочої групи залучалися експерти Конституційної комісії: Ю.М. Грошевий, В.М. Кампо, М.І. Корнієнко, О.Л. Копиленко, А.Р. Мацюк, М.О. Теплюк, Є.А. Тихонова, Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик [8, 49-50].) На засіданні Конституційної комісії 23 листопада 1995р. даний проект був схвалений, а також було утворено робочу підкомісію

у складі 10 осіб (Ф.Г. Бурчак, В.Г. Буткевич, С.П. Гмиря, С.П. Головатий, О.І. Ємець, І.О. Заєць, Л.П. Підпалов, Д.М. Притика, В.М. Стретович, В.С. Стефанюк) для подальшого узгодження тексту майбутньої Конституції [8, 95]. 24 лютого 1996р. робоча підкомісія оприлюднила доопрацьований проект Основного Закону [8, 99-140], а 11 березня 1996р. цей проект був схвалений Конституційною комісією і переданий до Верховної Ради України [16, 30]. На цьому робота другої Конституційної комісії завершилася. Проект Конституції України став внутрішнім документом українського парламенту.

Для підготовки до розгляду проекту Конституції України на пленарному засіданні 5 травня 1996р. Верховна Рада України створила Тимчасову спеціальну комісію у складі 28 народних депутатів України (Р.П. Безсмертний, В.Г. Буткевич, Л.І. Гармаш, В.П. Гетьман, С.П. Гмиря, С.В. Довгань, Г.П. Долженко, А.І. Дроботов, М.П. Дудченко, І.О. Заєць, С.О. Кириченко, В.В. Костицький, В.Г. Кочерга, М.Ф. Лаврененко, О.В. Лавринович, С.М. Ніколаєнко, Б.І. Ольховський, В.С. Омеліч, А.В. Пейгалайнер, І.В. Попеску, С.І. Селіфаньєв, М.Д. Сирота, С.В. Соболев, Г.М. Старовойтова, В.М. Стретович, Р.С. Чапюк, В.П. Чеботарьов, І.Р. Юхновський) на чолі з М.Д. Сиротою [3, 84-85]. До 17 травня 1996р. новостворена комісія поставлена завдання виконати, подавши на розгляд сесії Верховної Ради України оновлений проект Конституції України [10, 5-10]. Саме цей проект і був прийнятий Верховною Радою України 4 червня 1996р. у першому читанні [25, 110].

19 червня 1996р. Тимчасова спеціальна комісія внесла доопрацьований проект Конституції України на розгляд сесії Верховної Ради України у другому читанні [16, 31]. Остаточне «шліфування» тексту Основного Закону України здійснили 5 локальних узгоджувальних депутатських груп: з проблем мови (І.В. Попеску – голова, Л.Ю. Гаманюк, Л.М. Кравчук, Г.Є. Мозер, Г.В. Сидоренко, С.І. Хмара, І.С. Чиж та ін.), з організації влади (О.М. Ткаченко – голова, А.А. Дронь, С.О. Кириченко, І.Б. Коліушко, А.Б. Мостицький, О.П. Степанов, В.І. Череп та ін.), по Криму (Є.К. Марчук – голова, В.П. Гетьман, В.І. Єгудін, М.В. Карнаух, Н.С. Марковська, М.І. Пороський, О.М. Пшенична, Г.Г. Самофалов та ін.), з проблем власності (О.О. Мороз – голова, Й.В. Вінський, А.К. Голубченко, А.С. Даниленко, В.Л. Мусіяка, В.М. Пилипчук, В.В. Терен, В.П. Цушко та ін.), із символіки (В.Г. Буткевич – голова, В.Г. Алексєєв, Б.Ф. Бойко, Л.М. Вернигора, Є.П. Жеребецький, В.І. Кравчук, П.І. Осадчук, Р.С. Чапюк, В.П. Чеботарьов, В.Ф. Черепков та ін.), які були створені Верховною Радою 27 червня 1996р. [26, 7-9]. З прийняттям 28 червня 1996р. Конституції України всі раніше створені погоджувальні органи офіційно припинили своє існування.

Підведемо підсумки нашого дослідження:

1) Діяльність погоджувальних органів із розробки нової Конституції України у 90-ті рр. XX ст. мала характер пошуку належних правових норм, які б забезпечили незворотність незалежного і демократичного вибору України, враховуючи надбання передової конституційно-правової думки, а також відповідали рівневі розвитку українського суспільства. З огляду на це процес прийняття Конституції – Основного Закону України був тривалим у часі.

2) Багаторічна робота погоджувальних органів увінчалася віднайденням і втіленням у життя конституційних положень, які сприяють ширшій інтеграції нашої держави до Європейського

співтовариства (недоторканність приватної власності, поділ влади, пріоритет міжнародного права, рівність усіх перед законом та ін.).

3) Часті ротації у складі погоджувальних органів є свідченням наявності у 90-х рр. XX ст. розбіжностей у поглядах на ключові питання державного будівництва серед політичної еліти, наявності кризи у владі та так званої політичної корупції. Ці негативи, на жаль, в Україні не подолані і по цей час.

Підняті у нашій статті проблеми необхідно досліджувати й далі. Потрібно детально зупинитися на персональному складі погоджувальних органів, виокремивши роль в українському конституціоналізмі окремих політичних діячів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авсеєвич В.П. Верховна Рада у конституційному процесі в Україні 1990-1996рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. і. н. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 19с.
2. Адамович Н.М. Суспільно-політичні чинники конституційного процесу в Україні (90-ті рр. XX – початок XXI ст.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. і. н. – К.: КНУ, 2007. – 20с.
3. Гетьман В.П. Як приймалась Конституція України: Нотатки учасника розробки Основного Закону України. – К.: РІА «Янко», 1996. – 128с.
4. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. - № 31. – Ст. 429. – С. 595-598.
5. Історія української Конституції / Упорядн. А. Слюсаренко, М. Томенко. – К.: Право, 1997. – 467с.
6. Коментар до Конституції України / Гол. ред. кол. В.Ф. Опришко. – К.: І-т законодавства ВРУ, 1996. – 382с.
7. Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. – К.: Право. Укр. Правнич. Фондація, 1995. – Кн. I.: Документи, коментарі, статті. – 398с.
8. Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. – К.: Право, 1997. – Кн. II., Ч. 1.: Документи. Статті. – 278с.
9. Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. – К.: Укр. Правнич. Фондація, 2006. – Кн. III.: У 21 частині: Документи. Стенограми. – Ч. 10. – 416с.
10. Конституція України: Проект доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією, створеною відповідно до Постанови Верховної Ради України від 5 травня 1996р. за № 169/96-ВР // Голос України. – 1996. – 28 травня. – С. 5-10.
11. Концепція нової Конституції України (Схвалена Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991р.) // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. - № 35. – Ст. 466. – С. 988-1000.
12. Кудряшов С. та ін. Конституція України та ймовірні сценарії її прийняття // Голос України. – 1996. – 16 лютого. – С. 3.
13. Кудряшов С. та ін. Нова редакція Конституції: державна символіка та символічна демократія // Голос України. - 1996. – 11 квітня. – С. 6.
14. Марченко Р.В. Внесок В.М. Литвина у дослідження конституційного процесу в Україні (1991- 1996 роки) // Грані. – 2004. - № 5. – С. 123-127.
15. Марченко Р.В. З історіографії конституційного процесу в Україні 90-х рр. XX ст. // Грані. – 2003. - № 6. – С. 20-25.
16. Марченко Р.В. Історія конституційного процесу в Україні кінця XX століття: хроніка поступу // Грані. – 2005. № 4. – С. 28-33.
17. Мосюкова Н. Г. Історія парламентської системи в Україні (1990-1998рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. і. н. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. – 21с.
18. Писаренко С. Дискусії відбудуться у квітні. Нотатки із засідання Конституційної комісії // Голос України. – 1993. – 19 березня. – С. 1,3.
19. Про кандидатури до складу Комісії по опрацюванню нової Конституції України (Конституційної комісії України): Постанова Верховної Ради України від 21 жовтня 1994р. № 227/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - № 44. – Ст. 403. – С. 1219-1220.
20. Про Комісію по розробці нової Конституції Української РСР: Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 жовтня 1990р. № 406-ХІІ // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. - № 45. – Ст. 607. – С. 842-844.
21. Про склад комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії): Постанова Верховної Ради України від 10 листопада 1994р. № 231/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - № 46. – Ст. 419. – С. 1238-1239.
22. Про склад Національної конституційної ради: Указ Президента України від 18 лютого 2008р. № 139/2008 // Урядовий кур'єр. – 2008. – 20 лютого. – С. 5.
23. Про створення робочої групи по підготовці проекту Закону України про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України: Постанова Верховної Ради України від 20 травня 1994р. № 17/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 21. – Ст. 135. – С. 610.
24. Програма XIII науково-практичної конференції з проблем європейської інтеграції України (травень 2008р.) у Полтавській філії Європейського університету. – Полтава: В-во ПФ ПВНЗ «СУ», 2008. – 4с.
25. Стенограма 89 засідання Верховної Ради України II скликання від 4 червня 1996р. // Електронний інформаційний бюлетень Верховної Ради України II скликання (1994-1998). П'ята сесія. Стенограми пленарних засідань. Засідання 89. – 112с.
26. Стенограма 107 засідання Верховної Ради України II скликання від 27-28 червня 1996р. // Електронний інформаційний бюлетень Верховної Ради України II скликання (1994-1998). П'ята сесія. Стенограми пленарних засідань. Засідання 107. – Ч.1. – 82с.
27. Тодька Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: Монография. – Харьков: Факт, 2000. – 608с.
28. Чмихова В.І. Діяльність Верховної Ради України в умовах незалежності (березень 1990- січень 2000рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к. і. н. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 19с.
29. Шаповал В. Основний Закон держави // Віче. – 1996. - № 3. – С. 27-34.

ФІЛОСОФІЯ

В.Е. ГРОМОВ

К ВОПРОСУ О ДУХОВНОМ СОДЕРЖАНИИ НРАВСТВЕННОСТИ. ЭТИКА РАЗУМНОГО ЭГОИЗМА И НРАВСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ

Громов Валерий Евгеньевич - доцент кафедры философии Национального горного университета, кандидат философских наук

Об упадке нравственности и духовном разложении современного цивилизованного общества, охваченного эгоистическими страстями и потребительством, говорят и пишут многие. Нет уверенности, что в нравственной сфере дела сейчас обстоят намного хуже, чем в прежние времена. И все же отрицать наличие признаков духовного истощения у человека, окруженного благами цивилизации невозможно, ибо преимущества либерально-демократического развития в социуме, где господствует антропоцентрическое мироотношение, легко превращаются в факторы, ущербные для духовности.

Насколько вообще может быть духовна нравственность? Чтобы выяснить это прежде всего нужно понять, в чем состоит ее всеобщее абстрактное содержание. Во-первых, нравственное как таковое образует некое позитивное качество взаимодействия индивидов, характеризующее их солидарное единство и дополнительность. В положительной нравственности люди реализуют жизненные интересы и потребности благодаря структурам социальной взаимосвязи, а не вопреки им. Идеальная нравственность дает нам абстракцию полной общественной гармонии и удовлетворения индивидов собой и своими отношениями. Это дистиллированное, идиллическое добро, процветающее в атмосфере тотального счастья и стабильности.

Ясно, что такое положение возможно только в односторонних фантазиях утопистов, где люди всем довольны и признательны, где царят единомыслие и единодушие, где каждый знает свое место и время, где не нужны ни уступчивость, ни

милосердие, ни справедливость, ибо потребности всех и каждого неукоснительно удовлетворяются и ни у кого нет желаний, противоречащих гармонии общественного целого. Свободная воля здесь совпадает с необходимостью, а самодеятельность реализует жесткий закон, позволяющий социальной системе оставаться неизменной неопределенно долго. Общество пребывает в полноте абсолютного существования, знания и наслаждения, не томится по прошлому и не желает никакого будущего.

Но нравственность неизбежно содержит в себе и отрицательный момент, уже по одной только положительной необходимости собирания индивидов в гармоническое единство. Нравственность, стало быть, изначально противоречива, ибо добро и подпадающие под него принципы, ценности и социально значимые нормы имеют смысл только в энергетическом поле их противодействия злу, заблуждению, несправедливости, страданию и т. п.

Раз общество не стоит на месте, подлежа историческим переменам, добро и зло, согласно контекстам, во-первых, всегда определенны, а во-вторых, относительно и взаимозамещаемы, то есть двусмысленны, амбивалентны. Будучи сторонами диалектического противоречия, они внутренне едины, противоположны и дополнительны друг другу. Поэтому от людей требуется усилие морального доопределения и выбора, придающие добру и злу черты большей отчетливости или, напротив, неоднозначности, чтобы успешнее удерживать моменты истины или скрываться за ее видимостью.

Моральный выбор, моральность, моральная философия, этика являются компонентами нравственности, представляющими ее субъективную сторону, в отличие от объективной, фиксированной в привычках общественного сознания, обычаях, традициях, способах поощрения и наказания, неписаных и писаных законах и даже государственных институтах. Мораль и нравственность едины и отличны друг от друга, отражая взаимодействие социального целого и частей в ходе их исторического существования. Осознание необходимости каких-либо перемен в нравственном аспекте запечатлевается в виде борьбы частей в их отношении к целому, в котором части выставляют себя чем-то «большим» и лучшим целого, выдвигая стержневые идеи и ценности по перестройке прежней формы социального единства, ради более эффективной целостности и обновленной нравственности. В моральной идеологии обычно содержится большее или меньшее неудовлетворение нравственностью настоящего, идеализируется прошлое или ожидается радужное будущее. Реже утверждается ценность текущего времени, то ли от убеждения в случайности и эфемерности человеческого счастья, то ли от отсутствия привязанности к соблазнам материальной жизни.

Поэтому, рассматривая нравственность с духовной точки зрения, мы преимущественно должны иметь в виду стержневые моральные идеи, умонастроения, ценности, регулятивные стереотипы, лежащие в ее смыслообразующей основе.

В древнейшем обществе, в эпоху родового строя нравственность представляется наиболее монолитной. Моральной рефлексии здесь еще нет, поскольку нет личности как самостоятельного субъекта интеллектуальной деятельности. Различия между индивидами не настолько существенны, чтобы нарушать коллективное единство – сам индивид выступает как коллективная непосредственность. Сообщество людей, не выделенное из природы, еще не обрело развитых признаков социальности, противопоставленной природным отношениям. Поэтому во всем, что окружает человека, он видит проявление себя самого: сознательность, одушевленность, дружелюбие, враждебность и т. п. Тотальное «оборотничество» (А.Ф.Лосев), убеждение в возможности превращения одного в другое, смазывает отличительные черты и самого человека. Его сущностная определенность оказывается очень неустойчивой и формальной. Сущности, воображаемые или действительные, окружавшие древнее общество, плохо оформлены, смешаны, безобразны. Да и само человеческое, запечатленное в древнейшей пластике, редуцировано к природным функциям или получает грубое, схематическое отображение в сценах охоты на скальной живописи.

Зыбкость и подвижность границ живого и мертвого, идеального и материального, индивидуального и коллективного дает образ тотально-

го психизма отношений существования первобытного человека и его «магического», «колдовского» сознания, в котором мысли, слова и дела, общее и отдельное тяготеют к неразличимости. Жизнь древних людей по своему духовному напряжению видится принципиально непрозаической, «безытной», драматически таинственной, страшной и увлекательной, где кажущееся, воображаемое и фактическое нерасторжимо переплетаются в их мифореальности.

Однако применительно к этим условиям невозможно говорить ни о наличии собственно духовной деятельности, ни о нравственности, выводимой из духовных предпосылок. С другой стороны, по тем же причинам им нельзя приписать какой-то идейный материализм и бездуховность.

С возникновением ранних форм государства в обществе, в которых взаимодействие индивидов с общественным целым требует некоторой регулятивной идеологии и индивидуальной сознательности, возникают условия для относительно свободного философствования и морали, выводимой из принятых философией основоположений. Именно на данном этическом материале мы можем судить, насколько духовной является та или иная моральная философия, а также можно ли в поисках духовности снискать ее на пути нравственного совершенствования, духовной практики.

Изначально представляется, что в сравнении, например, с эстетической культурой или интеллектуальностью позитивные нравственные качества индивидов, их моральная цельность дают им больше духовных достоинств. Хорошо известно, что внутренняя духовная гармония часто эстетически не броска, серовата, зато внешняя привлекательность, завораживающая магия прекрасного, к сожалению, необязательна для добродетели. То же самое с интеллектуальной даровитостью, – мало ли кругом умных мошенников и негодяев. Что же касается нравственных добродетелей, то они будто бы хороши абсолютно, а желание видеть их в других представляется нам несомненным.

Проблема, однако, в том, почему при такой их привлекательности мы не очень безупречны сами и не слишком настойчивы, чтобы быть праведниками для других. Вообще идея нравственного самосовершенствования не слишком популярна в массовом обществе и, похоже, так было всегда. От красоты и разумности чаще ждут жизненного успеха, нравственные же добродетели не всегда воспринимаются практичными, – здесь достаточно хорошего и надежного, но излишен избыток моральной щепетильности. Чрезмерная совестливость кажется благоглупостью, признаком недостатка искренности или самолюбивым желанием быть лучше других.

Кроме того, нравственность двойственна и многолика, будучи отражением природы человека, она вовлекается в противоречия его мира,

объединенного и раздробленного добром и злом, поэтому очень трудно пройти дорогой безупречности, даже если ставится такая высокая цель. Здесь человеку мало личной самостоятельности, опыта и образованности, – ему необходима верная философская опора в жизни, учение о том, как правильно строить свою жизнедеятельность и на какие цели ее затратить, а также качества и силы, чтобы следовать разумным предписаниям.

Вопрос, который нельзя обойти в поисках духовной компоненты моральной философии – это вопрос об источнике морали и основании «чистой» совести. В истории этики на этот счет накопилось не так уж много ответов. Так, например, источником морали, с одной стороны, признаются сами нравственные отношения и интересы, среди которых материальные считаются основоположными. Противоположный взгляд отсылает искателя оснований моральности к трансцендентным предпосылкам и трактует максимы морали как божественные предписания. Остальные мнения лежат между этими крайностями и представляют нюансировку «правильной» формы нравственности, согласно обстановке, в которой происходит ее определение.

Потребность в разработке идей, лежащих между сторонами отмеченной антитезы, была продиктована не только различием исканий, выделяющих разные аспекты содержания нравственности, но и в связи с проблемой внутреннего единства моральных императивов с моральной практикой. Действительно, если источником моральной истины являются божественные предписания, не выводимые из реальной жизнедеятельности, то этим ставится под сомнение моральность как собственно человеческое качество. Признание же человека неморальным существом отменяет и его ответственность, и свободную волю.

С другой стороны, выведение принципов моральности из круга интересов жизненной практики проблематизирует возможность всеобщих моральных максим и, кроме того, не допускает такой формы нравственности, которая исходила бы из сознания абсолютной ценности добра, а не определялась бы какими-либо прагматическими интересами.

Как возможна тогда моральность и при каком условии ее правомерно считать духовной ценностью, а не одним из способов практического приспособления человека к действительности? Рассмотрим некоторые точки зрения, учитывая их положение относительно упомянутых сакральной и мирской координаты нравственности.

Античные скептики, например, ратующие за воздержание от суждений относительно природы вещей, конечно, не признают никакой моральной истины. Они черпают свою аргументацию исключительно из сферы эмпирического опыта с его относительностью представлений об истине, добре и зле. Скептицизм обнаруживает и очевидную бездуховность своего этического нигилизма, огра-

ниченного сферой телесной непосредственности. Из него можно извлечь лишь идею полезности, как основание человеческого общения и той прозрачной моральной истины, о которой говорили уже софисты, с их этическим релятивизмом, обостренным у скептиков. Показательно, что у Протагора в его легенде о возникновении морали человек изначально лишен морального сознания и получает его от Зевса в виде обычаев, нарушение которых чревато смертельным наказанием.

Оказался ли скептический взгляд на человека, возродившийся в европейской культуре XVI столетия, более продуктивной и духовной формой моральности? Скептический подход акцентирует внимание исследователя на обычности среди людей дурных и низменных стремлений, тогда как возвышенные поступки истолковываются прикрытие эгоистических мотивов. В таком критическом духе действует М. Монтень. Опираясь на здравый смысл и пытаюсь измерить человека «без ходулей и каблучков», он дает понять, насколько невозможна в круге реальных практических отношений чистая, незаинтересованная моральность и насколько ходульными являются альтруистические понятия человека, обусловленного материалистическими целями.

Таким образом, мораль, мыслимая продуктом человеческих отношений, оправдана лишь негативной необходимостью сдерживания эгоистических страстей, а совесть представляется силой, изнутри напоминающей обусловленному индивиду о справедливости. Ее голос допускается здесь как проявление целесообразности коллективного выживания, а чаще всего как отражение той же самой эгоистической заботы индивида о себе. Мораль, выведенная из практического источника, имеет, следовательно, отрицательный, репрессивный смысл и не может быть основой бескорыстного, положительного желания людей стремиться к добрым делам, без ожидания награды или хотя бы благодарности. Духовное содержание такой полезной добродетели минимально, и возрастает лишь тогда, когда людям приходится идти на жертвы в борьбе с чьей-либо вопиющей несправедливостью.

«Разумный эгоизм» – это предельный градус духовности «снизу» осмысленной морали. Исполненная духом «естественного права» и трезвой рассудительности, она не в состоянии поднять человека выше здравого смысла. Самое высокое умонастроение эгоистической разумности – это сознательное ограничение личной свободы ради свободы других людей.

Переход от скептицизма к разумному эгоизму или к другой близкой ему идеологии закономерен, поскольку настаивание на одной лишь видимости добродетели придает скептической позиции характер бесплодного критического брюзжания и даже цинизма. Понимание добродетели как практической целесообразности порождало надежду, что люди станут действовать взаимо-

выгодно, получив просветительскую прививку справедливости. В условиях социального неравенства в европейском обществе Нового времени идея «естественного права» широко стала основой морального законодательства, представляющего прагматические интересы людей в форме утверждения их человеческого достоинства.

Духовный потенциал такой идеологии все же невелик и даже сознательно отбрасывается как пережиток религиозного трансцендентализма. Этика «разумного эгоизма» со стоическим началом покорности долгу и уповающая на чистоту нравственных чувств, в дальнейшем претерпевает еще большую рационализацию и снижение, опускаясь к более откровенному и честному с точки зрения полезности утилитаризму.

Этика, в основе которой лежит идея практической целесообразности, становится опорой правового сознания, базового для демократического общества, где примат согласования интересов по отношению к бескорыстию добрых волей выступает с предельно ясной отчетливостью, показывая ее недуховную природу. Мы не хотим создать впечатление, будто возражаем против развития правового сознания, речь идет только о полноте его духовного содержания.

Итак, живи и дай жить другому! Взаимовыгодное сотрудничество создает атмосферу дружелюбия, которая, однако, мрачнеет и портится, как только другому мы отдаем меньше ожидаемого, а сами хотим получить большее. На этих началах жертвенность сверх допустимой нормы исключается, иначе эффективность обмена полезными действиями падает, а само сотрудничество обесмысливается.

Мы видим, однако, в прошлом и настоящем немало примеров самопожертвования, которое направляет свои усилия на решение реальных жизненных проблем, совершенно пренебрегая трансцендентным оправданием и ожидая только земной славы и одобрения. Это заметно особенно тогда, когда речь идет о взаимодействии индивидов в их отношении к групповым, классовым и даже общечеловеческим интересам, где преимущество общего блага над частным составляет горячо одобряемое содержание личной моральной мотивации. Здесь личный интерес, законный с точки зрения естественного права, не просматривается явно или отвергается так, что создается впечатление, будто терпящий лишения герой поступает как бескорыстно движимый одной лишь ценностью морального побуждения.

И все же при всей неподдельности героического поведения «священная» необходимость общего дела остается идеей прагматической целесообразности, идеализированной вибрациями страстной коллективной мечты, осуществление которой ожидается в «светлом» будущем.

Желание наслаждаться отсутствующим здесь и теперь имеет вид духовного умонастроения, которое проходит, как только преследуемые цели

достигаются или оказывается, что они были ложными и людям приходится вкушать их дурные последствия.

Осложнения героики ее неожиданными результатами особенно бросаются в глаза в периоды «эпохальных настроений», когда самоотверженное усердие индивидов служит романтическим прикрытием их беззакония и жестокости, порожденных жаждой быстрого воцарения справедливости. Достаточно вспомнить как героический энтузиазм революционеров, исполненный жертвенности и презрения к обывателям, желающим спокойствия и лучшей участи, приводил к гибели миллионов в мясорубке социальных войн. Уроки европейских революций показывают, что начатые своими «праведниками», они затем пожирают их как отступников, выводя на историческую арену лиц, которые, продолжая риторику преимущества общих интересов над частными, вцепившись во власть, бесчинствуют на общественном поприще.

Вообще опыт истории и повседневности показывает, как слабеет или отбрасывается моральная мотивация, когда речь идет о материальных интересах, как сужается круг руководящих нравственных понятий до справедливости, которую каждый раскраивает под размер своих притязаний. Не случайно мы начали со скептицизма. Что же говорить тогда об исторических процессах, когда достижение целей общественных классов и групп неизменно сопровождается враждой и насилием, так что вслед за Гегелем можно только сомневаться в применимости моральных категорий к истории.

Поэтому-то лучшим историческим итогом идеологии примирения и согласования эгоистических волей становится не столько культивирование моральных качеств честности, порядочности, доброты и т. п., сколько переход на «безыдейную» и более надежную основу правовых взаимоотношений, замещающих нравственную мотивацию прозаическими требованиями эффективности партнерства, регулируемого правом, а не максимами морали. По этому пути идут все демократически ориентированные страны.

Моральность здесь не утрачивается, конечно, но коль скоро она берется инструментом согласования практических интересов и философией взаимовыгодного сотрудничества, то отличие ее от правосознания заключается лишь в пафосе справедливости, как общей форме и конечной цели любого законодательства. Поступать морально велит совесть, но поскольку, будучи силой субъективности, она затронута стихией изменчивых настроений, интересов, безличной чувствительности или дремоты, оказывается целесообразным взять от нее только пафос, руководствуясь в практических делах более обязательными предписаниями законности. Право не посягает на суверенность морального отношения, но с точки зрения этики не может допустить, что-

бы моральные упреки были основанием судебных решений, с другой стороны оно само становится основой важной добродетели гражданского общества – законопослушности.

Законопослушность – это симбиоз права и морали, выражающий добровольное желание людей подчиняться нормам, регулирующим их практические интересы. По одну сторону законопослушности – закон, по другую – золотое правило морали. «Итак, во всем, как хотите, чтобы с вами поступали люди, так и вы поступайте с ними» /Матф.,7,12/. Содержание этого правила требует равноценности и равноправности обмена полезными деятельностями. Оно стимулирует качества, которые люди хотят иметь и еще больше ожидают от других – честности, добросовестности и т. д.

Нарушение этого правила в моральном аспекте предполагает расплату в виде упреков и обид, а в случаях, регулируемых законодательством – правовые санкции. Золотое правило морали призывает человека дружбу менять на дружбу, любовь на любовь, уважение на уважение и т. п., поскольку каждый хочет иметь эти удовольствия, даже не затрачиваясь на то, чтобы давать их другим. Негативной стороной формы равноправия, заложенной в золотом правиле, является «кинжальное» равноправие, меняющее уже не добро на добро, а зло на зло, вражду на вражду, «око за око», что часто и происходит, поскольку людям, поглощенным своими интересами, нелегко удержаться на высоте благоразумия.

Стараясь не пренебречь посильными возможностями разумного эгоизма, как духовного умонастроения, нужно все же признать, что он не лишен некоторой интенции, побуждающей моральное сознание на нечто большее, чем практическая целесообразность. Мы имеем ввиду отношение к личности другого не только как к средству для какой-либо цели, но как к цели в себе, – самоценности. Более того, можно видеть, как потребность в другом нередко стимулирует самопожертвование и желание больше давать, чем брать что-то для себя. Однако стоит только равнодушию омрачить климат согласия и взаимной симпатии, как духовность и жертвенность отношений, в которых личности воспринимались как самоцели, резко снижаются, и индивиды начинают с горечью осознавать свою жертвенность как обманутость.

В XVIII веке Кант замечательно показал, что отношение к личности, прежде всего как цели есть моральный закон, важность которого остро проявилась в условиях роста чувства личности одновременно с бесцеремонным превращением ее в средство в связи с активным развитием капитализма.

Чувство необходимости уважительного отношения к личности сказывается уже в утилитарных отношениях, когда фигуры вежливости служат нам своеобразным извинением за то, что мы кого-

то используем. Никакая трезвость в понимании деловой природы практических взаимосвязей не в состоянии отменить этикет, поддерживающий личное достоинство. Только малокультурные люди позволяют себе не считаться с этикетом, оправдывая свое пренебрежение к такту обязанностями, которые и без того должны исполняться. Таковы исходные мотивы хамства.

Моральный закон, однако, настаивает на благодарности даже за то, что люди дают нам согласно обязанности. Благодарность – это проявление доброй воли и знак уважения к достоинству и свободе личности. Сотрудничество в атмосфере уважения опосредует, стало быть, ожидания, связанные не только с полезными результатами, но и удовлетворением чувства личного достоинства, как выражения умонастроения полезности как таковой. Поэтому если общая атмосфера благополучия нарушается, то быстро возникает обстановка взаимных исков и отчужденности и момент духовности, который будто бы пребывал в отношениях согласия и добровольности, слабеет и улетучивается.

Духовности в моральных отношениях становится больше тогда, когда личности, решая действовать согласно моральной и практической необходимости, считают это достаточным для самоудовлетворения. Фактически на этом уровне морального сознания человек после эгоистической спячки только просыпается для духовности, когда он уже не ждет благодарности, не склонен к обидам и не ищет одобрения. Ограничение эгоистического умонастроения продвигает человека дальше по пути духовного развития. На этом направлении его моральность преодолевает границы разумного эгоизма и готовится к принятию такого этического самосознания, которое выводит моральное долженствование из более широкой основы целесообразности. Оно задается моральными императивами так, как если бы они были проектами Абсолютного в отношении космического предназначения человека, реализующего свои метафизические обязанности в контексте непосредственного практического действия. Духовные мотивы не нарушают отношений практической целесообразности, напротив, они делают их более корректными и более свободными от эгоистической деформации, поскольку делаются в умонастроении предложения деятельности Абсолютному. Духовная мотивация не должна показаться слишком недоступной для простого смертного. Все равно в жизни приходится делать обычные дела, «колоть дрова и носить воду». С другой стороны, надо ясно понимать важность и трудность смены умонастроения с каким совершается та или иная деятельность. Именно это главное в нравственном качестве индивида, желающего построить свою жизнь на началах духовности.

Анализируя практическую мораль, мы начали со скептицизма и последовательно перешли

к концепции разумного эгоизма со стержневым для него предписанием золотого правила. Стремление к удовольствию и пользе одновременно с избеганием страдания, составляет содержание многих новоевропейских представлений о добре и счастье человека, образуя суть той морали согласования эгоизмов, духовные возможности которой оказались незначительными. Тем не менее, едва ли не наибольшие упования на нравственное благополучие социума связаны с материалистическим пониманием природы морального сознания. Оно подкупает своей реалистической установкой, принципом справедливости, стимулированием правового сознания и т.п.

С другой стороны, очевидно, насколько второстепенной является здесь собственно моральная мотивация. Она теряется в практической целесообразности или сопровождается ее в качестве «климатического» фона, оправданного с психологической точки зрения. Особая роль моральной метафизики оказалась излишней в условиях потребительской цивилизации. Рационализация и прагматизм положили конец надеждам просветительски настроенных философов усовершенствовать людей средствами идеологии. Сам принцип идейности в применении к массовому сознанию показал свою репрессивную направленность, убедив многих мыслителей в XX веке посчитать идеологию частным делом. Стало ясно, что самостоятельным индивидам ничего нельзя

навязать, особенно если их мировоззрение состоит в стремлении к простому житейскому благополучию. Ими можно только манипулировать, используя социальные технологии, чтобы, не подавляя явно их свободную волю, одновременно руководствоваться сильной зависимостью людей от удовольствий, помноженных на возможности технотронной цивилизации. В итоге известный принцип предложения народу того, что он хочет, делает неприметной высшую культуру и моральность, а массовую превращает в господствующую.

Деидеологизация и плюрализм оказались реальным благом для демократически развитых государств, однако, на поверхности явлений это сделало бездуховность настолько заметной, а духовность настолько неважной частью их нравственного бытия, что нам не следует и пытаться искать ее в морали, которая исходит из материальных интересов и антропоцентризма как своего базового источника. Стало быть, расчет на духовно мотивированную моральность – утопия? Трудно сказать. Это дело выбора свободных индивидов. По крайней мере, представляется, что человечество постепенно пробуждается от эгоистической спячки и в человеке есть основания не только для того, чтобы пребывать в эгоизме виталической природы, но и быть мотивированным духовностью, свободой.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового завета.
2. Анни Безант. Древняя мудрость. – М.: СП «Интерграф Сервис», 1992. – 222 с.
3. Гиренок Ф.И. Экология, цивилизация, ноосфера. – М.: Наука, 1987. – 180 с.
3. Гончаренко Н.В. Диалектика прогресса культуры. – К.: Наукова думка, 1987. – 400 с.
4. Громов В.Е. Смысл и границы человеческой духовности. – Днепропетровск, НГУ, 2005.-157 с.
5. Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М.: «Республика», 1995. – 527 с.
6. Гусейнов А.А., Иррилитц Г. Краткая история этики. – М.: «Мысль», 1987. – 592 с.
7. Шри Ауробиндо. Интегральная йога. – М.: «Никос», - 396 с.
8. Шри Шримад А.Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада. Наука самоосознания. – М.: Бхактиведанта Бук Траст, 1991. – 477 с.

С.Ш. АЙТОВ

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ, ИСТОРИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ И ИЗУЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНА ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Айтов Спартак Шалвович – доцент кафедры философии и социологии Днепропетровского национального университета железнодорожного транспорта им. академика В.Лазаряна, кандидат исторических наук

Проблемой данной работы является анализ цивилизационных и ментальных, социально-психологических аспектов социальной группы (класса) интеллигенции. Цель работы заключается в изучении применения методологических подходов философии истории, философии науки и исторической антропологии к исследованию социально-культурных ролей интеллигенции, ее значимости для развития обществ и локальных цивилизаций. Различные аспекты указанной проблематики освещены и проанализированы в работах А.Я. Гуревича, Б.А. Успенского, С. Хантингтона, А. Тойнби и др.

Актуальность данной темы для социально-гуманитарного познания определяется необходимостью более глубокого и адекватного современной социально-политической реальности понимания значения интеллигенции, общественного и цивилизационного. Значимость названной проблематики обусловлена также многоаспектными социально-политическими, экономическими и социально-культурными трансформациями процессов глобализации, в различной степени влияющих на все общества и локальные цивилизации современного мира.

Учитывая реализацию многосторонних глобальных преобразований, можно утверждать, что изучение социально-культурного феномена интеллигенции является одной из сложных задач в социально-гуманитарном исследовательском пространстве. Философия истории, философия науки и историческая антропология являются сегментами сферы научных дисциплин, адекватных анализу обозначенной проблематики. Они изучают исторические, интеллектуальные, познавательные, социально-культурные и социально-политические процессы на различных когнитивных уровнях с помощью собственных методологий и теоретических подходов.

Согласно стандартным воззрениям, эти науки функционируют в разных исследовательских пространствах и социально-культурных контекстах. Вместе с тем, типологическая близость объектов, изучаемых данными научными дисциплинами, в частности, коллективное сознание, интеллектуальные, мировоззренческие и научные представления социальных групп (интел-

лигенции), народов и локальных цивилизаций в связи с траекторией их развития и его проекции в будущее создает когнитивные условия для изучения социальных, культурных и цивилизационных аспектов феномена интеллигенции с точки зрения объединения названных наук.

Учитывая сказанное, значимой научной проблемой является адаптация методологических подходов философии истории, философии науки и исторической антропологии к изучению сущностного содержания и развития социально-культурных субъектов, в частности интеллигенции. Философско-исторические концепции Н.Я. Данилевского, О. Шпенглера, А. Тойнби, Л.Н. Гумилева, философско-политологическая теория С. Хантингтона нашли весьма широкое распространение в научных работах исследователей Восточной Европы и постсоветских стран. Вместе с тем, объединенные методологические практики философии истории, философии науки и исторической антропологии пока что мало востребованы в социально-гуманитарных научных изысканиях.

В то же время применение интегрированных теоретических подходов указанных наук может создать когнитивную систему, способствующую скоординированному изучению социально-культурных субъектов различной «величины», и сложности в их взаимодействии. Так, философия истории изучает сущностные аспекты и траектории развития крупных социально-культурных целостностей, локальных цивилизаций. Философия науки ориентирована на исследование развития научного (и паранаучных форм) познания, его внутренних (логико-методологических) и внешних (исторических, социально-политических и культурных) факторов и механизмов.

Историческая антропология сконцентрирована на изучении ментальности, личностных и общественно-значимых норм и правил поведения, социальных практик индивидуумов, микрообществ, социальных групп и социумов прошлого. Интегральное, системное применение научных, методологических подходов философии истории, философии науки и исторической антропологии будет, таким образом, способствовать интенсивному и глубокому изучению и понима-

нию разнообразных аспектов функционирования и значимости различных социально-культурных субъектов, в том числе и интеллигенции.

В частности, философско-исторические концепции могут быть ориентированы на изучение влияния цивилизационных факторов (например, «цивилизационной идентичности»), на деятельность интеллигенции в социокультурном пространстве социумов и локальных цивилизаций. Теоретические подходы философии науки могут быть сфокусированы на анализе научного знания, творчества и их социально-культурных исследований. Когнитивный и творческий дискурс продуцируется интеллигенцией и может рассматриваться как воплощение «энергичности», духовного, культурного и познавательного потенциала локальных цивилизаций. Историческая антропология проведет изучение ментальных и социально-культурных аспектов и доминант разнообразной деятельности интеллигенции в связи с воздействием этого фактора на траекторию и «успешность» развития цивилизационных общностей.

Анализ динамики локальных цивилизаций, объектов исследования философии истории, предполагает необходимость учета влияния на нее интеллигенции. А.Дж. Тойнби полагал, что интеллигенция, как социальная группа, оказывает мощное умственное и культурное воздействие на политические элиты и, таким образом, способствует формированию «вектора развития» социума и локальной цивилизации [10, 355]. Осмысляя особенности незападных парадигм социально-политических и экономических трансформаций, С. Хантингтон указал на факты значительного влияния интеллигенции на алгоритм и содержание преобразований в странах Восточной Азии. По его мнению воздействие морально-этических и культурных ценностей и генерирующей их культурной элиты (интеллигенции) явилось одним из важнейших элементов эффективности развития Китая и ряда государств Юго-Восточной Азии в последней трети XX-начале XXI вв. [13, 157-158]. Не менее значимым было и остается влияние интеллигенции мусульманских стран в национальных пределах и в масштабе всей исламской цивилизации на актуальные социально-политические и социально-культурные процессы, основывающиеся на религиозном ренессансе. С. Хантингтон подчеркивает, что «ядро исламизации составляют студенты и интеллигенция» [13, 167].

Влияние интеллигенции на социально-политические и цивилизационные процессы в значительной степени зависит от фактора «стабильности» («устойчивости») локальной цивилизации. В соответствии с этим критерием, различают «устойчивые» и «неустойчивые» («пограничные») цивилизации. Последние характеризуются гетерогенностью и поликультурностью [6, 6-7]. Очевидно, что влияние интелли-

генции на социально-политические и социально-культурные процессы в «пограничных» социумах и цивилизационных общностях будет иметь поливариантный характер и представлять собой «кластер векторов» воздействия. К числу «пограничных» цивилизаций относят Россию (как важный элемент славяно-православной цивилизационной общности) и латиноамериканскую цивилизацию, с присущими им культурно-историческими и социально-психологическими отличительными чертами [14, 110-112].

Исследование содержания и целей развития локальных цивилизаций и влияние на них интеллигенции, других социальных групп объективно предполагает применение междисциплинарного подхода. Он способствует эффективному и адекватному анализу цивилизационной динамики, в значительной степени детерминированной интеллектуальным творческим и научным потенциалом цивилизационной общности.

Философия науки обосновывает и адаптирует применение в научных изысканиях междисциплинарности. В.И. Аршинов указывает на актуальность для современного научного познания междисциплинарного подхода, который может интегрировать теоретические достижения естественных и социально-гуманитарных наук [2, 17]. Концепции философии науки способствуют созданию когнитивного пространства для адекватного исследования локальных цивилизаций и влияния на них интеллигенции и интеллектуалов, разделяющих традиционные и современные научные представления [3, 14]. Методология философии науки ориентирует изучение функционирования социальных групп на объединение анализа «внешних» (социально-политических) и «внутренних» (ментальных, культурных, научно-познавательных) аспектов цивилизационной динамики «макрообществ» [11, 298]. Кроме того, концепции философии науки фокусируют познавательное внимание исследователя на выявление интеллектуальных, психологических и когнитивных «барьеров», препятствующих диалогу цивилизаций и способствуют устранению этих барьеров. Интересно отметить, что даже в пределах одной локальной цивилизации (европейско-атлантической) и одной научной дисциплины (истории) существуют значительные «нестыковки» и несоответствия. Так, во Франции получила наибольшее развитие социальная история, а в Великобритании – экономическая история и экономика [7, 25].

Историческая антропология изучает социально-психологические и поведенческие стереотипы и модели видения мира, индивидуальной и общественно-значимой деятельности. Данная научная дисциплина сконцентрирована на постижении глубинного смысла социально-культурных процессов и явлений [5, 194], в частности, познавательного и мировоззренческого аспектов влияния интеллигенции на общества и цивилизации.

Как указывает А.Я. Гуревич, «мировидение «актеров» исторической драмы, их социально-психологические установки, их ментальный аппарат, «грамматика» их культуры представляют собой важнейшие факторы человеческого движения [4, 702] и социального и цивилизационного. Анализ социально-психологического, ментального измерений развития общества и общественных групп (в том числе интеллигенции) позволяет лучше понять социально-политические процессы современности и их перспективы.

В то же время, изучение историко-антропологических аспектов развития социально-политических и социально-культурных процессов прошлого и современности органично соединено с анализом цивилизационных факторов социальных феноменов. Б.А. Успенский рассматривает российскую интеллигенцию как специфически русское (по существу, цивилизационное) явление, чье своеобразие имеет причинной разделенность российской культуры между западным и восточным мирами [12, 394-395].

Интеграция методологических подходов философии истории, философии науки и исторической антропологии позволяет выявить и осмыслить цивилизационные функции интеллигенции как социально-культурного феномена. К таким функциям можно отнести, в частности, генерирование научных знаний, художественных образов и идейных смыслов, в которых находит свое воплощение духовный, творческий и сущностный потенциалы (коды) локальной цивилизации.

Интеллигенция формирует векторы развития цивилизаций научно-познавательный, культурно-ценностный, этико-эстетический, мировоззренческо-идеологический. Интеллигенция предвидит (рационально) и предчувствует, предвосхищает (иррационально) ситуации цивилизационного срыва, кризиса, серьезных угроз для локальных цивилизаций, внутренних и внешних. В этом отношении весьма показательны творчество российских мыслителей и писателей начала XX в.-Н. Бердяева, Д. Мережковского, И. Бунина, А. Блока, интеллектуально (рационально) и в художественных образах предсказавших цивилизационный кризис Октябрьской революции 1917 г, Гражданской войны и смуты 1917-1922 гг. Показательно в этом смысле и значительно более раннее предвидение-пророчество Ф.М. Достоевского о цене цивилизационных трансформаций-«100 миллионах голов».

Интеллигенция является источником квалифицированных специалистов в самых разных областях знаний для разрешения цивилизационного кризиса. В славяно-православной социокультурной общности такие представители интеллигенции, как В. Вернадский, С. Королев, Н. Тимофеев-Ресовский, Л. Ландау, Н. Вавилов, П. Капица и многие другие в тяжелейших экономических и социально-политических условиях периода 1920-х – 1940-х гг. создали эффективную

науку, которая стала основой индустриализации, оборонного могущества и геополитического влияния СССР в 1940-х – 1980-х гг.

Интеллигенция выполняет функцию создателя и хранителя исторической памяти этносов, социумов и локальных цивилизаций, которая является социально-культурным фундаментом и значительным «духовным ресурсом». Современные исследователи высоко оценивают влияние этого социально-психологического и культурного феномена на общество, «качество» и направленность его развития. По мнению А.С. Сенявского и Е.С. Сенявской, «именно историческая память является ценностной опорой национального сознания, источником самооценки народа, а во многом – ценностей и идеалов, определяющих силу нации, ее способность к развитию и преодолению трудностей, способность выдерживать исторические испытания» [8, 140]. Сказанное вполне относится и к сообществу наций – локальной цивилизации. Создателями же научных знаний, культурных мифов и художественных образов, которые и составляют историческую память, является научная и творческая интеллигенция.

Именно благодаря ее деятельности созданы культурные образы Франции (творчество А. Дюма, В. Гюго, А. де Виньи), Великобритании (творчество В. Скотта, Р. Стивенсона, А. Конан-Дойла), Испании (творчество М. Сервантеса, Ф. Гойи, Г. Гарсиа-Лорки) и т.д.

В соответствии с сущностным разделением, например, локальных цивилизаций на «устойчивые» (стабильные) и «пограничные», характеризующиеся социально-политической нестабильностью и культурной гетерогенностью, различается и характер деятельности в них интеллигенции. В частности, в «устойчивых» цивилизациях – евроатлантической и индуистской, конфуцианской, мусульманской, интеллигенция, формирующая в ходе своего социально-культурного функционирования «вектор цивилизационного развития», в дальнейшем почти не сомневается в нем. В крайнем случае, появившиеся сомнения не влияют (слабо влияют) на социально-политические процессы и не отрицают генеральный «вектор развития» локальной цивилизации. В этом смысле весьма показателен пример США последнего десятилетия (без малого). Несмотря на критику внутренней и внешней политики Дж. Буша, оппозиционная американская интеллигенция не предпринимает решительных шагов, направленных на противостояние идейным оппонентам.

В «пограничных» цивилизациях (Россия и другие православные страны, Латинская Америка) деятельность интеллигенции заметно «раздвоена» мировоззренчески, культурно и идеологически и нередко оказывает значительное «возмущающее» воздействие на траекторию и цели цивилизационной динамики. Так, социально-политическое и цивилизационное развитие России в XIX – начале XXI вв. (и далее) определя-

лось, в значительной степени, острым идейным и общественным противодействием западников и славянофилов и их идеологических последователей.

В частности, деятельность последователей западников – либеральных партий, подготовила и осуществила Февральскую революцию 1917 г. – пролог к Октябрю, Гражданской войне и длительному социальному хаосу. Для Латинской Америки XX – начала XXI вв. характерно противодействие между либеральной (проамериканской, проевропейской) и революционаристской «ветвями» интеллигенции (выходцы из последней – Э. Че Гевара и Ф. Кастро). Это противостояние обернулось чередой гражданских конфликтов и военных мятежей, сотрясавших политику Ла-

тинской Америки на протяжении почти всего XXв.

Таким образом можно прийти к выводу, что применение методологических подходов философии истории, философии науки и исторической антропологии позволяет выявить значение интеллигенции для развития локальных цивилизаций в аспектах социально-политическом, социально-психологическом, когнитивно-научном и культурном. Значимость проблемы влияния интеллигенции на социально-культурную и политическую динамику является объективным основанием актуальности дальнейшего применения методологий философии истории, философии науки и исторической антропологии для анализа общественной и цивилизационной динамики.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Айтов С.Ш. Историческая антропология и изучение социально-политических процессов // Гуманитарный журнал.-2006.-весна-літо.-с.181-184.
2. Аршинов В.И. [Выступление] [Круглый стол по обсуждению книги В.С. Степина «Теоретическое знание»] // Вопросы философии.-2001.-№1.-с.17-19.
3. Гайдено П.П.[Выступление] [Круглый стол по обсуждению книг В.С. Степина «Теоретическое знание»] // Вопросы философии.-2001.-№1.-с.12-14.
4. Гуревич А.Я.История культуры: бесчисленные потери и упущенные возможности // Гуревич А.Я. история – нескончаемый спор.-М.:РГГУ, 2005.-с.698-703.
5. Гуревич А.Я.Новая историческая наука во Франции:достижения и трудности // Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – М.:РГГУ, 2005.-с.185-222.
6. Коваль Б.И.Энергичная природа современных Семенов С.И. пограничных цивилизаций // Латинская Америка.-2000.-№11.-с.4-13.
7. Про А.Двенадцать уроков по истории. – М.:РГГУ,2000.- 334 с.
8. Сенявский А.С., Сенявская Э.С. Историческая память в войнах XX в., как область идейно-политического и психологического противостояния // Отечественная история.-2007..№2.-с.139-151.
9. Теория познания.: В 4-х томах. - Т.Г. – М.: Мысль, 1991.- 475с.
10. Тойнби А.Дж.Постижение истории: в 2-х томах.-т.1 – М.: Айрис-Пресс, 2004.- 638с.
11. Тулмин М. Человеческое понимание. – М.: Прогресс, 1984
12. Успенский Б.А.Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры // Успенский Б.А.Этюды о русской истории. – СПб.: Азбука,-2002.-с.393-413.
13. Хантингтон С.Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ,2006.- 571с.
14. Шемякин Я.Г.Отличительные особенности «пограничных цивилизаций» // Общественные науки и современность.-2000.№3.-с.96-114.

В.А. ПАНФИЛОВ, А.Е. КОЛОМЕЙЦЕВ

ПРОБЛЕМА ИСТИНЫ В АБСТРАКТНОЙ И ПРИКЛАДНОЙ МАТЕМАТИКЕ (ЧАСТЬ 2)

Панфилов Валерий Александрович – профессор кафедры философии Днепропетровского национального университета, доктор философских наук
Коломейцев Александр Евгеньевич – доцент Центра информационного обеспечения гуманитарного образования Института ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, кандидат философских наук (Москва)

Аксиоматически-дедуктивная геометрия, нашедшая свое систематическое изложение в «Началах» Эвклида, – вот первый образчик математической теории, которая структурно-упорядоченным образом связывает свои понятия. Теоретическая непосредственность

математического понятия задается здесь на первоначально-исходном этапе в определениях аксиоматики, заключительно-неисходный этап конкретизации данного определения осуществляется в целостности абстрактной структуры – теоретической геометрии. Конкрет-

ность математического понятия не означает непосредственность его чувственной данности, поскольку математические понятия лишены непосредственности природного существования. В своих «Философских тетрадах» В.И. Ленин подчеркивает, что «в природе» понятия не существуют. «В природе» они, понятия, имеют «кровь и плоть» [15, 257]. Богатство конкретного содержания математических понятий обусловлено прежде всего рационально-теоретическими операциями доказательства теорем и интеллектуально-практическими процедурами выведения формул. «Конкретное потому конкретно, – писал К. Маркс, – что оно есть синтез многих определений, следовательно, единство многообразного. В мышлении оно поэтому выступает как процесс синтеза, как результат, а не как исходный пункт, хотя оно представляет собой действительный исходный пункт и, вследствие этого, также исходный пункт созерцания и представления. На первом пути полное представление испаряется до степени абстрактного определения, на втором пути абстрактные определения ведут к воспроизведению конкретного посредством мышления» [19, 727]. Абстрактные математические операции, таким образом, снимая структуру представления, пополняют содержание понятия, а субъективная конкретность доказательства – даже в его элементарно-процедурном виде – ведет к объективно-углубленному пониманию самого понятия. «Мышление, восходя от конкретного к абстрактному, – отмечает В.И. Ленин, – не отходит – если оно правильное ... от истины, а подходит к ней» [15, 152], и все научные (правильные) абстракции, указывает далее он, «отражают природу глубже, вернее, полнее» [15, 152].

Правильность мышления – залог его истинности, однако содержание истинного не исчерпывается правилами, т.е. отношениями, постулированными между понятиями. В некоторых оценках математического знания можно видеть именно ту сторону, которая подчеркивает рационально-технический момент математического мышления. Именно так, следуя духу осознанной оригинальности, Е. Вигнер определяет математику «как науку о хитроумных операциях, производимых по специально разработанным правилам над специально придуманными понятиями» [8, 183–184]. Математика при таком подходе, как несколько ранее заметил Г. Вейль, «оказывается уже не знанием, а управляемой некоторыми основными правилами игрой в формулы, вполне подобной игре в шахматы» [7, 27]. Действительно, доказательство не есть познание и знание в ортодоксальном смысле: познание трактуется в нем как постижение неизвестного, цель же доказательства всегда известна; знание может быть абстрактным, абстрактного же

доказательства нет, доказательство всегда конкретно – доказательство как раз является собой конкретно-процедурный акт собственного предметного творчества, иначе говоря, исходным предметом его является оно само, а конечным продуктом – истинность выдвигаемого математического предложения, т.е. теоремы. Поэтому содержанием доказательства не может быть образное мышление, оно не есть представление «о» – над ним «думают», и как образчик рефлексивного движения мысли оно является действительной нормой истинно теоретического научного знания. Мысленно-осуществляемая процедура доказательства как процесс сознательно-направленного действия субъекта демонстрирует практическую истинность (практисос – деятельный, действенный, активный) его математического мышления как действительность сознания деятельного, действенного, активного, как осмысленную напряженность человеческого ума, который фокусирует энергию сознания в его устремлении свою действительность выразить в действительности – здесь – решении задачи на доказательство, конструировании самого доказательства. «Хорошее доказательство, – понятным образом подытоживает Ю.И. Манин, – это рассуждение, которое делает нас умнее» [17, 57]. Формально-математическое мышление, таким образом, реализует свое содержание прежде всего в умении построить конкретное доказательство, которое выявляет предметную явственность истины как тождества мышления с самим собой: теоретически-выдвинутое утверждение в доказанном виде становится конкретно-истинным, содержательно-понятым, предметно-уясненным – именно такая постановка проблемы истины в математике позволила Б. Паскалю отождествить доказательство с предметом математики и заявить с полной определенностью: «Все знают, в чем заключается предмет математики и что он состоит в доказательствах» [20, 118].

Однако предельная приверженность доказательному формализму издревле породила теоретические схемы, лишённые конкретности научного содержания. И если имманентная выраженность числа как исходная позиция пифагорейской философии породила метафизически-неразрешимые трудности в области различения качественного и количественного в анализе существующих вещей, а непосредственная интуиция идей в платоновском учении ответственна за релятивно-ненормированный синтез единичного и всеобщего в мышлении, то абсолютизация дедуктивной методики в аристотелевской логической схеме разорвала формальное и содержательное в научном познании и абстрактно смешала их в установлении и признании мыслимой действительности единственного

рода – «безусловной истины». Для Платона – математическое суть идеальное в природе, идея есть сущность вещи; математическое для Галилея – это идеал в познании, сущность есть особенное в вещи. Платоновская «истина» лишена критериальности, она есть имя собственное и собственное имя, а следовательно, и форма ее в любом ином выражении суть «не истина» и «неистинна». Сама идея истины при этом постигается интуитивно и уникальность ее рода означает как приобщение или причастность к ней, поэтому майевтическая организация структуры истины, по Платону, исключительно субъективна и возможна лишь в речевых диалогах, выявляющих истинное в мышлении посредством вопросов и ответов, пробуждающих и проясняющих «идеи». Вопросы же Галилея обращены к природе, «эксперимент для него – планомерно производимый опыт, посредством которого исследователь как бы задает природе интересующие его вопросы» [22, 236], и в деле научного творчества он твердо полагал, что сначала необходимо «путем чувственных опытов и наблюдений удостовериться, насколько только можно, в своих заключениях» [9, 148], а после этого изыскивать средства доказать их, «ибо обычно именно так и поступают в доказательных науках» [9, 148]. На шестой день «Бесед», например, при анализе теории удара Сальвиати обращается к «сведущему» человеку по имени Апроино со следующими словами: «Так как мы собрались сегодня для беседы специально об ударе, то сеньор Апроино, вероятно, скажет нам, к каким заключениям пришел он относительно этого вопроса на основании опытов, а также не откажется дать обещание сообщить при случае и о других опытах, произведенных по другим поводам. Я знаю, что в них не было недостатка, ибо наш Академик всегда был экспериментатором не менее прилежным, чем любознательным» [10, 382]. В понятие опыта Галилей включал как действительно поставленный, так и мысленно произведенный эксперимент. Именно физическая идеализация естественных процессов позволила Галилею осуществить знаменитый мысленный эксперимент, в котором был сформулирован фундаментальный принцип инерции движения. Доведение рассуждений до мысленной очевидности в контексте такого предельно-идеализованного эксперимента делает его подобным математическим рассуждениям, поэтому и процесс теоретически-научного размышления над физической проблемой Галилей формулирует как теорему: так, «исходя из того что скорость падающего тела пропорциональна времени падения, Галилей выводит теорему: путь, пройденный при естественно ускоренном движении, равен пути, который за то же время прошло бы тело, двигаясь равномерно со скоростью, равной среднему значению между начальной

и конечной скоростями» [16, 79]. Ответы, извлекаемые из эксперимента, возможно, по Галилею, интерпретировать (лат. *interpretatio* – посредничество) в смысле опосредования на доступном человеку языке не в рамках силлогистически-умозрительных рассуждений, а в системе дедуктивно-математического осмысления результатов опытных процессов и процедур. «Галилей ставил такое осмысление столь высоко, что считал возможным полностью заменить традиционную логику, как бесполезное орудие мышления, математикой, которая только и способна научить человека искусству доказательства» [22, 238]. Материальным содержанием такой математически-формализованной системы являлись процессы, имеющие место в естественной природе, а сам принцип идеализации, используемый Галилеем в научных рассуждениях, имел в своем пределе как высшую цель – математическую формулировку физических законов. «Форме» Аристотеля в итоге Галилей противопоставляет физическую «формулу закона», а «идею» Платона – математический «идеал науки».

Конструктивность научного мышления Галилея приближает его мировоззрение к материалистическим взглядам античных натурфилософов. Научные убеждения древнегреческих атомистов и их последователей отрицались и преследовались в эпоху Галилея – время господства схоластических принципов в культурном мышлении, – поэтому его апелляция к учению Демокрита явилась действительным вызовом, брошенным религиозной идеологии. Дерзость этого акта усугублялась еще тем, что на основе принятых атомистических положений Галилей осуществил радикальные преобразования в научном мировоззрении своего времени и сделал два кардинально-существенных вывода: «Во-первых, Галилей впервые в истории науки нового времени поставил проблему реальной структуры материи как одну из центральных теоретических проблем науки, к разрешению которой следует стремиться, и, во-вторых, он совершенно своеобразно подошел к проблеме научного познания, впервые начав рассматривать знание как процесс» [6, 60]. Схоластики подходили к понятию материи как конечному пределу логического обобщения, содержание которого обозначало некоторый относительный субстрат – «материал», из которого возможно образовать что-либо. Галилей решительно выступил против чисто вербального толкования данного понятия и впервые в новое время «стал последовательно рассматривать материю не как логический или грамматический термин, а как реальную субстанцию вещей, обладающую некоторой совершенно определенной структурой. Структура эта может быть установлена лишь путем длительного анализа, сопровождаемого упорной экспериментальной работой. Лишь после

выяснения структуры материи можно понять, почему окружающая нас многокачественная действительность характеризуется такими-то и такими законами» [6, 60].

Анализируя субъективные качества или ощущения, Галилей поддерживает установку Демокрита, полагавшего, что «в вещах, существующих вне нас, нет ничего ни сладкого, ни горького, ни теплого, ни холодного, ни белого, ни черного, как и ничего другого из того, что всем представляется. Все это только названия наших ощущений» [21]. Аналогично рассуждает и Галилей, практически воспроизводя соображения Демокрита и сообщая, что «я вполне понимаю, что как только я представляю что-нибудь телесное, материальное, я должен вместе с тем понимать, что оно ограничено, имеет ту или иную форму, большое или малое по отношению к другим вещам, находится в том или ином месте, в тот или иной момент времени, движется или неподвижно, касается или не касается другого тела, существует в единственном теле, в нескольких или во многих, и никакое воображение не может оторвать вещь от этих условий. Но то, что она должна быть белой или красной, горькой или сладкой, звучащей или немой, дурно или хорошо пахнущей, – не понимаю, почему я должен заставить себя считать, что вещам должны обязательно сопутствовать эти характеристики. Наоборот, если бы чувства не служили нам проводниками ощущений возможно не возникло бы и разговора, и даже самого представления о них. Поэтому я думаю, что все эти вкусы, запахи, цвета и т.д. с точки зрения предмета, в котором, казалось бы, они пребывают, суть не что иное, как одни лишь наименования» [26, 347–348]. Чтобы лучше пояснить сказанное, Галилей далее переходит к анализу осязательных, обонятельных, вкусовых и т.д. ощущений, которые, говорит он, «я думаю, вне живого существа не больше чем наименования» [26, 350].

Какова же «точка зрения предмета» и что же «существует в действительности»? Действительность существования, по Демокриту, принадлежит атомам и пустоте: «Согласно общепринятому мнению существует теплое, согласно общему мнению существует холодное, в действительности же (существуют лишь) атомы и пустота» [13]. Именно атомы обладают объективными характеристиками, являющимися основанием качественного многообразия физических вещей и явлений. «Демокрит считает, – констатирует Аристотель, – что существуют столь малые субстанции, что они не доступны нашим чувствам. Им присущи всевозможные формы и всевозможные очертания, а также различия по величине» [3]. Атомы Демокрита конституируют содержание физической реальности, и «считающие субстанциальную сущность единой, – сообщает о древнегреческих материалистах Аристотель,

– все прочие тела выводят из ее изменений... Этих различий они считают три: форму, порядок и положение. Они говорят, что существующее отличается между собой только «рисмосом», «диатигой» и «тропой», причем «рисмосом» они называют форму, «диатигой» – порядок, а «тропой» – положение. Так, А отличается от N формой, AN от NA – порядком, I от H – положением» [2, 74]. Упорядоченные композиции атомов и составляют, по Демокриту, истинно-предметный мир, являющийся объектом познания и осмысления, ибо «атомы, говорит он, соединяются между собой в различном порядке и различном положении, как буквы: букв немного, однако, будучи расположены в различном порядке, они образуют бесчисленные слова» [14]. «Буквы» Галилея отличны от «букв» Демокрита, и его алфавитная схема обретает свою предметность в сфере, отличной от физического мира Демокрита. Действительная точка зрения как предметная объективность, имеющая научный смысл, возможна, по Галилею, лишь в мире математических форм и конструкций, что подчеркивает он сам в письме к одному из схоластических последователей Аристотеля, в котором дает развернутую и категорическую формулировку своей позиции: «Книгу философии, – пишет он, – составляет то, что постоянно открыто нашим глазам, но так как она написана буквами, отличными от нашего алфавита, ее не могут прочесть все: буквами такой книги служат треугольники, четырехугольники, круги, шары, конусы, пирамиды и другие фигуры» [10, 499–500]. Физическую атомистику Демокрита, таким образом, Галилей дополняет атомистикой математической, и в мир застывших атомных форм Демокрита вводит «формы» движения материи, выводя две «новые науки» – науку о движении падающих в пустоте тел (регулярное движение) и науку о сопротивлении твердых тел разрушению (иррегулярное движение), – исходными принципами которых в его системе являются принципы геометрии. «Вся механика, – сообщает он, – имеет своею основою геометрию; и мы знаем, что круги, треугольники, а также цилиндры, конусы и другие формы твердых тел не только отличаются друг от друга большей или меньшей величиной, но и изменяются одни по одним, другие по другим законам» [10, 117]. Математические образы движения отображают у Галилея инвариантную его структуру как атомную свертку изменения, представленного в его существенном аспекте. Так, во время третьего и четвертого дня бесед в основу математических размышлений о полете снарядов Галилей полагает труды Аполлония «о параболах и других конических сечениях» [10, 305]. «В этом мире, – отмечает В.С.Библер, – нет движения (физического, а в пределе – и механического), а есть только Конус, рассекаемый в разных направлениях, разных плоскостях сечения и

дающий разные кривые. В мире конических сечений существуют только застывшие интегральные образы, проекции, отображения завершённых физических движений. Перед нами – мир «фигур, некогда, в ином мире, бывших движениями». Параболы, полупараболы, гиперболы и т.д. соотносятся с выводным движением функциональных отношений (когда-то, в мире «идеальных снарядов», это были причинные связи). Одновременный (единый!) генезис «фигурного синтеза» и «таблицы рассудочных категорий» достигает здесь особой развернутости и конкретности» [5, 431]. Продолжением, таким образом, основного тезиса Галилея – «материальному миру – математическую интерпретацию!» – является выдвигаемое им же самим естественно-научное положение – «математическому выражению – физический смысл!». Именно поэтому в математической Аналитике великого ученого, в отличие от Аналитики Аристотеля, мы обнаруживаем отказ от поисков формально-физического объяснения, которое Аристотель считал истинной целью естествознания, и переход к содержательно-математическому описанию природных процессов как к тому среднему, что опосредствует объективное в субъективном и является основанием их соответствия. «Никогда не стану от внешних тел требовать что-либо иное, – заявляет Галилей, – чем величина, фигура, количество и более или менее быстрое движение, для того чтобы объяснить возникновение других качеств» [26, 350], а в целом, полагает он, если устранить свидетельства органов чувств и обратиться к разуму, то перед ним останутся «только фигуры, числа, движения» [26, 350].

Ratio – мир Галилея – это математический мир отношений, структура которого изоморфна структуре мира физических явлений. Тожественность математического и физического устанавливается Галилеем, исходя из их единства, которое организует естественно-научный способ мышления, развившийся в дальнейшем в исключительно плодотворный метод математического представления понятий и принципов физики. Физическая теория являет собой систему взаимосвязанных понятий, ядром которой является физический закон. Закон выражает связь, но сам закон есть отношение – это необходимое и существенное «отношение между явлениями» [23, 188], – и в этом смысле закон являет собой содержание «мира» единичных отношений. «Закон есть отношение» [15, 138], – пишет в «Философских тетрадах» В.И. Ленин – и добавляет: «Отношений сущностей или между сущностями» [15, 138]. Как отношение между сущностями, закон представляет собой ступень перехода «от сущности первого, так сказать, порядка, к сущности второго порядка и т.д., без конца» [15, 237], и «понятие закона сближается здесь с понятиями: «порядок» (Ordnung),

однородность (Gleichförmigkeit); необходимость» [15, 167]. Как отношение между явлениями, закон есть мера их взаимного отображения, ибо он выделяет существенное в явлении и приводит его посредством параметризации к величине и знаку равенства. Фиксация же равенства выражает наличие порядка, поскольку «порядок означает выяснение того, что равно» [11, 41], и установление равенства суть выявление тождества, в котором содержание существенного оформляет себя как понятие. «Понятие (познание) в бытии (в непосредственных явлениях), – отмечает В.И. Ленин, – открывает сущность (закон причины, тождества, различия etc.) – таков действительно общий ход всего человеческого познания (всей науки) вообще» [15, 298], и «естествоиспытатели должны знать, что итоги естествознания суть понятия, а искусство оперировать с понятиями не прирожденно, а есть результат 2000-летнего развития естествознания и философии» [15, 236]. Понятие закона, таким образом, как мера существенной объективности – всеобщности, – выявляет действительность своего содержания как реперная точка научного мышления, организация которого синтетична по существу и в сущности означает приведение качественного многообразия действительности к единому субстанциальному основанию – принципу закономерности. Закон как понятие в таком рассмотрении являет «по своей природе = переход» [15, 206–207] ко всеобщему в его конкретности, поэтому каждое открытие нового закона в процессе познания мира знаменует собой качественный скачок в синтетическом мышлении и открытие его новых горизонтов – факт, подчеркнутый в словах В.И. Ленина о том, что «понятие закона есть одна из ступеней познания человеком единства и связи, взаимозависимости и цельности мирового процесса» [15, 135].

Эквивалентность открытия закона и познания сущности, сформулированная В.И. Лениным, является руководящим принципом естествознания и всей научной мысли вообще. Точка зрения закона как меры объективности была взята Галилеем за исходный пункт в его борьбе с догматическим стилем мышления схоластов, авторитарному мнению которых он противопоставляет авторитет самостоятельного мышления. «Многие хвалятся тем, что могут привести большое количество авторитетов в подтверждение своего мнения; я же хотел бы, чтобы мои мнения были новыми и составленными мной самостоятельно» [9, 556], – говорит он, и, в противоположность схоластическому образу мышления, для него – не авторитет является истиной мысли, а наоборот, истина является ее авторитетом. Познание при этом не может быть каким-нибудь «внушением» или «припоминанием», а рождение нового знания являет собой сократический акт понимания понятия – акт, который превращает субъектив-

ные сведения чувств в истину достоверного мышления. «Удивительна и вместе с тем восхитительна сила убедительности доказательств, которая присуща одной лишь математике» [10, 330], – говорит в диалоге «Беседы и математические доказательства» Галилей, а его герой, Сагрето, здесь же сообщает: «Я уже был знаком со слов опытных бомбардиров с тем фактом, что из всех выстрелов, при которых снаряды выпускаются из пушек или мортир, наиболее дальноточным, т.е. переносящим снаряд на наибольшее расстояние, является тот, который производится при угле, равном половине прямого, или, как они говорят, при шестом делении угломера. Но понимание причины, по которой это происходит, дает неизмеримо больше, чем простое сведение, взятое из показаний других лиц или даже из многократно повторенного опыта» [10, 331]. Математическое представление физического движения в данном случае позволяет Галилею раздвинуть рамки опытных данных до математически-заданного эксперимента, который, в свою очередь, позволяет мыслящему сознанию достигнуть уровня всеобщности в воспроизведении действительности, «когда познание причины одного только явления дает возможность нашему уму постичь и установить другие явления без необходимости прибегать к помощи опыта» [10, 331]. Непосредственно здесь же Галилей демонстрирует истинность высказанной мысли, доказывая теорему о том, что «амплитуды парабол, описываемых телами, выстреленными с одинаковым импульсом под углами возвышения, отклоняющимися на одинаковую величину в ту или другую сторону от половины прямого, равны между собой» [10, 331], – тем самым на деле предъясняя как факт положение о том, что «результат действия есть проверка субъективного познания и критерий истинности объективности» [15, 200].

Понимая действие и само дело как критерий истины, объективную ее меру в сфере единичного и всеобщего в познании Галилей находил в интенсивном углублении знания и экстенсивном обогащении сознания, и нет сомнения в том, полагал он, что новые науки будут «совершенствоваться путем новых наблюдений и в особенности путем правильных и необходимых доказательств» [9, 499]. Конкретность же истинной меры теоретического знания конструировалась им в реальной практике предметного научного исследования в виде постановки и решения конкретных физических задач, «поэтому в тексте «Книги», в которой теоремы следуют друг за другом с видимостью дедуктивной последовательности, – отмечает А.В.Ахутин, – естественно встраиваются «Задачи», решение которых может быть представлено как одна из теорем, а сами теоремы, рассматривающие различные ситуации движения по наклонным плоскостям,

могут быть сформулированы как задачи» [4, 228]. Доказательное движение мысли при этом интерпретировалось Галилеем как развертывание принципа транзитивности в познании, как переход из сферы субъективной определенности мнения в сферу объективной достоверности знания, от твердых убеждений – к утверждению истины. Экстенсивная процедура накопления сведений необходимо дополнялась, по Галилею, интенсивными усилиями ума, развивающими его способность к напряженному мышлению или думе. Способность думать как целесообразную и целесообразную сторону сознания и как его «могу»-щество в организации образа и формировании цели Галилей ставил столь высоко, что в отличие от схоластики и даже натурфилософии своего времени «стремился минимизировать свою познавательную программу, вернее, ограничивал ее объем, но стремился к углублению и максимальному уточнению каждой истины, в которой был заинтересован исследователь» [22, 234]. Осуществляя двойственную постановку вопроса о познании: со стороны интенсивной и со стороны экстенсивной, – Галилей сообщает, что «экстенсивно, т.е. по отношению ко множеству познаваемых объектов, а это множество бесконечно, познание человека – как бы ничто, хотя он и познает тысячи истин, так как тысяча по сравнению с бесконечностью – как бы нуль; но если взять познание интенсивно, то, поскольку термин «интенсивное» означает совершенное познание какой-либо истины, то я утверждаю, что человеческий разум познает некоторые истины столь совершенно и с такой абсолютной достоверностью, какую имеет сама природа; таковы чистые математические науки, геометрия и арифметика; хотя божественный разум знает в них бесконечно больше истин, ибо он объемлет их все, но в тех немногих, которые постиг человеческий разум, я думаю, его познание по объективной достоверности равно божественному, ибо оно приходит к пониманию их необходимости, а высшей степени достоверности не существует» [9, 201]. Двойственности сторон познания сопутствует двойственность его методов, один из которых Галилей называл резолютивным, а другой композитивным, а вместе – они служили для него основанием и средством постановки и решения физических и математических задач. В соотношении математического и физического здесь подразумевалось, что математические задачи «сочиняются» самим ученым, но «тема» сочинения задается физическим наблюдением и опытом, так что диалог, установившийся между физически-опытным и конструктивно-математическим научным мышлением, с точки зрения Галилея, «предполагает непрерывный взаимообмен между фактами и их понятийной структурой, так что ни один только опыт, ни обособленная математика не могут присвоить

себе право выносить решение о ценности того или иного знания» [27, 113]. Истина, по мысли Галилея, открыта лишь пытливым глазам исследователя, осуществившего переход на точку зрения объективной существенности и необходимости, т.е. уму, за данностью природы усматривающему интеллектуальную задачу, поскольку сама «природа, – пишет Галилей, – непреклонна и неизменна, и совершенно не заботится о том, будут или не будут ее скрытые основы и образ действия доступны пониманию людей, так что она никогда не претупает пределы законов на нее наложенных» [25, 282–283]. Инвариантная структура изменений при этом составляет предмет научного познания, но сама неизменность соотносится Галилеем не с платоновскими «идеями» или аристотелевскими «формами» и не с «божественно-сотворенными» телами, а с упорядоченностью и закономерностью отношений и связей природных процессов и явлений. «Я не могу без большого удивления и даже большого сопротивления разума слушать, – заявляет своим собеседникам Сагрето, – как в качестве атрибутов особого благородства и совершенства природным и целостным телам вселенной приписывают невозмутимость, неизменность, неразрушимость и т.д., и, наоборот, считают великим несовершенством возникаемость, разрушаемость, изменчивость и т.д., сам я считаю Землю особенно благородной и достойной удивления за те многие и весьма различные изменения, превращения, возникновение и т.д., которые непрерывно на ней происходят; если бы она не подвергалась никаким изменениям, ... и стала огромным ... шаром, где никогда ничто не рождается, не изменяется и не превращается, то я назвал бы ее телом, бесполезным для мира и, говорю кратко, излишним и как бы не существующим в природе» [9, 156].

Как выражение необходимости, закономерность безусловна, но безусловная конкретность закона реализует себя только при наличии определенных условий. Материя для Платона есть непосредственное условие реализации «идей», «идеи» для Галилея суть опосредствованная форма выражения отношений. К.Маркс как-то заметил, что «отношение для философов равнозначно идее» [18, 64], поскольку они признают лишь отношение человека «к самому себе, и поэтому все реальные отношения становятся для них идеями» [18, 64], – рационализм же Галилея («ratio» как «отношение») не эквивалентен идеализму Платона – а позже и всему идеализму вообще, – рациональность Галилея не тождественна релятивизму – и всей условности вообще, – наоборот, как необходимое условие и в этом смысле необходимость, рациональность суть соразмерность («ratio» как «мера») субъект-объектного единства, соизмеримость объективного и субъективного как моментов цельности природы; соответствие сознательных

действий человека предметному миру вещей и явлений – и действительность его сознания, соотносящегося с самим собой; всеобщее условие тождественности субъект-объектных отношений и истины рефлексии, – а взятый в самом широком смысле «разумности», принцип ratio – как всеобщий принцип человеческого существования и познания – открывает исследователю не только количественные, но и качественные аспекты мироздания и ведет, по убеждению Галилея, натурфилософа к истине философского знания, которая органически дополняет истину знания научного в объяснении природы. В рациональном учении Галилея природа – это «не совокупность таинственных сил, не одушевленная материя, служащая объектом магических действий, а совокупность объективных законов, познаваемых с помощью эксперимента и математики» [12, 351]. Принцип закономерности признавался центральным в научной методологии Галилея и непосредственно связывался со структурностью материи. Вселенная являла собой в его глазах некоторого рода упорядоченное устройство, организация которого и составляет истинный предмет научного познания и его высшую цель. «Из достойных изучения естественных вещей, – заявляет он, – на первом месте, по моему мнению, должно быть поставлено устройство Вселенной. Поскольку Вселенная все содержит в себе и превосходит все по величине, она определяет и направляет все остальное и главенствует над всем» [1, 227]. Научное исследование Вселенной, по Галилею, иерархично, и в стремлении охватить ее цельность и целостность, объять ее разовым мысленным взором – ум ученого должен быть обращен к философии, ибо «кто устремляется к высшей цели, – полагает он, – тот занимает более высокое место; вернейшее же средство направить свой взгляд вверх – это изучать великую книгу природы, которая и составляет настоящий предмет философии» [1, 227]. Начала естественных наук лежат в явлениях: изменения и измерения – мыслимый предмет естествознания и предмет практических действий испытателя природы, – но в основании природы существуют еще и принципы как организующие начала, конкретность которых и являет собой предмет философии. Философская рациональность, по мысли Галилея, позволяет постигнуть композицию и смысл «Библии природы» (βιβλιον – книга), и «при этом, – полагает он, – поскольку совершенно очевидно, что две истины никак не могут противоречить друг другу, задача мудрых толкователей заключается в том, чтобы приложить усилия к нахождению истинного смысла священных текстов, согласующихся с теми естественными выводами, в которых убедили нас очевидные ощущения и неопровержимые доказательства» [24, 283]. Философская интуиция, следовательно, обращена, по Галилею, к единству многообразного,

яке ухватається в постиженні принципу як основи тотожності гетерогенної дійсності. Задача філософа, таким чином, полягає в виявленні роду тотожності або встановленні порядку, в системі якого матеріальна дійсність отримує адекватне зображення і тотожна однорідність множини реалізує себе в єдності математических форм – понять, принципів, операцій. Система матеріальних відносин в такому розв'язанні задачі на зображення організує себе як цілісна

математическа структура. Закономерна організація зв'язу математических понять і символів в такій схемі виступає як результат продуктивного отождествлення кількісного і якісного в фіксованій множині – у Галілея – множині фігур. В загальному випадку у Галілея сутю число, позбавлене величини, – тому симетрія інваріанта геометричного множини – фігури – виконує у нього функцію якісного визначення самого числа і кількості загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антологія світової філософії. – М., 1970. – Т.2.
2. Аристотель. Сочинення в чотирьох томах. Т. 1. – М.: «Мисль», 1976.
3. Аристотель у Симплікія, комм. к «О небе», I, 10, стр.295, 5.
4. Ахутин А.В. Історія принципів фізического експерименту. – М., 1976.
5. Біблер В.С. Галілей і логіка мислення Нового часу // Механіка і цивілізація XVII-XIX вв. – М., 1979.
6. Васильев С.Ф. Із історії наукових світоглядів. – М.-Л., 1935.
7. Вейль Г. О філософії математики. – М.-Л., 1934.
8. Вигнер Е. Етюди о симетрії. – М., 1971.
9. Галілей Г. Избранні твори. – М., 1964. – Т.1.
10. Галілей Г. Избранні твори. – М., 1964. – Т.2.
11. Гейзенберг В. Фізика і філософія. – М., 1963.
12. Горфункель А.Х. Філософія епохи Відродження. – М., 1980.
13. Диоген IX, 72.
14. Лактанцій. Божественні настановлення III, 17, 22.
15. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.29.
16. Льюіс М. Історія фізики. – М., 1970.
17. Манин Ю.И. Доказуемое и недоказуемое. – М., 1979.
18. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.3.
19. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.12.
20. Паскаль Б. Мысли // Библиотека всемирной литературы. – М., 1974. – Т.42.
21. Секст. Против математиков VII, 184.
22. Соколов В.В. Европейская философия XV-XVII веков. – М., 1984.
23. Філософський енциклопедический словарь. – М., 1983.
24. Galilei G. Opere. – Ed. naz. Firenze, 1890-1904. – Vol.1-20. – Vol.5.
25. Galilei G. Opere. – Ed. naz. Firenze, 1890-1904. – Vol.1-20. – Vol.7.
26. Le opere di Galileo Galilei. Edizione Nazionale. Vol.I-XX. – Firenze, 1929-1939. – Vol.VI.
27. Namer E. L'intelligibilité mathématique et l'expérience chez Galilei // Galileo. Aspects de sa vie et son oeuvre. – Paris, 1968.

Т.С. ПАВЛОВА

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНТИНОМІЧНОГО СТАТУСУ МОРАЛІ І ПРАВА У ПРАКТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ І. КАНТА

Павлова Тетяна Сергіївна – викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету

Проблема співвідношення моралі і права в філософії І. Канта – одна з найрепрезентативніших як з точки зору досліджень філософії самого І. Канта, так і в плані відстеження культурно-історичної рецепції кантівських ідей. Разом із онтологією, теорією пізнання, філософією науки і т. ін. філософія права і моральне вчен-

ня І. Канта утворюють знакові втілення вищих досягнень духовної культури людства. Показують, що відповідно до специфіки кантівського розуміння відносин між мораллю і правом, у всій посткантівській літературі, тим чи іншим чином пов'язаній із даною проблематикою, ця специфіка відбивалася достатньо рельєфно, в

усій можливій повноті. Відомо, що тема права у класичній новоевропейській думці – це завжди тема моральної філософії, саме питання про докорінну відмінність та можливе поєднання моралі і права (починаючи з кінця XVIII ст.) вирішується як етична проблема. Так чи інакше, у кантознавстві утворилася стійка традиція: трактувати теорію держави й права німецького класика як своєрідну «прикладну», або «практичну» етику, що має опосередкований, непрямий зв'язок з його моральною філософією. Натомість, на противагу традиційному поглядові, відповідно до якого і відмінність, і можливість взаємозв'язку моралі і права пояснюється методологічними та категоріальними засобами практичної філософії, І. Кант занурює цей взаємозв'язок (як і відмінність) у метафізичний та трансцендентально-антропологічний контекст. Отже, лише в останні десятиліття XX ст. утворився концептуальний доробок кантіанських студій, в якому відносини між мораллю та правом розглядаються в контексті взаємної культурно-онтологічної кореляції та додатковості. Для вітчизняної історико-філософської науки дуже актуальним постає завдання відтворити і проаналізувати хід та характер провідних ознак світоглядних і змістовних трансформацій, що здійснювалися у рецептивному полі кантівської політико-правової та етичної думки.

Серед іноземних філософів, що займалися проблематикою кантівської практичної філософії, можна зазначити Т. Адорно, К.-О. Апеля, М. Вебера, В. Віндельбанда, Ю. Габермаса, В. Джеймса, Е. Кассіра, Х. Ортеги-і-Гасета, Й.-Г. Фіхте, Ф. Шеллінга, серед вітчизняних О.С. Богомолва, М.О. Булатова, В.С. Горського, А.В. Гулигу, О.Г. Дробницького, В.А. Малахова, І.С. Нарського, В.С. Нересянца, Е.Ю. Соловійова, В.Г. Табачковського, В.І. Шинкарука та інших. У роботах зазначених авторів приділяється увага основним поняттям кантівської практичної філософії та різним методичним підходам щодо їх трактування. Але ж проблематика співвідношення моралі і права практично не розглянута у цих роботах і потребує свого подальшого дослідження.

Метою дослідження є розгляд трансцендентально-антропологічних засад антиномічного статусу моралі і права у практичній філософії І. Канта, а також розгляд моралі і права у рецептивному смисловому просторі посткантівської думки.

І. Кант чітко розрізняє предмети філософії природи і філософії моралі. Предметом філософії природи є все те, що є, а предметом філософії моралі є те, що повинно бути. Філософія природи включає в себе метафізику буття, а філософія моралі метафізику практичного застосування. Моральний світ, на думку І. Канта, це той світ, який повинен бути і можливо буде у майбутньому, він може мислитися тільки як інтелігібельний, як певна ідея, яка може впливати на чуттєвий світ. Але ж звідси і впливає реальність мо-

рального світу. Таким чином, І. Кант приводить сферу морального у сферу реального. Предметом кантівської практичної філософії є практичний розум. Відмінність практичного розуму від теоретичного у тому, що, по-перше, теоретичний розум є сферою людського пізнання, де всі явища, оскільки вони надані нам у досвіді, підпорядковані причинності, у той час як практичний розум є сферою обов'язку, де ідеї розуму, які є трансцендентальними, відіграють регулятивну, а не власне пізнавальну роль; по-друге, сфері теоретичного розуму відповідає природний закон, тоді як сфері практичного розуму закон свободи. Крім того, слід зазначити, що І. Кант стверджував примат практичного розуму над теоретичним, у протиріччя традиційному уявленню про примат теоретичного розуму над практичним, який панував у філософії того часу. У І. Канта вперше в історії філософії акцент зміщується на дослідження розуму практичного. Практичний розум встановлює правила і норми поведінки людини.

І. Кант проголошує принцип суб'єктивності, зміст якого в тому, що джерела ідеї обов'язку слід шукати тільки у внутрішньому світі суб'єкта [11, 68]. Недопустимо, на думку І. Канта, ці джерела шукати у світі зовнішньому, у сфері досвіду. Зовнішній світ не може бути основою для істини і критерієм моральності. І цей критерій є в узгодженості і теоретичного, і практичного розуму зі своїми власними законами і носить характер самозаконності. І. Кант при розгляді практичного розуму звертає увагу на подвійну природу людини - з одного боку людина є емпіричним явищем, належить до світу феноменів, але з іншого боку, людина є трансцендентальною сутністю, відноситься до світу ноуменів. На думку І. Канта, коли людина усвідомлює себе як таку, що належить до інтелігібельного світу ноуменів, перемагає будь-яку чуттєву схильність, підкорює себе обов'язку, лише тоді вона стає моральною істотою, досягаючи таким чином, абсолютної свободи. Свою моральну філософію І. Кант поділяє на апіорну (метафізика моральності) і емпіричну (практична антропологія). Людина, яка розуміє, що вона діє із обов'язку, розуміє також і те, що можна діяти і всупереч обов'язку, таким чином, людина одночасно є істотою моральною і вільною. Основні поняття етики І. Канта: практичний розум (воля), автономія, категоричний імператив, обов'язок, схильність, найвище благо, чеснота і щастя, особистість, емпіричний і ноуменальний характер, постулати практичного розуму (свобода, безсмертя душі, Бог), переконання і віра.

У питанні основи моральності І. Кант є однозначним, на його думку, ця основа може бути в апіорних поняттях чистого розуму. Чуттєвість і щастя не можуть бути такою основою. Призначенням чистого практичного розуму є добра воля, тобто така воля, яка узгоджується з моральним

законом. Моральний закон є самодостатнім, незалежним від досвіду і він є законом доброї волі. Добра воля не залежить від зовнішніх мотивів. Крім того, усі блага, які тільки є можливими, тільки через добру волю набувають моральної якості. Доброю волею володіє тільки розумна істота, вона є практичним розумом. Взагалі-то І.Кант ототожнював розум і добру волю. А для розуму І. Кант призначає одну, але найголовнішу задачу і вона є в тому, щоб затверджувати добру волю, все інше могло б існувати й без розуму.

У своєму етичному вченні І. Кант говорить і про постулати практичного розуму: свободу, безсмертя та Бога. Свобода – це основний постулат, вона є необхідною умовою і основою моральності. Безсмертя і Бог необхідні як умови реалізації категоричного імперативу в світі емпіричному.

Категоричний імператив має у І. Канта три форми вираження, він є безумовний моральний припис у душі людини, виконання якого є необхідним, незалежно від того, чи в результаті цього людина має для себе користь чи ні, він являє собою регулятор морального життя людей. Категоричний імператив виступає як головне основоположення чистого практичного розуму, яке дане кожній людині до будь-якого морально-гносового досвіду.

Обов'язок є єдиним джерелом кантівського категоричного імперативу, єдиним мотивом підкорення людини категоричному імперативу, він надає вчинку моральний характер [10, 162]. І.Кант виділяє 2 види обов'язку: обов'язок стосовно самого себе і обов'язок стосовно інших людей. Обов'язок вимагає від людини підпорядковуватися моральним законам і таким чином не дає волю схильностям і чуттєвості людини.

Відносно конститутивних визначень права у кантівській практичній філософії можна зазначити, що творчість І. Канта припадає саме на той історичний період, коли відбувається перехід від традиційних до ліберальних цивілізацій. І це не могло не вплинути на вчення І. Канта про право, політичний і правовий устрій суспільства. Революційний вплив на духовне і соціальне життя відбувся величезний, можна говорити про те, що вчення І. Канта про право може бути визнаним як таке, що затверджує головні ідеї, які заклали філософські основи ліберальних цивілізацій.

І. Кант говорить про апріорність правових норм, в їх основі лежить не те що є, а те, що повинно бути згідно з постулатами практичного розуму. В основі визначення права не може бути ніяких емпіричних даних або чуттєвості.

Філософське вчення про право у І. Канта виступає як складова його практичної філософії, а тому виходить із основних її принципів [7, 84]. Основним принципом вчення про право, як і всієї практичної філософії І. Канта, є принцип автономії або свободи. В основі правових норм лежить категоричний імператив, так само як і

норм моральних, він має одночасно і нормативну, і ціннісну природу. Як начало нормативне, категоричний імператив означає вузьке русло за межі якого не повинна виходити соціальна поведінка індивіда, у даному контексті він виступає як зразок обов'язкового, він змушує людину підпорядковуватися своїм велінням із усвідомлення необхідності і обов'язку. Як цінність категоричний імператив являє собою далекі цілі, до яких людина буде прагнути протягом усієї історії цивілізації, у даному контексті він виступає не тільки як обов'язкове, але й бажане, він робить так, що людський дух слідує своїм шляхом вільно із однієї внутрішньої потреби у блазі і досконалості.

Вчення І. Канта про право спирається на трансцендентальну філософію і безпосередньо пов'язане з протиставленням сфери теоретичного і практичного розуму, розривом між мисленням і волею. Якщо керуватися кантівським принципом суб'єктивності, то витоки обов'язку як морального, так і правового слід шукати не в зовнішньому світі, сфері досвіду, а у внутрішньому світі суб'єкта. Свободна воля людини одночасно є і законодавцем, і добровільним виконавцем моральних правил.

Головним завданням права, на думку І. Канта, є введення свободи і свавілля індивідів у розумні і загальнозначущі рамки, право повинно поставити свавілля кожної особи у суспільстві у певні межі для того, щоб ніхто не міг порушити свободу інших, саме за таких умов свобода погоджується сама із собою. І. Кант виділяє певні різновиди права: природне і позитивне, право в широкому і строгому розумінні. Також І. Кант виділяє 3 різновиди законів: що наказують, що забороняють та ті, що дозволяють.

Право, на думку І. Канта, повинно реалізовувати у громадянському суспільстві такі принципи: свободу кожного члена як людини, рівність його з кожним іншим як підданого, самостійність кожного члена суспільства як громадянина.

І. Кант зробив дуже важливе розмежування внутрішньої області людської індивідуальності та зовнішньої сфери дії людини. Внутрішня область людської індивідуальності не має значення для правового закону, у той час, як зовнішня сфера людини має значення, оскільки для неї є необхідним правове регулювання та захист.

Функцією права, на думку І. Канта, є визначення та збереження меж свободи [5, 102]. Право поєднує у собі свободу ноуменальну зі свободою феноменальною. Феноменальна свобода кожного індивіда, яка не порушує свободу усіх інших, створює ноуменальну свободу, тобто свободу як загальний принцип. Таким чином, право обмежує свободу для того, щоб її зберегти.

Конститутивні визначення моралі у практичній філософії І.Канта розкриваються через концептуалізацію метафізичної природи владної («законодавчої») функції розуму, як вона (ця при-

рода) розумілася німецьким класиком.

Аналіз рецепції кантівського розуміння моралі у подальшій традиції практичного філософування показує, що практична філософія Канта базується на світоглядному та методологічному фундаменті трансцендентальної антропології, завдяки чому вона відрізняється повнотою та цілісністю і набуває глибокого гуманітарного змісту.

Тільки у смисловому полі апіорної рефлексії мораль набуває тих якостей, якими наділив її І. Кант, а саме: безумовності належного в автономній самодостатності.

Відносно конститутивних визначень права показано, що існує засаднича бінарність належного та дійсного у сутності права.

Аналіз специфіки визначення права, як розумів його І. Кант, свідчить, що у імперативній спрямованості практичного розуму гетерономна сутність дійсного права набуває легітимності як цілевиправданість.

Мораль і право розглядаються І. Кантом у контексті його практичної філософії. Сферою практичного розуму є сфера обов'язку, і їй, цій сфері, відповідає закон свободи. Практичний розум встановлює правила і норми поведінки людини, і є у філософії І. Канта пріоритетним відносно розуму теоретичного. Основними поняттями етики І. Канта є: практичний розум (воля), автономія, категоричний імператив, обов'язок, схильність, найвище благо, чеснота і щастя, особистість, емпіричний і ноуменальний характер, постулати практичного розуму, переконання, віра.

В основу моралі і права І. Кант ставить апіорні поняття чистого розуму, а от щастя людини, його чуттєві спонукання такою основою бути не можуть, тому І. Кантом критикується гедонізм і евдемонізм. Призначенням чистого практичного розуму є добра воля, тобто така воля, що узгоджується з моральним законом. Моральний закон є самодостатнім законом доброї волі. Для розуму І. Кант призначає найголовнішу задачу: затверджувати добру волю, яка узгоджується з моральним законом [7, 112]. І. Кант багато уваги приділяє категоричному імперативу, який розуміється ним як безумовний припис у душі людини, і він лежить в основі як моральних, так і правових норм, тому що є основоположенням чистого практичного розуму. Категоричний імператив має одночасно і нормативну, і ціннісну природу. Як нормативне начало, категоричний імператив означає вузьке русло за межі якого не повинна виходити соціальна поведінка індивіда, у даному контексті він виступає як зразок обов'язкового, він змушує людину підпорядкуватися своїм велінням із усвідомлення необхідності й обов'язку. Як цінність категоричний імператив представляє собою далекі цілі, до яких людина буде прагнути протягом усієї історії цивілізації, у даному контексті він виступає не тільки як обов'язкове, але й бажа-

не, він робить так, що людський дух слідує своїм шляхом свободно із однієї внутрішньої потреби у блазі і досконалості. Категорія обов'язку займає провідне місце при розгляді моралі і права, тому що обов'язок може бути єдиним мотивом підкорення людини категоричному імперативу. І. Кант виділяє два види обов'язку: обов'язок стосовно самого себе і обов'язок стосовно інших людей. Обов'язок вимагає від людини підпорядковуватися моральним законам і таким чином не дає волю схильностям і чуттєвості людини. Категоричний імператив виступає, як головне основоположення чистого практичного розуму, яке дане кожній людині до всякого морального досвіду. Людина у його філософії, яка розуміє, що вона діє з обов'язку, розуміє і свою можливість діяти всупереч цьому обов'язку, таким чином, людина одночасно є істотою моральною і свободною. Тобто людина моральна є людиною свободною. Головним же завданням права є введення свободи і свавілля індивідів у розумні і загальнозначущі рамки, право повинно поставити свавілля кожної особи у суспільстві в певні межі для того, щоб ніхто не міг порушити свободу інших, саме за таких умов свобода погоджується сама із собою. Право обмежує свободу для того, щоб її зберегти. Тобто і людина правова є людиною свободною.

І. Кант чітко відмежовує внутрішню область людської індивідуальності і зовнішню сферу дії людини. Внутрішня область людської індивідуальності відноситься до сфери моралі, а зовнішня сфера дії людини до сфери права. Причому право не повинна цікавити внутрішню область людської індивідуальності, а тільки фактична відповідність чи невідповідність дій людини вимогам права. І. Кант виділяє природне і позитивне право, право в широкому і строгому розумінні, а також 3 різновиди законів: що наказують, що забороняють і ті, що дозволяють [14, 230].

Тема права розглядається І. Кантом у контексті моральної філософії. Моральність індивіда має сенс правоздатності, а право означає визнання публічною владою моральної самостійності підданих і відмову від патерналістичної опіки над ними. І. Кант, таким чином, відмовляється від принципу патерналізму і вважає, що дії правителя повинні відповідати найвищому принципу: визнання незалежності кожного члена суспільства. Право повинне захищати людину не тільки від свавілля з боку інших людей, а і з боку державної влади. Категоричний заборони індивіда повинен відповідати категоричний дозвіл з боку держави і суспільства. Тому й обов'язки можуть бути двох видів: ті, виконання яких держава вправі вимагати від кожного, і ті, здійснення яких повинне бути надане совісті людини. До перших відноситься свідомо відмова від обману у спілкуванні і відмова від насильства над чужою волею. Тільки вони можуть бути визнани-

ми, строго доведеними моральними обов'язками, виконання яких держава має право вимагати від людини. Без дотримання цих вимог, людське співжиття не могло б бути ні засноване, ні збережене в якості цілісності. Інші обов'язки можна вважати моральними і вони не повинні мислитися як суспільно-державні встановлення. Тому етика І. Канта є, з одного боку, суворою і ригористичною по відношенню до первинних обов'язків людини і громадянина, і з іншого боку – терпима до тлумачення вимог, які пред'являються людині у її вдосконаленні від хорошого до найкращого. В державі не повинно існувати законів про моральність. Держава повинна визнати релігійну свідомість кожної людини і громадянина і тому легалізувати будь-які віросповідання крім тих, що заперечують саме поняття морального Бога. Але ж при цьому обов'язково слід враховувати, що сфера невиконання релігійних обов'язків не підлягає юридичному покаранню.

Логіку правосвідомості І. Кант розуміє як рух від загальнолюдських прав до індивідуальних [1, 334]. На думку І. Канта є три найжахливіші пороки: невдячність, заздрість і зловтіха, їм протистоїть вищий моральний обов'язок – повага до права інших людей. І. Кант вважає цей обов'язок таким, що не належить до першооснов моральності, а вважає його елементарною частиною правосвідомості. Безправ'я індивідів породжує заздрість, патерналістична добродійність, що компенсує безправ'я породжує невдячність, а з'єднання невдячності і заздрості дає зловтіху.

На думку І. Канта, держава є сильним утворенням і вона буде злочинною, якщо злочинним є сам індивід або правовою, якщо індивід добровільно морально-автономним чином обмежує своє власне свавілля. Вимога категоричного імперативу «ніколи не стався до іншого тільки як до засобу, але ще і як до цілі в собі» є одночасно і основний закон права, і єдина установка, що робить індивіда моральним, державу правовою і відповідно до цієї формули мораль і право є єдиними.

І. Кант вважав, що згода на те що покарання повинне впливати з провини належить моральній свідомості, а те, яким чином це покарання буде здійснюватися, не є моральною, а є юридичною проблемою.

І. Кант розділяє вчення про чесноти: по-перше, відрізняє одну частину загального вчення про моральність від вчення про право по специфічній формі; по-друге, на думку І. Канта, вчення про чесноти повинно бути побудоване не тільки як

вчення про обов'язок взагалі, але і як вчення про цілі, таким чином, що людина зобов'язана мислити себе і кожну іншу людину як свою цілі; по-третє, якщо мати на увазі різницю матеріального і формального (законосообразності і доцільності) у принципі обов'язку, то слід зазначити, що не всяке зобов'язання до чесноти є обов'язком чесноти. На думку І. Канта, для права і моралі є загальними такі поняття: обов'язковість, дозволений вчинок, обов'язок, дія, особа, річ, права чи неправа дія, ненавмисні і навмисні порушення, зіткнення одного обов'язку з іншим, закон, зобов'язання. Загальними характеристиками для моралі і права є свобода, закон, обов'язок, принцип «недопущення війни», принцип «узгодженості воль». Характеристиками різниці моралі і права по І. Канту є свобода, закон, обов'язок (що є одночасно загальними і розрізняючими характеристиками моралі і права), виконання обіцяного, мотив, ідея мирної спільноти.

Через поняття свободи кантівське вчення про право вступає у зв'язок з ученням про моральність. Відповідно до цього вчення, свобода є одночасно і основа особистої моральності, і цілі соціального життя. Мораль у І. Канта зближається з правом, але, в той же час, І. Кант не допускає їх змішування. І. Кант обґрунтовує автономію моралі і автономію права.

Відповідно до сучасних теоретичних уявлень про співвідношення моралі і права, слід відзначити, що мораль і право мають спільні риси, а також риси, що їх різнять на основі цих різних характеристик і визначається співвідношення моралі і права. Співвідношення моралі і права слід розуміти як процес, у результаті якого відбувається: по-перше, виникнення взаємодіючої системи зв'язків; по-друге, втрата деяких властивостей частини при входженні в ціле; по-третє, поява нової цілісності нових властивостей, обумовлених як властивостями основних частин, так і виникненням нових зв'язків між ними.

Мораль і право є різними нормами соціального регулювання. Універсальні моральні категорії добро і зло, і правові категорії правомірність і протиправність конкретизуються в загальній для цих соціальних регуляторів категорії справедливості. Дану категорію етики вважають специфічно моральною, а юристи специфічно правовою. Однак ця категорія є спільною для права і моралі. Крім того, мораль і право мають загальне функціональне призначення: вони формують еталони і стандарти поведінки, що становлять ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев С.С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. – М.: НОРМА, 1998. – 409 с.
2. Андрущенко М.Т. Гносеологический анализ веры в философии Канта // Кантовский сборник. – Калининград: Изд-во Калинингр. ун-та, 1984. – 367 с.
3. Байтин М.И. Нормативность права и морали // Журнал российского права. – 2000. – № 2. - с. 7-19.
4. Баскин Ю.Я. Кант. М.: Наука, 1984. – 223 с.
5. Виндельбанд В. Философия Канта. – СПб.: Тип. И. Скороходова, 1895. – 254 с.

6. Воропаев Ю.Ф. Идея истории в философии Канта // Вестник Санкт-Петербург. ун-та. –1994. - Сер. 6. - Вып.2. - с. 37-48.
7. Гулыга А.В. Кант сегодня // Кант И. Трактаты и письма. - М.: Наука, 1980. – 267 с.
8. Давид Юм. Кант. Гегель. Шопенгауэр. Огюст Конт. — СПб: «ЛИО Редактор». - 1998. — 496 с.
9. Заиченко Г.А. История западной философии. Классика против постмодернизма. – Днепропетровск: Изд. Днепропетр. гос. ун-та, 2000. – 456 с.
10. Кант И. Критика практического разума. В 6 т. - М.: Мысль, 1965. - Т.4. Ч.1 – 544 с.
11. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. В 6 т. Пер. с нем. - М.: Мысль, 1965. - Т.4. Ч.2. - 478 с.
12. Мамардашвили М. Кантианские вариации. - М.: Аграф, 1997. – 310 с.
13. Нарский И.С. Категория свободы у Канта // Кантовский сборник. - Калининград: Изд-во Калинингр. ун-та, 1993. - Вып. 17. – с. 47-62.
14. Соловьев Э.Ю. Теория «общественного договора» и кантовское моральное обоснование права // Философия Канта и современность. М.: Мысль, 1974. – с. 184-235.
15. Хайдеггер М. Кант и проблема метафизики. – М.: РФО, 1997. – 144 с.

О.О. ОСЕТРОВА

3. ФРОЙД: ТЕОРІЯ ПОТЯГУ ДО СМЕРТІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

Осетрова Оксана Олександрівна – доцент кафедри філософії Дніпропетровського національного університету, доктор філософських наук

З 1920 р. З.Фрейд розробляв теорію потягу до смерті, що набула принципового значення у процесі розвитку психоаналітичної теорії суїциду. Передумовою для її створення послужили спостереження за природою і поведінкою людини, завдяки яким учений відзначив боротьбу конструктивних і деструктивних сил, котрі він відповідно ототожнив з потягами до життя і потягами до смерті. Суперечність останніх і стала основою гіпотези З. Фрейда, яка не знайшла широкого підтримки у середовищі психоаналітиків.

Наукова «недовірливість» до фрейдівської теорії потягу до смерті базується, між іншим, і на вказаній самим ученим неможливості її остаточної клінічної перевірки. З. Фрейд наполягав на необхідності подальших розробок у цій галузі, які потенційно можуть привести до інших результатів.

Високу оцінку фрейдівській ідеї потягу до смерті дав Ж. Бодріяр, підкресливши, що вона є важливим теоретичним досягненням, ідеєю, «революційною по своїй формі, як принцип функціонування психического аппарата и как антилогос» [2, 350].

Однак, на думку Ж. Бодріяра, фрейдівська теорія потягу до смерті набере вагомості тоді, коли вона буде протиставлена як попереднім психоаналітичним міркуванням у цілому, так і розумінню потягу до смерті самого З. Фрейда, а також «при условии, что ей будет придан радикальный смысл, вопреки самому Фрейду» [2, 44]. Таким чином, філософ акцентував увагу на перспективах розвитку цієї ідеї. Аналіз фрейдівської теорії потягу до смерті, викладеної у його праці 1920 р. «По той бік принципу задоволення», і складає основне завдання даної статті. Окрім

того, автор має за мету розглянути приклад одного з найрадикальніших втілень зазначеної теорії, яким є таємне суспільство «Ацефал», створене Ж. Батаєм.

При розбудові своєї теорії З.Фрейд відштовхувався від визнаного у психоаналізі принципу задоволення, розглядуваного як автоматичний регулятор психічних процесів. Збудження цих процесів прямо пропорційно силі напруги незадоволення, у напрямі зменшення (і затухання) якої вони й діють.

Таким чином, мова тут йде про націленість, спрямованість психічних процесів на стан спокою. Однак З. Фрейд не тільки не відводив указаному принципу домінуючого положення, а говорив про неправомірність вважати його силою, яка керує психічними процесами. Учений фіксував лише душевну тенденцію до його панування, на протигагу якій «працюють» інші сили чи умови. Більше того, З. Фрейд відзначав непридатність і небезпечність принципу задоволення для прагнення організму до самозбереження. Під впливом останнього, з його точки зору, відбувається заміна принципу задоволення принципом реальності, згідно з яким шлях до задоволення є основним, сповнюючись незадоволеннями. При цьому існує сфера, де принцип задоволення займає пануюче положення. Це сфера сексуальних потягів, у якій (як і в самому Я) принцип задоволення домінує над принципом реальності, можливо, зашкоджуючи Я.

Таким чином, ми бачимо, що принцип задоволення йде врозріз з інстинктом самозбереження і швидше свідчить про наявність і діяльність деструктивних сил організму. З. Фрейд констатував наявність безлічі джерел людського неза-

доволення, які не суперечать принципу задоволення, і акцентував увагу на двох: 1) відзначеній вище заміні принципу задоволення принципом реальності, яка не має домінуючого значення; 2) «конфликтах и расщеплениях психического аппарата, в то время как Я развивается до более сложных форм организации» [6, 714].

У другому випадку мова йде про два моменти: 1) про енергію психічного апарата, джерелом якої є потяги, що розвиваються неоднаково; 2) про процес витіснення, за якого не відбувається належного психічного розвитку витісненого потягу і, як наслідок, його вгамування, що супроводжується задоволенням.

Важливим тут є те, що у процесі витіснення можливість задоволення трансформується в Я у джерело незадоволення. Звідси З. Фройд прийшов до наступного висновку: «... всякое невротическое неудовольствие есть подобного рода удовольствие, которое не может быть воспринято как таковое» [6, 715], причому істотним тут є те, що «удовольствие и неудовольствие связаны как сознательные ощущения с Я» [6, 715].

З'ясування джерел незадоволення і задоволення, а також механізму трансформації їх одне в одного можливо у процесі аналізу роботи психічного апарата, яка виявляється шляхом реакцій по вгамуванню / невгамуванню потягів і «відповідей» на сигнали небезпеки. Пережиті людьми ситуації, пов'язані з небезпекою для життя, викликають стани травматичного неврозу, що супроводжуються, між іншим, меланхолією, яка виступає одним з мотивів самогубства.

Аналіз стресових ситуацій, що дозволяє поглибити розуміння механізму дії на людину небезпеки для життя, приводить до необхідності розмежування таких понять, як переляк (Schreck), страх (Angst) і боязнь (Furcht), на чому акцентував увагу З. Фройд. Стан переляку при небезпеці свідчить про її несподіваність і невідповідність до неї суб'єкта. Стан боязні – про наявність конкретного об'єкта – її джерела. Стан страху – про підготовування до неї та очікування на неї.

Отже, саме стан страху, на думку З. Фрейда, виступає своєрідним захистом від неврозу та від переляку, який, у свою чергу, викликає травматичний невроз, що є наслідком прориву захисту від подразнення при зниженому енергетичному потенціалі психічної системи. Зазначеного зниження не відбувається у стані страху, який, навпаки, приводить до енергетичного надлишку у психічних системах, що сприймають подразнення.

Зазначений стан речей привів З. Фрейда до розуміння того, що «подготовленность в виде страха с повышением энергетического потенциала воспринимающей системы представляют последнюю линию защиты от раздражения» [6, 735]. Результатом роботи стало прояснення процесу повторення у невротиків страшних сновидінь, під час яких суб'єктом заново переживається катастрофа.

Під час страшних сновидінь у невротиків діє не принцип задоволення, а здійснюється спроба «справиться с раздражением посредством развития чувства страха, отсутствие которого стало причиной травматического невроза» [6, 736]. Указані сновидіння схильні до тенденції нав'язливого відтворення. Робота психоаналітика при лікуванні хворих невротиків також націлена на виявлення нав'язливого повторення неприємного, що за умови панування принципу задоволення припускає наявність шляхів, якими неприємне виступає як предмет психічної обробки і спогаду.

Однак З. Фройд цікавили дії тенденцій, не обумовлених пануванням принципу задоволення, не залежних від нього, тобто не похідних, а первинних. Проаналізувавши феномен нав'язливого повторення з метою виявлення первинних тенденцій у людській психіці, З. Фройд указав на хибність поширеної точки зору, згідно з якою опір при лікуванні чинить несвідоме чи витіснене. Насправді, вважав учений, опір, як і витіснення, чинять одні й ті ж вищі шари і системи психіки. На думку З. Фрейда, доцільніше говорити не про протиставлення несвідомого свідомому, а про протиставлення відповідно витісненого і Я. І після такої заміни він піднімав питання про те, які стосунки існують між нав'язливим повторенням як проявом витісненого та принципом задоволення, що вважається домінуючим над процесами збудження?

У пошуках відповіді на це питання З. Фройд звернувся до аналізу свідомості. Він виводив свідомість із системи сприймань зовнішнього світу, позначивши систему свідомості як Ww. Учений у цілому говорив про систему W – Ww, тобто сприйняття – свідомість, якій притаманні різні властивості, внаслідок чого свідомість не є єдиною.

Важливим моментом тут, за З. Фройдом, виступає характеристика тривалих слідів, що залишаються процесами збудження. Указані сліди складають основу пам'яті, виступаючи слідами спогадів, не пов'язаних, на думку вченого, зі свідомістю. Ці сліди не можуть залишатися свідомими, оскільки стануть обмежувачами здатності сприйняття нових збуджень у системі W – Ww. Також не залишаються вони і тільки підсвідомими, оскільки робота системи, в якій несвідомі процеси мають місце, супроводжується феноменом свідомості.

У процесі усвідомлення стосунків між свідомістю і слідами спогадів, урахувуючи малу кількість інформації про процес виникнення свідомості, З. Фройд вважав за необхідне акцентувати увагу на тезі про те, що «сознание возникает на месте следа воспоминания» [6, 729]. Звідси, на думку вченого, випливає, що процес збудження не залишає у системі Ww тривалих слідів, а тягне «к вспышке в явлении сознания» [6, 729]. Це можна пояснити просторовим місцеположенням

системи W – Bw, яка розташовується на межі зовнішнього і внутрішнього, що передбачає безпосередній контакт із зовнішнім світом.

Система Bw отримує збудження ззовні і зсередини. Якщо б не існувало захисту від подразнень, то система не могла б існувати. Однак, у першу чергу, діє (чи розвивається здатність системи) захист від зовнішніх подразнень. Стосовно внутрішніх збуджень, за якими слідом відбувається збільшення незадоволення внаслідок необхідності боротьби з ними, виникає процес, що отримав назву проєкції, який дозволяє застосувати ті ж захисні прийоми, що й у випадках із зовнішніми подразниками.

Потужні зовнішні збудження, що «проламують» захист від подразнення, отримали назву травматичних. Під час дії захисних механізмів у результаті впливу зовнішньої травми принцип задоволення, за З. Фройдом, є безсилим. Що стосується внутрішнього подразнення, то, на думку вченого, основними джерелами його виступають потяги організму, середовищем виникнення яких, у свою чергу, є підсвідомі системи.

У подальшому дослідженні для З. Фройда важливим моментом в історії хворих служили нав'язливі повторення, які, з одного боку, не суперечать принципу задоволення, оскільки самі по собі можуть бути джерелом задоволення, а з другого – якщо вступають у протиріччя з принципом задоволення, носять демонічний характер. Хворий може відчувати страх перед можливим пробудженням демонічної нав'язливості, бажаючи залишити у прихованому, сплячому стані те, що потенційно у ньому наявне. Причому відзначений страх свідчить про певне знання цього потенційно прихованого щось.

Намагаючись розв'язати питання про природу взаємозв'язку потягів та нав'язливих повторень, З. Фройд дав наступне визначення поняттю «потяг», яке розкриває, з його точки зору, характер не тільки потягів, але й, можливо, органічного життя в цілому: «Влечение, – писав учений, – можно было бы определить как наличное в живом организме стремление к восстановлению какого-либо прежнего состояния, которое под влиянием внешних препятствий живое существо принуждено было оставить...» [6, 740].

При цьому З. Фройд відзначав, що існують різні (діаметрально протилежні) за своєю природою потяги: а) ті, що ведуть до прогресу і мають за мету створення нових форм; б) консервативні, що ведуть до повторення і до регресу, тобто до відновлення колишніх станів.

Увагу вченого прикували до себе консервативні потяги, оскільки якщо консерватизм і регресивність притаманні усім органічним потягам, то їх відстеження у процесі розвитку і замикання останнього дозволить установити первісну мету, яку має все живе на Землі, тобто – мету життя.

Консерватизм потягів виключає, що метою

життя виступає досягнення нових, незнаних раніше станів. Мова повинна йти про первісний стан, до якого після певних «мандрівок» має повернутися органічне, яке розвинулося з нього ж.

У ході зазначених міркувань З. Фройд прийшов до висновку про те, що оскільки «все живущее, вследствие внутренних причин, умирает, возвращается к неорганическому, то мы можем сказать: целью всякой жизни является смерть, и обратно – неживое было раньше, чем живое» [6, 742].

Згідно з міркуваннями З. Фройда, живе, що первісно розвинулося з неживого (подібно до пізнішого утворення свідомості уже у живому) легко і швидко помирало, прагнучи повернутися до свого первинного стану неживого. Однак під впливом зовнішніх причин короткий життєвий шлях живої субстанції, розтягнувшись, трансформувалася у складний кружний шлях, метою якого по-старому виступає смерть. Дану точку зору поділяє і Ж. Лакан, за визначенням якого, життя є «отклонение, упрямое отклонение от прямого пути, по самому характеру своему переходящее, беспомощное, лишённое всякого смысла» [3, 331].

При цьому потяги до самозбереження, влади і самоствердження у контексті розгляду феномена смерті як мети життя не суперечать досягненню смерті, а виступають «частними влечениями, предназначенными к тому, чтобы обеспечить организму собственный путь к смерти и избежать всех других возможностей возвращения к неорганическому состоянию, кроме имманентных ему» [6, 743]. Виходить, що указані потяги націлені не на збереження життя, а служать смерті, самобутній у кожному окремому випадку. Бежарано, учасник семінарів Ж. Лакана, мав своєрідні труднощі, намагаючись при вивченні теорії З. Фройда з'ясувати сенс того, що «инстинкты сохранения жизни ведут к смерти; выходит, в итоге, что для инстинктов самосохранения смерть желанна» [4, 100].

Сам Ж. Лакан акцентував увагу на тому, що вищезазначена теза З. Фройда і в цілому оперування ним терміном «енергія» обумовлені настанням століття машин, яке дозволило поглянути на живі істоти, що нарівні з машинами потребують живлення і догляду, як на кібернетичні автомати. Цей новий погляд на людину послужив, між іншим, як відзначив Ж. Лакан, джерелом народження сучасної біології, фундатор якої – Біша «знал, что человечество вступает в новый период, где отправной точкой для определения жизни будет служить смерть» [4, 100]. Більше того, Ж. Лакан угледів певний ступінь наївності у націленості біологів на вивчення життя, оскільки саме феномен життя і залишається недоступним для розуміння і осягнення, як, зрештою, і сенс життя людини.

Ж. Лакан не заперечує того, що окреме життя дійсно намагається збагнути сенс, який є «возникающий внезапно порядок» [3, 331]. Однак він

виказує сумнів з приводу того, що цей сенс можна вважати і називати людським, припускаючи його потойбічний характер по відношенню до життя. Фройдівська діалектика, за Ж. Лаканом, якраз і дозволяє побачити «за драмою переходу к существованию» [3, 331] життя, сполучене зі смертю. Це життя Ж. Лакан характеризує як відчужене, поза-існуюче, життя-у-іншому, відзначаючи, що людина перебуває у його полоні, бажаючи повного спокою в очікуванні смерті.

Однак вернімося до теорії З. Фрейда, оскільки необхідно розглянути ще одну групу потягів – сексуальних і з'ясувати їх природу. На думку З. Фрейда, природа сексуальних потягів, з одного боку, ще більш консервативна, оскільки їм властиві: 1) відтворення живої субстанції; 2) опір зовнішнім впливам; 3) збереження життя на тривалі періоди. З іншого боку, сексуальні потяги – це єдиний шлях до прогресу і подальшого розвитку. Зародкові клітини на відміну від інших елементарних складових організму не знищуються повністю, поринаючи у процес природної смерті, оскільки тільки частина їх субстанції відмирає, а друга у вигляді залишку починає (чи продовжує) розвиток.

Амбівалентність зародкових клітин виявляється і в наступному: 1) вони протидіють процесу помирання, досягаючи стану потенційного безсмертя; 2) зазначене потенційне безсмертя, допустив З. Фройд, є лише подовжений шлях до смерті, однак, додає, – шлях, що містить потенційні можливості прогресу, розвитку і «потягу до вдосконалення» (останнє учений розглядав як ілюзію).

Наявність прогресивних можливостей у групі сексуальних потягів, їх протидія потягам, що ведуть до смерті, дозволила З. Фройд визначити їх як потяги до життя (за умови з'єднання двох специфічно диференційованих зародкових клітин).

Таким чином, з точки зору ученого, необхідно розмежовувати потяги Я, як потяги до смерті, і сексуальні потяги, як потяги до збереження життя. При цьому, за З. Фройдом, консерватизм і регрес, що спостерігаються у процесі нав'язливих повторень, характерні для потягів Я, які, за його припущенням, «непосредственно восходят к возникновению жизни в неживой материи и имеют тенденцию снова вернуться к неорганическому состоянию» [6, 747]. А це означає, що потяг до смерті виник із зародженням органічного життя.

Таким чином, під потягами Я З. Фройд первісно мав на увазі всі не-сексуальні потяги не-лібідозної природи. На відміну від потягів Я сексуальні потяги мають лібідозну природу і спрямовані на об'єкт. Однак, якщо індивід не витрачає своє лібідо на зовнішні об'єкти, а зберігає його у собі, то його поведінка є нарцистичною. Аналогічним же чином – нарцистично – можуть вести себе і зародкові клітини, сексуальні потяги яких, направляючись на інші клітини як об'єкти, при-

водять до часткової нейтралізації їх потягів до смерті, що, у свою чергу, забезпечує збереження їх життя, паралельно з чим другі клітини ведуть себе подібним чином по відношенню до перших, а треті жертвують собою, виконуючи лібідозну функцію.

Саме так, за З. Фройдом, відбувається трансформація сексуального потягу у Ерос: «С указанием на существование нарцистического либидо и на распространение его на отдельную клетку...сексуальное влечение превратилось в Эрос, который старается привести друг к другу части живой субстанции и держат их вместе, а собственно сексуальные влечения выявились как части Эроса, обращенные на объект. ...этот Эрос действует с самого начала жизни и выступает как «влечение к жизни», в противовес «влечению к смерти», которое возникло с зарождением органической жизни» [6, 765].

Отже, один з двох трансформаційних ланцюжків, за З. Фройдом, виглядає наступним чином: «сексуальні потяги» + Ерос = «потяги до життя» (тут зазнало зміни поняття сексуального потягу). Однак більш суттєві зміни відбулися у розумінні природи потягів Я, що пов'язано з поглибленням розуміння психологічного поняття Я психоаналізом. Було помічено відхилення лібідо від об'єкта у напрямі до самого Я, тобто це Я стає об'єктом лібідо (інтроверсія). Таким чином, лібідо скупчується в Я, звідки і направляється до об'єктів, отже, тут мова йде про нарцистичне лібідо, що виражає силу сексуальних потягів, тобто потягів до життя, до самозбереження.

Виходить, що частина потягів Я, у всякому разі, потяги до самозбереження (як і сексуальні) мають лібідозну природу. Результатом описаних досліджень стала трансформація у розумінні протилежностей, притаманних кожному суб'єкту, що можна подати у вигляді другого трансформаційного ланцюжка, який відстежив З. Фройд (з урахуванням першого): 1) протилежність між потягами Я і сексуальними; 2) протилежність між потягами Я і потягами до об'єкта (загальної знаменник указаних протилежностей – лібідозна природа); 3) протилежність між лібідозними потягами до Я і об'єкта та іншими потягами, що улаштовуються в Я та містяться у потягах деструктивних; 4) протилежність між потягами до життя, до самозбереження і потягами до смерті. Підбиваючи підсумок, слід підкреслити, що коли потяги до смерті починають домінувати над потягами до життя, тоді виникають суїцидальні тенденції і вчиняються суїцидальні акти.

Вплив фройдівської теорії потягу до смерті відчутний у різних сферах діяльності. Так, К. Меннінгер використав її у своїх подальших теоретичних розробках у галузі суїцидології; Ж. Лакан, який розвивав фройдівську концепцію потягу до смерті, ототожнював життя і смерть, наголошуючи на тому, що відчайдушне ствер-

дження життя є чистою формою потягу до смерті. Однак, на мою думку, найрадикальнішим чином проаналізована теорія втілилася у досвіді батаєвського таємного суспільства «Ацефал» (1937 – 1939). Дослідник творчості Ж. Батая С.Л. Фокін припустив: чи не проступають у самому проекті «Ацефала» деякі патологічні симптоми потягу до смерті, що досяг своєї межі [5, 204]? Для цього суспільства жертвопринесення, за визначенням С. Фокіна, було специфічним екзистенційно-міфологічним реєстром власного існування. Тут необхідно відзначити мету, яку переслідувало зазначене суспільство. Ця мета, за суттю своєю філософська, полягала у потребі втрати власного Я та його розчинення у комплексному тілі шляхом жертвопринесення.

Слід пам'ятати, що жертвопринесення ґрунтується на насиллі та потязі до смерті, які, як це не парадоксально звучить, виступають рушійними силами життя. При цьому необхідно зрозуміти, що у випадку жертвопринесення зазначені сили діють не проти людини як такої, а проти людського прагнення до самозбереження, яке, у свою чергу, не тільки не приводить до самоствердження, але й може виступати обмежувачем життєдіяльності і розвитку, оскільки націлене на уникнення ризику (прим.1).

Готовність ризикнути і взяти на себе місію жертви у процесі жертвопринесення була притаманна всім учасникам «Ацефала», однак важливим залишилося місце жерця чи «ката». Цей момент несе на собі надзвичайно велике значення навантаження: 1) насильство не повинно поширюватися на Іншого (у протилежному випадку людина, що наважилася на роль жертви втрачає власну силу); 2) нездійснене жертвопринесення як нереалізоване самогубство являє собою органічне завершення суїцидальної логіки, яку досліджували, зокрема А. Камю і К. Ясперс.

Обидва мислителі акцентували свою увагу на тому, що логіка міркувань самогубців, досягнувши свого завершення, обов'язково повинна пове-

сти за собою відмову від самогубства. При цьому завершені самогубства доводять тільки те, що логіка підвела суїцидентів.

У свою чергу, важливим і позитивним моментом філософської діяльності Ж. Батая є те, що він не протиставляв смерть життю на відміну від класичного розуміння, згідно з яким акцентується увага на такій протилежності і, внаслідок цього, на трансцендентності смерті. Навпаки, французький мислитель бачив у смерті діонісійський рух самого життя, відмовляючи смерті у трансцендентності та відводячи їй місце у самому існуванні.

У батаєвському розумінні смерті відсутній песимізм, оскільки дія смерті на людину дорівнюється ним до дії світла: «... природа смерті неотличима от природы света: последний светит как раз в той мере, в какой себя не бережет, теряясь в своем очаге; смерть и есть та потеря, благодаря которой сияние жизни пронзают и преобразует самое тусклое существование, ибо только свободный порыв смерти и выливается во мне в могущество жизни и времени. И чем же, как не зеркалом смерти, быть мне тогда – точно как и вселенная будет зеркалом света» [1, 227–228]. Іншими словами, готовність людини до повної самоутрати своїм наслідком має набуття смертю реального сенсу життя. Втратити для людини все – значить набути цілковитого існування. Таким чином, потяг до смерті, притаманний людині, набуває продуктивного значення, оскільки пов'язаний з тратою енергії, що веде до оновлення життя – процесу творчого. Так, згідно з Ж. Лаканом, у зазначеному потязі реалізується саме воля до творення нового з ніщо.

Вважаю, що подальше дослідження «механізму» потягу до смерті може у перспективі привести до розкриття шляхів його позитивного використання з уникненням будь-якої шкоди для життя (і власного, і чужого) на кшталт того, як людство замінило криваві жертви на безкровні (прим.2).

ПРИМІТКИ:

1. Про значущість ризику, сполученого з можливістю смерті, у процесі становлення людини особистістю акцентували свою увагу Г.В.Ф. Гегель, О. Кожев, А. Камю.
2. Наприклад, націлення енергії, притаманної потязу до смерті, на полегшення наступу природної смерті, якої не можна уникнути внаслідок Законів Природи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Батай Ж. Внутренний опыт. – СПб.: Аксиома, Мифрил, 1997. – 336 с.
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – 2-е изд. – М.: Добросвет, КДУ, 2006. – 389 с.
3. Лакан Ж. Желание, жизнь и смерть // Лакан Ж. Книга 2. – С. 315 – 335.
4. Лакан Ж. Фрейд, Гегель и машина // Лакан Ж. Книга 2. – С. 96 – 114.
5. Фокін С.Л. Философ-вне-себя. Жорж Батай. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2002. – 320 с.
6. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Фрейд З. Я и Оно: Сочинения. – М.: ЭКСМО; Харьков: ФОЛИО, 2002. – С. 709 – 768.

Ю.С. КРАВЦОВ

КОММУНИКАТИВНАЯ ПРОБЛЕМАТИКА ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Кравцов Юрий Сергеевич - старший научный сотрудник кафедры социологии Днепропетровского государственного технического университета, доцент, кандидат философских наук

Коммуникативная проблематика (или проблематика социального общения), несомненно, обладает свойствами и характеристиками предмета, который имеет устойчивые традиции изучения, равно как и новые повороты и новые проекции, позволяющие увидеть нечто необычное за ширмой самоочевидности.

Что такое общение? Каково различие между понятиями «общение», «информация» «коммуникация»? Феномен общения — предмет пристального внимания мыслителей со времен Платона и Аристотеля. Древние эпосы, легенды, сказания свидетельствуют, что «тайны» человеческих контактов и взаимосвязей волновали человечество и до высокой античной классики. И все же древность предмета изучения никак не может быть гарантом отсутствия новизны, оригинальных точек зрения, новых ракурсов изучения, новых проблем, требующих самостоятельной рефлексии. В изменившихся условиях любой, вдоль и поперек изученный, закрепленный в программах и в учебниках, предмет может оказаться не только чрезвычайно интересным и общественно значимым, но и обладающим неожиданной новизной. Новые стороны предмета, которые интересуют исследователей, обычно до этого скрыты завесой теоретических постулатов и принципов, теряются в массе эмпирического материала.

Откроем «Толковый словарь русского языка» под редакцией Д.Н. Ушакова, 1994 года издания, найдем термины «общение» и «коммуникация». Читаем: «общение — множественночисланет, — взаимные сношения, связь»; «коммуникация — (лат. communicatio) — 1) сообщение, связь одного места с другим; 2) сообщение, передача мыслей (преимущественно словесная; научная)» [12, 727]. В словаре русского языка под редакцией А.П. Евгеньевой общение определяется как а) «действие по значению глагола общаться, т.е. поддерживать отношения, встречаться; б) взаимные сношения, деловая или дружественная связь» [11, 576]. Такое же толкование дает словарь русского языка С.И. Ожегова [8, 376]. Во французском «Словаре нашего времени» общение трактуется как «1) действие по коммуникации, по передаче чего-либо кому-либо; 2) средство связи, соединение; общаться значит находиться в отношении с кем-либо или чем-либо» [13,

308]. Достаточно очевидно потенциальная однозначность трактовки обыденного смысла термина «общение» толковыми словарями современных европейских языков. Причем, общение и социальная коммуникация понятия однопорядковые хотя и не тождественные.

Главное, что объединяет точки зрения, имеющиеся в современной научной литературе по вопросу общения и коммуникации, состоит в указании на социальность как важнейшую характеристику этих явлений. К примеру, В.П. Конечкая в учебнике «Социология коммуникации» пишет: «Общение — социально обусловленный процесс обмена мыслями и чувствами между людьми в различных сферах их познавательно-трудовой и творческой жизнедеятельности, реализуемый главным образом при помощи вербальных средств коммуникации. Коммуникация — сознательно обусловленный процесс передачи и восприятия информации в условиях межличностного и массового общения по разным каналам при помощи различных коммуникативных средств (вербальных, невербальных и др.)» [4, 9]. М.С. Каган утверждает, что «общение оказывается необходимым и специфическим видом человеческой деятельности, выражающим взаимодействие субъекта с субъектом» [3, 75]. Общение — понятие, обозначающее социальный феномен, который раскрывает механизмы структурирования, организации и функционирования человеческого общества, способы и формы включения индивида в социально-исторический контекст. Общение служит связующим элементом системы «человек — общество».

Социальность выступает атрибутом, неотъемлемым свойством общения. Отсюда, строго говоря, общение присуще только человеческому обществу. Для характеристики различных форм взаимосвязи в живой и неживой природе вернее всего использовать термины «контакт», «связь», «взаимодействие», «коммуникация». «Коммуникация» является родовым понятием, акцентирующим внимание на «сцеплении», «связывании», «контактности» двух или более нечто между собой. В самом общем виде, на уровне характеристики контактов в человеческом обществе, понятия «общение» и

«коммуникация» используются как синонимы. Коммуникация в животном мире, безусловно, является естественной предпосылкой для возникновения общения людей друг с другом. Другое дело, что по своей сути и внутренней детерминации взаимосвязи даже высших «общественных» животных и насекомых (дельфины, обезьяны, пчелы, муравьи) подобны процессам общения в человеческом обществе еще менее чем обезьяна подобна современному человеку.

Специфика осмысления общения с позиций социальной философии заключается в вычленении в исследовании общения трех парадигмальных структур: а) информационно-инструментальной; б) экзистенциально-феноменологической; в) марксистской (историко-материалистической). Данный подход впервые был сформулирован в работе «Парадигмы общения. Взгляд с позиций социальной философии» [10, 86]. Социально-философский анализ позволяет понять, что, функционируя на различных уровнях социальной реальности, общение предстает: а) как взаимосвязь — взаимодействие и обмен образованиями материального и духовного порядка — способностями, деятельностями, информацией, мыслями, чувствами; б) как реализация внутренней потенции самосознающего индивида; в) как персонификация, актуализация и реализация структурной характеристики общества — общественных отношений.

Классическая социальная философия исходит из постулата, согласно которому познавательные, трудовые и другие процессы общественной жизнедеятельности возможны благодаря способности человека вступать в контакты с другими людьми. Общение как социальный феномен охватывает всю сознаваемую человеком гамму отношений с другими людьми. Оно предстает как специфический для каждого способ взаимоотношений, как способ бытия посредством взаимосвязей друг с другом. Результатом общения, в отличие от результатов предметной деятельности, является не преобразованный предмет, но отношения с другими людьми. Вместе с тем социальное взаимодействие позволяет трансформировать ценностные ориентации отдельных индивидов в единство целей, достижение которых обеспечивает развитие общества. В процессе общения происходит «ощущение» (актуализация) человеком своей индивидуальности.

Однозначно и кратко ответить на вопрос «Что такое коммуникация?» - непросто. И это — несмотря на то, что сам термин в последнее время активно используется в нашем языке, а явление коммуникации стало предметом пристального внимания со стороны исследователей. С учетом многообразия нюансов интерпретации феномена коммуникации представляется возможным вскрыть наиболее значимые, сущностные

характеристики смысла слова и явления, которое оно обозначает. Термин имеет некий лексический стержень, вокруг которого наслаиваются многие дополнительные значения.

Слово «коммуникация» своим происхождением обязано латинским *communicatio* — сообщение, передача; *communicare* — делать общим, беседовать, связывать, сообщать, передавать. В разных странах и языках оно используется уже на протяжении многих столетий. Скажем, как отмечает К. Куле, «французское *communication* в XIV в. подразумевало «общение», смысл «сообщение» слово обрело в XVI в.» [6, 6] Еще в первом словаре иностранных слов «Лексикон вокабулам новым по алфавиту», правленном лично Петром I, среди более 500 иностранных «вокабул» учтена и «коммуникация» в значении «переговоры, сообщение» [9, 15]. Любопытно, что в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. И. Даля (1881) слово коммуникация писалось с одним «м» и толковалось как «пути, дороги, средства связи мест» [1, 149].

Социальные явления, факты, лежащие в основе социальной коммуникации, имеют характерные черты. Для понимания особенностей социальных явлений вполне уместно руководствоваться характеристикой Э. Дюркгейма. Ученый, отвечая на вопрос, что такое социальное явление, относил к таковым особую группу явлений, отличающихся резко очерченными свойствами от явлений, изучаемых другими естественными науками. Эту группу, отмечал Дюркгейм, «составляют способы мышления, деятельности и чувствования, находящиеся вне индивида и наделенные принудительной силой, вследствие которой они ему навязываются. Поэтому их нельзя смешивать ни с органическими явлениями, так как они состоят из представлений и действий, ни с явлениями психическими, существующими лишь в индивидуальном сознании и через его посредство. Они составляют, следовательно, новый вид, и им-то и должно быть присвоено название социальных» [2, 412]. Область социальной жизни регламентирована определенными правилами, принятыми в человеческом обществе, которые сложились в ходе его развития. Эти правила могут быть формальными, закрепленными в виде законов, либо неформальными, обусловленными некими моральными, религиозными и иными принципами. Данная регламентация, «лежащая вне индивида» и имеющая «принудительную силу» определяет границы социальной области, неизменно связанной с деятельностью человека. Социальная коммуникация осуществляется между людьми в рамках выделенной сферы и испытывает влияние принятых в социуме правил и законов.

Чтобы понять, что такое информация и почему она играет именно такую роль в современную эпоху, необходимо четко различать сообщение (или послание), интерпретацию или

(восприятие) и коммуникацию. Сообщение (message) – это «вещь», то есть передаваемый продукт интеллектуальной деятельности человека; интерпретация – это «мысль», то есть приобретаемое знание; коммуникация – это лишь операция передачи, трансляции. Но в современном обществе (в чем согласно подавляющее большинство исследователей), именно эта операция трансляции есть определяющее, доминирующее звено в триаде сообщение – коммуникация – интерпретация.

В предыдущие периоды развития человеческого общества доминирующую роль играл процесс накопления знаний. Не случайно, что именно в прошлом были в общих чертах созданы те системы объяснений реальности, которые с небольшими изменениями дошли до нашего времени и играют по-прежнему основную роль в процессе накопления объективной информации об окружающем мире. Принципиальное отличие современной эпохи заключается в ином – сейчас неизмеримо больше коммуникаций. Тиражирование (не путать с созданием) интеллектуального продукта, передача сведений о нем посредством печатных изданий, телеграфа, радио, телевидения, лекций и семинаров в рамках системы всеобщего образования, а теперь еще и сети Internet – вот что коренным образом отличает современное общество как информационное. И за словом «информация» кроется именно коммуникация, а не процесс накопления знаний. Например, наблюдая современных политиков и их избирателей, биржевых брокеров и их клиентов, журналистов и их аудиторию, нетрудно заметить: более информированный человек – это не тот, кто больше знает, а тот, кто участвует в большем числе коммуникаций. Огромная техническая, экономическая, политическая и культурная роль информации объясняется именно тем, что она не содержательна («знание») и не предметна («продукт»). Информация операциональна. Информация служит обоснованием (оправданием) действий. Поэтому-то она столь необходима современному человеку [7,67].

Информационное общество открывает перспективу более адекватной интерпретации компьютерной революции как одной из тенденций трансформации общества. В этой перспективе принципиально важным оказывается тот факт, что приоритетным в последние годы XX в. стало развитие не информационных, а симуляционных технологий, т. е. технологий виртуальной реальности. В результате наращивания оперативной памяти и быстрого действия компьютеров, создания нового программного обеспечения не столько возникают качественно новые формы передачи и обработки данных, сколько достигается все большее сходство между работой на компьютере и управлением реальными объектами, а также сходство коммуникаций в режиме on-line с

общением в реальном пространстве-времени. В традиционном обществе, построенном на религиозном оправдании деятельности, и даже в обществе модернизирующемся, построенном на идеологическом оправдании деятельности, информация никак не могла претендовать на ту роль, что играет теперь. Только как коммуникация, а не как знание или предмет информация способна вызывать новые операции. Люди действуют, используя информацию, а коммуникационные потоки не только не поглощаются как ресурс деятельности, подобно сырьевым или энергетическим ресурсам, а напротив – умножаются и ускоряются. Это происходит потому, что информация не столько ресурс, сколько стимул (мотив) деятельности.

Итак, в современную эпоху информация – это коммуникация, побуждающая к действию. Если мы определим информацию подобным образом, то станет понятным, почему главным феноменом компьютерной революции стал Internet, а не обещанные футурологами гигантские электронные банки данных или искусственный интеллект. Мы отлично знаем, что в глобальной сети Internet не создается никакого знания, но зато многократно увеличиваются возможности осуществления коммуникаций.

В организованном подобным образом информационном потоке на первое место выходит не передача данных о свойствах товара или услуги, т. е. рациональная денотация объекта, а создание его образа, мобилизующего скорее аффективные коннотации. Именно образ приносит прибыль в современной экономике и стимулирует развитие рекламного бизнеса. Не за монополию на передачу сведений воюют владельцы СМИ, а за создание выгодного им или их заказчикам образа событий. Это отношение предполагает обязательное наличие у интерпретатора позитивного или негативного образа сообщаемого, и наличие адекватного знания при этом не является обязательным [5, 96].

Таким образом, не в знании и не в его передаче, а в коммуникации, как создании привлекательных образов, заключается сила современного бизнесмена, политика, ученого, художника и т.д.

Если взглянуть на современное состояние коммуникаций с исторической точки зрения, то становится очевидным, что в прошлом, до изобретения письма, человек жил в акустическом пространстве: лишенный границ, направления, в мире эмоций, при посредстве первобытной интуиции, где речь являлась основным социальным «путеводителем». Изобретение письма положило конец господству эмоциональности; оно породило архитектуру, города, дороги, литературу и философию. Затем печатная техника создала публику. Мир электроники, в свою очередь, породил массу. При

высоких скоростях электронных коммуникаций более стали невозможны чисто визуальные средства постижения мира. Они стали слишком медленными, чтобы быть своевременными и эффективными, поскольку коммуникация осуществляется на более высоких скоростях, нежели постепенное, рациональное накопление знаний.

Как только информация получена, она тут же замещается еще более свежей. Сформированный таким образом мир вынудил современного человека отойти от привычки классифицировать факты, выстраивать их в рациональную систему объяснений.

Современная коммуникация влияет на познавательную активность массовой личности? Известно, что XIX–XX вв. стали веком масс, веком появления общества массового потребления, веком стандартизованности не только условий жизни, но и мышления. В этом смысле XXI век стал веком не только масс глобального масштаба, но и веком болезненной зависимости этих масс от информации (точнее от коммуникаций). Современная коммуникационная технология за последнее десятилетие своего развития стала доступной почти каждому члену массового общества. Масса стала активно включаться в виртуальную коммуникацию. Во многом это стало возможным благодаря Internet. Коммуникации, осуществляемые таким образом, не регулируются институциональными и групповыми нормами, которые направляют взаимодействие людей в их «несетевой» жизни. Это среда развития виртуальных сообществ, альтернативных реальному обществу. Активность индивидов, осуществляющих коммуникации через Internet, их силы и время переориентируются со взаимодействия с реальными друзьями, родственниками, коллегами на коммуникации своего виртуального эго со столь же виртуальными партнерами. Такое общество как раз и привлекательно обезличенностью, а еще более – возможностью конструировать и трансформировать виртуальную личность. Такого рода свобода позволяет возникать, существовать, распадаться многочисленным виртуальным сообществам, для которых «виртуальность» означает в первую очередь «эфемерность».

Принципиальная разница заключается в том, что сегодня неизмеримо больше коммуникаций. Тиражирование (не путать с созданием) интеллектуального продукта, передача сведений о нем посредством печатных изданий, телеграфа, радио, телевидения, лекций и семинаров в рамках системы всеобщего образования, а теперь еще и сети Internet — вот что коренным образом отличает современное общество как информационное. И за словом «информация» кроется именно коммуникация, а не знание. Глядя на современных политиков, биржевых

брокеров, журналистов и их аудиторию, нетрудно заметить: более информированный человек — это не тот, кто больше знает, а тот, кто участвует в большем числе коммуникаций.

Огромная техническая, экономическая, политическая, культурная роль информации объясняется именно тем, что она не содержательна («знание») и не предметна («продукт»). Информация операциональна. Информация служит обоснованием/оправданием действий. Поэтому она столь необходима современному человеку. Поэтому в современном обществе информация — это идол. В традиционном обществе, построенном на религиозном оправдании деятельности, и даже в обществе модернизирующемся, построенном на идеологических оправданиях, информация никак не могла претендовать на ту роль, которую играет теперь. Только как коммуникация, а не как знание или предмет, она способна вызывать новые операции. Люди действуют, используя информацию, а коммуникационные потоки не только не поглощаются как ресурс деятельности, подобно сырьевым или энергетическим ресурсам, а, напротив, умножаются и ускоряются. Это происходит потому, что информация не столько ресурс, сколько стимул (мотив) деятельности.

Итак, информация — это коммуникация, операция трансляции символов, побуждающая к действию. Если мы так определим информацию, то становится понятным, почему главным феноменом компьютерной революции стал Internet, а не гигантские электронные банки данных или искусственный интеллект. В Internet'e не создается никакого знания, но зато он многократно увеличивает возможности осуществления коммуникаций. Однако при этом не становятся более убедительными утверждения поклонников теории «информационного общества» о том, что в современную эпоху информация играет более существенную роль, чем материальные факторы, обозначаемые как вещи, труд, сырье и т. д. Даже если отдавать себе отчет в том, что информация — это не знание, а операция трансляции, все равно трудно всерьез воспринимать суждения о том, что реклама — это «информационная поддержка» какого-либо товара, личности или акции или что конкуренция СМИ — это «информационная война». Не передача данных о свойствах товара/услуги, т. е. рациональная денотация объекта, а создание его образа, мобилизующего аффективные коннотации, приносит прибыль в современной экономике и стимулирует развитие рекламного бизнеса. Не за монополию на передачу сведений воюют владельцы СМИ, а за создание выгодного им или их заказчикам образа событий. Создание образа — это всегда манипулирование знаками, символами, а коммуникации — это по определению потоки символов. То, что выглядит как информационный поток, является процессом создания образа. Не в знании и не в его передаче,

а в коммуникации, в создании образов — сила современного бизнесмена, политика, ученого, художника и т. д.

Человек эпохи модерна, застающий себя в социальной реальности, воспринимает ее всерьез, как естественную данность, в которой приходится жить. Человеку эпохи постмодерна, погруженный в виртуальную реальность, увлеченно «живет» в ней, сознавая ее условность, управляемость

ее параметров и возможность выхода из нее. Перспектива того, что отношения между людьми примут форму отношений между образами, и есть перспектива виртуализации общества. В этой перспективе и появляется возможность трактовать общественные изменения, различая старый и новый типы социальной организации с помощью дихотомии «реальное / виртуальное».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. М., 1994. Т. 2. - 879 С.
2. Дюркгейм Э. Метод социологии. М., 1990. - 575С.
3. Каган М.С. Человек как субъект общения // Методологические проблемы изучения человека в марксистской философии. Л., 1979. С. 74-75.
4. Конечкая В.П. Социология коммуникации. М.: Международный ин-т бизнеса и управления, 1997. - 304С.
5. Кузнецов Д.В. Роль современных коммуникаций в формировании массового сознания. - Философия и общество №2, 2004, № 2. - С.-92 -104
6. Куле К. СМИ в Древней Греции: сочинения, речи, разыскания, путешествия... М., 2004. -253С.
7. Лиотар Жан-Франсуа. Состояние постмодерна. / Пер. с фр. Н.А.Шматко – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1998. – 160 С
8. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1987. С.376.
9. Соколов А. В. Метатеория социальной коммуникации. СПб., 2001. 352С
10. Резаев А.В. Парадигмы общения. Взгляд с позиций социальной философии. СПб., Изд. СПбГУ, 1993. 260 С.
11. Словарь Русского Языка: В 4-х тт. / Под ред. А.П. Евгеньевой. 3-е изд.Т.2. М.,1986.-837 С.
12. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. М.: Русские словари, 1994. Т. 1. 1423С. ; Т. 2.- 727 С.
13. Hachette. Le Dictionaire de Notre Temps. Hachette, 1988. P. 308.

Е.С. АЛЕКСАНДРОВА

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ СТАНОВЛЕНИЯ СРЕДНЕГО КЛАССА В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Александрова Елена Станиславовна – докторант кафедры философии Запорожского национального университета, доцент, кандидат философских наук

Специфика и тенденции развития любого общества определяется характером базовых экономических институтов. При разном понимании сущности и содержания социальных институтов и их роли в трансформации общества большинство ученых единодушны в том, что в институционализме речь идет прежде всего о социальных институтах, нормах и правилах, регулирующих поведение человека, социальных групп, классов. Всесторонний анализ исторически конкретной социальной, экономической, психологической и политической ситуации позволяет выделить факторы, определяющие поведение человека, и создать «модель человека», характерную для конкретного состояния общества, его экономической системы [8, 11]. Анализ институциональ-

ных оснований социально-экономических трансформаций в современном украинском обществе позволит определить специфику, тенденции и перспективы генезиса среднего класса как фактора обеспечения социальной стабильности в обществе, что можно определить как цель данного исследования.

В исследованиях проблемы влияния социальных институтов на специфику социально-экономических процессов можно опираться на работы представителей классиков институционализма Э. Дюркгейма, М. Вебера, П. Бергера, Т. Лукмана, Т. Парсонса, Д. Норта и др. Следует также обратить внимание на работы В. Ойкена и К. Поланьи.

Вальтер Ойкен в книге «Основания националь-

ной экономики» в 1947 г. писал: «Историческое исследование во всех эпохах обнаруживает две чистые основные формы: идеальные типы немановой «централизованно управляемой экономики» и «меновой экономики». Следы других экономических систем – помимо этих двух – не удается обнаружить ни в современной экономической действительности, ни в прошлом; вряд ли можно себе представить, что они будут найдены и в будущем» [22, 19].

Карл Полаanyi в книге «The Livelihood of Man» указывает на следующие основные формы интеграции в человеческом хозяйстве – редистрибуция (redistribution), обмен (exchange) и реципрокность (reciprocity). Последняя – движение товаров и услуг (а также людей) между взаимодействующими сторонами на симметричной основе, т.е. взаимопомощь родственников, деревень и даже государств, например в форме лендлиза [39, 36] – не рассматривается им как образующая экономический тип общества. Две другие формы интеграции экономического процесса – обмен и редистрибуцию – Полаanyi выделяет в качестве основы классификации всего множества национальных хозяйств. Важным достижением К. Полаanyi следует считать его выводы об устойчивости и рыночных и редистрибутивных экономических систем [16, 82 - 83].

Разработкой вопроса нерыночных и рыночных экономических систем и институтов в России занимаются представители Новосибирской экономико-социологической школы (С.Г. Кридина [16], О.Э. Бессонова [5] и др.). Отдельно по проблеме социальных институтов следует выделить работы В. Быченкова [7], С. Макеева [21], М. Шульги [28] и др.

Типологически выделяются два типа экономических институтов, охватывающих все имеющиеся проявления экономической жизни, – рыночные и нерыночные. К рыночным проявлениям экономической жизни относят конкуренцию. К нерыночным – кооперацию, и как способ противостоять негативным проявлениям рынка – партнерство. Каждый из экономических институтов предполагает качественно различные способы размещения и использования хозяйственных общественных ресурсов. «При этом общество осуществляет между ними не бинарный выбор по принципу «либо-либо», но выбор между разными комбинациями, сочетаниями элементов обоих полюсов. В этом смысле все существующие экономические системы, по сути, представляют собой смешанные экономики, в которых функционируют и рыночные, и нерыночные экономические институты» [17, 36]. Функционирование конкуренции и партнерства осуществляется на основе принципа взаимодействия.

Таким образом, в рыночной экономике, с доминированием института конкуренции, дополняющим является институт партнерства. В нерыночной экономике доминирует институт

кооперации и на его основе – институт координации, конкуренция в такой экономике выступает как дополняющий или альтернативный институт. Однако без взаимодействия этих институтов организация социально-экономической жизни практически невозможна [1].

И конкуренция, и партнерство являются атрибутами институциональных матриц. Западной институциональной матрице свойственны: 1) некоммунитарность как общественное свойство материально-технологической среды; 2) идеологический институт субсидиарности, который характеризуется приоритетом индивидуального интереса над общественным, свободой отношений между субъектами, общественным характером определения социальных приоритетов, индивидуальным характером выражения интересов, свободной реакцией общества на деятельность субъекта; 3) институты федеративной политической системы, для которых характерны федерация, самоуправление и субсидиарность, выборы, многопартийность и демократическое большинство, судебные постановления и независимая судебная система; 4) институты рыночной экономики, для которых характерна частная собственность, обмен (покупка-продажа), конкуренция, наемный труд, прибыль. Восточной институциональной матрице присущ следующий комплекс взаимозависимых элементов: 1) коммунитарность как общественное свойство материально-технологической среды; 2) идеологический институт коммунитарности, для которого характерны приоритет общественных интересов над личными, характер взаимоотношений между субъектами и социальные приоритеты определяются Центром, коллективный характер выражения интересов, административный контроль, принуждение со стороны Центра; 3) институты унитарной политической системы, а именно: административно-территориальное распределение, иерархическая вертикаль во главе с Центром, назначения на службу, всеобщее собрание и единогласие, административные жалобы по инстанциям; 4) институты раздаточной экономики, которые характеризуются общественно-служебной собственностью, раздаточной системой, служебным трудом, административными жалобами, отчетами о выполнении плана [15, 177-178].

Продолжая анализ данного вопроса следует обратиться к работам О.Э. Бессоновой [2, 3, 4, 5, 6], которая разрабатывает общую теорию институциональных трансформаций, представляющую новую идею о соотношении рыночных и нерыночных способов координации. Исследовательница отмечает, что глобальные закономерности развития человеческой цивилизации и универсальные этапы ее эволюции определяются глобальной цивилизационной матрицей. Каждое государство при этом имеет собственную локальную цивилизационную матрицу. Под глобальной цивилиза-

ционной матрицей О.Э. Бессоновой понимается саморазвивающаяся, саморегулируемая и самовоспроизводящаяся система выживания человечества. Ее центральный элемент – институциональный архетип, представляющий собой набор универсальных способов координации коллективной деятельности, «очищенных» от специфики исторического времени и национальных особенностей народов. Институциональный архетип увязывает в единое органичное целое глобальной сферы – биосферу (природный комплекс), этносферу (человеческий потенциал), техносферу (материальные продукты труда), ноосферу (культурно-интеллектуальный ресурс).

Институциональный архетип имеет дуальную природу и состоит, как отмечает О.Э. Бессонова, из двух типов координации: с одной стороны, рынок, с другой – раздаток. Это означает, что координация деятельности может строиться либо по типу рынка, либо по типу раздатка. Эти две стороны одного институционального архетипа представляют собой универсальные модели взаимодействия. Они равноценны и равнозначны. Они никогда не существуют друг без друга и органично дополняют друг друга. Дуальность институционального архетипа означает, что между его сторонами выстраиваются отношения «доминантность-компенсаторность», то есть в то время, когда одна сторона институционального архетипа доминирует, другая сторона играет лишь компенсаторную, вспомогательную роль. Несмотря на взаимное нераздельное сосуществование и стремление к гармонизации, рынок и раздаток часто конфликтуют, противопоставляются друг другу и конкурируют между собой за координацию любого вида деятельности [3, 130-131].

Относительно определения специфики современной украинской экономики отметим, что в ней генетически в большей мере закреплены институты координационного (редистрибутивного, раздаточного) типа, чем рыночного. Исторические основания преобладания такого типа украинской экономики заключаются в том, что Украина на протяжении всей своей истории находилась на периферии как западной, так и российской цивилизации. Украина долгое время находилась в составе Российской империи, а затем в составе СССР, в которых раздаточные институты проявлялись наиболее ярко.

Таким образом, пограничный характер украинской цивилизации предопределил наличие определенных базовых институтов, специфику социально-экономических отношений, хозяйственного менталитета, а следовательно и тенденции социального развития.

В целом, к пространственным атрибутам Российской империи (и Украины как ее составной части), которые предопределили специфику экономики и социальных отношений следует отнести: моноцентризм и высочайшую централизацию и

страны в целом, и ее институциональных частей (регионов), огосударствление пространства, практическое отсутствие или малую роль собственно провинции и преобладание периферии во всех смыслах, чрезвычайно высокую роль во внешних и внутренних границ, перманентную статусную динамику культурного ландшафта; им отвечают рентно-ресурсная ориентация экономики, примат конструирования городов, регионов и даже этносов над их саморазвитием [14, 71-72].

Если вернуться к современному состоянию украинского общества переходного периода, то, как отмечает Т.И. Заславская, относительно переходных обществ, институциональные изменения могут закреплять или изменять сложившуюся систему социальных неравенств, сдерживать или, напротив, поощрять восходящую социальную мобильность, формирование среднего класса, более полную реализацию способностей разных социальных групп. Наконец, трансформация институциональной структуры может по-разному сказываться и на состоянии человеческого потенциала общества. Так что вопреки расхожему мнению совершенствование институтов (в том числе экономических) нельзя считать конечной целью реформ, оно - всего лишь инструмент достижения более фундаментальных целей, заключающихся в совершенствовании социально-групповой структуры и росте человеческого потенциала [12, 103-105], словом - в повышении конкурентоспособности и жизнеспособности общества.

Таким образом, институциональные изменения - один из важнейших аспектов трансформации современной украинской экономики и общества. Кроме того, «становление рыночных институтов в экономике сказывается и на состоянии других институтов общества» [27, 65].

Чтобы лучше понять специфику институциональных изменений в современном украинском обществе переходного периода, следует проанализировать институциональные особенности зрелого советского общества, главными из которых были [13, 5-6]:

авторитарный тип государства, поддерживаемого мощной военно-бюрократической и репрессивной машиной, великодержавная внешняя и внутренняя политика;

жесткий контроль всех сфер общественной жизни, отсутствие или крайняя слабость автономных структур гражданского общества, резко ограниченные права и свободы человека;

полностью государственная, высокомонополизированная экономика; централизованное планирование, распределение и перераспределение национального продукта при практическом отсутствии конкурентного рынка;

очевидное преобладание мобилизационных и репрессивных механизмов интеграции общества, включая крайние формы принуждения и подавления, при относительной слабости культурных

и духовных механизмов интеграции;

гарантированное право на труд, относительно развитая, но сословно сегрегированная сфера общественного потребления, резкая дифференциация форм и качества социально-бытовых услуг в зависимости от места субъектов в социальной иерархии.

Все эти качества институциональной системы определяли соответствующие черты социальной структуры СССР. Важнейшие из них были [13, 6]:

1. Глубокий разрыв в статусе, качестве жизни, объеме социальных прав и гарантий между представителями правящего класса (номенклатуры) и остальной частью общества; обособление власти от народа как в социально-политическом, так и в физическом пространстве, формализация и минимизация контактов верхов с низами, их параллельное существование в качестве разных миров.

2. Государственное регулирование заработной платы и доходов трудящихся в зависимости от регионов, отраслей производства, специфики труда и пр.; эгалитарный принцип распределения денежных доходов; невысокий, но не слишком низкий уровень жизни массовых групп и слоев, относительно высокое развитие социально-экономических прав и гарантий при ограниченности политических прав; «пристойность» бедности и относительная скромность личного имущества, приглуженность социальных конфликтов.

3. Отсутствие, за исключением номенклатуры, политических классов, способных и готовых отстаивать свои интересы; сословно-кастовый тип организации общества; сегрегированный характер социальной структуры, наличие множества слабо сообщающихся друг с другом социальных групп, сословий и «каст», имеющих разные поля деятельности, разный образ жизни, разные цели, ценности и образцы поведения.

4. Бюрократический тип стратификации, при котором социальный статус граждан определялся в первую очередь его местом в системе государственного и партийного управления. Экономическое благосостояние и социальный статус советских людей зависели в первую очередь от занимаемых должностей и в этом смысле носили вторичный характер по отношению к месту в иерархии управления.

5. Искусственная элиминация роли культурной составляющей в формировании социального статуса и ущемление интересов интеллигенции, представляющей средний слой советского общества [13, 6].

Таким образом, в советском обществе можно было выделить верхний, средний и нижний слои, но практически невозможно выделить какие-либо однозначные, с четкими границами страты, если не иметь в виду некоторые профессиональные группы, а также отраслевые и региональные кланы [18, 32].

В современной российской науке разрабатывается проблема встраивания рынка в «нерыночное общество». Как подчеркивает М.А. Шабанова, если сегодня актуален вопрос о том, какой тип рынка формируется и, в принципе, возможен в России, то важно осмыслить силу и характер обратного воздействия на рынок той социальной системы, в которую он встраивается [26].

Таким образом, экономика как институциональная подсистема общества не только влияет на состояние других подсистем, но и сама подвергается воздействию с их стороны.

Относительно постсоветского общества отметим следующее. В постсоветских странах сочетаются три, казалось бы, несовместимые черты неформальных институтов: 1) господство личных отношений вместо формальных (вместе со слабостью традиционных институтов, таких как «большая семья»); 2) неумение людей договариваться между собой без внешнего принуждения; 3) стремление полагаться на власть (вместе со стремлением обмануть ее) [25]. Соответственно, рядом с формальным коллективизмом «сверху» и неформальным коллективизмом «защитных образцов поведения» сосуществуют глубочайший индивидуализм и атомизация общества, порожденные обособлением отдельных его «институциональных сегментов» и нефункционирующим «разделением труда между нормами». Можно говорить об особом, «адаптационном индивидуализме» в постсоветских обществах, который, в отличие от западного индивидуализма, не допускает формирования групповых интересов и в какой-то степени порожден долгим господством государства в советский период [23; 19, 57].

Таким образом, украинское переходное общество оказалось в «институциональной ловушке» доставшейся по наследству от советского периода. «Пирамида советской власти-собственности, полуразрушенная рынком, но сохранившая свой «скелет» (иерархическую структуру «властной вертикали»), идеально подошла на роль главной «институциональной ловушки», препятствующей реализации созидательного потенциала частной собственности и экономическому развитию страны» [11, 132].

Е. Головаха и Н. Панина выделяют несколько этапов институциональных изменений в украинском обществе [9, 38-49]:

Стратегия сдерживания институциональных изменений (1992-1994 гг.).

Становление двойной институциональной системы (1994-1998 гг.). Парадоксальная «институциональная гиперполноценность» была основана, с одной стороны, на том, что системообразующие институты советского общества, утратив легальность в результате перестройки и развала СССР, не утратили традиционной легитимности - согласия людей с социальными правилами, основанными на идеологии государственного патернализма, сохранении государственной соб-

ственности на крупные предприятия, социалистических льгот для населения и привилегий для правящей элиты, неизменности государственного сектора в социальной сфере - образовании, здравоохранении, науке, художественной культуре, управлении конфессиональными и межэтническими отношениями. С другой стороны, нелегальные (теневые) институты советского общества - теневой рынок («левое» производство и спекуляция в условиях дефицита), блат и коррупция, организованная преступность, двойная мораль (разрыв между публичной и приватной моральной позициями) - трансформировались в легальные институты «переходного общества», но не приобрели должной легитимности в силу их массового восприятия в качестве «узаконенно беззакония». Отсюда и несогласие людей жить по формально легализованным, но остающимся «теневыми» по сути, правилами и признавать новые учреждения в качестве базисной институциональной инфраструктуры общества. Таким образом, старые и новые институты обеспечивали своим противоречивым существованием наличие всех необходимых для социальной интеграции и стабильности атрибутов институциональности. Справедливости ради следует акцентировать внимание на том, что почти на всем постсоветском пространстве было отмечено, по крайней мере по отношению к собственности, как базису социальных и политических отношений, что «вместо полного развала существующих структур мы наблюдаем их метаморфозу - адаптацию производственных сетей, сформировавшихся в социалистической экономике, к рыночным условиям» [24, 5]. Д. Старк отмечал: «Не нахождение правильного соотношения частного и общественного, а поиск правильной организации разнообразия - вот та проблема, которую надо решать постсоциалистическим странам, чтобы повысить и способность к адаптации, и действенность регулирования» [24, 74].

Новые институциональный кризис и «оранжевая революция» (1999-2004 гг.). Сформированная в предшествующие годы институциональная система вступила в противоречие с потребностями наиболее активных слоев населения и с интересами влиятельных оппозиционных политических элит не нашедших (или потерявших) свое место в устоявшейся властной иерархии.

После революции. Вследствие некомпетентного политического управления положительные перемены в процессе демократизации Украины за 2005 год были сведены «на нет», то есть возвратились к исходному уровню начала 2004 года. Вновь стала проявляться амбивалентность массового сознания во всех сферах жизни людей. В свою очередь, отрицательные возвратные тенденции, фиксируемые на протяжении всех лет независимости Украины (такие, как нарастание антирыночных настроений, ослабление западных геополитических ориентаций и т.п.) заметно усилились.

Следует учитывать факт существования двойной институциональной системы в Украине и сегодня, что не может не влиять на особенности социальной структуры. По мнению Е. Головахи и Н. Паниной, в условиях, когда прежняя (т.е. существовавшая в советский период) социальная структура в своих основных чертах сохранилась, а партийная номенклатура превратилась в правящую деидеологизированную бюрократию, в обществе появилась параллельная социальная структура, которая развивается по собственным институциональным правилам. Эти правила способны принять только наиболее активные и подготовленные индивиды, которые составляют несомненное меньшинство в обществе, но потенциально претендуют на доминирующую роль. В новой социальной структуре задействованы социально-классовые и профессиональные группы, которые по своему количеству составляют явное меньшинство, хотя по своим претензиям на собственность и доход существенно превышают запросы представителей традиционных и массовых слоев общества. Такой феномен неэквивалентного социального обмена (когда большинство получает меньше за реальный вклад, а меньшинство - куда больше, чем позволяют реальные источники дохода) никак не способствует развитию тенденции к слиянию двух структур, обуславливая принципиальное разделение их в общественном мнении (народ-страдалец с одной стороны и процветающая мафия - с другой) [10, 20-21].

Таким образом, существующий социальный порядок не способствует генезису среднего класса ни по объективным критериям, ни по субъективным. Системный анализ представленных характеристик позволяет говорить о наличии содержательного противоречия в процессе и результатах проводимых в Украине реформ. Формально официально в Украине формируются институты частной собственности, обмена, конкуренции, наемного труда и прибыли, которые характеризуют рыночную экономику. Фактически продолжают активно действовать институты служебной собственности, административных методов управления экономическими отношениями. Институты плановой системы хозяйствования переплетаются с институтами рыночной экономики, формируют «институциональные ловушки». Традиционная хозяйственная ментальность выявилась неготовой к быстрой адаптации к новым условиям [20, 70].

Выводы. Особенности и тенденции развития любого общества и формирования среднего класса в нем определяется характером базовых экономических институтов. Усовершенствованные институты могут послужить инструментом в совершенствовании социально-групповой структуры в украинском обществе.

В современной Украине институты плановой системы хозяйствования взаимодействуют и переплетаются с институтами рыночной экономи-

ки, в результате чего образуются т. н. «институциональные ловушки», которые препятствуют становлению и развитию полноценного среднего класса.

Перспектива дальнейших научных исследований - определение факторов генезиса среднего класса в условиях украинского общества переходного периода.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Александрова Е.С. Конкуренция и партнерство – два основных способа взаимодействия субъектов экономики: философский анализ // Культура Народов Причерноморья. – 2007. - № 106. – С. 7-9.
2. Бессонова О.Э. Институты раздаточной экономики России: ретроспективный анализ. – Новосибирск, 1997.
3. Бессонова О.Э. Общая теория институциональных трансформаций как новая картина мира // Общественные науки и современность. – 2006. - № 2. – С. 130-142.
4. Бессонова О.Э. Раздаток. Институциональная теория хозяйственного развития России. – Новосибирск, 1999.
5. Бессонова О.Э. Раздаточная экономика в ретроспективе // Общественные науки и современность. – 1998. - № 4. – С. 85-100.
6. Бессонова О.Э. Раздаточная экономика как российская традиция // Общественные науки и современность. – 1994. - № 3. – С. 110-122.
7. Быченко В.М. Институты: Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности. – М.: Росс. акад. социол. наук, 1996. – 976 с.
8. Ворона В.М. Институционализм как концепция экономических трансформаций в Украине // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Трансформації соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М.О. Шульги, В.М. Ворони. – К., 2003. – С. 7-15.
9. Головаха Е. Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2006. - № 3. - С. 32-51.
10. Головаха Е., Панина Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2001. - № 4. - С. 5-22.
11. Ефимчук И.В. Пирамида власти-собственности: будущее планетарной экономики? // Общественные науки и современность. - 2004. - № 2. - С. 131-142.
12. Заславская Т.И. Современное российское общество. Социальный механизм трансформации. – М., 2004. – С. 103-105.
13. Заславская Т.И. Современное российское общество: проблемы и перспективы // Общественные науки и современность. - 2004. - № 5. - С. 5 - 15.
14. Каганский В.Л. Кривда и правда евразийства (Смысл и статус евразийской концепции пространства России). Статья 2. Правда евразийства? // Общественные науки и современность. – 2003. - № 5. – С. 70-83.
15. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. – М.: ТЕИС, 2000. – С. 177-178.
16. Кирдина С.Г. X- и Y-экономики: Институциональный анализ / С.Г. Кирдина; Ин-т экономики. – М.: Наука, 2004. – 256 с.
17. Кирдина С.Г. Экономические институты России: материально-технологические предпосылки развития // Общественные науки и современность. – 1999. - № 6. – С. 36-45.
18. Лепехин В.А. Стратификация современной России и новый средний класс // Общественные науки и современность. - 1998. - № 4. - С. 30-40.
19. Либман А.М. Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация (Влияние неформальных институтов) // Общественные науки и современность. – 2006. - № 6. – С. 53-64.
20. Липов В.В. Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці: Монографія. – Х.: Вид-во НФаУ, 2004. – 184 с.
21. Макеев С.А. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Трансформації соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М.О. Шульги, В.М. Ворони. – К., 2003. – 597 с. – С. 16-22.
22. Ойкен В. Экономические системы // Thesis. 1993. Весна, Т.1, вып. 2. – С. 19.
23. Пантин В., Лапкин В. Эволюция ценностных ориентаций россиян в 1990-е годы // Pro et Contra, 1999. – Т.4. - № 2.
24. Старк Д. Рекомбинированная собственность и рождение восточноевропейского капитализма // Вопросы экономики. - 1996. - № 6. - С. 4-24.
25. Цирель С.В. «QUERTY-эффекты», «path dependency» и закон Седова // Общественные науки и современность. – 2005. - № 5.
26. Шабанова М.А. Проблема встраивания рынка в «нерыночное» общество // Социологические исследования. – 2005. - № 12.
27. Шабанова М.А. Экономический и социологический анализ институциональных изменений (Возможности интеграции) // Общественные науки и современность. – 2006. - № 6. – С. 65-80.
28. Шульга М.О. Несформованість, слабкість чи криза державних інститутів в Україні // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М.О. Шульги, В.М. Ворони. – К., 2003. – 597 с. – С. 31-42.
29. Polanyi K. The livelihood of man. – New York: Acad. Press, 1977. – С. 36.

СОЦІОЛОГІЯ

Д.И. АКИМОВ

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ МАРКЕТИНГ И «ЕВРО-2012»

Акимов Дмитрий Игоревич – Председатель Генеральной дирекции Международной академии рейтинговых технологий и социологии «Золотая Фортуна», кандидат социологических наук

Одним из наиболее важных и перспективных направлений развития социального маркетинга в мире в целом и в Украине – в частности выступает маркетинг территориальный. Интерес к нему в стране особенно возрос в ситуации, когда Украина совместно с Польшей получила право проведения Чемпионата Европы по футболу в 2012 году. Возрос, поскольку практически впервые в стране реально встала проблема необходимости эффективного «продвижения» ряда регионов в самых разных аспектах, в первую очередь – в плане получения инвестиций для подготовки к «Евро-2012».

Известно, что территориальный маркетинг представляет собой концепцию социально-рыночного регулирования, которая касается отдельных территорий и направлена на стимулирование деятельности внутренних и внешних субъектов в их интересах и, в первую очередь, – на привлечение экономических, социальных и других инвестиций, направленных на максимальное экономическое и социальное развитие региона.

Собственно, разговор о территориальном (или городском – этот термин также употребляется в научной литературе с 80-х годов прошлого столетия) маркетинге включает два аспекта соответствующей проблемы. С одной стороны, речь идет, как бы, о внутреннем территориальном маркетинге, т.е. системе мер, направленных на «оптимизацию соотношения между городскими функциями и спросом на них населения, компаний, туристов и других посетителей города...», который рассматривается как «продукт», который предлагается данным «целевым группам» [1, 79]. С другой – важнейшая функция территориального маркетинга максимально активное привлечение средств внутренних и внешних инвесторов.

При этом та или иная территория, тот или иной город по определению не могут быть конкурентно способными во всех сферах экономики или обеспечения рекреации (к примеру, не везде имеются море, горы и т.п.). Поэтому в полном соответствии с основными принципами маркетинга территориальный маркетинг должен быть направлен на создание «конкурентных преимуществ», т.е., когда речь идет, к примеру, об экономической привлекательности, проведении комплекса мероприятий, которые увеличат ценность территории для размещения, в частности, предприятий или компаний с определенной отраслевой направленностью производства.

Таким образом концепция территориального маркетинга исходит из того, что «продается» или «покупается» не только товар или услуга, но и территория. Причем, привлекательность той или иной территории имеет значение как для проживающего на ней населения (или мигрантов, ищущих места приложения труда), так и для гостей, а также инвесторов, которые решают проблемы вложения капиталов в развитие той или иной территории.

Интересно, что в последнее время современные города все чаще рассматриваются маркетологами как «города-предприниматели». В том смысле, что они выступают в своей деятельности как квази предприятия, которые активно распоряжаются своими ресурсами для повышения конкурентоспособности в экономической, социальной и природной сферах с целью привлечения инвестиций и населения.

Основными факторами, влияющими на привлекательность того или иного региона, той или иной территории для инвесторов и населения, являются следующие: реальный уровень развития и благополучия региона, его имидж и репутация.

Что касается первого, то при выборе региона и население, и инвесторы учитывают следующее: уровень урбанизации территории; миграция, трудовая и социальная мобильность населения; демографические проблемы; развитие сельского хозяйства; функционирование рынка жилья; региональные проблемы развития образования и медицины; проблемы развития транспортной инфраструктуры и некоторые другие.

Типология муниципальных образований, - как пишет А. Блинов, - должна учитывать природно-климатическое и транспортно-географическое расположение региона, земельный, сырьевой, экономический, социальный, научный, информационный и кадровый потенциал, историко-культурное и духовное наследие, национальный состав населения, демографическую и экологическую обстановку, т.е. все составляющие микро- и макросреды. Все это вместе взятое и составляет ресурсный потенциал развития муниципального образования [2, 75].

Понятно, что подобный ресурсный потенциал у каждого муниципального образования различен. Однако, это вовсе не значит, что в любой ситуации, к примеру, инвестор обязательно выберет регион с максимальным ресурсным потенциалом, в частности, Киев для инвестиций в определенные отрасли. То же, впрочем, касается и населения: отнюдь не каждый гражданин Украины, к примеру, хочет (или может) переехать в Киев для проживания.

Все вышесказанное и выступает в качестве методологической основы маркетинга территорий. Мы имеем в виду то обстоятельство, что субъекты муниципального управления могут именно с учетом специфики региона, его конкурентных преимуществ осуществлять маркетинговую политику.

Очевидно, что маркетинговая работа с теми или иными территориями должна начинаться с определения, так называемой, территориальной индивидуальности, которая помимо объективно заданных особенностей (природно-климатические условия, исторические и культурные особенности, уровень развития производственной и социальной инфраструктур), включает, естественно, уровень и качество руководства регионом, доверие к нему партнеров и инвесторов и многое иное. Поэтому разработка маркетинговой стратегии должна в любой ситуации начинаться с четкого позиционирования объекта маркетинга, причем позиционирования для всех трех основных категорий клиентов: жителей города, бизнеса (инвесторов) и гостей. В этом плане, как очевидно, четыре украинских города, которые выбраны для проведения матчей «Евро-2012» должны найти свои, оригинальные подходы к привлечению внимания спортсменов и гостей чемпионата. И если в случае с Киевом – это может быть его представление как столицы большой восточно-европейской страны со значительными истори-

ческими и культурными памятниками и традициями; со Львовом – также «раскрутка» с упором на исторические характеристики, то с Донецком и Днепропетровском дела обстоят по-иному. Вряд ли сегодня европейские болельщики, граждане, которые приедут в Украину, могут четко позиционировать специфику этих городов, их роль в развитии страны, особенности культурного развития и т.п.

И здесь мы переходим ко второму важнейшему из названных выше факторов привлекательности территорий для их населения, гостей и инвесторов, а именно: к имиджу территории. Имидж территории – это набор убеждений и ощущений людей, которые возникают относительно природно-климатических, исторических, этнографических, социально-экономических, политических, морально-психологических и иных особенностей той или иной территории [3, 83]. В этом случае речь идет уже не об объективных характеристиках той или иной территории, того или иного города, а об их восприятии массовым сознанием, общественным мнением. Понятно, что подобный имидж территории, субъективные представления о ней могут формироваться как благодаря личному опыту населения, гостей и инвесторов, так и опосредованно, к примеру, через ознакомление с материалами средств массовой информации, пиаровскими и рекламными акциями.

Существует, естественно, определенная специфика в построении имиджа территории. Если в случае с имиджем личности (политика, бизнесмена и т.п.) в качестве основы выступает определенный социальный стереотип (к примеру, хозяин, профессионал, оппозиционер), а в ситуации с имиджем фирмы, компании – тот или иной ее типаж, состоящий из ряда элементов (рекламная известность, финансовая состоятельность, цена товаров, фирменный стиль и др.), то при формировании имиджа территории, как понятно, приходится исходить из того, что «имеется». Конечно, при подготовке к каким-либо серьезным событиям – таким, в частности, как «Евро-2012» могут быть построены и реконструированы определенные здания, дороги, мосты. Однако основной «удар» в построении имиджа города, территории приходится на комплексный процесс информирования целевых аудиторий об уже имеющихся, но недостаточно известных ресурсах и возможностях, предоставляемых территорией для жизни и бизнеса.

Каковы же основные черты территории, имеющие особое значение для построения ее эффективного имиджа? Какова иерархия этих факторов? Ответ на данный вопрос дает исследование, проведенное фирмой РОМИР в Москве. Основными, определяющими чертами подобного имиджа российской столицы выступают (приведен процент от числа опрошенных):

66,9% – благополучие граждан;

66,5% – гарантия личной безопасности;

- 58,7% – чистота на улицах;
- 46,9% – хорошее состояние экологии;
- 44,9% – низкий уровень коррупции и преступности;
- 30,5% – богатая культурная жизнь;
- 30,1% – сохранение городских достопримечательностей;
- 24,8% – большое количество зеленых насаждений;
- 23,5% – современные постройки;
- 20,4% – респектабельное столичное руководство;
- 14,6% – возможности для проведения спортивных мероприятий;
- 14,5% – наличие удобной современной инфраструктуры;
- 12,1% – обеспечение эффективной работы и безопасности бизнеса;
- 10,3% – возможности для привлечения иностранных туристов;
- 7,3% – возможность отдыха в ночных клубах, ресторанах, казино [3, 90-91].

Понятно, что иерархия черт имиджа территории во многом определяется тем, что отнюдь не все города Украины, принимающие «Евро-2012», являются столичными. Также понятно, что в ситуации с приемом Чемпионата Европы по футболу большее значение должно быть уделено возможностям территорий в плане организации спортивных мероприятий. Именно поэтому, с нашей точки зрения, вполне назрела потребность в проведении, по крайней мере, в Киеве, Донецке, Днепропетровске и Львове социологического/маркетингового исследования, призванного определить наиболее оптимальные пути коррекции имиджей этих территорий с учетом требований к проведению Чемпионата Европы по футболу в 2012 году.

Третьим важнейшим средством привлекательности территории для гостей и инвесторов является ее репутация – динамическая характеристика жизни и деятельности территории, формирующаяся в течение продолжительного периода времени из совокупности достоверной информации о ней. Сюда в первую очередь включена информация о комфортности проживания на территории, безопасности, социальной защищенности, авторитете властей и т.п. Кроме того, репутацию территории определяют и ее эмоциональная привлекательность, к примеру, наличие моря или исторических памятников; репутация руководства региона в плане эффективности и честности выполнения им инвестиционных обязательств; финансово-экономические показатели развития региона; инвестиционная активность в нем. Именно репутация региона, территории, города служит важнейшим фактором, как свидетельствует международный опыт его инвестици-

онной привлекательности, инвестиционного климата. И это вполне объяснимо, поскольку невыполнение инвестиционных обязательств и даже нереализация выделенных благотворительных средств, как свидетельствует опыт Украины, нередко приводит к оттоку инвестиций, разочарованию инвесторов и благотворителей в возможности эффективной работы на определенных территориях, в регионах.

В какой мере и каким способом может быть улучшена репутация территории, повышена ее имидж? В первую очередь, естественно, через активное применение маркетинговых подходов, суть которых в изучении, учете и удовлетворении спроса населения, гостей и инвесторов в социальных продуктах, представляемых той или иной территорией. Что же касается конкретных механизмов подобной деятельности, то в этом плане территориальный маркетинг демонстрирует практически полную аналогию с общими маркетинговыми подходами. Речь, в частности, идет о следующих:

максимальное улучшение качества предлагаемого продукта (товара или услуги). Здесь, к примеру, города-претенденты на проведение «Евро-2012» в Украине уделяют максимальное внимание решению проблем, связанных со строительством и реконструкцией стадионов; строительством гостиниц – в первую очередь четырех- и пятизвездочных; ремонту дорог; многим иным аспектам развития инфраструктуры городов;

эффективная конкурентная борьба, первый этап которой был завершен после принятия решения относительно проведения чемпионата в Украине и в Польше. Однако и в настоящее время конкурентная борьба стимулирует эффективную реализацию территориального маркетинга. К примеру, в Украине «запасные» города (Харьков и Одесса) ведут максимально активную подготовку к участию в «Евро» и, тем самым, «подталкивают» основные города, избранные для проведения матчей чемпионата, к максимально оперативному и достойному решению поставленных задач;

проведение целого комплекса коммуникационных, в частности, пиаровских и рекламных мероприятий, демонстрирующих привлекательность соответствующих территорий для деловых контактов, инвестиций, организации туризма. Подобные мероприятия уже задолго до проведения «Евро-2012» начали осуществляться (хотя, к сожалению, в соответствии с украинскими традициями, достаточно медленно). Речь идет как о создании специальной организации, которая занимается реализацией соответствующих проектов, приемом делегаций, так и подготовкой гостиничной структуры, волонтеров, проведением информационных акций по телевидению, в прессе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Житкова Е.Л. Маркетинг города: перспективные направления совершенствования (на примере г. Тольяти) // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. - №5. – С. 79-93.
2. Блинов А. Территориальный маркетинг и управление развитием муниципального образования // Маркетинг. – 2002. - №4. – С. 75-83.
3. Важенина И.С. Имидж и репутация территории как основа продвижения в конкурентной среде // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. - №6. – С. 82-98.

О.А. БЕЗРУКОВА

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ДИТИНСТВА: ВІД ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДО НОВОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ГАЛУЗІ

Безрукова Ольга Анатоліївна - доцент кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету, кандидат соціологічних наук

Дитинство є складним соціальним явищем. Соціальний статус дітей і ступінь прав та свобод дитини в сім'ї і суспільстві в різні історичні епохи обумовлюється етапом суспільного розвитку соціально-класовою структурою суспільства, релігійними, культурними, етнічними і іншими традиціями. Для усвідомлення сучасного відношення до дитинства в науці і суспільстві є корисним вивчення огляду виникнення, розвитку і зміни напрямів досліджень дитинства.

Говорячи про дитинство на різних етапах розвитку людства, акцентується увага на його розгляді як елемента соціальної системи, що змінюється. Існує не єдине дитинство, а є історія розвитку дитинства, на кожній сходинці еволюції людства воно постає в новій якості. Тому метою даної статті є розгляд основних напрямків дослідження дитинства в соціогуманітарних науках для визначення сучасного стану спеціальної соціологічної теорії – соціології дитинства.

Зазначимо, що соціологія дитинства - це спеціальна соціологічна теорія, об'єктом якої є дитинство як структурний компонент суспільства. Предметом вивчення виступають специфічні ролі «дитина» і «дорослий», відповідні соціальні норми і розпорядження, дитяча субкультура, процеси взаємодії суспільства і дитинства, державна політика в цій сфері. Соціологія дитинства розглядає особливості групової поведінки соціально-демографічної групи дитячого віку, закономірності розвитку дитячих співтовариств (формальних і неформальних), розробляє методологічні і методичні принципи дослідження дітей і підлітків. При вивченні враховується, що часовий період дитинства характеризується наступними соціальними процесами: первинною сімейною та позасімейною соціалізацією, форму-

ванням соціальних норм і цінностей, освоєнням соціальних ролей «дорослого світу» і придбанням соціального статусу.

Х. Цайхер у своєму есе «Діти в суспільстві і дитинство в соціології» щодо нових напрямів у соціології дитинства відзначає, що з'явився новий рух відносно дітей у суспільстві, яке слідом за дебатами навколо класових, гендерних, міжпоколінних відносин опинилося в центрі дискусій [1]. Цей рух, на наш погляд, демонструє перехід від підходу «досліджень соціалізації», який домінував у дебатах дотепер, до нового підходу «досліджень дитинства», який якраз і може бути охарактеризований як «соціологія дитинства».

Цікаво, що така зміна в точці зору, яка до теперішнього часу є вже досить широко поширена в соціальних науках і в соціології, резонує із зробленою багатьма десятиріччями раніше роботою З.Бернфельда. В роботі 1925 р. по теорії дитинства «Сізіф, або Межі виховання» З. Бернфельд піднімає проблему невідповідності діяльності педагога реаліям життя дитини. Що є вирішальним для нього, так це питання «Хто така дитина?». Він представляє типових педагогів як взаємно змінних спостерігачів і спостережуваних: «Вони не бачать дитини, якою вона є, а бачать тільки дитину і себе самих у відношенні один до одного. І коли вони могли абстрагувати себе від себе, їх не цікавило, хто є дитина в собі і для себе, а цікавило тільки те, як зробити з дитини щось інше. Дитина є засобом для досягнення теологічних, етнічних, соціально-утопічних цілей» [5].

Спостереження З. Бернфельда, що бере до уваги точки зору і інтереси учасників педагогічного процесу, належать до домінуючої традиції і

її дисциплінарних засобів: функціоналізму, інструменталізації і зовнішньої детермінації. Психологія розвитку і освіти довгий час домінували в області дослідження дитинства і дитячого досвіду, що привело А. Джеймса і А. Праута до наступного висновку: «Традиційний розгляд дитинства в рамках соціальних наук або в межах психології розвитку і освіти починає мінятися: тепер набагато простіше знайти підтвердження, що дитинство повинне розцінюватися як частина суспільства і культури, а не як щось передуюче їм; і що діти повинні розглядатися як соціальні діячі вже у процесі становлення ними. Коротше кажучи, хоча ще багато залишається зробити у напрямі цих підбадьорюючих змін, істотний прогрес уже відбувся».

Соціально-теоретичні і політичні вимірювання традиції, критикованої в цій більш сучасній роботі, відносно легко виділити: соціоорієнтований «інтеграційний підхід», в якому посередництво між суспільством і освітою розглядалося в контексті ранніх буржуазних теорій (серед яких концепція діалектики «збереження» і «перетворення» Ф. Шлейєрмахера була провідним прикладом), перевершений заради такої концептуалізації процедура «підготовки» дітей, в якій «хитрість все більш і більш замінювала насильство» (У. Бенджамін). На цій підставі, декілька десятиріч після У. Бенджаміна, Ф. Ар'єс у своїй історії дитинства і сімейного життя в Європі до Великої Французької революції зайнявся питаннями дії процесів соціального розвитку на умови життя дітей, також як і наслідками оформлення в суспільстві поняття «дитинство». Згідно з його інтерпретацією, цей процес супроводжується тим, що соціальний контроль і розвиток генералізує раніше невідомі можливості втручання в соціальні відносини [4].

Питання, що стоїть тепер на передньому плані міждисциплінарних диспутів про дитинство, торкається того, як процеси соціальних змін співвідносяться з дійсністю «дитинства», тобто того, в якій мірі зміни в умовах життя дітей свідчать про процеси соціального розвитку в їх наслідках для життя дітей. Те, що здається на перший погляд простим питанням: що саме діти виносять з дитинства, перетворюється на аналітичну відправну крапку, що направляє соціально-теоретичний і політичний аналіз. Навіть якщо, на відміну від натуралізму старих підходів до дитинства, ми визнаємо, що до нього потрібно підходити як до «соціального формування», вбудованого в контекст соціальних відносин, конкретних історичних інтересів, також як способів входження в певну стадію віку, яка повинна характеризуватися межами своєї позиції в системі відносин між поколіннями, вирішальною задачею все ще буде розшифровка умов побудови суб'єктивності дитинства в межах структури процесів соціалізації. Стає ясно, що найістотніша проблематика дитинства в цілому,

так само як і аналізу досвіду дитинства, відносин між залежністю і автономією, між розвитком і освітою, може бути набагато більш визначеною в своїх специфічних якісних характеристиках.

Якщо ми можемо припустити, що нова парадигма, де дитинство розглядається і розуміється як соціально сформоване явище, принаймні, знайшла опору в діапазоні академічних роздумів в соціології, і також, що соціологія дитинства, здається, «бере гору» над напрямом досліджень соціалізації, то все ж таки залишається правдою, що не всі проблеми, пов'язані з дослідженням соціалізації, були вирішені «усуненням» цього напрямку. Абстрактне заперечення позицій дослідження соціалізації в перспективі соціології дитинства, яка представляється як героїчний захисник дитинства і дітей, позбавляє нас потенційно плідних дебатів, тоді як наше завдання – це акцент на дитинстві, його ролі для розвитку людського потенціалу, для соціального розвитку на користь усього суспільства.

В соціології в області вивчення дитинства спочатку з двох причин домінувала концепція соціалізації. По-перше, класичні соціологи розуміли відносини між індивідом і суспільством у контексті соціального порядку (точка відліку для соціології з часів О. Конта), який можливий тільки коли стійкі ціннісні орієнтації і структури потребували впроваджені в кожного індивіда. Така позиція вбирає в себе широко поширене розуміння суті основ соціального порядку. Е. Дюркгейм зіграв вирішальну роль у розповсюдженні даного підходу в соціології. Його розуміння контрасту між індивідом і суспільством, за допомогою якого він наполегливо стверджував, що суспільство не можна розглядати окремо від індивідів і індивідуальних інтересів, вимагає соціального факту «соціалізації, адаптації індивідуальних інтересів і потреб до соціального порядку». Це було тільки невеликим кроком уперед до визнання важливості найраніших стадій життя при формуванні соціальної людини. По-друге, щоденне «виробництво» дитинства склало основу соціологічного аналізу. В цьому відношенні соціологія не відрізняла себе від інших наук, що займаються дитинством, вона фактично прийняла їх погляд. На цьому фоні потрібно було відрізнити категорію компетентних і організованих учасників соціальної дії – дорослих – і категорію некомпетентних і ще не повноправних учасників соціальної дії – дітей; ця відмінність є складовою частиною концепції соціалізації.

Соціалізаційний підхід розглядає дітей і їх дозрівання відносно передачі знань для життя в суспільстві і, відповідно, в контексті майбутнього і інструменталізації. Це не означає, проте, що дитинство обов'язково повинно бути редуковано до цілісної адаптації до домінуючих принципів суспільства, як у Т. Парсонса з його концепцією пристосування індивідуальних потреб, що роз-

виваються, до соціоорієнтованих рамок. Проте аж до теперішнього часу складається враження, що цій точці зору віддається перевага. Подібний процес вимагає фундаментального критичного аналізу. Такий підхід, як представляється, небагато чого вносить в концепцію збереження соціального порядку, оскільки критично розглядає передачу знань, що підштовхує при цьому адаптацію і зміни в суспільстві, особливо це стосується робіт, що були зроблені під впливом Дж. Міда, і концепції соціальної ідентичності.

Підхід з погляду соціалізації має перевагу для соціального аналізу в тому, що він може бути пов'язаний з соціальною нерівністю і питанням його відтворення. «Дослідження соціалізації на основі класів» переконало нас у факті, що передача знань при участі в суспільному житті, є центральною темою підходів соціалізації і тісно була пов'язана із структурами нерівності суспільства. Відправною крапкою були дані відносно нерівності в можливостях здобуття освіти. Статистика по участі в освітньому процесі абсолютно ясно показала, що соціальне положення сім'ї, інші змінні нерівності, такі як стать, регіон, релігія, здійснювали дуже великий вплив на освітні можливості дітей, починаючи з 1960-х років [7] аж до останнього часу [6]. В наявності спостерігається також загальне збільшення кількості учасників освітнього процесу, так званий ескалаторний ефект, але нерівність через соціальне походження все одно залишається абсолютно очевидною [3]. Теза, яка пропагується, що царство освіти тепер знаходиться «зовні каст і класів», часто оспорується в соціальних науках під впливом У. Бека [2] й інших учених.

Новий підхід до дитинства з'явився вже в соціологічних дискусіях у 1970-х і 1980-х роках. Було запропоновано безліч критичних аналізів досліджень соціалізації. Спочатку цей підхід з'явився, перш за все, у теоретиків етнометодології і символічного інтеракціонізму, що вказали на парадокс у відношенні до дитячої компетентності, що зачіпає перспективу соціалізації. З одного боку, згідно із цим новим дослідженням, інститути і методи соціалізації вимагали соціальної компетентності від дітей, так само як і її постійного розвитку. Такі фундаментальні соціальні компетенції, як здібності репрезентації соціального світу або себе, розуміння його основних правил, причетність до його будівництва [4], були доступні навіть дуже маленьким дітям. У тій мірі, в якій це торкалося інститутів соціалізації, вони вимагали точного знання правил і їх значення, також як дитячої здатності і готовності дуже точно визначати межі вживаним правилам [5]. В нашому випадку це, перш за все, питання тонких правил взаємодії, які спочатку конституують категорії «дитини» і «дорослого» як різних і взаємодоповнюючих учасників соціальної дії. З другого боку – інститути, сім'я або школа ігнорують такі компетентності. Ігнорування

дитячої компетентності як учасника соціальної дії є фундаментальним в цілому для підходу досліджень соціалізації [4].

Чутливість до меншин у соціальних науках, що посилюється, підвищила популярність теоретичних «аутсайдерських позицій» у 1990-х і продовжує впливати на академічний підхід до дитинства далеко за межами соціології. Аналогічно впливу гендерної критики, соціологія дитинства дорікала соціології за те, що вона не мала майже ніякого відношення до дітей як учасників соціальної дії [4] і навіть, коли цього не було, діти признавалися лише частковими учасниками соціальної дії в процесі придбання статусу соціальних акторів. У реконструкції світу, заснованого на фундаментально новому підході, було показано, що голоси і досвід дітей, так само як жінок, раніше виключалися [5], що діти потрапляли в пастку орієнтованої на дорослих патріархальної перспективи [51]. Дитинство, таким чином, розумілося не як автономна стадія і ситуація життя, а просто як період підготовки до чогось іншого.

Новий підхід також чутливий до соціальної нерівності, що досягає вищої крапки в припущенні, що концепцію «покоління» було слід би розуміти аналогічно концепції «гендер» як соціально побудовану категорію соціальної нерівності [3]. Чутливість до нерівності також підтримується новим інтересом до соціальної статистики, яка вказує на недостатню питому вагу дітей в економіці порівняно з іншими віковими категоріями [4]. Проте ця чутливість у значній мірі зводиться до питання про нерівність поколінь. Якщо дослідження соціалізації сліпі до асиметрії між поколіннями, що є результатом редукції спектра розгляду дитячої проблематики лише в аспекті освіти і розвитку, соціологія дитинства демонструє часткову сліпоту до питань про соціальну стратифікацію і класове положення цієї вікової групи. Це може бути пов'язане з тим фактом, що деякі дослідження в сфері соціології дитинства знаходяться в межах індивідуалістичної теоретичної орієнтації, де «старій нерівності», принаймні в тій мірі, де вона торкається структури класу і стратифікації суспільства, надається менше уваги внаслідок «нової диференціації». Тільки в більш сучасних дослідженнях можна знайти незалежний зв'язок з питаннями соціально-структурного аналізу, внутрішнього інтересу соціології дитинства до досвіду і ситуацій дитинства [6].

В останніх роботах по соціології дитинства можна знайти дослідження, які помітно дистанціюються від перспектив соціалізації. Наприклад, вивчалось, як діти в ситуаціях, не структурованих з погляду освіти, діють зі знанням справи і вміють грамотно використовувати міські умови і розподіляти свій час. В інших дослідженнях розглядалось, які культурні ресурси діти мають в своєму розпорядженні і як вони

здатні використовувати пропозиції культури, як вони структурують взаємодії згідно із своїми власними правилами і поняттями. Хоча подальші дослідження і йшли навмисно в контексті вивчення соціалізації, ці проекти все ще зосереджувалися, перш за все, на досягненнях дітей як компетентних учасників соціальної дії, таких як, наприклад, ведучих переговорну діяльність у контексті сім'ї, що беруть на себе обов'язки або творців незалежних світів «в колі своїх» у школі або дитячому саду. Але більшість цих досліджень належить російським ученим, дослідження в рамках соціології дитинства в Україні практично не проводяться, віддаючи «пальму першості» в дослідженнях дитинства вченим педагогам та психологам.

Всі ці роботи вносять важливі корективи до існуючих досліджень соціалізації, також як і підтримують бачення дитини компетентним учасником соціальної дії, що демонструє активність дітей по їх співучасті в соціальному світі. Проте ми не повинні випустити з уваги той факт, що досвід дитинства, включаючи дії дітей і їх щоденне життя, все ще в значній мірі структурується процесами соціалізації, навіть якщо визнати існування якоїсь автономії. Навряд чи є інша група щодо компетентних учасників соціальної дії, чий досвід часу і місця був структурований і управляється іншими учасниками соціальної дії, і в цьому значенні стандартизований для всіх членів цієї групи.

Тоді виникає безліч питань, що перетинаються з обговорюваною нами темою на зразок того, чи є найпріоритетнішою проблема умов конститування «діючого початку», компетентності учасників дії в їх дистанційованості від «суб'єктивності» і «суб'єктивних здібностей», але у відсутності іншого фундаменту. Критичною контрольною крапкою тут є питання про специфікацію конкретного індивідуального існування, що має вирішальне значення в контексті поняття дитинства з тим, щоб уникнути протягання потай справедливо розкритикованого в більш ранніх роботах «дорослоцентризму». Цей підхід привів М.-С.Хоніга [1], по-перше, до ідеї «побудови дитинства на відносинах», заснованих не на домінуванні дорослих, а на «матеріальній присутності дитини, що становить дитячу ідентичність», і, по-друге, до розуміння опори дітей на «невзаємні відносини турботи».

По суті це питання визначення того, як освітня теорія може забезпечити основу нашого розуміння дитинства, також як і підходу до позицій, які до теперішнього часу ґрунтувалися на семантиці «дефіциту» або «відмінності». Він торкається якісно іншого підходу до проблеми «ще не», яка мелькає в усіх дослідженнях дитинства і яка починається з питання про «суб'єкт». Заперечуючи припущенню квазінатуралістичної концепції суб'єктивності, яка може фактично розумітися як заміна концепції «недорозви-

нення» відносно норм дорослого життя, закладеного в дитячій «природі», Г.Конеффке писав: «Такий підхід спирається на неявне твердження про те, що людський індивід – це суб'єкт, незалежний від свого контексту. Це твердження імпліцитно, тому що воно безумовно визнає відмінність між потенційною можливістю і дійсністю, між індивідом і представником виду. Люди є свідомими суб'єктами своєї історії, незалежно від контексту представників свого виду, тому що немає ніякого іншого суб'єкта історії, окрім конкретних осіб. Як індивіди, люди – потенційні суб'єкти, що усвідомлюють себе тільки в результаті освіти. На реалізацію своєї суб'єктивності кожний індивід має невід'ємне і не здійсненне до кінця право».

Цей підхід до питання про суб'єкт відповідно включає питання про умови побудови компетентності в регулюванні і формуванні як індивідуальних, так і соціальних відносин, питання, яке торкається не тільки дітей.

Особливе досягнення соціології дитинства полягає в тому, що вона розвінчала незаперечний статус (навіть «природність») соціалізації як соціологічної концепції і як реального уявлення про дитинство. За допомогою образу дитини як компетентного учасника соціальної дії і відповідних досліджень соціологія дитинства відкрила, що концепт «соціалізація» зосереджений на дорослих і виключає цілий діапазон насутих питань. Але було недалекоглядно просто виключати досягнення теорії соціалізації з соціальної науки в цілому, що стало тенденцією дослідницької практики в соціології дитинства. Дві проблеми, які вимагали подальшого дослідження в рамках теорії соціалізації, були відкинута: по-перше, основа і структура соціалізації, дитинство і повсякденність дітей як його нормативний контекст. По-друге, все, що пов'язано з соціальною нерівністю в значенні визначених суспільним класом можливостей для освітнього і професійного статусу. Сюди можна додати і третю проблему, яка говорить навіть більше, ніж перші дві, на користь наукового осмислення соціалізації. Це той факт, що «соціалізація» як специфічний міжпоколінний пристрій перетинається в багатьох місцях з політичним і соціальним порядком, пронизуючи сучасне суспільство до такої міри, що можна розцінювати її як «порядок проходження поколінь один за одним», що доповнює класову структурування.

Тобто ми відмічаємо суттєві зміни у відношенні до визначення та дослідження дитинства в сучасній як закордонній, так і вітчизняній науці. Суть цих змін була підсумована в короткому огляді А.Ланга: «Дослідження дитинства, здається, відображається в цій літературі як змінний ландшафт, межі якого ще не були визначені і не досліджені. Можна характеризувати перетворення в соціальному науковому

представленні дитинства, вираженого в розглянутих книгах порівняно з ситуацією десятилітньої давності, як перехід від «ОПІА» дитини до дитини «КАМП». Розшифруємо «ОПІА»: «онтологічно данне»: визначальні питання не грають важливої ролі; межі віку визначають початок і кінець дитинства; «пасивне»: діти розглядаються як більш-менш пасивні реципієнти соціалізації; «ідилічне»: дитинство розглядається по суті як захищене соціальне місце; «аполітичне»: проблеми, що стосуються дитинства, не грають істотної ролі щодо політики. Поточне сучасне обговорення може бути підсумовано «КАМП»: «конструйоване непослідовно»: різні монографії допомогли розвинути диференційоване розуміння процесу, який привів до усвідомлення дитинства як спеціальної, автономної стадії розвитку; «активно діюче»: діти все більше розуміються в соціальних науках не жертвами або об'єктами процесів соціалізації, а компетентними акторами і індивідуумами, переслідуючими свої власні інтереси; «політично оспорюване»: сьогодні дитинство є політичним майданчиком для суперечок» [3].

Ці дебати торкаються не тільки поліпшення умов життя дітей, але і фундаментальних розбіжностей щодо соціального статусу дітей.

«Критичний аналіз парадигми розвитку» приводить доводи на користь спостереження дітей «як виробників своїх умов життя, а не як

реципієнтів культури дорослих. Проте цьому не дано міцних теоретичних пояснень навіть при тому, що це є основним елементом недавнього дослідження в області дитинства. Також доречні в цьому контексті дебати і суперечки навколо політики дитинства і дитячих прав [7].

Це також мало що змінює, оскільки соціалізація вже на той час розумілася скоріш як довічний процес, який ставить певні вимоги перед дорослими протягом їх проходження через процес соціалізації, а не як фундамент соціальної ідентичності.

Вирішальним фактом у рамках соціальної теорії є те, що діти не виявляються самостійними на певному рівні суспільства, в певному оточенні. Але ж актуальність дослідження дитинства в рамках соціології є безперечною, бо саме воно виявляється джерелом відтворення певної соціальної структури. Саме тому вважаємо доцільним надалі стверджувати необхідність розвитку в українській соціології такої галузі, як «соціологія дитинства» з урахуванням того досвіду, що накопичений різними галузями знання щодо дитинства та сучасними підходами до формування соціальної структури суспільства. Підводячи підсумки, підкреслимо особливий соціальний статус дітей у суспільстві. Як зазначила відомий педагог Марія Монтесорі «дитина – виробник дорослих, а не навпаки».

ЛІТЕРАТУРА:

1. [Електронний ресурс] Bihler-Niederberger D., Sinker H. From socialization research to sociology childhood. / Доповідь на міжнародній науковій конференції «Педагогічна антропологія: концептуальні підстави і міждисциплінарний контекст», проведеної у вересні 2002 р. в Москві Університетом Російської академії освіти і Інститутом теорії освіти і педагогіки РАО.
2. Бек У. Общество риска – к новой современности. – М.: Прогресс – Традиция, 2000.
3. Бросс Дональд К. Права детей и национальное развитие: пять моделей. Детство идеальное и настоящее. – Екатеринбург, 1995. – С. 33-48.
4. Бюхнер П., Крюгер Г.-Г., Дюбуа М. «Современный ребенок» в Западной Европе // Социс. – 1996.- № 4. – С. 128.
5. Впадаем в детство после 30 // Российская газета. – 25.12.1998. – С. 10.
6. Щеглова С.Н. Социология прав детей в России: новый век, новые проблемы, новые перспективы. - М., 2001. – 86 с.
7. Эльконин Б.Д. Кризис детства и основания проектирования форм детского развития // Вопросы психологии. – 1992. - № 3-4. – С.7-13.

Я.В. ЗОСЬКА

СТИЛІ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ: СПРОБА ВИЗНАЧЕННЯ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зоська Яна Володимирівна – старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

Актуальність порушеної проблеми визначена усвідомленням того, що інститут вищої освіти України опинився у досить складній ситуації на сучасному етапі розвитку суспільства. За умови впливу глобалізаційних процесів, демократичних перетворень України, зміни соціокультурних орієнтирів розвитку суспільства підвищилась цінність вищої освіти, вона набула масового характеру (попит на її здобуття збільшився у 2,5 раза порівняно з 1990 роком) [12, 466]. Водночас структурноорганізаційні зміни в державі привели до активного проникнення ринкових відносин у діяльність інституту вищої освіти, оскільки освіта може бути перспективною сферою для розвитку ринку. Окупність інвестицій ринку освіти в розвинених країнах становить 300–600% [9, 511].

Випускників шкіл, майбутніх абітурієнтів стали все частіше розглядати як потенційних споживачів і діючих суб'єктів ринку, які певною мірою визначають формування і тенденції його розвитку. Розуміння того, що прагнення більшості сучасної молоді здобути вищу освіту, залежить від соціокультурного середовища, доводить необхідність вивчення сучасних стандартів способу життя, які впливають на діяльність споживачів послуг вищої освіти. Акцентування уваги на єдності стилів життя дає можливість розкрити соціокультурне підґрунтя механізмів діяльності молоді в процесі споживання послуг вищої освіти, визначити єдність інтересів, схожість думок, практик споживання студентської молоді і пояснити формуючу дію культури і цінностей суспільства у піднесенні цінності вищої освіти та у підвищенні рівня попиту на ринку освітніх послуг.

Досьогодні сформувався значний базис досліджень різноманітних поведінкових рис молоді й студентства: молодь як джерело поповнення трудових ресурсів держави, молодіжна субкультура, мотиваційні компоненти здобуття вищої освіти (Н. Победа); професійні орієнтації випускників шкіл, вплив вищої освіти на структуру суспільства (В. Шубкін); критерії престижності професії, вплив соціального оточення (Л. Аза, Є. Головаха, В. Осовський, М. Чурилов, О. Яременко); особливості входження молоді у соціальну структуру суспільства (С. Макеев, С. Оксамитна).

Значний вклад у вивчення студентства як

цілісної специфічної соціальної групи внесли соціологи Харкова (В. Арбеніна, В. Астахова, В. Бакіров, В. Ніколаєвський, Л. Сокурянська, О. Якуба), які визначили актуальність широкого спектра проблем студентства: життєві плани, ціннісні орієнтири, рівень самооцінки можливостей, здібностей, орієнтації на майбутню професію, співвідношення спонукальних мотивів у процесі навчання, соціальна активність випускників ВНЗ.

Дослідженню мотивації як самостійного багатоаспектного об'єкта дослідження діяльності студентства присвятили увагу соціологи Луганська – Б. Нагорний, М. Яковенко, А. Яковенко.

Поряд з тим варто зазначити, що ці роботи хоча й сформували значний базис досліджень різноманітних поведінкових рис молоді й студентства, проте проблема вивчення стилів життя студентства як окремої соціальної групи споживачів поки що залишається недосить розробленою. Як справедливо відзначав В. Тарасенко, достатніх засад для комплексного дослідження процесу споживання у вітчизняній соціології ще замало. Водночас і єдиних методик дослідження поведінки споживачів послуг вищої освіти у вітчизняній практиці поки що не існує і жодна з аналізованих робіт співвітчизників не дає змоги визначити конкретні методики дослідження стилів життя соціальної групи споживачів та умов формування їх поведінки під впливом соціокультурного середовища.

Це спонукало до пильного аналізу здобутків попередників й розробки власної стратегії дослідження, комплексного застосування й адаптації методик як західної, так і вітчизняної сучасної соціології, які було обрано на підставі порівняльного аналізу. Водночас проведена робота спонукала до формулювання мети цієї статті – ознайомити зі спробою дослідження стилів життя споживачів послуг вищої освіти у Запоріжжі на підставі використання розробленої комплексної методики.

Визначення людиною власного стилю життя й слідування йому щільно пов'язане з її приналежністю до певної соціальної групи, тому дослідження стилів життя повинно передбачати обов'язкове визначення позиції людини у соціальному просторі й соціальній структурі суспільства, що згодом дає підстави для аналізу зв'язків між споживанням та соціальним

статусом, обсягом і структурою капіталів (економічного, культурного і соціального), інтересами, думками, смаками, звичками, схильностями, діяльністю представників різних груп.

Оскільки єдність стилів життя представників однієї соціальної групи породжується єдністю інтересів, схожістю думок і практик поведінки, тому у світовій практиці використовують методику АЮ (ДІД – діяльність, інтереси, думки), яка дає змогу визначити гомогенні групи споживачів [1, 238]. Обмеження використання цієї методики у практиці дослідження споживчих переваг вибору послуг вищої освіти студентством обумовлено таким: вкрай стислий опис методики використання (наведено по дев'ять основних параметрів до категорій; діяльність, інтереси, думки); відсутність уніфікованої форми інструментарію (для кожного товару або послуги складається окремий опитувальник, який спирається на основні параметри); завеликий обсяг попередньої організаційної роботи – залучення експертів для розробки інструментарію (обсяг опитувальника може сягати понад 25 листів) та обов'язкова експертна оцінка його запитань на валідність, формування остаточного варіанта опитувальника і визначення переліку тверджень потребує апробацію на контрольній групі споживачів товарів або послуг; тривалий термін проведення; складна обробка інформації із застосуванням перехресних таблиць і обов'язковим застосуванням факторного аналізу; успіх проведення типології і визначення груп споживачів залежить від досвіду та аналітичних можливостей дослідника-аналітика. Поряд із цим відсутній і вітчизняний досвід застосування цієї методики.

Проте виокремлення унікальних зразків споживання й відповідне визначення гомогенних груп споживачів може здійснюється і на підставі єдності їх цінностей та рівнів задоволення потреб. З огляду на це у практиці досліджень поведінки найбільш поширеною на Заході є методика VALS, в основу розробки якої було покладено теоретичну базу ієрархії потреб А. Маслоу і розчленування сукупності на 4 основні сегменти (нудьгуючі, орієнтовані на зовнішнє середовище, орієнтовані на внутрішній світ, цілісні) [2, 113–121]. Численні згадування цієї методики дають уяву про результати її застосування і поряд із цим повністю виключають опис методики її використання. Водночас аналіз сегментів, які отримано за допомогою методики VALS, підсилює вагу дослідження ціннісних орієнтацій (на оточення, на себе), які разом з визначенням рівнів задоволення потреб визначають основу сегментації споживачів будь-яких товарів та послуг. Важливим висновком з досвіду використання цієї методики є усвідомлення необхідності дослідження: рівня задоволення потреб (або рівня життя), цінностей споживачів і визначення впливу соціального середовища, оскільки стилі життя й соціальна

поведінка визначаються потребами, які пов'язані з суспільними інтересами, цінностями та множиною зовнішніх соціальних факторів.

Зміна соціальної практики веде до зміни цінностей, тому що вони мають конкретно-історичний характер. Окрім того, у межах одного суспільства, того ж самого часу є різні субкультури, які можуть мати різні, а то й протилежні цінності. Дослідження їх змісту є важливим для розуміння трансформації суспільства, його сфер діяльності, а також для розкриття механізмів регуляції поведінки споживачів. Вимір та опис культурних цінностей, що впливають на стиль життя і виступають важливими регуляторами поведінки людей, поведінку споживачів освітніх послуг можна здійснити за різними методиками, які дають змогу визначити:

- перелік цінностей, які впливають на визначення життєвих цілей і перелік орієнтирів поведінки для їх досягнення (методики М. Рокича, Ш. Шварца);

- спрямованість і орієнтацію дій щодо соціального оточення (методики Д. Хокінса, Р. Беста і К. Коні; LOV; частково VALS, VALS2).

Цінності пов'язані як з формуванням цілей, так і з вибором шляхів їх досягнення, – саме це відзначив у своїй методиці дослідження М. Рокич, розділивши цінності на термінальні, пов'язані з кінцевими станами до яких прагне людина, та інструментальні, що характеризують шляхи досягнення кінцевих станів [18]. Таке дослідження наближає до розуміння загальноприйнятих цінностей, сенсу життя та прийнятних зразків поведінки. Проте на підставі методики М. Рокича досить ускладнене формування гомогенних груп за стилями життя, оскільки її зміст виключає можливість аналізу організації практики споживання й повсякденної діяльності, яка може продемонструвати й віддзеркалити прийнятні стилі життя.

Методика Д. Хокінса, Р. Беста і К. Коні дозволяє виявити спрямованість поведінки споживачів послуг у системі освіти, її залежність від суспільного визнання та оцінки й визначити серед них представників трьох груп: орієнтовані на інших, на середовище, на себе [16]. Її використання розкриває безліч можливостей перш за все перед маркетологами (дає підстави визначення напрямів програм сприяння лояльності споживачів), проте для соціологів її використання надає обмежені можливості.

Поряд із цим активно використовується методика опису цінностей (LOV), що створена вченими Мічиганського університету на теоретичній базі А. Маслоу та М. Рокича [17, 461; 15, 264]. Її активно застосовують для опису впливу таких цінностей, як: 1) самоповага; 2) безпека; 3) теплі відносини з людьми; 4) відчуття завершеності; 5) самореалізація; 6) відчуття приналежності; 7) повага з боку оточення; 8) розвага та задоволення в житті; 9) натхнення.

За цією методикою споживачів можна поділити за двома категоріями відповідно до спрямованості їх дій на внутрішній (номери 1, 3, 4, 5, 8, 9 переліку цінностей) або зовнішній фокус (номери 6, 7, 2). До того ж, ця методика дозволяє визначити прийнятні шляхи втілення цінностей в життя: через міжособові стосунки (номери 6, 3), завдяки розвитку особистісних факторів (номери 1, 5, 7) або завдяки зміцненню й закріпленню особистих речей (номери 2, 4, 8, 9).

Порівняльний аналіз можливостей методик дослідження й опису цінностей переконав у доцільності використання для пошуку ціннісних орієнтирів, що покладені в основу унікальних зразків поведінки споживачів послуг вищої освіти, методики опису цінностей LOV (з використанням ранжування зазначених цінностей).

Методичні складові у дослідженні цінностей представників різних соціальних верств це не єдина перешкода. Власне визначення соціального класу на сьогодні не може бути жорстким та єдиним, оскільки залежить від комплексу параметрів, перелік яких не збігається в різних соціологів. Дуже складно на практиці побудувати систему взаємовиключних соціальних класів, що мають чіткі межі з внутрішнім упорядкуванням, особливо в українському суспільстві. Тому розподіл на соціальні класи може бути тільки відносним. Але при цьому вважаємо, що більш адекватним є комплекс ознак, запропонований Л. Уордом [14, 22]. Тому, у першу чергу, це – рід заняття, освіта і прибуток, якість житла і місце проживання, а в другу чергу – демографічні характеристики: вік і стать. Значення факторів першої групи очевидна, тому що статус батьків впливає на освіту їхньої дитини, що, у свою чергу, впливає на вид заняття, який дозволяє мати певний рівень прибутку. Усі ці складові припускають, що людина співвідносить себе з окремим соціальним класом, має класову свідомість, на неї впливають ціннісні орієнтації цієї групи, вона дотримується традицій, зразків і звичаїв і приймає визначений стиль життя та практики споживання.

Проте ще однією перешкодою на шляху до вивчення стилів життя споживачів є визначення рівня прибутків або рівня життя їхніх родин. Тому використовують різні можливості соціологічної науки, розробляють методики дослідження населення завдяки побудові різних інтегрованих показників [3, 4, 5, 7, 10, 13] й проводять обстеження домогосподарств України за репрезентативними вибірками. Ускладнення безпосередньої оцінки рівня життя, економічного капіталу або доходів родин довело необхідність використання декількох ознак і методик водночас. З огляду на це було запропоновано: 1) адаптувати до використання складову індексу споживчих настроїв – поточної оцінки матеріального становища [5]; 2) дослідити структуру матеріального забезпечення, повсякденних витрат споживачів (визначити

їх кількісну оцінку); 3) дослідити забезпечення родин житлом та визначити його якість; 4) визначити суб'єктивну оцінку дискреційного доходу (що демонструє рівень витрат на надлишкові речі, примхи і дає підстави прогнозувати оцінку рівня життя на підставі застосування положень закону Е. Енгеля) [16, 132]; 5) оцінити рівень задоволення основних потреб згідно з ієрархією А. Маслоу; 6) визначити рівень прибутків родини у кількісних показниках; 7) визначити суб'єктивні оцінки рівнів життя представників різних верств населення (бідних, середнього класу, багатіїв) у кількісних показниках; 8) спрогнозувати оцінку рівня життя родини споживача (бідні, середній клас, багатії) на підставі порівняння зазначених ним кількісних показників прибутків його родини з його уявленням щодо прибутків представників різних верств населення.

Оцінку задоволення основних потреб споживачів послуг вищої освіти запропоновано здійснювати за адаптованою методикою Р. Райгородського і визначити рівень задоволення потреб за ієрархією А. Маслоу [8, 77–96]. Споживачам пропонували провести оцінку основних потреб – кожний з п'ятнадцяти запропонованих висловів необхідно було порівняти з наступними попарно. Ці вислови характеризують наступні потреби: матеріальне забезпечення фізіологічних потреб (4, 8, 13), потреби в безпеці (3, 6, 10), потреби у приналежності (2, 5, 15), потреби у визнанні (1, 9, 12), потреби самоактуалізації (7, 11, 14) [11, 624].

Результат порівняння заносять у порівняльну таблицю. Наступна дія передбачає підрахунок за кожною потребою (за певною групою висловів) з цього переліку. Загальна сума демонструє скільки разів саме ця потреба домінувала над іншою (з пари порівнянь). Таким чином рівень задоволення кожної потреби визначається певною сумою балів. Чим більша сума балів, тим менше задоволена саме ця потреба. За кожним видом потреб визначають рівень задоволеності: задоволені, частково задоволені, не задоволені.

Якщо за цією методикою визначено, що базові потреби задоволені – не турбують споживачів, то можна вважати, що людина може мати середній рівень життя, тому за суб'єктивною оцінкою вона повинна визначити й відповідний рівень матеріальної забезпеченості родини.

Суб'єктивну оцінку матеріального рівня життя визначали за допомогою запитання «Як би Ви оцінили матеріальний рівень життя своєї сім'ї?» й таких варіантів відповідей: мені не вистачає грошей навіть на їжу; мені вистачає грошей на харчування, але будь-які покупки викликають труднощі; я можу 1 раз на півроку робити відносно великі покупки; мені вистачає грошей на їжу, одяг, оплату за квартиру й відносно великі покупки; я не маю матеріальних труднощів.

Оцінку рівнів матеріальної забезпеченості родин споживачів послуг вищої освіти здійснювали наступним чином:

Рівні матеріальної забезпеченості	Варіанти відповідей на запитання
Низький	мені не вистачає грошей навіть на їжу
	мені вистачає грошей на харчування, але будь-які покупки викликають труднощі
Середній	я можу 1 раз на півроку робити відносно великі покупки
	мені вистачає грошей на їжу, одяг, оплату за квартиру й відносно великі покупки
Високий	я не маю матеріальних труднощів

Окрім того, що кожним респондентом було визначено суб'єктивну оцінку матеріального становища, їм було запропоновано визначити середньомісячний рівень прибутку бідної й багатішої сім'ї, вказати реальний і достатній рівень прибутків (щоб можна було вважати рівень життя родини – нормальним). За порівнянням цих показників перевірялася висловлена суб'єктивна оцінка матеріального становища родини респондента і було проведено співвіднесення його позиції відповідно до висловлених ним оцінок прибутків трьох категорій населення: бідних, багатіших, представників так званого середнього класу.

З огляду на те, що останніми роками серед українців спостерігалась тенденція до зниження оцінок рівня життя, значну увагу було приділено визначенню структури й рівня витрат та визначенню суб'єктивної оцінки рівня витрат родини у порівнянні з оточенням. До того ж, аналіз витрат (з використанням положень закону Е. Енгеля) дає змогу спрогнозувати оцінку рівня життя родини. За твердженням Е. Енгеля, зміна в прибутках впливає на модель купівельної спроможності, а зростання доходів родини визначає такі тенденції: а) менший відсоток прибутку витрачається на харчування; б) відсоток витрат на житло, утримання господарства й одяг залишається незмінним; в) відсоток витрат на відпочинок й освіту зростає [6, 38-39].

Окрему увагу було приділено ретельному дослідженню структури витрат на надлишкові речі і порівнянні витрат родини з оточенням – було адаптовано до використання методу суб'єктивної оцінки дискреційного прибутку і побудовано на трьох висловлюваннях, вимір яких здійснюється за допомогою шкали Лайкерта. Інтерес до її використання полягав у визначенні рівня доходів за рівнем витрат на незначні речі, які демонструють надлишок у споживанні.

Оцінка й підрахунок здійснювались наступним чином. До кожного з трьох висловлювань додали однакові шкали оцінки, які набували протилежного значення у балах (таблиця 1).

Таблиця 1
Відповідність присвоєння балів за шкалами до кожного висловлювання

Висловлювання	Сума балів по кожному висловлюванню відповідно до позицій шкали виміру					
	не зго-ден					зго-ден
Ми витрачаємо на примхи більше, ніж більшість наших сусідів	1	2	3	4	5	6
	зго-ден					не зго-ден
Незалежно від того, як швидко зростає наш прибуток, ми ніяк не можемо дозволити собі зайвого	1	2	3	4	5	6
	не зго-ден					зго-ден
Прибуток нашої родини достатньо високий, щоб задовольнити майже всі наші бажання	1	2	3	4	5	6

Високий рівень доходів передбачає суму балів вищу за 16. Про середній рівень доходів можна говорити, якщо сума балів перевищує 12. Якщо у респондентів сума балів нижча за 9 – можна вважати, що рівень життя нижче за середній. Для підрахунку можна було використати й шкалу з п'ятьма позиціями.

Запропонований порядок проведення аналізу було використано у дослідженнях споживчих переваг щодо здобуття вищої освіти на базі опитування випускників шкіл міста (квітень 2007 р., N=3733) та студентів-першокурсників (вересень 2007 р., N=297, вибірка гніздова), які проводив Гуманітарний університет «ЗІДМУ». Респонденти обох досліджень майже не відрізняються за демографічними ознаками (стандартні відхилення складають 2-3 відсотки при 95,45% достовірності).

Соціо-психологічний аналіз споживачів послуг вищої освіти дозволив визначити, що споживачі з різним соціальним статусом

схильні вести різний спосіб життя, тому вони мають розбіжності в діяльності, інтересах та думках, у використанні часових, фінансових, матеріальних, інтелектуальних ресурсів, у спрямованості своєї діяльності стосовно оточення (зовнішній, внутрішній локус контролю), що спонукає їх застосовувати різні механізми формування поведінки (тотожність і наслідування або індивідуальність і виокремлення) у здобутті вищої освіти.

Сьогодні споживачів послуг вищої освіти можна розділити на 3 кластери (використано метод к-середніх), що найбільш змістовно охарактеризують сучасний стан регіонального ринку освітніх послуг: мобільні активісти (40%), демонстративно-статусна група (35%), пристосуванці (25%).

Перша найчисельніша група (мобільні активісти) орієнтована на прагнення до суспільного визнання та досягнення певного соціального статусу. Діяльність цієї групи узгоджується з цінностями, нормами та інтересами референтних груп прагнення, опосередкованих споживачів ринку послуг вищої освіти й суспільства в цілому. Другу групу (демонстративно-статусну) можна визначити за відповідями, що передбачають використання демонстративно-орієнтованої, статусної поведінки. Для цієї групи здобуття вищої освіти є дозволено-обов'язковою дією. Їх діяльність передбачає дію відповідно до визнаних стандартів та стилів життя. Третя група (пристосуванці) орієнтована на вибір життєвого шляху з найменшою протидією та орієнтацією на рекомендовані дії, закріплені в сучасних стандартах ринку праці та в модних, поширених стилях життя.

Аналіз за суб'єктивною оцінкою матеріального становища сім'ї дає змогу засвідчити досить високий рівень матеріального забезпечення 90% студентів, з яких 40% проживають у родинах, де грошей вистачає на їжу, одяг, оплату за квартиру і відносно великі покупки, 27% опитаних можуть один раз на півроку робити відносно великі покупки, а 22% респондентів взагалі не мають матеріальних проблем.

Визначення суб'єктивної оцінки дискреційного прибутку дозволило здійснити вимір рівня витрат на надлишкові речі, примхи і визначити, що близько 11% студентства є представниками багатих сімей, а верства з низьким рівнем доходів не перевищує 12%.

Підтвердженням достатньо високого рівня матеріальної забезпеченості більшості студентства є обстеження рівня та структури витрат грошей. Серед студентства 66% мають модний одяг, взуття й аксесуари, 60% – комп'ютер, 53% – володіють аудіо і відеоапаратурою, 42% – коштовностями, 12% – власне авто.

Водночас було визначено й рівень задоволення основних потреб за методикою Р. Райгородського. Це дозволило дійти висновку, що 90% молоді

не відчувають матеріальних проблем й задовольняють основні фізіологічні потреби. Непрямим підтвердженням сприятливого матеріального становища є високий рівень задоволення потреб у безпеці (97% молоді). Найнижчий рівень задоволення мають потреби у визнанні (досягненні, репутації, престижі) і самореалізації. Тому серед пріоритетних цінностей молодь визначає саме такі цінності.

Ціннісні орієнтації молоді підсилюють мотивацію діяльності, виступають як мета діяльності, а соціальні цінності сприяють єднанню інтересів, схожості думок, практик споживання і стилів життя. Цінності «самореалізація», «самоповага», «відчуття поваги з боку оточення», «відчуття досягнення» сприймаються як пріоритетні незалежно від соціального статусу студентів, рівня задоволення потреб. Невисоку увагу до цінності безпеки можна пояснити не значним життєвим досвідом та високим рівнем задоволення цих потреб – близько 67% молоді визначає рівень – вище середнього. Останні сходинки в ціннісній системі молоді займають естетичні та культурні потреби – натхнення, розваги та задоволення. Низький рейтинг відчуття приналежності вказує на низький рівень усвідомлення студентством своєї залежності від оточення, громадської думки та суспільства в цілому.

Шляхи досягнення життєвої мети молодь визначила наступні: ґрунтовні знання й уміння, професіоналізм і компетентність, престижна освіта, професія, посада, рівень матеріальної забезпеченості. Обрані пріоритетні цінності визначили, що 72% молоді орієнтовані для досягнення мети використовувати внутрішній локус контролю та розглядати її реалізацію як результат власних зусиль, 18% спрямовані на зовнішній локус контролю та вбачають залежність результату від дії зовнішніх факторів.

На підставі проведених досліджень стилів життя споживачів вважаємо за необхідне продовжувати розробку й апробацію методики дослідження і пропонуємо використовувати у комплексі з дослідженням соціо-демографічних показників таких методик дослідження: 1) опису цінностей LOV; 2) методику Р. Райгородського визначення рівня задоволення потреб; 3) складової індексу споживчих настроїв – поточної оцінки матеріального становища. Надійність використання запропонованого комплексу методик оцінки рівня життя доведена високим рівнем збігу результатів за різними показниками.

Поєднання результатів цих методик значною мірою дає можливість визначити: рівень та структуру витрат; рівень задоволення основних потреб; дискреційний прибуток (за суб'єктивною оцінкою); рівень життя і в цілому провести типологізацію споживачів за гомогенними групами й визначити розповсюджені і прийнятні серед них стилі життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алешина Н. В. Поведение потребителей: Учеб. пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 384 с.
2. Гантер Б., Фернхам А. Типы потребителей: введение в психографику / Пер. с англ. под ред. И. В. Андреевой. – СПб.: Питер, 2001. – 304 с.
3. Голов А. Россияне и украинцы в мае 1998 года: восприятие и оценки текущей ситуации // Социология: теория, методы, маркетинг. 1999. – № 1. – С. 131–138.
4. Головаха Е. И., Панина Н. В. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1997. – 64 с.
5. Гребениченко Д. Х., Гребениченко С. Ф. Потребительские настроения: долгая дорога в Россию // Социологические исследования. – 1998. – № 2. – С. 31–42.
6. Ильин В. И. Поведение потребителей – СПб: Питер, 2000. – 224 с.
7. Левада Ю. Индексы социальных изменений в «норме» и в кризисе // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. – 1998. – № 6(38). – С. 7–13.
8. Маслоу А. Мотивация и личность / Пер. с англ. А. М. Татлыбаевой; Вступ. ст. Н. Н. Акулиной. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
9. Панкрухин А. П. Маркетинг: Учебник. – М.: ИКФ Омега-Л, 2002. – 656 с.
10. Прикладная социология: Учебное пособие / Под ред. Ю. С. Колесникова. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 320 с. – (Учебники Феникса).
11. Райгородский Р. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: Учеб. пособие. – Самара: БАХРАХ, 1998. – 672 с.
12. Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2006. – 756 с.
13. Толстых Н. Современные показатели уровня жизни населения и методики их измерения // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 108–114.
14. Якуба Е. А. Социология. Учебное пособие для студентов. – Х.: Константа, 1996. – 192 с.
15. Assael H. Consumer Behavior and Marketing Action. – 5-th ed. – South-West Publishing Co., 1995. – 750 p.
16. Hawkins D. I., Best R. J., Coney K. A. Consumer Behavior: Implications for Marketing Strategy. – 5-th ed. – IRWIN, 1995. – 649 p.
17. Mowen J. C. Consumer Behavior. – 4-th ed. – Macmillan Publishing Co., 1995. – 862 p.
18. Rokeach M. The open and clozed mind. – New York: Basic Books. – 1973.

О.О. ДУРМАНЕНКО

РЕЛІГІЙНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТСТВА ВОЛИНІ)

Дурманенко Олександр Олександрович - аспірант кафедри соціології Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

Сучасні суспільства переживають складні системні перетворення, що мають радикальний характер та знаходять своє відображення в усіх сферах соціального життя. Надзвичайний динамізм соціальних структур, їх неупорядкованість та нестабільність, трансформація модерну, що ми переживаємо, в добу, яку французький учений Ж.-П. Віллем називає ультрамодерністю, призводить до того, що соціуми втрачають певну опору, а отже, змушені перейматися пошуками власного підґрунтя, не останнє місце в якому належить релігійній духовності [2, 7]. Звичайно, не є винятком у цих трансформаціях і українське суспільство, що історично знаходиться на культурному та економічному перехресті між Сходом і Заходом,

а отже, відчуває на собі як впливи, так і наслідки процесів, що відбуваються в регіонах та які зумовлюють специфічність пошуку власного історичного шляху нашої держави та духовного коріння.

Ми можемо спостерігати як динамічно видозмінюється політична, економічна, духовна сфери соціального світу індивіда (як проекція загального соціального світу), що невідворотно впливає на сприйняття ним реальності, а отже, й адекватну/неадекватну поведінку як стосовно власної орієнтації у зовнішньому світі, так і оточуючих її людей. Поглибленої уваги та вивчення, на нашу думку, вимагають до себе сфери, що безпосередньо стосуються внутрішньої гармонії і духовного життя людини, та знаходять своє вира-

ження в такій загальнолюдській приналежності, як духовність. Саме до даних сфер належить особливий тип суспільної свідомості, що має назву релігія, та зовнішні прояви якого ми можемо віднайти у явищі релігійності, яке традиційно пов'язується із загальним рівнем духовності як окремого індивіда, так і цілого суспільства. Звичайно, йдеться не про абсолютний зв'язок, а лише про основні духовні цінності, які виражені у релігіях і знаходять свій прояв у релігійності. Ототожнювання духовності та релігійності є недопустимим, оскільки духовність є приналежністю релігійної людини, однак релігійність не є обов'язковим атрибутом духовної (саме в культурному аспекті) особистості. Мова ведеться лише про певний зв'язок цих понять, який є вкоріненим у свідомості індивідів і характер якого сам по собі вимагає детальнішого вивчення.

Отже, означений зв'язок визначає важливість дослідження саме релігійності індивідів як вираження зовнішнього впливу релігії та релігійної ситуації, як конкретного її прояву в суспільстві, що в свою чергу, враховуючи означені нами вище суспільні трансформації, які, звичайно, прямо стосуються й релігії, певним чином видозмінюючи її, свідчить про актуальність даного дослідження.

Необхідно зазначити, що проблема визначення релігійності, виділення основних її критеріїв та індикаторів, що використовуються при соціологічних дослідженнях цього явища привертала увагу цілого ряду як вітчизняних дослідників (Борунков Ю.В., Дулуман Є.К., Любовик Б.О. та ін.), так і зарубіжних (Глок Ч., Олпорт Г., Попова М.А., Старк С.). Однак зауважимо, що дана проблематика не є до кінця дослідженою та викликає суперечки серед учених [5, 19].

Стосовно обрання об'єктом нашого дослідження студентської молоді, то варто зазначити, що саме ця специфічна соціально-демографічна група в усі часи була найбільш динамічною частиною суспільства. Історично студентство вважалося символом високої духовності та соціальної активності. Вищі навчальні заклади завжди мали надзвичайне значення для суспільства, адже саме у них формується суспільний прошарок, що має назву «інтелектуальна еліта». Не є винятком і нинішня Україна. Ми акцентували увагу на студентській молоді як саме на тому носії, що через певний проміжок часу буде транслявати здобуті знання на інших. Оскільки основою всієї освітньої діяльності, яку здійснює вищий навчальний заклад, є науковий світогляд, який знаходиться у протиріччі до релігійного світогляду, а стосовно релігії – обрання її та здійснення релігійних практик, студентство є вільним, та враховуючи сьогоднішню політику держави, яка прямо заявляє про необхідність відродження і поширення віри в Бога, як елемента, що допоможе підняти духовний рівень українського суспільства, то виникає гостра,

зокрема, світоглядна суперечність, що вимагає соціально-філософського дослідження [3, 101]. Варто також зазначити, що фахівці твердять про появу в останні десятиріччя так званих «молодіжних» релігій, що направлені на 18-25-річних людей, та які в основі своїй несуть деструктивні ідеї, задовольняючи бажання не до кінця сформованої свідомості молодої людини у відчутті «сильної руки», пов'язані також із психічною нестабільністю, що може знаходити відбиток у девіантній поведінці [7, 376]. Саме через це, на нашу думку, дослідження релігійності молодих людей, а через нього визначення основних її чинників, пошук шляхів до вирішення проблем із рівнем духовності молоді, суспільної духовності, на нашу думку, має надзвичайно велике значення.

Релігія, згідно з тлумаченням Г.Осипова, – це світогляд і поведінка окремого індивіда, групи, спільноти, котрі обумовлюються вірою в існування надприродного [1, 11]. Як ми бачимо, вже із самого визначення помітна направленість релігії з внутрішніх її проявів до зовнішнього, якщо звертатися до віри окремого суб'єкта, або ж відбувається проекція релігії як соціального утворення на світосприйняття та поведінку окремої людини. Сприймаючи релігію саме у контексті згаданого нами визначення її, людина формує особливий тип буття, що має назву трансцендентного і який за своєю суттю є носієм сенсу життя даної людини. Саме в цьому моменті релігія, трансформуючись в елементи трансцендентного буття, отримує зовнішні прояви. Відповідні зовнішні прояви релігії, яка сама по собі існує, зокрема у формі соціальної свідомості, називаються релігійністю.

Таким чином, згідно з В.Веремчук, під релігійністю розуміється, перш за все, вплив релігії на свідомість і поведінку як певних соціальних і демографічних груп, так і окремих індивідів, саме в контексті їх зовнішніх проявів, що можуть слугувати в ролі індикаторів виміру релігійності [1, 174-175]. Американський «Енциклопедичний словник релігії» наводить три значення поняття «релігійність»: 1) перебільшена, невідповідна залученість людини до релігійної проблематики; 2) можливість для людини «спілкуватися» з Богом; 3) людське прагнення діяти за межами суто тілесних інтересів, брати участь у культурі й спільноті духовно налаштованих людей [5, 12].

Отже, виходячи з даних визначень та визначення самої релігії, а саме з такої багатогранності тлумачення, стає зрозумілим, що релігійність, звичайно, відчуває на собі вплив зовнішнього середовища як на мікро- так і на макрорівнях. Щодо таких зовнішніх проявів релігійності, то звернувшись до розробок класиків американської соціології релігії Ч. Глока і С. Старка, можемо виділити наступні виміри – релігійний досвід, релігійну віру, культ, знання релігії, вплив

релігійних мотивів на поведінку індивіда. Слід розуміти, що кожен із цих вимірів розкриваючись, містить у собі ті чи інші аспекти релігії, саме в контексті її зовнішніх проявів [1, 182].

Варто зазначити, що критеріїв релігійності є досить багато, однак критерії, запропоновані Ч.Глоком і С.Старком, довели власну практичну значущість саме при соціологічних дослідженнях як в Україні, так і за її межами [5, 18]. Стосовно кожного із цих вимірів розроблено цілий ряд індикаторів, за допомогою яких і відбувається вимірювання загального рівня релігійності. Однак варто зауважити, що дана процедура не є стандартизованою, тобто можливим є виділення специфічних індикаторів, які будуть стосуватися конкретної проблеми дослідження, або ж враховуватимуть певну специфіку досліджуваного навчального закладу, зокрема регіональне його знаходження або ж освітній профіль.

Що ж саме викликає такий великий інтерес до дослідження релігійності студентів? У чому особливість даної професійно-вікової групи? Чи принесуть практичні результати такі дослідження? Відповідь на ці та інші запитання ми отримуємо, якщо звернемо свою увагу на деякі специфічні риси проявів релігійності студентської молоді. Насамперед, необхідно звернутися до певної залежності, що має назву вимірів особливостей віри та її проявів.

Починаючи із старшого шкільного віку (рання юність) у свідомості молоді людини відбуваються процеси систематизації та структуризації системи ціннісних орієнтацій, свідомих інтересів, базових духовних орієнтирів, тобто, можемо сказати, відбувається викристалізація власного «Я» індивіда. Сприйняття світу в такому віці є досить примітивним, екзистенційні питання є ще чимось дуже далеким та безстосовним молоді людини. Однак вона розпочинає процес самоутвердження, який відповідно, в більшості випадків призводить до певних кризових ситуацій, під час яких індивід, відчувачи власне безсилля, скептично ставиться як до оточуючих, так і до власної релігійності в контексті віри в існування Бога. Однак, звичайно, молода людина може, навпаки, відчувати необхідність віри у вищу силу як певного ідеалу та джерела підтримки, саме під певним патерналістським кутом (Бог уявляється як творець та володар – тут простежуються паралелі із образом батька). У такому випадку може відбуватися певна гіперболізація містицизму, який, звичайно, притаманний даному віку. Однак, слід зауважити, що релігійні переконання таких осіб є, загалом, безсистемними та фактично відірваними від власного досвіду, а отже підлягають пізнішій корекції [4, 171].

У молодому віці (18-25 років), а саме до цієї групи і належить переважна більшість студентів ВНЗ, відбувається об'єднання різних світоглядних установок особистості, переконань, уявлень про оточення у спробі організації єдиного стабільного

світогляду. Звичайно, в ньому значне місце займають питання віри, духовної самоідентифікації, уявлення про надприродне. На відміну від попередньої вікової групи, система релігійності індивіда поступово стає стабільною. Роздуми про Бога, залучення до духовної культури можуть слугувати набуттю індивідуального релігійного досвіду, через який індивід зможе отримати відповідь на основні екзистенційні запитання. Звичайно, мова не ведеться про надсадження віри, однак у такому, досить незрілому віці, саме релігія може допомогти молодій людині самовизначитись у складному динамічному зовнішньому світі, слугувати джерелом духовної сили, допоможе набуття почуття впевненості у майбутньому через соціально сприйнятні механізми [4, 172].

У даному моменті ми звертаємося до такого суспільного явища, як секуляризація, при якому відбувається вивільнення свідомості індивідів з-під впливу церкви як соціального інституту, що може призвести до втрати молодими людьми духовної опори. Ми не будемо детально зупинятися на аналізі даного явища. Варто лише зазначити, що до його оцінки не можна підходити з абсолютною впевненістю. Оскільки, на перший погляд, цей негативний процес змушує церкву шукати нові важелі та засоби впливу і зацікавлення молодих людей, для залучення їх у коло прихожан, таким чином модернізуючись. З плином часу дані процеси можуть призвести до ресакралізації церкви, звичайно у нових формах. Безумовно, згадувана нами ситуація ультрамодерності з її структурними перетвореннями також зовсім не додає впевненості молодому поколінню в майбутньому.

Щодо самої специфіки студентства як особливої демографічної групи, то варто зауважити, що з цілого ряду проведених соціологічних досліджень як в Україні, так і в інших країнах, впливає певне зниження відсотка віруючих саме з числа осіб, які вчаться у вищих навчальних закладах, оскільки відбувається окреслене нами вище заміщення релігійного світогляду науковим. Однак, знову ж таки, тема ця є надзвичайно актуальною та цікавою для вивчення [3, 105].

Звертаючи увагу на дослідження релігійності студентства саме заходу України, або ж якщо говорити більш конкретно студентів, які навчаються на Волині, то слід враховувати певні особливості, що привносять додаткову користь та інтерес дослідженню. Основною особливістю є географічне розміщення. Останні соціологічні дослідження (2003 р.) показали досить велику різницю в кількості віруючих на Заході та на Сході України (80 % і 50,5% відповідно), а також відмінності у наявності релігійного виховання в сім'ї, як первинному осередку соціалізації, що, з огляду на формування релігійності, здійснює надзвичайно великий вплив на молоду людину (65,9% і 18% відповідно на Заході і на Сході). Інтерес викликає порівняння показників

релігійності студентів Східної і Західної України саме через специфічні особливості даної релігійності, що може мати слабку кореляцію із загальним рівнем релігійності в регіоні. Також важливим чинником є близькість до ряду країн, як географічна, так і духовно-культурна (зокрема Польща, Білорусія та ін.), що в свою чергу може вносити певні особливості в характер та форми релігійності (зокрема, певні форми впливу можемо віднайти в релігійних практиках та ритуальних відправах) [6, 115].

Стосовно авторського дослідження, що проводилось у 2007 році у Волинському національному університеті імені Лесі Українки, на базі лабораторії соціологічних досліджень при кафедрі соціології, то варто зазначити, що воно носило попередній характер, оскільки не ставило за мету зосереджуватись саме на встановленні рівня релігійності студентства. В силу специфіки наукової теми дослідження стосувалось сприйняття молодими людьми образу Бога та встановлення ролі надприродного в їхньому житті. Однак запитання щодо релігійних практик, а саме: включеність у них та вивчення частотності приймання в них участі, що є зокрема одним із індикаторів релігійності, то дане дослідження надає певну інформацію, що, загалом, дозволяє окреслити загальну релігійну ситуацію серед студентства.

Респондентам пропонувалось у письмовій відкритій формі відповісти на 4 запитання:

1. Що у Вашому розумінні є надприродне?
2. Як Ви виражаєте своє ставлення до надприродного?
3. Яку роль у Вашому житті відіграє надприродне?
4. До якої конфесії Ви належите?

Також зазначалась стать і вік респондента.

Було опитано загалом 156 чоловік, серед яких 65 осіб чоловічої статі та 91 жіночої, віком від 17 до 23 років.

Проводився аналіз текстів, у якому виділялися ключові поняття дослідження. До таких понять ми відносимо – «Бог», «Господь», «Абсолют», «Вища сила», «Творець» «молитва», «віра», «церква» та ін. Слід зазначити, що інтерпретація результатів проходила з певними труднощами, через складність виділення і трактування смислових одиниць та через певний суб'єктивізм. Також зауважити, що відповіді на запитання осіб жіночої статі суб'єктивно відрізнялися більшою розширеністю та часто розпливчатістю і відходом від запитання.

Проаналізуємо відповіді по кожному із запитань.

Що у Вашому розумінні є надприродне?

Переважає кількість респондентів ототожнюють із поняттям надприродного поняття «Бог». При поясненні розуміння поняття «Бог» використовувались наступні синоніми даного поняття (на думку респондентів): «Вищий розум»; «Вища

сила»; «Єдина сила»; «Святий дух»; «Творець»; «Господь»; «Релігійні явища»; «Всесвіт»; «Сила»; «Абсолют».

З аналізу відповідей на перше запитання, впливає, що переважна більшість респондентів уявляє надприродне в образі Бога, традиційного для православ'я (з опитаних жодного представника інших релігій не було). До основних характеристик даного Бога відносять створення всього живого, всемогутність, контроль за життям на Землі, управління життям людини, всемілість і всепрощення. З відповідей впливає незнання трактування Бога як триєдиної сили. Поширеними були відповіді, в яких Бога називають Святим духом або ж ототожнюють з ним. Також у розумінні надприродного, разом із поняттям Бог, ототожнюються поняття «ангели», «святі», «демони», «Сатана».

Зустрічалися варіанти трактування надприродного, такі як: «явища, яким немає пояснення»; «щось, не властиве нашому буттю»; «недосліджуване наукою»; «те, що виходить за межі сприйняття»; «сукупність енергетичних полів».

Отже, по даному питанню ми можемо підсумувати, що у респондентів фактично відсутня певна теоретична база для більш повного розуміння поняття «Бог». «Бог» для більшості опитаних нами – дух, що знаходиться на небі, потребує поклоніння в скрутні для життя людини моменти і впливає на її існування. З ним ототожнюється фактично все, що стосується духовної сфери життя.

Як Ви виражаєте своє ставлення до надприродного?

На це запитання переважна більшість респондентів дала відповіді, в яких вживалося поняття «віра». Через віру в Бога, на думку респондентів, здійснюється зв'язок із надприродним. Серед інструментів здійснення такого зв'язку на першому місці стоїть молитва – «розмова з Богом» (найпоширеніше трактування молитви). Необхідно звернути увагу на те, що сам термін «молитва» використовувався відносно рідко, частіше респонденти вживали поняття «розмови» або ж «прохання». Також зазначалось відвідування церкви (фактично всі респонденти відвідують церкву лише на свята, переважно на свято Воскресіння Господнього). При відвідуванні церкви великий вплив мають дорослі члени сім'ї та сімейні традиції. Зустрічалися відповіді, в яких зазначалося нейтральне ставлення до Бога, страх його, зв'язок із Богом через дотримання заповідей, однак їх була незначна кількість.

Аналізуючи відповіді по другому запитанню, ми можемо говорити про те, що абсолютна більшість респондентів належить до так званих «віруючих поза церквою». Дана тенденція відображає процеси у сучасному суспільстві. Серед причин рідкого відвідування церкви на першому місці стоїть брак часу та наведена в ба-

гатьох відповідях думка про необов'язковість постійного відвідування церкви та можливість «наближитися до Бога будь-де».

Яку роль у Вашому житті відіграє надприродне?

Аналіз відповідей на дане запитання свідчить про те, що в житті сучасної молоді надприродне не відіграє значної ролі. Основна маса респондентів зазначила, що надприродне (в даному випадку Бог) впливає на них, однак вплив цей вони помічають або в скрутну хвилину, або – в радісну. З аналізу текстів помітне ототожнення проявів надприродного в буденному житті, в першу чергу, із церквою. При цьому виникає певна суперечність – надприродне в житті відіграє певну роль, але в церкву особа приходиться лише кілька разів на рік.

До якої конфесії Ви належите?

Відповіді на дане запитання засвідчили, що переважна більшість опитаних не зовсім правильно розуміє термін «конфесійна приналежність». Під «конфесійною приналежністю» респонденти розуміли належність до певного патріархату. Основна кількість відповідей були або «православний», або «християнин». Приналежних же до Церкви Київського патріархату фактично стільки ж, скільки і до Московського патріархату. Основна маса опитаних зазначала необхідність існування єдиної православної церкви, хоча були варіанти, в яких говорилося, що для України може існувати лише церква Київського патріархату. Помітним є надзвичайно сильний вплив сімейних традицій на відвідування церкви. При цьому відчувається, що респонденти відмежовують поняття «церква» та «Бог», причому церква виступає як певна закріплена структура, яка потребує оновлення.

Аналіз проведеного опитування свідчить про слабкі знання основ православ'я, термінів та церковних традицій. Фактично Бог розуміється як аморфний творець людини, до якого слід звертатися у важкі хвилини і очікувати милості.

При цьому Бог виступає як жорсткий керівник, що управляє життям (традиційний образ, характерний для українського православ'я). Відчувається, що образ Бога не є сформованим, у ньому переплелися народні вірування та фантазія респондента. Помітно, що церква як інституція фактично втратила вплив на молоде покоління, від якого буде, значною мірою, залежати її майбутнє. Ось тут виникає важлива проблема, адже у православ'ї церква як сукупність віруючих, відіграє видатну роль. Загалом слід зазначити, що молодь є віруючою, однак віра студентами розуміється лише в аспекті звернення до Бога. Дуже великий вплив справляють дорослі члени сім'ї. Слід відмітити також, що лише двоє респондентів свої відповіді обмежили декількома словами. Всі інші, нехай часом і відходячи від запитання, намагалися щиро викласти свої думки. Це говорить, що духовне, незважаючи ні на що, живе в душах молодих людей.

Таким чином, можемо зробити висновок, що вивчення релігійності взагалі та релігійності студентської молоді зокрема є досить важливим. З наведеного аналізу дослідження помітно, що релігійність молодих людей у контексті віри в Бога в більшості випадків має квазірелігійний характер, тобто є спотвореною, з домішками народних вірувань і фантазій. Однак, наголошуючи на попередньому характері проведеного дослідження, бачимо його практичну значущість. Наприклад, стосовно широко розповсюдженого переконання про невір'я нинішньої молоді, результати дослідження заперечують його. Основною ж суспільною проблемою, яку підтвердило дане дослідження, є необхідність залучення молоді до церкви, церковного життя. Проблема повинна вирішуватися церковним духовенством, яке насамперед змушене проводити роботу по зацікавленню молодих людей, а також здійснювати певну реорганізацію структури цього соціального інституту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Веремчук В.И. Социология религии: Учеб. Пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 254 с.
2. Виллем Ж-П. Европа та релігії. Ставки XXI-го століття./Пер. з фр. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2006. – 331 с.
3. Добрускін М.Е. Новая религиозная ситуация в вузах Украины. Х., 2004. – С.98-125.
4. Москалець В.П. Психологія релігії: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
5. Пивоварова Н. Феномен релігійності: дослідницькі проблеми//Сучасна релігійність: зміст, стан, тенденції. Наукове видання. – Луцьк.: Волинська книга, 2007. – С. 12-24.
6. Саган О.Н. Національні прояви православ'я: український аспект. – К.: Світ Знань, 2001. – 256 с.
7. Соціологія: Підручник для студентів/За ред. В.Г. Городяненка – К.: Академія, 2002. – 560 с.

И.С. НЕЧИТАЙЛО

ИССЛЕДОВАНИЕ РОЛИ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОРА ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-КЛАССОВОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ (НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ГЛУБИННЫХ ГРУППОВЫХ ИНТЕРВЬЮ)

Нечитайло Ирина Сергеевна - преподаватель, аспирант кафедры социологии Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия»

Трансформация современного украинского общества и в содержательном, и в структурном плане является важной предпосылкой разрешения задач, продиктованных стратегией его обновления, национального возрождения и европейской интеграции. Происходит усложнение социального пространства, его классовой структуры, усложняется и само понятие социального класса. Структура ресурсов и социальных позиций создает возможности структурирования классов. Первичными же проявлениями класса следует считать раскрытия «социального Я» индивидов в идентификациях и оппозициях, которые производят различные ценностные миры, социальные практики и соответствующие им номинации [6, №4, 122-133].

Однако, условия постмодернизма, предполагающие размытость границ, нечеткость структур и отсутствие систематичности, способствуют неустойчивости социальных идентичностей, в том числе и социально-классовых [10, №6, 443-447].

Произошедшее смещение от укорененности социальных отношений в экономической системе привело к возрастанию роли образования, как фактора социально-классовой идентификации и дифференциации. Вместе с этим, возрастает и противоречивость этой роли. С одной стороны, образование позволяет индивиду изменить свою классовую позицию, открывает перспективы социальной мобильности. С другой стороны, сохраняется избирательность в получении образования, что закрепляет и усиливает социально-классовое неравенство.

Данное противоречие заслуживает особого внимания социологов, в связи с чем актуализируется необходимость изучения образования, прежде всего, как фактора, влияющего на идентификационные процессы, в частности связанные с формированием классовых идентичностей.

Анализ научных трудов и публикаций показал, что особенности взаимосвязи образования с процессами социально-классовой дифференциации изучаются такими украинскими исследователями, как С. Бродская, С. Макеев, Н. Ковалиско, И. Прибиткова, С. Оксамитная, Е. Симончук [1, Том 12, 44-49; 3, №3, 137-151; 7, №3, 5-21; 8,

№3, 116-135; 9, №4, 24-42]. Российские ученые Д. Константиновский, В. Харчева, Ф. Шерега и др. рассматривают проблемы социальной селекции в системе образования, возможности трансмиссии высокого статуса и восходящей социальной мобильности. М. Кон, В. Хмелько, В. Заборовский, К. Сломчинский, Б. Мах, Р. Гутиерэс, К. Яницкая, В. Паниотто, К. Хеймен акцентируют внимание на личности в условиях кардинальных изменений социальной структуры [4, №1-2, 57-71; 121-132]. Социально-идентификационные процессы изучаются Т. Воропай, О. Куценко, А. Макеевым, А. Мусиезовым и др. [2, 18-25; 5, №393, 21-28; 6; 7, 19-21]. При этом особое внимание уделяется особенностям формирования групповых и классовых идентичностей в условиях многомерности социального пространства.

Однако, несмотря на многоаспектность исследований, направленных на изучение взаимосвязи образования и социально-классовой структуры, отдельные черты и тенденции, касающиеся, в частности, микроуровня этой взаимосвязи, остаются недостаточно освещенными. Условия нестабильности современного трансформирующегося общества требуют адекватной методологии и методики исследования роли образования в процессе социально-классовой идентификации.

Исходя из основных положений теории «двойственности социальной структуры», недостаточно одного только определения структурных и деятельностных характеристик формирующихся классовых образований. Не менее важным является выяснение того, каким образом индивиды, занимающие различные социальные, социально-классовые позиции, конструируют восприятие социального мира, в соответствии с которым оценивают свои жизненные шансы, строят социальные практики и оценивают практики других? А в частности, какова роль образования в процессах социально-классовой идентификации?

Получение ответа на последний вопрос и является целью данной статьи, которая основывается на результатах исследования, проведенного автором с использованием метода глубинных групповых интервью¹.

Исходя из поставленной цели, исследование

было направлено на разрешение следующих задач: а) определение номинаций, т.е. тех названий классов, которыми оперируют респонденты; б) уточнение оценки респондентами своей собственной социальной, социально-классовой позиции и при этом определение роли образования как критерия этой оценки; в) выяснение того, каким образом респонденты определяют и оценивают собственные жизненные шансы и перспективы (по сравнению с теми, чей образовательный уровень ниже или выше); г) определение уровня удовлетворенности респондентов своим социальным положением; д) уточнение возможных путей изменения (либо сохранения) такого положения; е) определение эффективности повышения уровня образования (например, посредством получения второго высшего) как способа «корректировки» собственной социальной, социально-классовой позиции.

Интервью проводилось с тремя студенческими группами от 6-ти до 8-ми человек, представляющими разные факультеты, условно обозначенными нами как группа «социальных управленцев», «бизнес-управленцев» и «референт-переводчиков».

Результаты исследования удовлетворили его задачи и позволили сделать ряд важнейших выводов.

Во-первых, среди номинаций, названий классов, которыми оперируют респонденты происходит полное смешение. Употребляемыми остаются как названия классов советского периода («рабочие», «крестьяне», «интеллигенция»), так и новые номинации, традиционные для западных обществ. Однако, «социальный класс» представители разных факультетов понимают по-разному. «Референт-переводчики» в качестве значимых критериев классовой дифференциации выделяют образование, материальное положение и профессиональную принадлежность, оставляя приоритет за первым. «Бизнес-управленцы» закрепляют первенство за экономическими (и только экономическими!) факторами социально-классовой дифференциации. Группа «социальных управленцев», в результате длительной дискуссии, приходит к выводу о том, что все зависит, с одной стороны, от обстоятельств, сложившихся социальных условий, с другой – от индивидуальных качеств человека (образованность, интеллект, упорство, коммуникабельность и т.п.).

В целом, для всех трех групп характерно убеждение в том, что образование играет определенную роль в процессах социально-классовой дифференциации, однако, как видим, имеют место существенные различия по факультетам относительно того, насколько значима эта роль.

Во-вторых, студенты разных групп по-разному оценивают свои профессиональные перспективы в связи с получаемым образованием, конструируют различные жизненные стратегии достижения тех или иных социальных, социально-классовых

позиций. В этой связи наиболее активны и ориентированы на более высокие социальные позиции представители группы «бизнес-управленцев». «Социальные управленцы» также довольно активны, однако скорее ориентированы на средние позиции социальной иерархии. «Референт-переводчики» скорее пассивны и дезориентированы.

В-третьих, студенты, представляющие разные факультеты, существенно отличаются своим социальным происхождением и ценностными приоритетами. Не будем подробно описывать эти отличия, отметим лишь тот важный момент, что прослеживается культурная, образовательная и социально-профессиональная межпоколенческая преемственность.

Возможно, именно такого рода отличия лежат в основе того, что «референт-переводчики», «социальные управленцы» и «бизнес-управленцы» имеют разные представления о факторах социально-классовой дифференциации и о месте образования в иерархии этих факторов. Однако, на наш взгляд, большую роль в этой связи играют и отличия иного рода, в частности, связанные с различными учебными программами, оказывающими существенное влияние на идентификационные процессы. Это влияние подтверждается результатами нашего исследования и находит отражение не только в представлениях респондентов о самих себе, своем настоящем и будущем, но даже в использовании ими специфических речевых оборотов, характерных для экспертной культуры их будущей специальности (что является следствием влияния скрытых учебных программ).

В среде «социальных управленцев» распространены такие термины, как «социум», «социализация», «коммуникация», «общество-в-целом» и т.п. Разговорной речи «бизнес-управленцев» присущи такие термины как «доход», «собственность», «прибыль», «бизнес-план» и т.п. В отношении «референт-переводчиков» показательной будет следующая фраза: «Люди одного класса это – люди, разговаривающие на одном языке» (имеется в виду «язык» – не в значении национального или государственного, а в когнитивном значении, что подразумевает взаимопонимание).

Таким образом, результаты исследования подтверждают факт влияния специфической образовательной среды на жизненные ориентиры, самосознание и мировосприятие индивида. Официальная программа влияет посредством определенного набора дисциплин, скрытая – посредством культивирования определенных экспертных культур, соответствующих разным специальностям. Находясь под постоянным влиянием учебных программ, студенты разных факультетов совершенно по-разному видят свое будущее, конструируют разные жизненные стратегии достижения тех или иных социальных, социально-классовых позиций.

Полученные результаты, на наш взгляд, свидетельствуют о том, что проблема влияния учебных программ (как официальных, так и скрытых) на процесс социально-классовой идентификации и дифференциации в системе

образования заслуживает особого внимания социологов. Именно подробному изучению подобного влияния мы планируем посвятить нашу дальнейшую научно-исследовательскую деятельность.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бродська С.С. Класова самоідентифікація населення України / С.С. Бродська, С.М. Оксамитна // Наукові записки. Том 19. Соціологічні науки. – 2001. – С. 44-49.
2. Воропай Т.С. В поисках себя: Идентичность и дискурс / Т.С. Воропай; Харьк. гос. политехн. Ун-т. – Х. : Б.и., 1999. – 418 с.
3. Ковалиско Н. Социальная стратификация: теоретические и методологические основания исследования на региональном уровне / Н. Ковалиско // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. - № 3. – С. 137 – 151.
4. Кон М. Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України / М. Кон, В. Хмелько, В. Заборовський, К. Сломчинський, Б. Мах, Р. Гутієрес, К. Яницька, В. Паніотто, К. Хеймен // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. - №1-2. – С. 57-71; 121-132.
5. Куценко О.Д. Ценностные идентификации и солидарности в реструктурирующемся обществе // Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Вісник ХДУ. – 1997. – № 393. – С.21 – 28.
6. Куценко О. Становление социальных классов как проявление самоорганизационных процессов в обществе / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 122-133.
7. Макеев С. Классовый анализ в современной социологии / С. Макеев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. - №3. – С. 5 – 21.
8. Оксамитная С. Социально-классовые основы образовательного неравенства в Украине / С. Оксамитная // Социология: теория, методы, маркетинг – 2006. – №3. – С. 116 – 135.
9. Оксамитная С. Социальный класс как фактор дифференциации жизненных шансов / С. Оксамитная, С. Бродская // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. - №4. – С. 24 – 42.
10. Подольская Е.А. Проблемное поле глобально-информационной социологии / Е.А. Подольская // Вестник Одесского национального университета, Том. 12. – 2007. – Выпуск 6. – С. 443 – 447.

(Endnotes)

¹ Исследование проводилось 2007 г., в Харьковском гуманитарном университете «Народная украинская академия». В исследовании принимали участие студенты – магистранты трех факультетов: «Социальный менеджмент», «Бизнес-управление», «Референт-переводчик». В качестве объекта выступила именно студенческая молодежь выпускных курсов, исходя из тех соображений, что представители данной социальной группы находятся «в эпицентре» образовательных процессов, являясь одновременно и объектом, и субъектом этих процессов. Кроме того, они находятся у порога следующего жизненного этапа, связанного с окончанием учебы и началом активной профессиональной деятельности. Следовательно, студенты выпускных курсов, скорее всего, имеют достаточно четкие представления о своем социальном и профессиональном будущем, связанным (либо не связанным) с полученными в вузе знаниями по специальности.

Т.Д. МАТВІЙЧУК

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Матвійчук Тарас Дмитрович - аспірант кафедри соціології економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Метою цієї статті є теоретичний аналіз ролі соціальної ідентичності у процесах становлення і розвитку громадянського суспільства. Соціальна ідентичність у контексті громадянського суспільства розглядається автором як один із соціальних чинників розбудови такого суспільства.

У контексті вивчення особливостей становлення громадянського суспільства як специфічного

соціального феномена важливим є врахування ролі та функцій соціальної ідентичності, на основі якої відбувається формування громадянськості та ефективної соціальної взаємодії.

Ціллю даної статті є теоретичний опис ролі соціальної ідентичності у процесах, пов'язаних з розвитком громадянського суспільства.

Як зазначає В.В. Андрусів, пояснення феномена ідентичності викликає дискусії у різних галузях

науки... «Ідентичність за своїм змістом та роллю охоплює широкий ряд визначень. Ідентичність формується по відношенню до етносу, нації, мови, релігії, гендера, класу тощо. Поруч із цим, ще більше редукціонізму додає широкий ряд соціальних ідентичностей, які конструюються місцем роботи, статусом, середовищем...» [1, 121].

Соціальна ідентичність, формуючи позицію індивіда чи групи по відношенню до інших, здійснює значний вплив на зміст і стиль суспільних відносин.

Як зазначають В.І. Тарасенко та О.О. Іваненко, «проблема соціальної ідентифікації українського суспільства в соціології ускладнена багатьма обставинами» [11, 166].

Однією з таких обставин, на думку цих авторів, є «несформованість у системі цієї науки такого визначального її структурного елемента, як загальнотеоретична соціологія, до складу якої мала б належати і загальносоціологічна теорія українського суспільства» [11, 166].

Саме тому вивчення та дослідження соціальної ідентичності посідає вагомое місце у загально-теоретичному аналізі процесів розвитку громадянського суспільства.

У процесах формування та розбудови громадянського суспільства задіяна значна кількість факторів та чинників, які є визначальними для його змісту, форми, функцій та суспільної ідентичності [5, 230].

В. Тарасенко та О. Іваненко зазначають, що соціальна ідентичність суспільства формується самим суспільством і має нормативний характер [10, 184].

Ці ж автори констатують, що в результаті свого історичного розвитку суспільство нагромаджує і застосовує досвід різноманітних ідентифікаційних практик, які замінюють, або доповнюють одна одну [10, 189].

Такі ідентифікаційні практики утворюють норми, під впливом яких відбувається засвоєння особистістю особливостей суспільної взаємодії.

В. В. Андрусів зазначає, що «нормативний зміст колективної ідентичності визначається її колективними правилами – практиками, які визначають ідентичність та визнаються іншими акторами. До них можна віднести правила, які визначають членство в групі та форми зовнішньої атрибутики. Цей набір конститутивних правил може бути об'єднаний під певну «рольову» ідентичність. Однак нормативний зміст впливає з ширших соціальних норм, ніж внутрішньо групові. Тим не менше, норми можуть бути соціальними або легальними доти, поки вони відповідають значенням групи та внутрішнім очікуванням її членів» [1, 125].

Саме нормативним характером соціальної ідентичності можна пояснити відмінності у процесах розвитку громадянського суспільства у різних державах. Адже, формуючись на

основі соціальної згоди та розвинутого відчуття солідарності, громадянське суспільство потребує досить розвинутої соціально-історичної бази.

Як вважає Н. Гапон, «проблема ідентичності як суб'єктивного відчуття неперервної самототожності одна з найактуальніших філософських та соціально-психологічних проблем» [3, 243].

Цей же автор зазначає, що «поняття ідентичності окреслює проблематику людської суб'єктивної реальності й визріває в площині співбуттєвої спільності» [3, 243].

Взаємозв'язок між соціальною ідентичністю та процесами розвитку громадянського суспільства полягає в тому, що саме під впливом ідентичності здійснюється формування громадянської свідомості та відчуття солідарності.

На думку Анатолія Карася, «розвиток громадянського суспільства в Європі супроводжувався: а) новим типом колективної ідентичності – національною свідомістю, поєднаною із громадянською свідомістю в контексті спільної недеспотичної національної держави-республіки; б) вимогою кожного народу-нації на право власного представницького демократичного врядування; в) вимогою до держави конституційно гарантувати свободу і права людини; г) новим типом господарсько-економічних відносин, базованих на конкуренції і вільному ринку; д) формуванням партійних політичних відносин з вимогою розподілу гілок влади; е) формуванням справжнього релігійного та асоціаційного плюралізму за умов визнання єдиного державного правового поля» [4, 435].

У процесі набуття соціальної ідентичності людина обирає для себе найбільш оптимальні, на її погляд, способи та стилі соціальної взаємодії. Таким чином, особистість чітко усвідомлює своє ставлення до зовнішнього соціального середовища та власного місця у ньому.

Соціальна ідентичність є співставленням індивіда з певною соціальною спільнотою, яка розглядається цим індивідом як Ми-група [8, 129].

Громадянське суспільство для власного ефективного функціонування потребує такого типу соціальної ідентичності, який спрямований на активну суспільну життєдіяльність, толерантність та солідарність.

Як зазначають В. І. Тарасенко та О. О. Іваненко, для соціального самовизначення суспільства важливими є його об'єктивні внутрішні параметри та координати, які б створювали умови для виявлення ним власної соціальної специфіки, ідентичності, тобто означення того типу соціуму, що існує та діє у суспільстві [11, 135-136].

Для розвитку громадянського суспільства важливо, щоб особистість мала позитивну громадянську спрямованість. Мова йде про розуміння і чітке усвідомлення людиною насамперед переваг активної громадянської позиції. Важливим є

також розуміння того, що кожна спільнота існує не лише завдяки економічній та виробничій взаємодії людей, але й внаслідок наявності соціальної ідентичності.

Для ідентифікації, за критерієм приналежності до єдиної спільноти, необхідними є саме діючі контакти [7, 20].

Соціальна ідентичність є системою переконань та уявлень людини про те, чим для неї є суспільство, спільнота, а також про те, яке місце займає, яку роль виконує і до якого покликання прагне людина.

Як вважає Ігор Білоконь, «громадянська ідентифікація забезпечує громадянську спрямованість, яка розкривається через різні характеристики свідомості особистості, серед яких є громадянські цінності, суспільні мотиви, патріотизм, соціально-політичні настановлення тощо. Взаємозв'язок моральності та громадянськості розкривається в площині соціально-політичних настановлень, які формуються у людини в процесі інтеріоризації соціально-політичних норм» [2, 45-46].

Суспільство є не просто системою фізично присутніх людей у межах певної території. Суспільство є, перш за все, духовно-психологічним спорідненням. Так само, як для будь-якої спільноти важливим є існування соціальної ідентичності, так і для суспільства, що розвивається як громадянське, важливою є наявність громадянської та національної ідентичностей.

Як зазначають В. Тарасенко та О. Іваненко, соціальна ідентифікаційна практика може бути розглянута як продукування та відтворення суспільством власної соціальної ідентичності... [10, 175].

Ці ж автори констатують, що ідентифікаційний процес у суспільстві розвивається в історичному плані, роблячи можливим самовизначення суспільства на основі минулого та сучасного, а також ототожнення його з певним варіантом розвитку подій у майбутньому [10, 175-176].

Важливо також врахувати, що становлення громадянського суспільства, як соціокультурного феномена, відбувається у межах багаторічного історичного розвитку соціуму.

В. Тарасенко та О. Іваненко зазначають, що соціальна ідентифікація визначається як атрибутивна властивість суспільства, що з'являється на ранніх історичних стадіях його формування [10, 172].

Описуючи соціальну ідентифікацію українського суспільства, ці ж автори констатують, що «ідентифікаційний процес має власну історію, етапи, форми свого становлення і розвитку» [10, 173].

Саме тому для ефективного аналізу ролі соціальної ідентифікації в процесах становлення громадянського суспільства важливе врахування історичної складової.

В.Тарасенко та О.Іваненко розглядають ідентифікаційний процес як атрибутивну характеристику, яка, в свою чергу, є невід'ємною складовою історичного процесу [10, 173].

Поняття та функції соціальної ідентичності тісно пов'язані з національною ідентичністю, яка за своїм змістом є основою як суспільства, так і держави. У контексті громадянського суспільства поняття національної ідентичності розглядається як один з найважливіших типів самоідентифікації і жодним чином не суперечить принципам суспільства, що розвивається як громадянське.

Ентоні Д. Сміт, досліджуючи національну ідентичність, формулює наступні її риси: «історична територія, або рідний край; спільні міфи та історична пам'ять; спільна масова, громадська культура; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території» [6, 23]

Цей же автор зазначає, що «національна ідентичність за самою своєю суттю багатомірна...» [6, 23]

Національну ідентичність та ідентичність соціальну поєднує те, що вони є світоглядно утворюючими орієнтирами, що структурують для людини зовнішнє соціальне середовище, підтверджують позицію особистості стосовно соціуму.

Однією з складових національної ідентичності є національна ідея. Національну ідею можемо описати як набір уявлень про те, як найкращим чином повинно розвиватися суспільство, зберігаючи при цьому власну неповторність та ідентичності.

Національна ідея, як зазначають В. І. Тарасенко та О. О. Іваненко, «є соціальною як за змістом, так і за рольовою функцією» [11, 195]

Соціальність національної ідеї підтверджується також тим, що джерелом її є поняття нація (а не етнічність, яка і викликає багато дискусій).

Анатолій Карась наголошує на тому, що «якщо громадянському поступу в Україні згорі буде надане спрямування до позанаціонального, то немає сумніву, що 1) воно буде не безнаціональним, а лише позаукраїнським за соціально-культурною ідентичністю; 2) це буде не громадянське суспільство, а квазісуспільство, адже флуктуаційна державна влада змушена буде не допускати відкритої опозиції з боку тих, хто й надалі опиратиметься асиміляції» [4, 448]

У процесах, пов'язаних з розвитком громадянськості, національна ідея відіграла досить значну, часом передову роль. Саме тому розвиток сучасного українського громадянського суспільства слід розглядати як наслідок історичних та соціально-культурних процесів.

Анатолій Карась зазначає, що «в Україні соціальна інтенція дискурсу свободи й автентичності, що ідентифікується й

розгортається кризь цінності громадянського поступу й демократії, здійснювалася зокрема в контексті виборювання українського (україномовного) соціокультурного життєвого світу. Соціальна інтенція дискурсу патерналізму – клієнталізму, протилежного до свободи і демократії та історично ідентифікованого з неукраїнськими державно-політичними інституціями, майже без винятку була і є ворожою (принаймні байдужою) до власне україномовного життєвого світу» [4, 473]

Також цей автор наголошує, що «обидві соціальні інтенції склалися в контексті власне української соціальної історії і функціонують як властиві для неї дві дискурсивно набуті, а не привнесені етичності» [4, 473]

Проте також варто взяти до уваги трансформаційні процеси, які певним чином відображені і у процесах формування ідентичностей.

Як зазначає Віктор Степаненко, «складні процеси етнокультурної та політичної самоідентифікації українського соціуму відбуваються за умов чудернацької соціокультурної суміші, що включає, принаймні, три культурно-символічні репрезентації. Це: 1) залишки радянської соціальної та політичної культури з її панівним ідентифікаційним типом «радянської людини», 2) історична українська етнокультурна традиція, викликом часу щодо якої є потреба в оновленні та модернізації за умов державної незалежності, та 3) глобалістська та

постмодерністська соціокультура з її проявами саморефлексивності, вільним самоконструюванням індивідуального біографічного проекту та універсалістською етикою виживання» [9, 110]

Прикладом взаємозв'язку між громадянським суспільством соціальної ідентичністю та національною ідеєю є поняття громадянського націоналізму.

Як зазначає Віктор Степаненко, «мобілізаційна роль громадянського націоналізму (civil nationalism), що асоціюється із поняттям громадянського патріотизму, була одним із найважливіших чинників становлення багатьох сучасних європейських демократій. Особливо характерним видається історичний процес національно-державного будівництва та формування демократії в Бельгії, країні, яка за своєю соціокультурною ситуацією співіснування двох основних етнокультурних та мовних громад досить близька до України» [9, 116-117]

Таким чином можемо констатувати, що соціальна ідентичність є важливою складовою процесу становлення громадянського суспільства, оскільки вона забезпечує ефективну взаємодію особистостей у межах соціуму.

Врахування особливостей соціальної ідентичності у процесах розвитку громадянського суспільства дозволяє краще зрозуміти соціальну спрямованість феномена громадянськості. В такому розумінні громадянське суспільство інтерпретується як історично обумовлений соціальний феномен.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрусів В. В. Дослідження ідентичності: дискусія наукових підходів // Нова парадигма: журнал наукових праць / голов. ред. В. П. Бех.; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; Творче об'єднання «Нова парадигма» – Вип. 72. – К: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 255 с. С. 121-133.
2. Білоконь Ігор. Моральна складова громадянської спрямованості // Соціальна психологія. – 2007. – №6 (26). – С. 45-50.
3. Гапон Н. Ідентичність особистості: взаємодія та відхід від соціокультури // Вісник Львівського університету. Серія Філософські науки. – 1999. – Вип. 1. – 269 с. – С. 243-248.
4. Карась Анатолій. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів: видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
5. Матвійчук Тарас. Громадянське суспільство – міф чи реальність / Інтеграція країн з перехідною економікою у світовий економічний простір: стан і перспективи. Матеріали міжнародної наукової студентсько-аспірантської конференції. Львів, 13-14 травня, 2005 р. ЛНУ імені Івана Франка. – Львів. – 2005. – 462 с. – С. 229-231.
6. Сміт Д. Ентоні. Національна ідентичність. Пер. англ. Петро Таращук. – Київ. – «Основи». – 1994. – 224 с.
7. Социальные идентификации и идентичности / С.А. Макеев, С.Н. Оксамитная, Е.В. Швачко. – Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.
8. Социологический энциклопедический русско-английский словарь: Более 10 000 единиц / С.А. Кравченко. – М.: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 511, 1 с.
9. Степаненко Віктор. Етнос-демос-поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №2. – С. 102-120.
10. Тарасенко В., Іваненко О. Соціальна ідентифікація українського суспільства. / Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В.В. Танчера, В.П. Степаненко. К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 244 с. С. 172-210.
11. Тарасенко В.І., Іваненко О.О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 576 с.

І.М. БАБАК

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ

Бабак Ірина Миколаївна - викладач кафедри гуманітарних дисциплін Обласного комунального вищого навчального закладу «Інститут підприємництва «Стратегія»

Нові політичні реалії українського суспільства вимагають системних змін у діяльності соціуму й усіх його структур, спрямованих на подолання бідності населення країни. Однією з характерних рис сучасного суспільства є значні економічні розбіжності між соціальними верствами населення, які досягають особливої глибини. Мова йде про наявність паралельно існуючих ознак, а саме: абсолютного збагачення і абсолютної збідності значних мас населення. Ця проблема виявляє себе не тільки в порушенні об'єктивних законів розвитку економіки, а й соціально-політичної, духовної сфер, що впливає негативно на основи життєдіяльності нації як людської спільноти. Розглядаючи ідентифікацію у межах соціально-психологічних засад розбудови суспільства, дослідники підносять її до рівня самодостатньої цінності.

Вихід із зазначеної ситуації велика кількість дослідників вбачають у зміні ціннісних орієнтацій свідомості, в зміні самої людини. Щоб здійснити цю зміну, треба зайнятися моральним перевихованням людини – змінити «ринкову орієнтацію» її поведінки на «продуктивну» й тим самим змінити соціальний характер відносин. Важливою складовою людських стосунків учені вважають емоційну складову, яка забезпечує ідентифікаційні перетворення нарівні з раціональними чинниками. Потрібно зауважити, що відсутність використання ідентифікаційних конструкцій на засадах переробки і накопичення соціальних знань і досвіду може призвести до ідейно-етичного вакууму, коли матеріальне становище людей і окремих соціальних груп може, на якийсь час, стати сурогатом ідейних і естетичних критеріїв, єдиним показником життєвих досягнень, придбати самоцінне значення.

Історія свідчить, що найважливішим складником досвіду людського життя є досвід боротьби індивіда за хліб насущний, в якому чи не найбільше реалізуються взаємовідносини людини й суспільства. Дослідник М.Т. Степико стверджує, що: «Одним із найпоширеніших передумов морального ідеалізму була переконаність у тому, що економічні спонуки належать до найбільш примітивних мотивів (за звичай їх підводили під зневажливу категорію «пожадливість»). Вважали, що спонуки ці не можуть формувати особистість, що заснована

на них поведінка мало чим відрізняється від поведінки тварини, що усвідомлення обов'язку і відповідальності можливе «десь поверхом вище» [3, 174]. Відомо, у 20-30-х роках цей пересуд був підхоплений соціологією і сформувався як концепція «економічної людини», котра орієнтується в світі суто утилітарно і не має уявлень про безперечні моральні вибори.

Проте саме з ситуації забезпечення матеріальних умов існування себе та своєї сім'ї кристалізується сутність людини. Як відомо, ще стародавні греки в структурі світосприйняття кожної людини вирізняли трудівника (хабілітанса), споживача (гедоніста) і мислителя (інтелектуаліста). Відповідно до різних поколінь ці ролі поділяються так: молода людина, звичайно, - більше гедоніст, ніж трудівник; пенсіонер – навпаки. А в представника середнього віку ці три якості мають бути розподілені порівну, посідаючи в структурі особистості приблизно по одній третині її соціального буття.

Ставлення до світу речей, світу людей і світу «я» традиційно вважаються принципово важливими в системі людських стосунків. Однак доведено, що зростання вартості світу речей знецінює вартість інших світів, впливаючи, як стверджує О.В.Швачко, на індивідуальну і соціальну ідентифікацію особистості [4]. У філософії категорію «ідентифікація» використовують тоді, коли йдеться про встановлення тотожності різних об'єктів за допомогою певних ознак. Завдяки соціально-психологічному механізму ідентифікації уможливорюється власна диференціація і стратифікація, завдяки якій здійснюється самовизначення особистості в процесі соціалізації. Для нас важливими є не тільки предметні характеристики даного феномена, які потрібні для оперування явищами соціальної дійсності, але й врахування життєвої конкретності та стійкості в ідентифікаційних механізмах.

Ідентифікація забезпечується формуванням певних взірців, які слугуватимуть референтними зразками та ідеалами; які виконують завдання контролю та порівняння, наприклад, бажаного і реального у межах об'єктивації мотиваційних чинників у стратегіях поведінки окремої особи або цілої групи людей. Прикладом ідентифікаційних взірців можна назвати: симво-

ли, цінності, моделі способу життя, світоглядні акценти у сприйманні й інтерпретації поведінки людей тощо, які побудовані на пріоритетах співпраці та узгодження колективних і особистих інтересів. Саме на основі цих цінностей повинна відбуватися трансформація суспільного буття України на шляху подальшого цивілізаційного поступу.

Враховуючи соціально-психологічний ракурс, важливо пам'ятати про наявність трьох сфер функціонування феноменів ідентифікаційного ототожнення і відчуження. Ці сфери стосуються поєднання суб'єктом себе із взірцем (вигаданим або реальним); зарахування суб'єктом себе до певної номінальної групи і співвіднесення суб'єктом себе з існуючою соціальною групою.

Виходячи з положення про те, що за законами ідентифікації виконуються соціальні ролі і фіксується соціальний статус окремої особистості ми вважали за доцільне розглянути проблему бідності. Як показує практичний досвід, бідна людина існує в циклі розв'язання винятково побутових проблем. Такій людині потрібно знайти специфічний порятунк від традиційних кайданів «екзистенційного вакууму», навчитися розуміти інших, усвідомлювати себе як самодостатню особистість у будь-яких ситуаціях. Зауважимо, що високий рівень самосприйняття особистості обумовлює позитивне відношення до інших.

О.В.Швачко стверджує, що «абстрактне перенесення за межі ситуації, що склалася, певне узагальнення події уможливорює новий ракурс погляду індивіда на життєву колізію». Мова йде про надситуативний стрибок, який виникає за умов накопичення особистісного досвіду самопізнання, логічного аналізу структури переживання особистості [4, 39].

У процесі набуття досвіду самопізнання особистість вибудовує стратегічні і тактичні лінії поведінки, орієнтованої на досягнення успіху. Не менш важливим при цьому, на нашу думку, є уточнення особистістю власного становища, що відбувається в залежності від об'єктивних умов життєдіяльності людей, економічних і політичних криз. Зауважимо, що нові варіанти упорядкування соціальних зв'язків детермінують підвищення ролі ідентифікаційних механізмів саме в кризовому суспільстві.

Складність об'єктивного світу є одним із чинників виникнення і існування найважливіших установок людини, серед яких велику роль відіграють ситуативні настанови до соціальної дії. Ці дії активізуються найближчим оточенням людини, зокрема на рівні суб'єкт-суб'єктного зв'язку, адже одна людина для іншої має бути не стільки об'єктом дії, скільки суб'єктом взаєморозуміння. Взаєморозуміння як основа таких стосунків формується у процесі розвитку діалогічності та толерантності. На жаль, потрібно констатувати, що для сьогоденного

суспільства характерна нетолерантність, яка супроводжує кризові явища економічного і політичного характеру у суспільстві.

В процесі спілкування (насамперед, діалогічного) особистість навчається розуміти інших, усвідомлювати себе як самодостатню особистість у будь-яких ситуаціях. Це має бути взаємодія суб'єктів, які повинні мати не тільки рівні права у даному процесі, але й умови, що сприяють їх взаєморозумінню і взаємовпливу. Саме в такому діалогічному суб'єкт-суб'єктному спілкуванні люди творять одне одного, не втрачаючи при цьому індивідуальності.

Відомо, що суспільство забезпечує певний набір стереотипів оцінювання людини людиною: соціальних ролей та ознак статусу; нормативних зразків та вимог стосовно правил поведінки і продуктивної адаптації індивідів у побуті, професійному або груповому вимірах. Соціальний контекст ідентифікації обумовлює наявність макрозалежності між особистістю і суспільством у феноменах професійного, станового, демографічного ототожнення або відчуження. Якщо розглядати ширше традиційне тлумачення суб'єкт-суб'єктного спілкування в групі з урахуванням ціннісних взірців, норм і моделей для наслідування, то ми побачимо, що ідентифікація матиме ознаки саме соціально-психологічного процесу.

Ми погоджуємося з думкою О.В.Швачко, що міра в межах внутрішнього і зовнішнього напрямів ідентифікації полягає винятково в індивідуальних пошуках особистістю власного іміджу співжиття із соціальним оточенням. Досить значущими в процесі діалогічного спілкування можуть бути філософські «вправи», які дають можливість людині, яка мислить, за рахунок абстракції здійснити надситуативний «стрибок» за межі актуальних проблем, до підсумків логічного оперування порівняльними схемами і моделями.

Потрапляючи паралельно з погіршенням матеріальних обставин у складі бідних людей підвищується кількість тих, хто вважає, що знизилася також їхнє соціальне становище в цілому. Тобто, економічна бідність практично повністю збігається з соціальною нерівністю. Це підтверджує думку про те, що в соціумі драматичні для існування людини сюжети забезпечуються ефектами розподілу праці, які заздалегідь готують прірву і «розводять доли».

На сьогодні головними проблемами, які ускладнюють життя людини, є матеріальні, тобто проблеми ресурсного забезпечення сім'ї. Мова йде про «накопичений майновий потенціал», який дозволяє дати уявлення як про повсякденні ресурси, так і про ті, що виходять за межі повсякденних доходів. Зауважимо, що грошові доходи в різних регіонах держави можуть мати різне товарне наповнення. Саме цей аспект дозволяє диференціювати складові такого явища, як

«бідність», виділити його рівні.

Аналіз праць учених дозволив зробити висновок, що єдиною підвалиною збереження людиною своєї сутності виступає не суспільство як певна реальність, а моральні імперативи, що не залежить від стадії історичного розвитку. Те, що творить людина, її власні дії і рішення, завжди лише частина тієї події, в яку вона залучена своїм буттям.

Суб'єкт як соціальна істота залучається в систему буття через його цінності: він тою мірою бере участь у суспільному бутті і вносить у нього свій внесок, якою поділяє або не сприймає спосіб даного життя. Цей взаємозв'язок породжує у суб'єкта певну позицію, тобто готовність, або установку. Установка означає насамперед ставлення суб'єкта до життя, його смислу і призначення. Усю свою діяльність людина підпорядковує саме позиції, яку визначають життєві цінності [3, 176].

Складовою формувannya системи цінностей є правильна організація суб'єкт-суб'єктного спілкування за принципом кооперації, підґрунтям якого служать спільні цілі, інтереси, готовність до взаємодопомоги та співробітництва. Саме в такому міжсуб'єктному процесі відбувається взаємодія якісно різних

інтелектуально-ціннісних позицій, що передбачає наявність, як мінімум, двох «логік», зорієнтованих на одну предметність; з'ясування ціннісних та смислових позицій один одного, необхідність стати на позицію іншого. Таке спілкування передбачає принципову рівність сторін у тому, що стосується осмислення фактів, оцінок, відношень і спрямоване на досягнення синтезу між економічною сферою та забезпеченням соціальної справедливості у суспільстві.

Вихід України з кризового становища потребує прийняття соціально значущих моделей ідентифікації, на засадах утвердження толерантності як норми спілкування людей, визначенні соціально прийнятної моделі і перспектив подальшого розвитку суспільства. Безперечним пріоритетом повинна бути визнана конкретна людина, адже суспільство не утворюється з окремих особистостей, а відображає складну структуру контактів. Ідентифікаційні орієнтації особистості сприятимуть ефективному функціонуванню громадянських інститутів, в основі діяльності яких буде людина, її гідність, права та свободи, матеріальні та духовні надбання як найвищі соціальні цінності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зоркая Н. Проблемы повседневной жизни семьи: «Бедность» как фокус восприятия повседневных проблем // Мониторинг общественного мнения. - № 1 (63). - 2003. - С. 26-38.
2. Соціологія: Підручник / За ред. В.Г.Городяненка. - К.: Академія, 2003. - 560 с.
3. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). - К.: Знання, КОО, 1998. - 251 с.
4. Швачко О.В. Соціальна психологія: Навч. посіб. - К.: Вища шк., 2002. - 111 с.

В.Б.МЯГКИХ

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я У ВІТЧИЗНЯНІЙ СОЦІОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Мягких Вероніка Борисівна – викладач кафедри соціології праці та управління Вищого навчального закладу «Український державний хіміко-технологічний університет», кандидат соціологічних наук

Надзвичайна актуальність і глобальний характер загрози існуванню людства в результаті зміни природних і соціальних умов життя населення в умовах науково-технічної революції почали привертати увагу вчених приблизно з другої половини ХХ ст. Було показано, що, незважаючи на щорічне збільшення фінансування медицини, все більше зростання матеріально-технічних, наукових, кадрових, фінансових і інших ресурсів, задіяних у національній системі

охорони здоров'я, показники здоров'я населення розвинутих країн не поліпшуються адекватно цим внескам. Розглядаючи розробленість питань, пов'язаних зі здоров'ям, маємо констатувати, що такий висновок не є випадковим, оскільки у західній соціології історично сформовані теоретичні напрями щодо досліджень здоров'я, які зробили і роблять значний внесок у покращення здоров'я населення. Значне місце займають прикладні дослідження здоров'я населення

ня, моніторингові дослідження, що вивчають динаміку стану здоров'я населення, вплив на нього способу життя: апартейду, безробіття, бідності, міграції, споживання алкоголю і паління, фізичної активності, особливостей харчування, наявності надлишкової маси тіла. Результатом цих досліджень став висновок про те, що сучасна структура причин захворюваності і смертності у значній мірі визначається способом життя населення, його об'єктивними параметрами і суб'єктивним ставленням до життєдіяльності. Це й призвело до появи нової наукової концепції здоров'я, домінуючим фактором якої стає здоровий спосіб життя, і відповідної державної політики, спрямованої на його формування у різних прошарків населення.

Що ж стосується України, то показники здоров'я її населення сьогодні настільки погіршилися, наблизившись до критичних, що можна говорити про погіршення стану здоров'я як загрозу національній безпеці, не тільки в плані відтворення населення, але і через стан наявного населення. Так, не є таємницею, що в нашій країні у мирний час йде значне скорочення населення, причому відбувається вимирання людей, що не досягли пенсійного віку, тобто мова йде про виснаження трудового потенціалу країни. Смерть від нещасних випадків, отруєнь, травм займає перше місце в структурі причин смертності українців у працездатному віці. Очікувана тривалість життя населення України становить 63 р. – у чоловіків і 74 р. – у жінок [8, 387]. Маємо констатувати, що здоров'я населення України значно погіршилось і сьогодні складає значну соціальну проблему, оскільки медицина виявляється все більш неспроможною в її вирішенні. Незважаючи на досягнення в окремих галузях медицини, масштабних досягнень у лікуванні окремих хвороб, у покращенні звичайного здоров'я людей немає значного прогресу.

Визнання цього факту привело до того, що в українській соціологічній науці останнім часом активно здійснюються спроби подолати суто медико-демографічний підхід до цієї проблеми, розробити нові концепції здоров'я, визначити і дослідити його складові та механізми формування. Можна назвати наступних сучасних українських вчених, які своїми наробками роблять певний внесок у вирішення проблеми здоров'я: роботи А.П.Алексеєнка, О.Я.Бабака, І.Е.Бекешкіної, В.П.Войтенко, Є.І.Головахи, О.А.Донченко, М.В.Кривоносова, І.С.Кратенка, В.Л.Кулініченка, А.П.Лантух, Г.І.Мімандусової, В.М.Ніколаєвського, Ю.І.Саєнко, Л.П.Сущенко, Н.В.Паніної, Л.М.Юр'євої і ін.

Отже, стан здоров'я населення України є сьогодні актуальнішою соціальною проблемою, що потребує нагального вирішення. Щодо теоретичного підґрунтя проблем здоров'я, то провідною сьогодні, як ми вже наголошували, є загальна тенденція - розглядати здоров'я люди-

ни (групи, спільноти) в контексті способу життя. Ця тенденція має свою історію, передумови і джерела формування, значну кількість об'єктивних та суб'єктивних факторів, що її обумовлюють. Дослідження цього теоретичного підґрунтя має, на наш погляд, велике значення і не тільки в історичному, а в науково-пізнавальному плані, оскільки в значній мірі зможе прояснити сучасний стан розробки цієї проблеми, виявити її слабкі сторони, оскільки вона не дає такого ефекту покращення здоров'я, як очікувалося, зробити прогноз її подальшого розвитку.

Метою цієї статті є дослідження генези уявлень щодо здоров'я, розуміння цього феномена у вітчизняній науці, які формувалися поступово у ході розвитку різноманітних наукових напрямків соціологічного знання, що вивчають здоров'я населення як загалом, так і окремих його прошарків. Вивчаючи передумови формування сучасного теоретичного знання щодо здоров'я, здорового способу життя у вітчизняній науці, ми можемо умовно виділити декілька періодів та головні напрямки досліджень із цієї проблеми. Щодо періодів, то тут ми повинні почати ще за дореволюційних часів, адже дослідження цього феномена, які розпочали медики, філософи, психологи і соціологи у ті роки, характеризують також і тогочасну українську науку. Слід зазначити, що в Україні, яка довгі роки входила до складу Росії, вже на рубежі XIX-XX ст. почали проводитися медико-соціальні дослідження соціальної «патології» (велика увага надавалася проблемам здоров'я певних соціальних груп – алкоголіків, наркоманів, повій, дітей). Вивчення суспільного здоров'я за показниками захворюваності і смертності почалося майже сто років тому в процесі суцільного обстеження спочатку в Московській губернії, а потім по всій країні силами земських санітарних статистиків. Одним з перших російських учених, що проводив дослідження у області соціології медицини, був А. І. Шинкарьов, який, розробивши «подвірну карту», зумів ефективно застосувати соціологічний інструментарій для виявлення залежності рівня здоров'я населення від його економічного стану [11].

Соціальні проблеми здоров'я й хвороби завжди були об'єктом пильної уваги українських медиків і філософів, починаючи з 20-х років XX ст., коли предметом широкого обговорення стають загальнотеоретичні і методологічні проблеми здоров'я і патології, досліджується роль зовнішніх і внутрішніх умов у виникненні хвороб, співвідношення соціального і біологічного в патології. У цей час був уперше запропонований вибірковий метод дослідження захворюваності, що дозволяв оцінювати вплив факторів на окремі захворювання, причому зусилля вчених були зосереджені на поведінкових факторах, оскільки багаторічні дослідження гігієністів, епідеміологів показали важливу роль поведінки людини у появі патології

й збереженні здоров'я. Поступово головним фактором ризику для здоров'я, особливо для розуміння хронічних хвороб, була визнана поведінка людини. Акцентуючи увагу на поведінці як головному факторові здоров'я, радянські вчені того періоду по зрозумілих причинах не звертали уваги на інші фактори, пов'язані із соціально-економічними, соціокультурними процесами, що відбувалися в країні. Тому й не дивує той факт, що вони поставилися до спроб побудови західними вченими теоретичних концепцій здоров'я більш ніж прохолодно. У першу чергу це було обумовлено впливом радянської ідеології, відповідно до якої існують два світи – соціалістичний та капіталістичний і стан здоров'я людей, що належать до цих двох світів, є різним. Так, правильно фіксуючи проблему неоднорідності здоров'я в різних соціальних, майнових груп населення, що належать до різних соціальних класів, радянські вчені наголошували на тому, що соціальна неоднорідність характеризує стан здоров'я населення лише капіталістичних країн. Природно, що таке твердження не стимулювало дослідницьку активність учених на пошуки інших факторів, що впливають на стан здоров'я.

Не заперечуючи вірність зроблених висновків по етичних розуміннях, вважаємо доцільним представити дані досліджень, проведених Ф. Мілле і В. Ф. Школьниковим. Вони приводять переконливі дані щодо соціальної неоднорідності здоров'я для різних прошарків населення колишнього Радянського Союзу. В першу чергу це стосується міського та сільського населення. Крім того, як відзначають ці вчені, соціальна нерівність здоров'я мала також регіональну специфіку. Так, регіональна диференціація смертності мала чіткий північно-східний градієнт, тобто тенденцію до росту по мірі просування з південно-західного напрямку у на північний схід країни. І, нарешті, вони акцентують увагу на тому факті, що згідно їхніми дослідженнями, очікувана тривалість життя залежить від освіти населення – стандартизовані показники смертності більші у населення, яке має відносно низький рівень освіти (середня, неповна середня освіта) [7, 149, 151]. Тобто, попри всі твердження про високий рівень здоров'я населення колишнього СРСР, в тому числі й населення України, соціальну однорідність здоров'я, яка нібито була характерна для колишнього радянського суспільства, маємо зробити висновок, що погіршення суспільного здоров'я почалося ще в 1965 році і продовжується й дотепер. На наш погляд, Ф. Мілле і В. Ф. Школьников зробили дуже важливий висновок про те, що зосередження тільки на поведінкових факторах здоров'я та ігнорування інших соціальних факторів способу життя призвело до створення підґрунтя довготривалого погіршення здоров'я населення колишнього СРСР [7, 138-139].

Іншою причиною того, що теоретичні роз-

робки західних учених щодо здоров'я не здобули належної оцінки з боку радянських учених є те, що, визнаючи важливість і значимість поглядів західних учених про роль соціальних факторів для здоров'я населення і представлень про загальні механізми захворювань, особливо хронічних, вони вважали, що не можна погодитися з їх поглядами, оскільки вони розроблені не в дусі марксистського вчення. Тобто, сам факт обумовленості здоров'я й хвороб соціальними факторами не викликав заперечення в радянських дослідників. Але одна справа, як наголошував О. П. Щепін, - вивчення конкретних факторів соціального середовища, а інша - теоретичне осмислення, узагальнення, інтерпретація фактів, побудова теоретичної концепції, що претендує на універсальне значення. Насамперед, на його думку, потрібно з'ясувати, куди спрямовані такі представлення, яка їх соціальна, класова тенденція [14, 130].

У 60-ті роки ХХ ст. накопичені ефекти нездорового способу життя в минулому, включаючи зловживання алкоголем, надмірне паління, погане харчування стали виявлятися у вигляді епідемій хронічних захворювань у середніх та старших вікових групах населення. Крім того, у 60-80-ті роки минулого століття внаслідок розвитку промисловості, впровадження різноманітних технологій, що привело до появи значної кількості факторів ризику, зросли коефіцієнти смертності від виробничих травм, шляхово-транспортних подій, самогубств, убивств, токсичної дії алкоголю та наркотиків у молодих працездатних вікових групах. Щоб боротися з цими негативними тенденціями, необхідно було переусвідомити нові реалії, як то було зроблено у розвинутих країнах, що й дало відчутний ефект у покращенні здоров'я їх населення.

У 60-70-і роки минулого століття в Україні були проведені широкомасштабні медико-соціологічні дослідження впливу: соціальних факторів на здоров'я і захворюваність населення. Вони, засновані на добір найбільш значимих для оцінки показників здорового способу життя, а також соціальних і природних умов, у кінцевому рахунку, привели до висновку про те, що спосіб життя як суб'єктивний фактор суспільства, як концентрована по основних видах активність може бути провідним чинником обумовленості здоров'я в сучасних умовах. Дослідження були продовжені, отримані результати обраховані на великих масивах інформації і привели до тих же висновків. Так, було виявлено, що добра санітарно-гігієнічна грамотність у 5,3 раза підвищує ймовірність мати високий рівень здоров'я; позитивне ставлення до праці підвищує цей шанс в 2,6 раза; заняття фізичною культурою – в 1,4 раза. Позитивно впливають на здоров'я також добрі стосунки у родині, відпочинок у відпустку поза домом тощо [6, 46]. Важливим також було наголошення на відповідальності лю-

дини за своє здоров'я, оскільки саме спосіб життя, який вона веде у значній мірі обумовлює стан її здоров'я і захворюваності.

Як бачимо, був знайдений свій оригінальний підхід до тлумачення факторів впливу на здоров'я, який сьогодні, як було показано вище, має значну кількість прихильників як у вітчизняних, так й зарубіжних соціологів. Проблема в тому, що радянські вчені надто спрощено трактували спосіб життя, розглядаючи його тільки на поведінковому рівні. Помилково відносячи здоровий спосіб життя до малозатратних шляхів рішення проблеми охорони здоров'я, тогочасні фахівці з медичних питань, вважали, що найважливішим для його досягнення є виховання у населення ідеалу здорового способу життя, прагнення й уміння бути здоровим. Зрозуміло, що хоча пропаганда здорового способу життя є дуже важливою справою і повинна здійснюватися на загальнодержавному рівні, з включенням його питань в усі види освіти із залученням засобів масової комунікації, цього для досягнення наміченої мети недостатньо. Річ у тому, що навчання, виховання, пропаганда не спрацьовують у суспільстві, в якому самі люди не прагнуть слідувати рекомендаціям щодо здорового способу життя, не бажають додержуватися його принципів, зміцнювати своє здоров'я, нарощувати його потенціал, тобто проблема формування здорового способу життя - це проблема насамперед має соціально-економічний, а не медико-біологічний характер. Тому слід погодитися з українськими ученими Г.Л. Апанасенком та В.Є. Мовчанюком, які вважають, що, щоб кожний громадянин відчував свою відповідальність за власне здоров'я, необхідно не тільки просвітити його, але й сформувати систему пріоритетів у суспільних відносинах, які дають певні переваги саме здоровим людям. Це й є на їх думку обов'язковою умовою вирішення завдання формування здорового способу життя. Саме тому всі спроби українського суспільства в сучасних умовах активізувати своїх членів по відношенню до власного здоров'я не мають результатів, оскільки існуюче соціальне замовлення на здоров'я не знаходить свого відображення в системі соціально-економічних стимулів і санкцій [1, 22].

Аналіз наукової літератури показав, що в Україні в останнє десятиліття активно розвиваються різноманітні підходи до вивчення здоров'я, здорового способу життя: медикосоціальний, системний, демографічний. Що стосується соціологічного підходу, то робіт тут сьогодні побільшало, хоча, на жаль, здебільшого вони носять емпіричний характер. Можна навести лише кілька робіт українських авторів, які розглядають теоретичні проблеми, пов'язані зі здоров'ям. Насамперед це стосується роботи харківських учених «Філософські та соціально-екологічні проблеми медицини» [12] та монографії київського ученого В.Л. Кулініченка «Современная меди-

цина: трансформація парадигм, теорії і практики (Філософсько-методологічний аналіз) [5]. Значна увага останнім часом приділяється динаміці стану здоров'я населення України, яка досліджується в рамках загальнонаціонального щорічного соціологічного моніторингу, що проводить Інститут соціології НАН України (проект «Україна на межі XXI століття»).

В останні роки в Україні активізувалося вивчення соціального самопочуття, яке безпосередньо пов'язане із здоров'ям населення і до певної міри віддзеркалює спосіб життя населення та його спільнот. Серед українських соціологів вивченням соціального самопочуття, в умовах суспільства, що трансформується, активно займаються Є.І. Головаха і Н.В. Паніна (розробка методології дослідження соціального самопочуття, конструювання Інтегрального індексу соціального самопочуття, дослідження соціального самопочуття населення України [3], Ю.І. Саєнко (дослідження соціального самопочуття населення, що потерпіло в результаті Чорнобильської катастрофи) [10], І.Е. Бекешкіна (дослідження соціального самопочуття у взаємозв'язку з матеріальним становищем і економічними орієнтаціями населення) [2]. З'явилися роботи, що безпосередньо торкаються здорового способу життя, його складових, джерел і факторів формування [4, 9, 13]. Але аналіз цих робіт дозволяє дійти висновку, що українські соціологи спрямували свої зусилля на традиційному для вітчизняної соціології шляху – дослідження здоров'я населення у контексті її способу життя, з акцентом на виокремлення окремих поведінкових факторів. Разом із цим, слід наголосити, що, по-перше, враховуючи реальний стан здоров'я населення, ця проблема потребує більш активного ставлення з боку науковців-соціологів, а по-друге, акцентування лише на поведінкових складових, як свідчить проведений нами аналіз, не зможе істотним чином змінити ситуацію зі здоров'ям населення на краще. На нашу думку, враховуючи позитивний досвід зарубіжних учених, треба розглядати всі складові способу життя, які впливають на здоров'я, проводити комплексні дослідження, в яких здоровий спосіб життя досліджується як цілісне явище. Важливим моментом є дослідження способу життя окремих прошарків населення – підлітків, молоді, дорослих людей, пенсіонерів, причому з обов'язковим урахуванням місця проживання, статусних і демографічних характеристик.

Підсумовуючи наведене в даній статті, можна зробити висновок про те, що є значний теоретичний і емпіричний матеріал, дані демографічних, медико-соціальних, соціологічних досліджень, присвячених здоров'ю. Його дослідження все більше йде з площини медицини та демографії, у яких воно народилося, у наукове соціологічне поле. Це дає змогу подолати існуючі традиції вузькоспеціалізованого медичного розгляду проб-

леми здоров'я, систематизувати знання щодо здоров'я, накопичені у різних науках, доповнити їх новими фундаментальними знаннями про здоров'я людини як біопсихосоціальної істоти, зробити ці знання більш інструментальними, функціонально-прагматичними, орієнтованими на практику.

Розгляд генези концепцій здоров'я дозволив зрозуміти логіку наукового пошуку щодо соціальних факторів, обумовлюючих стан здоров'я населення. В західній соціології сучасні наукові дослідження з проблем здоров'я зосереджені на вивченні способу життя людей у зв'язку з соціально-економічними, географічними, соціокультурними, психо-соціальними та індивідуальними. Щодо сучасної української соціології, то відсутність чіткої концепції здоров'я призвела до значних розходжень як у його сучасній інтерпретації, так і у визначенні

основних факторів впливу. Найбільш розробленими сьогодні є прикладні аспекти дослідження здоров'я, пов'язані з фізичною складовою здоров'я: фізичне здоров'я, проблеми ВІЧ – інфекції та СНІДу, наркоманії, алкоголізму здоров'я окремих соціальних груп, зокрема молоді. Малорозробленими лишаються теоретичні питання, пов'язані зі здоров'ям як соціальним феноменом, здоровим способом життя. Недостатньо вивченими є також проблеми інших складових здоров'я, зокрема психічної, духовної, репродуктивної, також присутня традиція досліджувати окремі складові здоров'я, одержуючи при цьому фрагментарні знання щодо досліджуваної проблеми. На переконання автора, науковий підхід до здорового способу життя, концептуалізація цього поняття надасть спроможність комплексно, глибоко характеризувати ситуацію, що склалася у сфері здоров'я українського населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апанасенко Г.Л., Мовчанюк В.Е. Некоторые актуальные проблемы профилактики // Советское здравоохранение. – 1989. - № 11. – С. 22-27.
2. Бекешкіна І.Е. Матеріальне становище, економічні орієнтації населення та соціальне самопочуття // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. Монографія / Під ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 446-455.
3. Головаха Е.І., Паніна Н.В. Методологічні особливості дослідження соціального самопочуття населення в суспільстві, що трансформується // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. Монографія / Під ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. - С. 398-409.
4. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді. – 2003. – 232 с.
5. Кулиниченко В.Л. «Современная медицина: трансформация парадигм теории и практики (Философско-методологический анализ)». – К.: Центр практичної філософії, 2001. – 240 с.
6. Медико-социальные аспекты влияния образа жизни на формирование здорового поколения. – М., 1984. – 180 с.
7. Милле Ф., Школьников В.Ф. Смертность в России: затянувшееся отставание // Мир России, 1999. - №4. – С. 138-161.
8. Паніна Н. Здоров'я і самопочуття населення: епідеміологічний моніторинг // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц. н. М.Шульги - К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 387-402.
9. Роль засобів масової інформації та інших джерел у формуванні ЗСЖ. // О.О.Яременко., О.М.Балакірева. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 111с.
10. Саєнко Ю. Соціальне самопочуття чорнобильських потерпілих і соціальні ризики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1998. - № 4-5. – С. 160-175.
11. Социология в России / Под. Ред В.А.Ядова.- 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Из-во Института социологии РАН, 1998. – 696 с.
12. Філософські та соціально-екологічні проблеми медицини / за редакцією проф. М.В. Кривоносова, доц. А.П.Алексєєнко, доц. І.С.Кратенка. – Харків, 2002. – 215 с.
13. Формування здорового способу життя молоді: стратегія розвитку українського суспільства. Частина 1 / О.О. Яременко (кер. авт. кол.), О.В. Вакуленко, Ю.М.Галустян та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Український ін-т соціальних досліджень, 2004. – Кн 1. – 164 с.
14. Щєпин О.П., Царегородцев Г.И., Ерохин В.Г. Медицина и общество. – М.: Медицина, 1983. – 302 с.

В.І. БЕРЕГОВОЙ

ОБ'ЄКТИВНЕ НЕГАТИВНО-РЕФЛЕКСИВНЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ ПОНЯТІЙНЕ ПОЛЕ В КІЛЬКІСНИХ МЕТОДАХ ПРОГНОЗУВАННЯ АПОГЕЮ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ (ЧАСТИНА 1)

Береговой Василь Іванович – аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки

В основі дослідження та прогнозування соціальних змін, зокрема і міжнародних, лежить проблема закону та закономірності, бо саме на знанні останніх будується метод. Сьогодні у політичній соціології міжнародних відносин проблема закону, закономірності є найменш розроблена та найбільш дискусійна. Циганков П.А. зазначає, що пояснення цього стану криється у самій специфіці даної сфери суспільних відносин, де особливо важко віднайти повторюваність тих чи інших подій і процесів і де головними рисами закономірностей виступає їх відносний, вірогідний, стохастичний, перехідний характер [1]. Тому сформулюємо проблему дослідження як визначення меж кількісних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту за допомогою закономірностей, що лежать в їх основі, методом негації.

Зазначу, що дана проблема у соціології не розроблена та не вирішена. Тому в процесі дослідження буду спиратися на думки тих учених, які найбільше підійшли до розв'язання проблеми: Гегеля Г.В.Ф. (в частині методу негації) та Берегового І.Й. (який визначив фундаментальність закону у негативних поняттях).

Мета даної статті: розкрити об'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле в кількісних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту, що обмежує їх практичні можливості.

Дослідження кількісних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту, як негативного соціального явища, веде до приросту соціологічного знання у тому випадку, коли виділяються закони та закономірності виникнення війни, що становлять основу даних методів прогнозування.

На мою думку, соціологічний закон, на відміну від соціологічної закономірності, не є завершеним «в собі», тому порушення закону не веде до його зміни, а є скоріше винятком, що відбувається в силу певних обставин (наприклад, закон протє, що людина є суспільною істотою і поза суспільством існувати не може, порушується через неживе спілкування (інтернет, книги, відеофільми, комп'ютерні ігри), протє порушення невідміння існування закону). Соціологічний закон зберігає

свою фундаментальність у негативних поняттях (детально про негативні поняття див. [2]).

Негативні соціологічні поняття – внутрішньо суперечливі, що свідчить про нереальність їх змісту. Виникають через догматичний характер твердження, долаються критичним сприйняттям, інтуїтивною цілісністю (в наведеному вище прикладі таким негативним поняттям буде «неживе спілкування»).

Протє негативні соціологічні поняття втрачають свою негативність через втрату їх нереальності, як наслідок частого застосування та глибшого розуміння змісту поняття.

Соціологічна закономірність, на відміну від соціологічного закону, є завершеною «в собі», тому відкриття будь-якого негативного поняття, що своїм існуванням порушує закономірність, на мою думку, призводить до завершення її існування. Цей процес назвемо негацією соціологічної закономірності.

Негативним соціологічним поняттям притаманна рефлексивність. Причому під рефлексивністю цих понять розуміється те, що Сорос Дж. називає одночасною реалізацією обох функцій: 1) пасивної, когнітивної функції – коли учасники наукового процесу намагаються зрозуміти ситуацію та створити картину, яка відповідає реальності; 2) активної функції учасника – коли учасники наукового процесу намагаються здійснити вплив, підлаштувавши реальність під їх бажання [3].

Негативно-рефлексивні соціологічні поняття неоднорідні. Принаймні можемо виділити два роди: суб'єктивні негативно-рефлексивні соціологічні поняття та об'єктивні негативно-рефлексивні соціологічні поняття. Сукупність даних понять становить два поля: 1) об'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле; 2) суб'єктивне негативно-рефлексивне соціологічне понятійне поле.

Аналіз кількісних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту почнемо із математичної моделі (Річардсон Л.Ф. [4], Райт [5] та ін.). В основі математичних моделей прогнозування війн було догматичне твердження про можливість прогнозу виникнення війни за допомогою математичного апарату (зокрема

віднімання та додавання значущих ознак які впливають на виникнення війни). Проте подальше використання даних методів вказало на існування ознак, які на той час неможливо було формалізувати.

Для визначення статусу закону чи закономірності догматичного твердження: нестабільна гонка озброєнь веде до виникнення війни [6], [7], - піддамо його процесу неґації. Контртвердженням буде: для виникнення, наприклад, ядерної війни між державами, зовсім непотрібна гонка озброєнь: володіючи ядерною зброєю, такі держави можуть знищити не те що населення цілої країни, а й усе людство загалом. Контртвердження веде до винайдення неґативно-рефлексивного поняття «процес прийняття рішення», об'єктивацією якого займалися Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн, А. Рапопорт, Р. Снайдер, Х. Брук, Б. Сапін, Т. Шеллінг, Ж.-П. Дер'єнник, Р. Джервіс, Ф. Брайар, М.Р. Джалілі, Мунк Г., та ін. Задамося запитанням: «Чи веде до зміни догматичного твердження винайдене неґативно-рефлексивне поняття?» Відповідь буде позитивною. Тому догматичне твердження: нестабільна гонка озброєнь веде до виникнення війни - набуває статусу закономірності. А отже, межею математичних моделей прогнозування апогею військово-політичного конфлікту буде «процес прийняття рішень».

Наслідком об'єктивації неґативно-рефлексивного поняття «процес прийняття рішення» стала втрата внутрішньої суперечливості, нереальності його змісту. Що, водночас із незначною критикою на адресу праць вищенаведених авторів, дало змогу поняттю «процесу прийняття рішення» втратити свою неґативну форму та стати цементуючою основою у розробці нового методу прогнозування виникнення апогею військово-політичного конфлікту.

Цим методом став аналіз процесу прийняття рішень. Вивчення детермінант міжнародної діяльності без урахування цього процесу здавалося або марною тратою часу, з точки зору прогностичних можливостей, або небезпечною помилкою, адже даний процес являв собою той «фільтр», через який сукупність факторів, що впливають на зовнішню політику, «просіювався» особою (особами), що приймають рішення (ОПР) [8]. Аналіз процесу прийняття рішень дозволяв прогнозувати раціональні рішення в деяких ситуаціях: тобто вказувати найкращі з можливих рішень для кожного учасника, вичислити найбільш раціональний спосіб поведінки в різних типах обставин. Даний метод часто використовувався для прогнозування можливості еволюції тієї чи іншої конкретної міжнародної ситуації.

В основі аналізу процесу прийняття рішень виділимо наступну закономірність: виникнення війни залежить від рішення, що приймають ОПР.

Неґація даної закономірності почалася через

винайдення таких неґативних соціологічних понять, як «іраціональність прийнятих ОПР рішень» та «комунікація між учасниками апогею військово-політичного конфлікту». Адже рішення, що приймаються в сфері міжнародних відносин, далеко не завжди носять раціональний характер. Крім того, наприклад, «Дилема в'язнів» не враховує, що у сфері міжнародних відносин існують взаємні зобов'язання і угоди, а також є можливість комунікації між учасниками – навіть у період напружених конфліктів.

Об'єктивація даних неґативно-рефлексивних понять відбувається і донині. Принаймні можна вказати на суттєву роль праць Козера Л.А. [9], [10] із його символічними ключами-орієнтирами в об'єктивації поняття комунікації між учасниками апогею військово-політичного конфлікту. Намітилась тенденція об'єктивації неґативного поняття іраціональності прийнятих ОПР рішень, шляхом створення та використання штучного інтелекту. Особливо із винайденням генетичних алгоритмів Холландом Дж. [11], [12], нечіткої логіки Заде Л.А. [13], методу групового врахування аргументів Івахненком О.Г. [14], нейромережі з активними нейронами (TMNN) Івахненком О.Г.

Варто нагадати, що тій ролі, яку нині намагаються відвести штучному інтелекту у прогнозуванні апогею військово-політичного конфлікту, передували статистичні методи. Фундатором статистики був Кетле А., який у праці «Соціальна фізика» [15] досліджував людину в суспільстві. Його неґативно-рефлексивне поняття принципу масовості пізніше об'єктивувалося у закон великих чисел.

«Робоча книга з прогнозування» дає таке визначення статистичного методу прогнозування: «Статистичний метод прогнозування. Фактографічний метод прогнозування, оснований на побудові і аналізі динаміки рядів характеристик об'єкта прогнозування» [16].

Статистичні методи прогнозування апогею військово-політичного конфлікту є засобом проведення прогностичних розрахунків. Вони допускають, що комплекс умов і чинників, які формують закономірності виникнення війни, в майбутньому му залишатися незмінними.

Статистична закономірність – це повторюваність, послідовність і порядок в явищах. Об'єктивною основою її існування є складне переплетення причин, які формують масовий процес: основних, загальних для всіх подій масового процесу і індивідуальних для кожної з них окремо, але випадкових для маси. Вважається, що якщо числа подій великі, вплив випадкових величин взаємно врівноважується [17, с. 11].

Результатом використання статистичних методів є прогноз на основі виявленого коефіцієнта статистичного взаємозв'язку між парами ознак: x – номінальною дихотомічною ознакою та y – кількісною ознакою, які суттєво

впливають на процес виникнення війни.

При розробці статистичних методів прогнозування війн дослідник стикається із проблемою вибору значущих ознак. Вибрати із мільярда ознак, які впливають на процес виникнення війни в майбутньому, значущі ознаки доволі складно. Саме тому статистичні методи в прогнозуванні війни часто виступають допоміжними методами. Іншим недоліком статистичних методів є те, що вони мають справу із усередненими величинами.

Як приклад сучасних статистичних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту можна навести аналіз статистичних графіків дослідження громадської думки Асмуса Р.Д., Евертса Ф.П., Ісернії П. [18] та прогнозування війни шляхом прогнозування нестабільних держав, що несуть загрозу державі гегемону, так званий проект АСТОР [19], [20].

В основі статистичних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту, на мою думку, закладена наступна закономірність: виникнення війни можна спрогнозувати знаючи коефіцієнт взаємозв'язку між номінальною дихотомічною ознакою (x) та кількісною ознакою (y).

Негація даної закономірності почалась із винайдення негативно-рефлексивних соціологічних понять, які порушували незмінність комплексу умов та чинників, повторюваності, послідовності та порядку в соціальних явищах статистичної закономірності. Такими поняттями виступають: «динамічний хаос складних соціальних систем», «еволюція критичних соціальних ситуацій», «соціальна ентропія», «соціальна негентропія», «точка соціальної біфуркації», «соціальна самоорганізація» і т.д.

Об'єктивіацію даних негативно-рефлексивних соціологічних понять здійснюють: Пригожин І., Стенгерс І., Хакен Г., Капіца С.П., Курдюмов С.П., Малінецький Г.Р., Мітін Н.А., Бевзенко Л.Д., Добронравова І.С., Василькова В.В., Горбунов С.А., Рутковська Д., Коротаяв А.В., Гуц А.К., Коробіцин В.В., Лаптев А.А., Паутова Л.А., Фролова Ю.В., Букатова І.Л., Плотінський Ю.М., Саати Т.Л., Арнольд В.І., Саперстейн А.М., Маєр-Кресс Г., Седов Є., Бейлі К.Д. та ін.

Намагання об'єктивувати учасниками наукового процесу поняття ірраціональності прийнятих ОПР рішень та еволюції критичних соціальних ситуацій у прогнозуванні апогею військово-політичного конфлікту, на мою думку, привело до формулювання нової закономірності: виникнення війни залежить від механізму спадковості, - та побудові на основі ЕОМ методу генетичних алгоритмів. У створеній моделі ЕХО основоположника генетичних алгоритмів Холланда Дж. показувалась еволюція простих агентів, які взаємодіють між собою шляхом схрещування, боротьби та торгівлі. Ця взаємодія вела до формування різних екологічних систем: «війни світів», симбіозів і т.д. [12].

Негація закономірності закладеної в основу генетичних методів прогнозування апогею військово-політичного конфлікту почалась із недоліків цих методів. Зокрема, їх недоліком є те, що критерій відбору хромосом і використовувані при цьому процедури носять евристичний характер і часто не гарантують знаходження найкращого розв'язку. Дуже суттєвим цей недолік був для багатовимірних задач із складним характером внутрішніх зв'язків, таких як прогнозування війни – час перебору і пошуку ефективних варіантів зростає до безмежності.

Міжнародна взаємодія ґрунтується не лише на успадкуванні певних «хромосом минулих образ», не ґрунтується вона і на конфліктності між об'єктами міжнародних відносин, а на здатності суб'єкта (оператора) міжнародних відносин впливати на інший суб'єкт (впливу) з метою прийняття цим суб'єктом рішення, вигідного для суб'єкта оператора. Тому винайдення негативно-рефлексивного соціологічного поняття «рефлексивне управління» кладе край закономірності: виникнення війни залежить від механізму спадковості.

Об'єктивують негативно-рефлексивне поняття «рефлексивне управління» праці: Томаса Т.Л., Лепські В.Е., генерала Коротченка Є., полковника Плотникова М., Прохожева А.А., Турко Н.І., Модестова С.А., Леоненка С., Іонова М.Д., Комова С.А., Чаусова Ф., Кліффорда Р., Нозава Е.Т., Тарана Т.А., Шемаєва В.Н., Петровського В.А., Анісімової С.А., Малкова С.Ю., Лефевра В.А., Крамера З.Х., Кайзера Т.Б., Шмідта С.Є., Давісона Дж. Є., Степанова А.М. та ін.

Ще один метод прогнозування апогею військово-політичних конфліктів – дерево рішень (метод однонаправлених графів). Уперше був впроваджений у 1966 р. Хантом Е.Б., Меріном Дж. та Стоуном П.Дж. [21]. Метод базується на побудові ієрархічної структури класифікаційних правил типу ЯКЩО... ТО, ТАК - НІ, які виконуються у вузлах дерева, створюючи розгалужену структуру можливих варіантів рішень. Якщо цільова змінна має неперервне значення, дерева рішень дозволяють встановити залежність цільової змінної від незалежних (вхідних) змінних.

Станом на сьогоднішній день розроблена значна кількість алгоритмів, що реалізують дерева рішень. Проте при прогнозуванні апогею військово-політичного конфлікту найбільш підходив алгоритм CART (Classification and Regression Tree), розроблений Брейманом Л. [22].

Широка популярність дерева рішень, з одного боку була пов'язана з абсолютною прозорістю алгоритму прийняття рішень. Але з іншого боку, цей метод у своєму класичному виконанні принципово не може вказати, яке з рішень буде оптимальним при виникненні апогею військово-політичного конфлікту, оскільки використовує наївний принцип простого перебору варіантів без обчислення їх значимості. Пізніші модифікації

методу орієнтовані на зважені рішення, тому усували цей недолік.

В основу прогнозування апогею військово-політичного конфлікту методом «дерева рішень», на мою думку, була закладена наступна закономірність: перебравши варіанти зважених рішень, можемо прийти до прогнозу виникнення апогею військово-політичного конфлікту.

Негація даної закономірності почалась із винайдення (переведення у математичний вираз) Заде Л.А. негативно-рефлексивного поняття «нечіткого рішення» [13]. Адже, всі рішення, які приймаються в майбутньому, з позиції сьогодення є рішеннями приблизними, нечіткими.

Об'єктивацію негативно-рефлексивного поняття «нечітке рішення» здійснюють: Заде Л.А., Мамдані Е., Беллман Р., Коско Б., Орловський С.А., Ціммерманн Х.-Дж., Ротштейн А.П., Штовба С.Д. та ін.

Така об'єктивація привела до формулювання наступної закономірності (закону?): об'єднання нечітких цілей та обмежень призводить до прийняття нечіткого рішення про початок виникнення війни, – а також до розробки на її основі прогнозування виникнення апогею військово-політичного конфлікту шляхом нечіткої логіки (fuzzy logic) [23]. Необхідно наголосити, що нині поки що не відкрито негативно-рефлексивного поняття, яке б вело до негації закономірності (закону?) виникнення апогею військово-політичного конфлікту, закладеної в основу прогнозування методом нечіткої логіки. А тому, оскільки даний метод ґрунтується на негативно-рефлексивному понятті «нечіткого рішення», варто по суті визначити його як негативно-рефлексивний метод прогнозування.

В основу еволюційного моделювання закладено ту ж ідею, на якій базується теорія генетичних алгоритмів, тобто ідею еволюційного оптимального відбору. Але, на відміну від останніх, тут еволюціонують не набори даних, а алгоритми і програми.

Побудова алгоритму ЕМ починається з висунення робочих гіпотез у тій предметній області, до якої належить задача. Кожна гіпотеза записується у вигляді цільової функції заданого набору змінних і складається програма, яка цю функцію розраховує. Найчастіше програми складаються на внутрішній мові програмування, яка спеціально розробляється для даного пакета ЕМ. У процесі роботи над задачею всі програми самостійно модифікуються – у такий спосіб продукується декілька еволюційних гілок дочірніх програм, які, конкуруючи між собою, поступово визначають програму-переможця на кожному етапі алгоритму. У кінцевому підсумку з відібраних програм приймається та, яка найбільш точно відображає шукану залежність цільової функції стосовно конкретної задачі. Таким чином, система ЕМ працює як свого роду інкубатор по вирощуванню програм.

У 1970-х рр. Інституту наземних бойових

дій США було доручено змодельовати війни, у яких вірогідна майбутня участь США. Інститут змодельовав 385 війн, що вважались цілком вірогідними (див. [24], [25]).

Серед сучасних програм, які здатні прогнозувати еволюцію військово-політичного конфлікту до його апогею включно, можна виділити програми: «Сааті», «Есплан», «Імператор», - створені на базі моделей Сааті Т. [26], [27] системи аналізу ієрархій; моделі типу моделі ймовірного розвитку подій у Косово Абаєва Л.Ч. [28]; модель GeoSim та FEARLUS [29].

В основу прогнозування апогею військово-політичного конфлікту методом еволюційного моделювання, на мою думку, закладена наступна закономірність: стан параметра виникнення апогею військово-політичного конфлікту у момент часу (t) залежить від еволюційно-систематичної взаємодії відомих соціальних фактів.

Негація даної закономірності починається із винайдення негативно-рефлексивного поняття «соціального атрактору», як невідомого соціального факту, до якого направлений вектор руху процесу військово-політичного конфлікту. Тобто все більше збоїв у прогнозуванні апогею військово-політичного конфлікту методом еволюційного моделювання буде відбуватись у силу того, що не модель, не еволюційно-системна взаємодія відомих соціальних фактів, визначає, в якому напрямку буде рухатись соціальна система, а невідомий соціальний факт.

Об'єктивація негативно-рефлексивного поняття «соціального атрактору» відбувається в працях Бевзенко Л.Д., Войцеховіча В.Е., та ін.

Підавши негації догматичні судження у кількісних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту, бачимо їх завершеність «в собі», що характеризує їх як закономірність, межею якої виступають об'єктивні негативно-рефлексивні соціологічні поняття. Нехтування яких веде до методологічних дефектів у прогнозуванні війни. Результатом негації стає виділення у даних кількісних методах прогнозування апогею військово-політичного конфлікту об'єктивного негативно-рефлексивного соціологічного понятійного поля, яке нині становлять такі негативно-рефлексивні соціологічні поняття: «іраціональність прийнятих ОПП рішень», «комунікація між учасниками апогею військово-політичного конфлікту», «динамічний хаос складних соціальних систем», «еволюція критичних соціальних ситуацій», «соціальна ентропія», «соціальна негентропія», «точка соціальної біфуркації», «соціальна самоорганізація», «рефлексивне управління», «нечітке рішення», «соціальний атрактор». Значу, що дане поле є неповним. У другій частині статті дане поле буде доповнене методом негації закономірностей, що лежать в основі таких теоретико-методологічних засобів, як експертна система, штучна нейронна мережа, івент-аналіз, факторний та кластерний методи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цыганков П.А. Политическая социология международных отношений: Учеб. пособие / Ин-т «Открытое о-во». - М.: Радикс, 1994. - 319 с.
2. Береговой И.И. Категориальный синтез логического знания. - Львов: Свит, 1990. - 100 с.
3. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 1999. - XXVI, 262 с.
4. Richardson L.F. Arms and Insecurity. Pittsburg, 1960.
5. Wright Q. The escalation of International Conflict/ - The Journal of Conflict Resolution. 1965. Vol. IX, №4-р.435.
6. Wallace, M. D. (1972). Status, formal organization, and arms levels as factors leading to the onset of war, 1820-1964. In B. M. Russett (Ed.), Peace, war, and numbers. Beverly Hills, CA: Sage.
7. Wallace, M. D. (1979, March). Arms races and escalation: Some new evidence. Journal of Conflict Resolution, 23, 3-16.
8. Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. - М., 2003.
9. Козер Л.А. Завершение конфликта.// Американская социологическая мысль.- М.- 1996.
10. Козер Л.А. Функции социального конфликта.//Американская социологическая мысль.- М.- 1996.С.542-556.
11. Holland, J.H., Holyoak, K.J., Nisbett, R.E., Thagard, P. Induction: Processes of Inference, Learning, and Discovery. Cambridge, MA: MIT Press. 1986.
12. Holland, J.H. (1994). Echoing emergence: Objectives, rough definitions, and speculations for Echo-class models. In G.A.Cowan, D.Pines, and D.Meltzer (eds.), Complexity: Metaphors, models and reality, volume XIX of Santa Fe Institute Studies in the Sciences of Complexity (pp.309-342). Reading, MA: Addison-Wesley. See also: <http://www.santafe.edu/projects/echo/>
13. Заде Л. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений. - М.: Мир, 1976.
14. Ивахненко А. Г. Самообучающиеся системы распознавания и автоматического регулирования.— Киев: Техника, 1969.—392 с.
15. Кетле А. Социальная физика или Опыт исследования о развитии человеческих способностей. Т. 1. Киев. - 1911.
16. Рабочая книга по прогнозированию / Редкол. Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.) - М., 1982. - с.405
17. Статистика: Підручник / А.В. Головач, А.М. Єріна, О.В. Козирев та ін.: За ред. А.В. Головача, А.М. Єріної, О.В. Козирева. - К.: Вища шк., 1993. - 623 с.
18. Ronald D. Asmus, Philip P. Everts and Pierangelo Isernia. Features: Power, War, and Public Opinion. // PolicyReview. February & March 2004. <http://www.hoover.org/publications/policyreview/3440536.html>
19. Analyzing Complex Threats for Operations and Readiness by Dr. Sean P. O'Brien // Presented to Fourth Nuclear Stability Roundtable, Co-sponsored by the U.S. Department of State, U.S. STRATCOM, Los Alamos National Laboratory, and the Defense Threat Reduction Agency, March 12-13, 2002.
20. Anticipating the Good, the Bad, and the Ugly: An Early Warning Approach to Conflict and Instability Analysis by Dr. Sean P. O'Brien // Journal of Conflict Resolution (in print), 2002, June 3.
21. Hunt, E.B., Marin, J., Stone, P.J. (1966), Experiments in Induction, Academic Press, New York, NY.
22. L. Breiman, J.H. Friedman, R.A. Olshen, and C.T. Stone. Classification and Regression Trees. Wadsworth, Belmont, California, 1984.
23. Бочарников В.П., Свешников С.В., Возняк С.Н., Горбунов Е.А., Дмитренко Р.П., Кирпичников Ю.А. Fuzzy Technology: военно-политические индикаторы подготовки войны 2003 года в Ираке. - К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. - 128 с.
24. Paul Dikson. Think tanks. New York, Atheneum, 1971.
25. Диксон П. Фабрики мысли. Перевод на русский язык с сокращениями. - М.: Прогресс, 1976 г.
26. Саати Т.Л., Кернс К.К. Аналитическое планирование: организация систем. Москва, Радио и связь, 1991.
27. Саати Т.Л. Принятие решений: метод анализа иерархий. Москва, Радио и связь, 1993.
28. Абаев Л.Ч. Методы моделирования социально-политических процессов. <http://www.kisi.kz/Parts/IntPol/06-26-02Abaev.html>
29. Cioffi-Revilla C., Nicholas Gotts N. Comparative analysis of agent-based social simulations: GeoSim and FEARLUS models// Journal of Artificial Societies and Social Simulation, 2003, Vol. 6, №.

ПОЛІТОЛОГІЯ

О.Л. ТУПИЦЯ

МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ПРОФСПІЛОК ТА ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ДОСВІДУ

Тупиця Олег Леонідович - завідувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету, доцент, кандидат історичних наук

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями полягають у наступному.

Захист профспілками невід'ємних прав та інтересів найманих працівників істотно ускладнюється в умовах сучасного світового розвитку, що характеризується динамічними глобалізаційними процесами. В період економічних криз профспілковий рух відчуває наступ на свої позиції з боку як роботодавців, так і держави. Так, 1980-1990 роки виявилися кризовими для руху тред-юніонів у більшості індустріальних країн саме на хвилі економічної кризи. Держави прийняли ряд законодавчих актів, що обмежують права профспілок. Крім того, глобалізація економіки дала бізнесу додаткові можливості ігнорувати вимоги найманих робітників, оскільки вони можуть перевести бізнес у ті країни, де робоча сила більш дешева та менш організована. Останні зумовлюють вихід транснаціональних корпорацій з-під контролю національних держав, наступ на гарантії соціального захисту та умови праці. Деконцентрація виробництва та реструктуризація економіки звужують перспективи кількісного зростання профспілок та зменшують мотивацію для індивідуального та колективного членства. Як зазначає визначний український дослідник стану профспілок Володимир Цвих, «глобалізація викликала появу поряд з вертикальною (галузевою) і горизонтальною (територіальною) структурами профспілок структури діагональної, яка базується на трудових відносинах у межах ТНК» [17, 4]. За цих умов профспілки стають перед необхідністю політично

впливати на уряди країн з метою протидії загрозам. Яким чином складаються взаємини інститутів політичної влади, окремих політичних режимів та профспілкового руху, що змушений змінювати та, водночас, інтенсифікувати свою діяльність? Відповідь на це питання є серйозною політологічною проблемою, оскільки наявним є протиріччя між соціально-політичною дійсністю, що існує, та обсягом знань про неї. На думку В. Ф. Цвиха, «сьогодні політичні дії профспілок є настійною необхідністю. Обмеженість можливостей колективних договорів і зниження страйкової активності постійно змушує їх апелювати до соціальної відповідальності держави» [17, 20]. В свою чергу, політичні інститути, що приймають владні рішення, опиняються перед складною дилемою: тиском світової економічної інтеграції (що іноді обертається корупційним впливом міжнародних корпорацій) та необхідністю забезпечення соціальної стабільності.

Останніми дослідженнями та публікаціями, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор, є роботи І. А. Побочого [13], В.Ю. Баркова [2], В. Борисова [3], Д. Гелбрейта [5], Р. Дарендорфа [6], К.П. Двірної [7]. В них, відповідно, розглянуто проблеми сучасного політичного популізму [12], детермінанти розвитку сучасної України, серед яких чільне місце посідають пріоритети соціального захисту [2], трансформації в індустріальному суспільстві, що змінюють ставлення людини до праці [5], основні лінії розвитку соціального конфлікту, що стали вже класичними для політологічної теорії [6], а також перспективні дослідження з напрямів розвитку сучасного профспілкового руху [7]. Проте

вказані дослідження висвітлюють лише окремі аспекти розвитку профспілок як суспільного явища, поверхово торкаючись теми їх взаємин з політикодержавною сферою.

Невирішеною раніше частиною загальної проблеми, якій присвячується означена стаття, є відносини профспілок з владою в різних країнах сучасного світу. Метою статті є огляд моделей взаємодії політичної влади з профспілками. Завданнями статті є розгляд ліберально-демократичної, латиноамериканської та пост-соціалістичної моделей. Критеріями виокремлення моделей будемо вважати рівень політичної суб'єктності профспілок (їх самостійності та ініціативності), ознаки партнерства у відносинах влада-профспілки та успішність (потенційну й наявну) політичних дій профспілок. Під словосполученням «політична влада» в цій статті буде розумітися сукупність суб'єктів або один суб'єкт прийняття політичних рішень, що впливають на долю профспілок та виступають стороною у відносинах.

Латиноамериканська (патерналістська) модель

На прикладі Латинської Америки можна побачити патерналістську модель відносин влади та профспілок. Держава в Мексиці у післявоєнний період здійснювала опікування профспілками, міцно прив'язуючи їх лідерів до офіційного режиму та не дозволяючи опозиційним політичним силам встановити контроль над ними. Причиною подібних дій правлячої Інституційно-революційної партії був слабкий економічний розвиток Мексики, що зумовлював неможливість одразу відповісти на всі соціальні запити населення. Наслідком даної обставини слід вважати побоювання влади посилення лівих політичних сил, насамперед комуністів та соціал-демократів. Тактика ІРП дала серйозні результати: партія знаходилася при владі з 1929 до 2000 року. Інституційно-революційна партія вела постійну роботу в профспілковому, жіночому й молодіжному русі. Вона керувала й виділяла кошти не всім, а тільки офіційним профспілкам. Однак, завдяки цілеспрямованій роботі, такими була абсолютна більшість профспілок (до 90%). Їхні керівники міцно входили до складу правлячої номенклатури й з легкістю переходили на посади великих державних чиновників або ставали депутатами. Слід зауважити, що політичний режим Мексики мав усі зовнішні ознаки демократії, жодний період панування ІРП не можна охарактеризувати як диктатуру. Профспілки були під патерналістським впливом влади поряд з іншими масовими громадськими організаціями: молодіжними, етнічними, культурницькими та іншими. Разом з тим, політичний курс правлячої партії в цілому відповідав інтересам профспілок: збільшувалося державне регулювання економіки, здійснювалась концентрація промислового виробництва, націоналізація

окремих галузей, запроваджувалися програми соціального захисту. Тому профспілки дотримувалися лояльності по відношенню до влади. Разом з тим, після закінчення «ери ІРП» почастишали конфлікти профспілок із урядом. Зокрема, у березні 2007 року міністр праці Мексики закликав відправити у відставку Генерального секретаря Національної гірничо-металургійної профспілки Мексики. Таким чином, досвід Мексики засвідчив здатність місцевих профспілок пристосовуватись до зовнішніх умов.

Інший тип взаємин профспілок та уряду мав місце в Аргентині за часів панування Х. Перона та його наступників. Профспілковий рух до Перона (середина 1940-х рр.) розвивався у вкрай вузьких, стиснутих межах і був нечисленим. Здійснена Пероном і його прихильниками модернізація трудового законодавства не тільки сприяла наближенню правової системи країни до кращих закордонних аналогів, але й створила юридичний механізм забезпечення прав людини, заклала основи для формування в Аргентині громадянського суспільства. Найбільший масовий рух в Аргентині - перонізм, що виник у середині 1940-х, своє походження веде від Трудової партії, заснованої в 1946-му генералом Хуаном Домінго Пероном, що включила у свій склад профспілкових лідерів, націоналістів, частину радикалів, католиків і консерваторів. Після обрання Перона президентом у 1946 на зміну Трудової партії прийшла Єдина партія національної революції, пізніше перетворена в Пероністську партію. Пероністи проголосили ідею «хустисіалізму»[1] - справедливого суспільства «третього шляху» між капіталізмом і соціалізмом, проведення індустріалізації країни й соціальних реформ, спрямованих на перерозподіл доходів. У 1955 диктатура Перона була повалена, і його рух розколовся на різні фракції й угруповання - від «лівих» до вкрай правих. Проте пероністи зберігали переважний вплив у профспілковому русі й зуміли в 1973 повернутися до влади, спираючись на широке невдоволення військовим режимом. У період другого перебування при владі (1973-1976) у партії загострилися внутрішні розбіжності. Сформувалася «революційна тенденція», що здійснювала вплив на націоналістичну й радикальну молодь; стали висуватися гасла «хустисіалістського соціалізму». Праві пероністи підтримували діяльність терористичного угруповання «Антикомуністичний альянс Аргентини», що здійснювало напади на лівих і профспілкових діячів країни. До 1976-го керівництво Партії Хустисіалізму дискредитувало себе та після військового перевороту партія переживала глибоку кризу. Це привело до її поразки на президентських виборах 1983 року. Таким чином, в умовах військової диктатури профспілки стали компонентом широкого суспільного руху, що легітимізував правлячий режим. Проте внаслідок зміни політичної ситуації

та пріоритетів правлячих груп, профспілки стали об'єктами репресій та приєдналися до опозиції.

Ліберально-демократична модель

Набагато складнішим та варіативними є стосунки профспілок та правлячих інститутів у демократичних ліберальних країнах. В цьому випадку доречно вести мову не про консолідовану позицію «правлячих кіл» або тривалу практику політичних дій з боку певних інститутів. За умов реального розподілу влади та політичної конкуренції профспілки здебільшого ведуть діалог з тією адміністрацією, яка здійснює політичне керівництво, базуючись на результатах виборів. Разом з тим, у кожній країні існують специфічні «правила гри», що ґрунтуються на політичних традиціях та нормативній базі.

На прикладі Франції можна побачити істотне обмеження політичної діяльності профспілок за рахунок законодавчої заборони лобістської діяльності. Негативне сприйняття лобіювання пов'язане із соціальною історією Франції. Більша частина історії французького робітничого профспілкового руху була спрямована на побудову відносин відчуження й підозрливості до політики. Під час розбудови 5-ої Французької Республіки був зроблений наголос на ліквідації впливу груп тиску, вим'явідстоювання суспільних інтересів [8]. Це відрізняє Францію від США, де лобіювання було поставлено в ряд інститутів, абсолютно необхідних для функціонування демократії.

У Великобританії профспілки перетворилися на одну з найбільш активних громадських організацій, що здійснюють значний вплив на дії правлячих партій. Потрібно також пам'ятати про історичну роль профспілок у формуванні масових соціалістичних і соціал-демократичних партій. Наприклад, одна з перших масових партій сучасного типу, Британська Лейбористська партія, була створена прямим рішенням профспілкових зборів [16]. Отримавши таку легітимність у регулюванні відносин на ринку праці, британський робітничий рух став невід'ємною частиною післявоєнного устрою держави. Правлячий клас визнав його як необхідного партнера у справі забезпечення соціальної стабільності.

Як зазначають аналітики Інституту Європи Російської академії наук, «організована праця стала одночасно об'єктом і суб'єктом у відносинах з державою. Об'єктом - як невіддільна частина суспільства, необхідна для вирішення конфліктів, що виникають у ньому. Суб'єктом - як захисник інтересів робітничого класу, що нерідко вступав в протиріччя з прагненнями капіталізму» [16]. В 1950-60-ті роки, коли країна пережила економічний бум, тред-юніони зіграли конструктивну роль у процесах регулювання суспільного розвитку, соціалізації громадян країни, налагодження циклу виробництво-споживання, контролю з боку суспільства за владою.

Важливою рисою взаємодії тред-юніонів із

владою є поєднання протилежних принципів у відносинах, що характеризувалися спільністю інтересів у стратегічному плані та їх розбіжністю в тактичному. Частина британського робітничого руху критично ставилася до капіталістичного способу виробництва, але в цілому була інтегральною частиною капіталістичної системи, а не її руйнівником.

Однак, якщо британська держава використовувала свій апарат для наступу на права трудящих, то її континентальні сусіди – для пом'якшення в інтересах робітників негативних наслідків «неоліберальної революції» [16]. У результаті в Західній Європі оформилися кілька моделей відносин між робітничим рухом і владою, серед яких виділилися північна – корпоративна й змагальна – англосаксонська. Риси кожної з них визначалися економічними, соціальними й культурними характеристиками різних груп держав. Перша модель була представлена з різним ступенем послідовності в першу чергу в Скандинавських країнах, Німеччині, Франції. Її сутність полягала у партнерських відносинах між владою, представниками трудящих й бізнесом. Друга модель найбільш послідовно була впроваджена у Великобританії, коли соціально-економічні реформи проводилися головним чином за рахунок інтересів трудових верств населення.

Власну специфіку має модель відносин влади та профспілок в країнах Північної Європи. Професійні об'єднання в Скандинавських країнах включаються в політичне життя на засадах корпоратизму, що ускладнює політичну систему суспільства. Для неї є характерним сильний вплив соціал-демократів, яких підтримують профспілки, що є колективними членами соціал-демократичних партій (крім Швеції) [10].

У Німеччині, навпаки, підтримка реформаторського курсу соціал-демократів у профспілковому середовищі вже впала до критичного рівня. На думку С. Сумленого, «у ситуації, коли скорочення соціальних витраток буде тривати - а іншого виходу в держави немає, - профспілки постануть перед серйозною дилемою: продовжувати залишатися традиційним оплотом СДПН або ж почати підтримувати нових лівих (що вже сьогодні роблять багато профспілкових лідерів нижньої й середньої ланки), а це неминуче приведе до розколу профспілкового руху й спровокує нову суспільну кризу» [15].

Якісно відмінною від британської є модель відносин правлячої партії та профспілок, що виникла в Австралії. Традиційні зв'язки лейбористів із профспілковим рухом відображаються у формальному входженні профспілок у партійні організації штатів австралійської федерації. Цим обумовлений і двоїстий статус членів партії: поряд із 50 тис. членів, які добровільно платять внески в партійну касу, існує ще й більше 1 млн. членів профспілок, організаційно пов'язаних з партією. Члени місцевих відділень

Австралійської Лейбористської партії, як правило, є вихідцями із процвітаючої верстви середнього класу - на відміну від членів профспілки, які автоматично входять до партії через свої низові профспілкові організації. У сфері трудової політики АЛП надає підтримку профспілкам, з якими уряди Хоука й Кітінга в 1983-1996 уклали «генеральну угоду» з питань узгодження рівня заробітної плати, економічної політики й реструктуризації промисловості. Ця угода обумовила поступовий перехід від традиційної для Австралії централізованої системи фіксованої заробітної плати до системи укладення окремими підприємствами колективних трудових договорів при активній участі галузевих профспілок.

В остаточному підсумку, можна стверджувати, що без незалежних і сильних профспілок неможливо говорити й про перспективи соціальної держави. До речі, ступінь залученості робітників у профспілковий рух є одним з непрямих показників добробуту країни. Лідерами тут є Швеція, Великобританія й Німеччина.

Постсоціалістична модель

Істотну специфіку мають також відносини профспілкового руху та державної влади у постсоціалістичних країнах. Приклад Росії свідчить про певну еволюцію відносин влада – профспілки протягом пострадянської історії. Перший, найбільш демократичний етап, що був пов'язаний з перебудовою, характеризувався пошуком профспілок своєї ролі в політиці після одержавлення їх діяльності за умов тоталітарного режиму. Другий етап слід пов'язувати з консолідацією федеральної влади, що почалася з початком першого президентського терміну В. Путіна. Як зазначають фахівці «Центру дослідження політичної культури», «прагнення перекласти рішення політичних проблем на чийсь чужі плечі стало звичним стилем поведінки синдикатів. Така поведінка не тільки дозволяє їм ухилитися від «проклятих» питань суспільного буття, але й стимулює звичку до утриманства. Профспілковий стиль у політиці вироджується часом у позицію типу: «і не те, щоб «так», і не те, щоб «ні». У свою чергу усвідомлення ущербності подібної лінії поведінки не може не підштовхувати профспілки до пошуків хоча б паліативних (тобто часткових, неповноцінних) форм і методів участі у великих державних справах» [14]. Викладена позиція була основою поведінки профспілок з владою до другої половини 1990-х років, коли почалася консолідація центральної виконавчої влади, та формування її позиції стосовно всіх секторів суспільства. Вести рівноправний діалог з федеральною владою профоб'єднання виявилися неготовими й швидко опинилися на політичній периферії, що засвідчила низка виборчих кампаній. На регіональному рівні профспілки потрапили у залежність від місцевих політичних режимів, що позбавила їх бодай зовнішніх ознак

самостійності у політичних питаннях. На думку російського дослідника С. Перфільєва, «чим тісніші «обійми» із владою, тим ефективніша діяльність профспілок у всіх сферах. Профспілки фактично вбудовуються у сформовану в регіоні систему «клієнти». Взаємодії в цій системі відрізняються простотою. Головне – лояльність до «сеньйора», що постійно демонструється» [12]. Тиск на владу (у вигляді страйків або інших активних акцій протесту) як спосіб рішення проблем найманих робітників піддається анафемі. На перший план висувається «переговорний процес по всіх соціально-економічних питаннях». Профспілкові лідери виступають в якості «ходоків» до московської влади. Вони відіграють роль «народу» у тих випадках, коли регіональній владі необхідно домогтися асигнувань із федерального бюджету.

Ще більш складною для профспілок є ситуація у Білорусі. Влада своїми декретами й указами практично вивела більшість профспілкових організацій незалежних профспілок із системи колективних переговорів, підписання колективних договорів. Профспілки за часів правління президента О. Г. Лукашенка не можуть впливати, як це було раніше, на політику в сфері заробітної плати, умов праці, соціального забезпечення. Державні ж профспілки за своєю суттю не є опонентами адміністрації підприємств і організацій, уряду. Їхне призначення – згладжувати відносини між працівниками й роботодавцями, служити їм та владі. «Незважаючи на те, що внески членів профспілок становлять величезні суми, вони мають мізер. Деяка культурно-масова робота, невелика матеріальна допомога, формальна участь у складанні колективних договорів - от і все. Знову, як і колись, профспілкові функціонери й лідери залишаються масовиками-витівниками й «хлопчиками на побігущках» у директорів» – стверджують представники білоруського опозиційного профспілкового руху [4].

У Білорусі немає соціал-демократичних партій, у створенні яких брали бучасть профспілки, робітники. Соціал-демократичні партії, що існують (БСДГ), створені демократичною інтелігенцією, мають яскраво виражене національне, а не соціальне забарвлення. На профспілки як робітничий рух опиралася тільки Білоруська партія праці та в якійсь мірі Партія комуністів Білорусі. Проте всі зазначені політичні сили є далекими від прийняття важливих владних рішень.

Ситуацію відносин профспілок та політичної влади у суспільствах, що еволюціонують від реального соціалізму до ринкової економіки (з авторитарною політичною надбудовою), істотно прояснює порівняння ситуації в Росії та Китаї. Даний приклад розкриває важливу специфічну рису постсоціалістичної моделі – укоріненість владно-профспілкових відносин у структурі відносин виробничих. І в СРСР, і в Китаї

профспілкова організація на підприємстві належала до керівної ланки; головою профспілки, як правило, призначався функціонер, що не вповарявся з іншою керівною посадою. Профспілки не представляли інтереси робітників перед адміністрацією підприємств як найманих робітників перед наймачами, оскільки й ті, й інші рівною мірою були найманими державними працівниками. Директор підприємства й глава профспілки були представниками «трудового колективу» («одиниці»), у кожного з них було власне коло обов'язків, однак реальною владою володів директор підприємства, що відповідав за виконання планів, спущених вищестоящими організаціями. Проведення на підприємствах реформ і перехід до соціалістичної ринкової економіки радикальним чином змінили положення профспілок. У результаті заміни централізованої адміністративної системи ринковими механізмами й зменшення ролі партії, профспілки не змогли виконувати свої звичайні функції й, як наслідок, у значній мірі втратили вплив. Відтепер держава не могла втручатися в справи підприємства, проводячи свою політику через профспілки й партійні комітети, і влада адміністрації обмежувалася за допомогою трудовозаконодавства й колективного договору. Використання правових і політичних важелів свідчило про те, що профспілки, як і раніше, були залежні від вищестоящих організацій, які мали достатню компетенцію, засоби й зв'язки для того, щоб скарги працівників потрапили в потрібну інстанцію. Крім того, це означало, що профспілкам, для виконання захисних функцій, доводилося вдаватися до сприяння політичних інститутів.

Як резюмує американський дослідник постсоціалістичного профспілкового руху Саймон Кларк, «і в Росії, і в Китаї профспілки користувалися підтримкою влади, оскільки вважалися гарантами соціальної стабільності, здатними врегулювати трудові конфлікти, звівши їх до рівня нешкідливих бюрократичних процедур і мирних символічних протестів (у Росії). У Китаї профспілки одержали таку підтримку в обмін на повне підпорядкування партії. Їхні нові функції були встановлені в процесі тристороннього суспільного діалогу. У Росії після приходу до влади Єльцина в 1991 році офіційні профспілки потрапили в досить скрутне становище, доки новий режим не переконався в їхній необхідності. Таким чином, профспілки закріпилися як інститути «соціального партнерства», що не давали суспільним протестам розвиватися стихійно, а також стали відповідати за державні соціальні програми» [9].

Висновки

Таким чином, досвід відносин профспілок та владних інститутів у різних країнах світу свідчить про наступні тенденції. По-перше, це тенденція впливу місцевих соціокультурних обставин. Історія розвитку профспілок у кожному з

сучасних цивілізаційних ареалів дає змогу стверджувати, що ці обставини стали основою сучасної політичної взаємодії влади та профспілок. Зокрема, країни розвинутої демократії являють приклад партнерських взаємин профоб'єднань та владних інституцій. Їх взаємодія відбувається за напрямами відносин влади та громадських організацій і груп інтересів на прозорій публічній основі. Державна влада виступає як сукупність легальних органів, чия діяльність регламентована законом. Тому роль окремих інституцій як чинників впливу на політичну поведінку профспілок детермінована стійкими ліберальними традиціями та правилами політичної гри. Політична роль та функція профспілок за таких умов є варіативними, профоб'єднання часто набувають рис самостійних суб'єктів. Базовою ознакою ліберально-демократичної парадигми взаємин влади та профспілок у цьому випадку виступає варіабельність та невимушеність позиції профспілок.

Особливий тип взаємин політичної влади та організацій представництва трудящих представлений у країнах Південної Америки. Поява авторитарних режимів, що експлуатували популістські гасла у післявоєнний час поставила профспілки у дуже складне становище. Вони опинилися на межі політичного клієнтелізму та зрощення з державною структурою. Особливо «постраждала» при цьому політична суб'єктність профспілок, оскільки авторитарні ватажки та правлячі групи ніколи не розглядали профспілки як рівноправного партнера, а лише використовували як засіб досягнення політичної гегемонії. На прикладі Мексики можна побачити інкорпорацію профспілок до партійно-бюрократичної структури правлячої Інституційно-революційної партії, що свідчить про усвідомлення лідерами останньої ролі та значення профспілкового руху. В умовах Аргентини профспілки знову виконували службову функцію легітимації існуючого ладу, хоча й брали активну участь в його формуванні на початкових етапах. В усіх випадках наявна владна сила «працювала» з лідерами профоб'єднань, надаючи їм певні привілеї, тобто фактично здійснюючи підкуп профспілкових еліт. Зазначені приклади вказують на перевагу владних структур перед профспілками в ініціативі політичних дій в умовах слабкості громадянського суспільства та нестабільної економічної ситуації.

Найбільш складним способом відносин між політичною владою та профспілками характеризуються постсоціалістичні держави. Прикладі Китаю та Росії є наочним свідченням жорсткого підпорядкування профспілок діям влади навіть після зміни її підходів до управління економікою. Попри відносну економічну лібералізацію, профспілки відчувають неформальний тиск з боку роботодавців та державних органів. Напрямок даного впливу – забезпечення

керованості ситуацій у відносинах із найманою робочою силою, що може робити спроби домогтися збільшення рівня оплати праці та покращення соціального захисту. В цьому плані профспілки залишаються функціональним підрозділом управлінських структур, що «відповідають» за представництво трудящих. Політична активність профспілок у Китаї є жорстко регламентованою, підпорядкованою пропагандистській та мобілізаційній роботі комуністичної партії. В Російській Федерації ситуація є докорінно відмінною. Формальних заборон на політичну суб'єктивність профспілок не існує. Проте найвище керівництво Росії не вважає профспілки серйозним партнером і не бажає зарахування профоб'єднань до числа впливових політичних гравців, публічно акцентуючи на їхній специфічній соціально-економічній ролі. Ініціативу центру підхоплюють регіональні

політичні режими, прагнучи використати електоральний ресурс об'єднань працівників у боротьбі за контроль над територіями. Разом з тим, на регіональному рівні існує певна варіабельність у політичній поведінці профспілок. У випадках, коли з боку керівництва профспілок має місце прояв ініціативи, то воно має шанс більш успішно «продавати» свій ресурс.

Розглянуті в обсязі даної статті моделі взаємин профспілок та політичної влади не можуть охопити всі варіанти, оскільки даний феномен є унікальним для кожної окремої країни. Перспективними напрямками дослідження за даною темою слід вважати висвітлення відносин представницьких організацій трудящих та влади в сучасній Україні. Потребує доповнення вивчення особливостей постсоціалістичної моделі за рахунок розгляду країн Центральної та Східної Європи і колишнього СРСР.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авторитаризм и профсоюзы: аргентинский опыт <http://www.trud.org/cgilocal/yabb/YaBB.pl?board=bezsilok&action=display&num=246>
2. Барков В.Ю. Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития. – К.: Стило, 1998. – 197 с.
3. Борисов В. Профсоюзный подход к глобализации //Профсоюзы и экономика. – 2001. – №5. – С.15 – 21.
4. Бухвостов А. Профсоюзы должны защищать людей, а не обслуживать власть.//<http://www.lv-online.info/index.php?c=ar&i=2325>
5. Гэлбрейт Д. Новое индустриальное общество: Пер.с англ. – М.– Спб.: Terra Fantastica, АТС, Транзиткнига, 2004. – 602 с.
6. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы: Пер. с нем. – М.: Роснэм, 2002. – 288 с.
7. Двірна К.П. Перспективні напрямки наукових досліджень з проблем сучасного профспілкового руху в Україні // Профспілки України. – 2001. – №3. – С. 58 – 61.
8. История и участники трудовых отношений во Франции <http://www.ksorr.ru/Docs/txt1.rtf>.
9. Кларк С.Российские и китайские профсоюзы в постсоциалистическую эпоху http://magazines.russ.ru/oz/2003/3/2003_3_32-pr.html
10. Кулакова Т. А.Теория самостоятельного мандата и принцип разделения властей на примере скандинавских стран // <http://politex.info/content/view/89/40/>
11. Партийная система Австралии. // <http://www.krugosvet.ru/articles/39/1003999/1003999a15.htm>
12. Перфильев С. Российские профсоюзы: тактики включения в региональные политические режимы. // <http://www.warwick.ac.uk/russia/trade.html>
13. Побочий І. А. Популізм як метод політичної боротьби в сучасному політичному процесі// Політологічний вісник. – Зб. наук. праць. – Вип. 23. – К. «Інтас». – 2007. – С. 182-192.
14. Профсоюзы в кризисной России: концепция современной перспективной профсоюзной деятельности// Центр Исследований Политической Культуры России. – Москва - сентябрь 1995 г. – 96 с.
15. Сумленний С. Политическая система Германии: накануне радикального передела // <http://www.expert.ru/printissues/expert/2005/36/36ex-tema12/>
16. Труд и власть: Великобритания в сравнительном контексте //Современная Европа Институт Европы РАН – №4. – 2002. – С. 45-49.
17. Цвих В. Ф. Шляхи модернізації профспілок за умов глобалізації та нових викликів. Світовий досвід. – К.: Видавництво КНУ ім. Тараса Шевченка, 2006. – 28 с.

M.S. ZHEREBKIN

FROM IDEOLOGICAL ANALYSIS TO THE CRITIQUE OF IDEOLOGY AND THE IMPORTANCE OF THIS 'NEW TURN' IN POLITICAL THEORY FOR AN ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF POSTCOMMUNIST NATIONAL IDEOLOGIES

Zherebkin M. S. - PhD student at the department of Government of the University of Essex (United Kingdom), PhD student at the Department of Political Science of Kharkiv National University, M.A. in Political Sciences (Central European University, Budapest, Hungary)

The problem of the critique of ideology and its meaning for the Postcommunist region

The issue raised in the article is the ideology of nationalism that represents the major contemporary form of political legitimation in the Postcommunist region. National identity has been taken for granted by the majority of scholars focusing on the problematics of Postcommunism. At the same time, the main aim of this paper is the question about the methodological critique of nationalism (including the subjects of nationalism), the necessity of which is actual for the region, remains to a large extent unnoticed today. The analysis of major achievements and publications, where the solution of the given problem was started, is basing on the interpretation by Jason Glynos of the phenomenon of ideology in discourse theory [4, 16, 5; 6, 82-104; 7, 8]*, oriented not simply on the post-structuralist analysis of ideology (represented in the works of Ernesto Laclau) [9, 12, 10, 11, 14, 13]**, but also on the critique of ideology (which Glynos calls the 'Lacanian approach' to ideology on the example of the conception of ideology of Slavoj Zizek) [17], presents an important methodological tool for an effective critique of the ideology of post-Soviet nationalism, as well as a normative resource for the ideological critique of the subject of nationalism (as responsible for its own jouissance).

In his article 'The Grip of Ideology: a Lacanian Approach to the Theory of Ideology' Jason Glynos poses a question about a possibility of giving account of 'how an ideology grips subjects that goes beyond today's sophisticated account of how particular socio-political traditions have been contingently constituted?' [7, 192]. An affirmative answer to this question, according to Glynos, may be given with the help of the so-called Lacanian approach of Slavoj Zizek that should be seen as a particular version of a general 'hegemonic approach' to ideology developed by Ernesto Laclau [7, 191].***

Laclau's hegemonic approach to ideology

supplemented by Zizek's Lacanian theory of ideology allows, as Glynos argues, for the theory of ideology not to be limited by a mere affirmation of ideologies' contingent construction and a description of their content. Rather, its primarily objective is to investigate and understand the hidden internal affective mechanisms providing a basis for the effective functioning of ideology, or, according to Glynos, 'its capacity to account for an ideology's grip, its power to transfix subjects' [7, 192].***

This Laclau's research strategy of ideology analysis is characterized by Glynos as 'a shift from treating ideology in epistemological terms to treating it in ontological terms' [7]. According to him, Laclau's focus on the category of contingency as constitutive of the process of discursive construction, if continued in line with Zizekian approach, allows, upon introducing the ethical dimension of ideology, to engage effectively into the critique of ideology – that is, to develop those strategies of studies of ideology, absent in Laclau. In this context, in my opinion, we can single out three leading parameters, according to which Glynos on the example of the phenomenon of the 'grip of ideology' proves the commonality of Laclau and Zizek in the understanding of ideology: 1) a shift from treating ideology in epistemological terms to treating it in ontological terms ('Laclau ... effectively moves questions of ideology from an epistemological plane to an ontological plane') [7, 196]; 2) taking contingency as constitutive of the process of discursive construction and focus on rendering contingency visible ('the study of ideology involves theorizing the ways in which contingency is made invisible; while ideological critique involves ways in which contingency can be made visible') [7, 199]; and, finally, 3) extending the exploration of ideology beyond the field of ontology to the field of ethics and transition of theory of ideology from ideological analysis to the critique of ideology (Glynos argues that this moment is

precisely a differential point between Laclau's and Žižek's approaches to the phenomenon of ideology – 'to extend my exploration of ideology beyond the field of ontology to the field of ethics') [7, 198].

In my opinion, it is exactly this third strategy of analysis of ideology by Glynos that is especially actual for the Postcommunist region, as the countries of the former USSR currently pursue the agenda of building of nation-states, grounded not on the critique of ideology, but on the formation of new national ideologies, concerned with the processes of building of nation-state. As a result, the majority of contemporary post-Soviet political scientists are the advocates of nation-state as a new and progressive democratic, in comparison to the old Soviet regime, political form of power. Therefore, the approach of discourse theory to the studies of ideology, presented in the following article by Glynos, may serve as an effective mean for a critique of ideology of nation-state and national forms of identity, and also a critique of a subject, identifying with the ideology of nationalism, as, according to another representative of discourse theory Yannis Stavrakakis [15, 144-163], the ideology of nation-state presupposes the tools of discrimination and exclusion of others by means of the mechanism of «scapegoating», that is, building frontiers between 'us' and 'them', and their forceful exclusion from the structure of a nation-state [15, 148, 150].

A shift from the epistemological analysis of ideology towards approaching it in ontological terms

Glynos distinguishes two major theoretical perspectives in the contemporary studies of ideology: on the one hand, the claim about the 'end of ideology' and the 'end of history' citing the existing dominance of capitalist liberal democratic values and institutions. On the other hand, different theoretical approaches, which, in his opinion, stress the naturalization of liberal capitalism's ideals as a proof of ideology's overarching presence in contemporary societies [8, 193]. This second perspective has emerged as a result of the contemporary era of 'post-foundationalism', associated with philosophy's 'linguistic turn' and social constructivism in humanities and social sciences. This paradigmatic shift has reconfigured the agenda of studies of ideologies from aiming at disclosure of the misrecognized objective social relations towards the emphasis on the 'constitutive nature of language and, more generally, discourse' [8, 193], and even more so, on the phenomenon of ideology.

However, exactly because of the domination of these two major popular in the contemporary political theory approaches to the analysis of ideology, there is a need, according to Glynos, of a discursive analysis of the phenomenon of ideology in the contemporary world in order to reveal, that

is, make visible those both ideological strategies that concur in one aspect, concealing their own mechanisms and foundations. The difference between them, according to Glynos, is only in the following – they exercise the mechanisms of concealment in two different ways: 1) through the declared forms of their own disappearance, and 2) through the declarations of their own 'naturalness' in terms of a social constructivism.

In terms of the second group of approaches, putting forward the thesis about the universal presence of ideology in contemporary societies and the construction/interpellation of the subject by ideology, there are several different positions. Glynos points out that Michael Freeden, for example, in his works 'Ideologies and Political Theory' [2] and 'Is Nationalism a Distinct Ideology?' [3, 748-765] within the framework of the morphological approach rejects every conception about the objective character of ideology and, which is important for my research, rejects the notion of nationalism as an independent ideology. Foucault, on the contrary, rejects the very notion of ideology and, instead, introduces in political theory the notion of discourse as a form of power, and, on the other hand, introduces the extra-discursive dimension of power, which may assume the presence of ideology as a phenomenon of power. At the same time, Laclau and Žižek, according to Glynos, on the contrary, put an emphasis on the subject of ideology. In particular, Laclau introduces into the discourse of post-structuralism the dimension of populism in Ernesto Laclau and Chantal Mouffe «Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics» (1985) and Ernesto Laclau «On Populist Reason» (2005) [16, 3-17] that accentuates the role of a collective actor in the process of political change in the binary opposition 'subject-power', and Slavoj Žižek with the focus on nationalism in his chapter 'Enjoy Your Nation as Yourself' in the book 'Tarrying With the Negative' (1993) treats ideology from the point of view of enjoyment as a factor of ideology [18, 116] and also, as Glynos argues, rises the ethical question about the responsibility of the subject for its ideological enjoyment.

Overall, these second anti-essentialist and post-foundationalist approaches to ideology analysis share the attention to social-historical detail and the criterion of sensitivity towards concrete, historically-situated ideologies. In contrast to the epistemological approach of traditional political thought approaching ideology with the focus on 'objectivity', post-foundational theorists put an emphasis on the 'constitutive nature of language and, more generally, discourse' [7, 193] rejecting the 'traditional dichotomy which pits 'misrecognition' or 'false-consciousness' against a 'true objective knowledge' [7, 193]. According to Glynos, post-structuralist approaches to ideology present, on the one hand, a contrast to the traditional Marxist analyses of ideology (conducted in terms of struggles

between well-defined class agents and objective laws governing the historical evolution of social totalities) and, on the other hand, Althusserian structuralist analysis of ideology (conducted in terms of 'overdetermined contradictions' and the 'interpellation of individuals as subject') [7, 193].

This paradigmatic shift towards a greater emphasis on the discursive constitution of social identities has been, in particular, consequential for the contemporary analysis of ideologies. As an example of this, Michael Freeden's morphological approach conceives political ideologies in terms of certain historically specific systems of meaning contingently naturalized out of a variety of other equally available options [2]. The political analysis from the morphological perspective, thus, would require a detailed socio-historical investigation with the aim to refute any claims about objective origins of ideologies and to show their inherently contestable character.

Despite acknowledging the importance of a genealogical analysis of ideologies' content and construction, there is, nevertheless, a noticeable deficit characteristic of any purely semantic examination. According to Glynos, thus, for example, some discursive formations that do not possess a sufficient degree of conceptual complexity, although often performing a considerable interpellative effect over social subjects (such as the ideology of nationalism), cannot be qualified as full-fledged objects of investigation within the scope of the morphological approach [7, 194]. The critical issue that, therefore, remains to a great extent outside the focus of a mere affirmation of contingent and specific character of ideologies are the dimensions of power and subjectivity.

Laclau and Zizek's shift from the epistemological analysis of ideology towards approaching it in ontological terms, according to Glynos, allows them, in comparison to the morphological approach of Freeden, to say 'more about ideological mechanisms at the level of theory before turning to the socio-historical specificity of meaning systems, and without appealing to a dimension external to discourse' [7, 195], in contrast to those post-structuralist authors (for example, Foucault), who 'seek to locate the force and power of a discursive formation outside discourse' [7, 195]. Moreover, Laclau's social ontology, as Glynos asserts, posited instead of that of 'ideological misrecognition', becomes a 'new ontology – an ontology which involves positing the socio-symbolic order as lacking' [7, 196], grounding on the postulates of the 'impossibility of closure', 'a fundamental dislocation which is meant to characterize every social totality', in which 'the properly ideological moment is defined as the illusion of closure' [7]. Thus, according to Glynos, the important characteristic feature of Laclau's ontology of lack is that it re-introduces the illusion in the theory of ideology, in contrast to the post-foundationalist epistemology, connected

to the 'linguistic turn' that provides ideology with typically negative connotations of 'mis-recognition' and 'false-consciousness'.

As Glynos shows, Zizek's Lacanian approach can be seen as a particular version of the hegemonic approach to ideology exactly on the level of Laclau's social ontology, which in Lacanian terms may be expressed as a situation of the 'lack in the symbolic Other'. The fact that Laclau, in contrast to both the Marxist and the liberal approaches to ideology 'treats society not as something whose true substantive nature we can access directly through careful scientific scrutiny or asymptotically through the free competition of different views, but as constitutively lacking' [7, 197] has recourse to the Lacanian process of symbolic identification, in which the 'master' signifier is never adequate to the task, playing the role of an impostor. As Glynos puts it, 'ideology describes the situation in which the social subject misrecognizes the lack in the symbolic Other by identifying a particular concrete content with what Laclau calls an empty signifier (in Lacanian terms, the 'master' signifier)' [7, 198]. As an example of functioning of the Lacanian logic of symbolic identification, which reproduces Laclau's hegemonic logic of ideology, Glynos gives an example of a subject's identification with the signifier 'Justice for All' 'insofar as it carries a content that appears to promise a fullness, insofar as it promises to resolve issue that perceived as directly affecting the social subject'[7]. Or, referring to a Ukrainian example, we may think about an identification of the participants of the 'Orange revolution' with the signifier 'nation as freedom, and not only independence!', in which they misrecognized the freedom of nation as the 'lack in the symbolic Other'.

Making contingency visible

The important theoretical point of convergence of the Lacanian hegemonic and Zizek's Lacanian approach to ideology is, as Glynos indicates, the question about the status of contingency as a leading factor of persistence of ideology. According to Glynos, Laclau with the help of the topological approach explains the effect of the 'ideological grip' by the fact that ideology 'persists so long as ... contingency remains invisible to the social subject' [7, 199]. Therefore, the leading intention of the hegemonic approach to ideology is to overcome the effect of invisibility of contingency, emerging as a result of naturalization of meaning and patterns of meaning, and to understand the mechanism of the irreducible contingency that inhabits the dynamics of socio-political discourse, that is, to render contingency visible as constitutive of the process of discursive construction. Therefore, following Glynos, we can repeat that there is a postulated importance of a discursive analysis of all the spheres of social life – to reveal, that is, make visible those

different ideological strategies that conceal their own mechanisms and foundations or through the declared forms of their own disappearance, or through the declarations of their own 'naturalness' (or, thus, 'invisibility').

As Glynos shows, an effective methodological mean of visualization of contingency is a mechanism of social fantasy, playing the key role in the process of symbolical identification. 'The category of social fantasy is introduced as a way to explain the process by which this invisibility is maintained', asserts Glynos [7, 208]. The Lacanian mechanism of symbolic identification, by means of which the 'master signifier', filling the lack in the symbolic Other sustains its emptiness and simultaneously promises fullness, includes, according to Glynos, the two major moments: first, when 'a particular concrete content must present itself as 'filler' in relation to the empty signifier' (for example, the idea of overcoming an environmental degradation may play the role of a 'filler' for an empty signifier 'Justice for All') and second, 'precisely because the master signifier is empty, any concrete content will bear no necessary relation to it' [7, 198-199]. In other words, for a process of symbolic identification, the link between a concrete content (ecological concerns) and empty signifier ('Justice for All') must be necessarily contingent, that is, occur according to the logic of fantasy, whose invisibility is what exactly maintains the ideological grip. According to Glynos:

it is precisely its [socio-symbolic order] fantasmatic character that sustains the grip of an ideological formation. Since this fantasmatic object eschews the order of the symbolic signifier, since it fulfils its sustaining function only insofar as it keeps out of official public view, this points to the kinds of facts that qualify as evidence of such an object [7, 208].

Introducing the ethical dimension: from ideological analysis to the critique of ideology

The appropriation of the psychoanalytic category of fantasy and the introduction of the fantasmatic approach to the theory of ideology, realized by Žižek, has, according to Glynos, an important significance for the development of a hegemonic theory of ideology also because it allows to introduce the ethical dimension to the theory of ideology ('extend my exploration of ideology beyond the field of ontology to the field of ethics') [8, 198] and on this ground to transform the theory of ideology from ideological analyses to the critique of ideology.

Pointing out at the necessity of the re-introduction of illusion to the theory of ideology, Glynos stresses that the contemporary theory of ideology is to be able not only to analyze the ideological power in terms of naturalization of meanings and patterns of meaning (epistemological approach), but also to

'explain the resistance encountered in any attempt to conduct a critic of ideology' [8, 197], that is to rise an issue about ethics and the responsibility of the subject itself, and not an extra-discursive power, for participating in its own ideological subjection. In this case, the question of studying ideology is put forward, according to Glynos, in the following way: 'what accounts for the resistance encountered in making this contingency visible? Why is it that patterns of (oppressive) behavior persist even when the contingency that underlies sedimented power relations has been pointed out? [8, 199]. And if Laclau, answering this question, adopts the so-called 'tropological' approach, Žižek, adopting the clinical category of fantasy, gives, according to Glynos, a more differentiated account of ideological hegemony.

Concerning the 'tropological approach', according to Glynos, the investigation of 'tropological' mechanisms by means of which an empty signifier not corresponding to any positive content achieves a partial fixation of social identities can also be instrumental for ideological analysis in Laclau's hegemonic approach [7, 197-198].

Nevertheless, the important dimension of an ideological grip over the subject that often tends to persist even if explicitly disclosed appears to be left beyond the explanatory scope of the mere tropological analysis, thus suggesting a need for a perspective emphasizing the psychic aspects of ideology. As a way to account for them, Glynos suggests the effectiveness of the Lacanian conceptual framework for ideology analysis, which may be viewed as a particular version (the 'fantasmatic approach') of the general hegemonic approach to a theory of ideology [7, 200]. Following Žižek's approach to ideology Glynos suggests that the psychoanalytic categories of fantasy, jouissance and desire could, in contrast to a mere tropological analysis, provide a theoretical basis for explaining the persistence of ideological identifications, not being limited to a mere affirmation of their contingency. For example, the role of fantasy in Lacanian psychoanalysis is to support our socio-symbolic reality by means of staging the relation between a 'subject as lack' anchoring itself to the master signifier (the 'empty symbolic structure') and the 'fantasmatic object' that serves to sustain subject's desire, remaining 'behind the lines' of a public discourse, inaccessible to the subject [7, 200-202].

In Lacanian psychoanalysis, as Glynos points out, fantasy is linked to the conception of the subject as desiring or subject as subject of desire [1] and its function is to support desire. The task of fantasy is, therefore, not to lead the subject towards a realization of his or her impossible quest for 'fullness' within a symbolic order, but, rather, to keep the desiring subject 'forever dis-satisfied' [7, 201], to 'protect' him or her from discovering the 'lack of a lack', the groundlessness of his or her

position in the symbolic order. The relation between a subject seeking to attain fullness in a master signifier and a fantasmatic object fuelling subject's desire is that of an 'inherent impossibility', to which a fantasy provides a scenario of resolution, as well a way for a subject to enjoy his or her status of desiring. Thus, jouissance in the Lacanian theory has a role of binding a subject with his or her desire by means of providing the 'enjoyment a subject experiences in sustaining his or her desire'[7, 201]. It is exactly this mechanism that provides, according to Glynos, for the effectiveness of ideology, or 'the grip of ideology'.

Fantasy, as Glynos points out, performs a double function in relation to the symbolic order by simultaneously 'escaping-transgressing' it, remaining 'between the lines' of public discourse, and, by means of this transgression, paradoxically, maintaining its consistency. The structure of fantasy, thus, includes both the fantasmatic object arousing desire and the symbolic narrative accounting for the barriers preventing this object to be reached [7, 202-203]. This 'transgressive' characteristic of fantasy, the fact that it is 'kept secret' from the 'public official discourse' posits significant difficulties, according to Glynos, both in the clinical and socio-political context, for disclosing the fantasmatic logics that are bounding subjects to their respective structures of desire and enjoyment. Could there be any methodological guidelines helping to reveal, for example, the ways in which a nationalistic discourse may operate in a formally 'politically correct' legal environment, not being expressed outright, but still having a significant impact on mass consciousness, ideological 'regimes of truth' and political decision-making? One of the possible suggestions to get an overview of such a fantasy that structures socio-symbolic order remaining, at the same time, hidden would be to start a political analysis informed by the psychoanalytic theory of ideology from the narratives located at the 'margins of public official discourse', outside the academic sources and official

documents: the yellow press, literature, personal narratives etc [7, 204-205].

It should be noted that the fantasmatic logics that are responsible for sustaining the ideological grip tend to resist public disclosure, since the very consistency of the symbolic order depends on their status as 'hidden', kept 'out of official public view' [7, 208]. However, what plays the key role in preserving subjects' positions is not the invisibility of a fantasmatic object or the invisibility of contingent roots of the symbolic order, but a specific form of jouissance-transgression, whose purpose is to maintain the very 'order it transgresses' [7, 210]. In such a way, an active participation of a subject in its own ideological subjection and its decisive resistance to attempts to make contingency that inhabits the dynamics of socio-political discourse visible, makes, according to Laclau, a condition for ideology's effectiveness, or 'ideology's grip' that may be described in terms of the Lacanian logic of desire, when a subject in an attempt by all means to retain its enjoyment (jouissance), becomes itself committed to the maintenance of its own repression.

The conclusions of the given research and the perspectives of further studies in this direction is in my opinion that the theoretical perspective of the Lacanian approach to ideology may explain the subject's resistance to the 'making of contingency visible', as well as its powerful resistance to any attempts to conduct a critique of ideology. Therefore, the task of a psychoanalytically-informed critique of ideology, in contrast to a traditional critique of ideology, is, according to Glynos, not simply a fixation of fragmentation and relativity of meaning and the historically-contingent constitution of identity, or the study of ideology at the level of ideological symptoms qua meanings, but the uncovering of a fantasmatically-structured enjoyment that is derived from the symptom, or explaining reasons according to which a symptom persists, in other words, rendering contingency as constitutive of the process of ideological construction visible.

FOOTNOTES

* The major works of Jason Glynos include: Jason Glynos and David Howarth, *The Logics of Critical Explanation* (London: Routledge, 2007); *Traversing the Fantasy: Critical Responses to Slavoj Žižek*. Eds. By G. Boucher, J. Glynos, M. Sharpe (Aldershot: Ashgate, 2005); Jason Glynos and Yannis Stavrakakis, *Lacan & Science* (London: Karnac, 2002); Джейсон Глинос, «Радикальный демократический этос, или Что такое подлинное политическое действие?» в *Логос*, № 4-5, 2003, с. 82-104; Jason Glynos, 'The grip of ideology: a Lacanian approach to the theory of ideology', *Journal of Political Ideologies* 6, no. 2 (2001); Jason Glynos, «Thinking the Ethics of the Political in the Context of a postfoundational world» in *Theory & Event* 4 (4).

** The major works of Ernesto Laclau include: Laclau E. and Mouffe C. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. – London: Verso, 2001; Laclau E. *New Reflections on The Revolution of Our Time*. – London: Verso, 1990; Laclau E. *Deconstruction, Pragmatism, Hegemony // Deconstruction and Pragmatism*, ed. C. Mouffe. – London: Verso, 1996; Laclau E. *Glimpsing The Future // Laclau: A Critical Reader*, ed. S. Critchley and O. Marchart. – New York: Routledge, 2004; Laclau E. *The Future of Radical Democracy // Radical Democracy: Politics between Abundance and Lack*. – Manchester: Manchester University Press, 2005; Ernesto Laclau, *On Populist Reason* (London: Verso, 2005), and other works

*** Жижек Славой. *Возвышенный объект идеологии*. М.: Художественный журнал, 1999; Žižek S. *Beyond Discourse-Analysis // The New Reflections on The Revolution of Our Time*. – London: Verso, 1990

BIBLIOGRAPHY:

1. Butler J. *Subjects of Desire: Hegelian Reflections in Twentieth-Century France* (New York: Columbia University Press, 1999).
2. Freeden M. *Ideologies and Political Theory* (Oxford: Clarendon Press, 1996).
3. Freeden I. 'Is Nationalism a Distinct Ideology?', *Political Studies*, 46 (1998).
4. Glynos J. and Howarth D. *The Logics of Critical Explanation* (London: Routledge, 2007).
5. Glynos J. and Stavrakakis Y. *Lacan & Science* (London: Karnac, 2002).
6. Глинос Ж. «Радикальний демократический етос, или Что такое подлинное политическое действие?» в *Логос*, № 4-5, 2003
7. Glynos J. 'The grip of ideology: a Lacanian approach to the theory of ideology', *Journal of Political Ideologies* 6, no. 2 (2001).
8. Glynos J. «Thinking the Ethics of the Political in the Context of a postfoundational world» in *Theory & Event* 4 (4).
9. Laclau E. and Mouffe C. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. – London: Verso, 2001.
10. Laclau E. *Deconstruction, Pragmatism, Hegemony* // *Deconstruction and Pragmatism*, ed. C. Mouffe. – London: Verso, 1996.
11. Laclau E. *Glimpsing The Future* // *Laclau: A Critical Reader*, ed. S. Critchley and O. Marchart. – New York: Routledge, 2004.
12. Laclau E. *New Reflections on The Revolution of Our Time*. – London: Verso, 1990.
13. Laclau, E. *On Populist Reason* (London: Verso, 2005).
14. Laclau E. *The Future of Radical Democracy* // *Radical Democracy: Politics between Abundance and Lack*. – Manchester: Manchester University Press, 2005.
15. Stavrakakis Y. and Chrysoloras N. '(I Can't Get No) Enjoyment: Lacanian Theory and the Analysis of Nationalism', in *Psychoanalysis, Culture & Society* 2006, 11.
16. *Traversing the Fantasy: Critical Responses to Slavoj Zizek*. Eds. By G. Boucher, J. Glynos, M. Sharpe (Aldershot: Ashgate, 2005).
17. Жижек С. *Возвышенный объект идеологии*. М.: Художественный журнал, 1999;
18. Zizek S. *Beyond Discourse-Analysis* // *The New Reflections on The Revolution of Our Time*. – London: Verso, 1990.
19. Zizek S. *Tarrying with the Negative* (Durham: Duke University Press, 1993).

С.Н. ДАВИДОВИЧ

СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ЯК ВАЖЛИВОЇ УМОВИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Давидович Світлана Ничипорівна - старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування

Метою статті є дослідження умов і факторів формування партійної системи в контексті політичних змін, які відбуваються в українському суспільстві.

Дана тема сьогодні активно досліджується українськими науковцями на основі аналізу партійних систем у західних демократіях і особливостях формування багатопартійних систем у перехідних суспільствах. Зокрема, цій проблемі присвячено праці Д. Арабаджиева, О. Бойко, Л. Дунаєвої, В. Кременя, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, О. Стаценко, В. Ткаченка, В. Шаповала [1, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12].

На сучасному етапі в Україні відбуваються реформаційно-трансформаційні процеси у сфері реалізації державної влади. Специфіку розвитку державної влади в посттоталітарних державах розкриває плюралізм підходів і тлумачень посттоталітарних, перехідних суспільств, які демонструє сучасна політична думка – і

українська, і зарубіжна. Дослідження показують, що існують усі підстави для того, щоб визначити Україну як державу «перехідного» типу, в якій у політичній сфері триває перехід від тоталітарного типу політичної системи до демократичного, а в економічній сфері від командно-адміністративної економіки до ринкової.

Держава – це складне утворення політичної системи та політичної організації суспільства, яке створюється для налагодження життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення [9, 97]. Засадовими чинниками демократичної держави є: юридична і фактична гарантія прав людини і громадянина; суверенність особистості; плюралізм соціального і політичного життя; пріоритетна роль громадянського суспільства і правової держави; створення органів влади шляхом загальних відкритих виборів; легітимність влади; реалізація принципу поділу влади;

нааявність багатопартійної системи і політичної конкуренції; інституціоналізація конфліктів, забезпечення законності їх урегулювання; консенсус між головними суспільними структурами; базова єдність суспільства, спільна зацікавленість громадян у збереженні соціальної організації; високий рівень професійних і моральних якостей лідера [8, 580].

Отже, обов'язковою умовою функціонування демократичного суспільства є багатопартійна система. Відбиваючи погляди різних класів і соціальних груп, багатопартійність стає соціальним амортизатором, дає змогу розв'язати суспільні суперечності в рамках конституційно-регламентованих політичних процесів. Водночас багатопартійність може по-різному впливати на політичне і соціально-економічне життя суспільства. Цей вплив залежить від історичних особливостей політичних традицій суспільства, певного механізму правової регламентації діяльності політичних партій.

Як самостійний елемент політичної системи, політичні партії відокремлені від держави. З іншого боку, партії і держава активно взаємодіють. Співвідношення між ними в різних країнах виявляються по-різному. Різняться як рівень, так і форми взаємодії. Однак у будь-якому випадку політичні партії не є складовою частиною державного механізму. У співвідношенні «держава – партії» останні виступають як засіб завоювання й утримання влади, а перша – як засіб її здійснення [12, 52].

За визначенням, політична партія – це добровільне об'єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють; частина певної соціальної верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільноти. Важливою умовою організації політичних партій є спільність інтересів та політичних переконань.

Характеризуючи взаємодію і взаємовідносини держави і політичних партій, слід звернути увагу на явище інституціоналізації партій. Інституціоналізація політичних партій виявляється у створенні розгорнутої правової основи їхньої організації і діяльності. Поняття інституціоналізації охоплює регламентацію порядку утворення партій, фіксацію в законодавстві загальних вимог щодо формування програмних і організаційних документів, внутрішньої структури і членства, фінансування діяльності та регулювання деяких інших питань.

Законодавство держави також регламентує окремі питання діяльності партій, зокрема участь їх у виборчих кампаніях. Саме з участю у виборах конституції ряду держав пов'язують факт і необхідність існування партій, їхнє функціональне призначення. Нерідко встановлюється обмеження щодо організації і діяльності політичних партій загального характеру.

Політичні партії, громадські рухи та організації, програмні цілі яких мають на меті ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підлив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободу людини, здоров'я населення забороняються [4, 16]. Отже, метою діяльності політичної партії має бути захист соціально-політичних інтересів певних груп населення. Саме заради реалізації цих інтересів і ведеться боротьба за завоювання й утримання влади.

Сучасна українська багатопартійність веде свій початок від діяльності правозахисних груп, які являють собою українське відгалуження гельсінського руху (від Гельсінської хартії 1975 р.) на ґрунті боротьби за громадянські права людини та визнання права нації на самовизначення. Це була Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, а згодом – Українська Гельсінська спілка. Передумови організаційного створення системи багатопартійності в Україні були закладені в період політики «перебудови», особливо з 1987 до 1989 року. Саме тоді утворилося багато громадсько-політичних клубів, груп та об'єднань. За підрахунками деяких науковців, їх було більш ніж 125, проте практика засвідчила неперспективність поодиноких політичних виступів та дій і вимагала об'єднання опозиційних сил. Такою громадською інституцією став Народний Рух України за перебудову (установчий з'їзд – 8-10 вересня 1989 року), який постав певним прикриттям для перших українських політичних партій [11, 111].

Розвиток політичної системи сучасної української держави, а з нею і політичних партій, проходить дуже складно. Тривала економічна криза, крах попередніх суспільних ідеалів, які поділяла значна частина населення нашої держави, призводять до стрімкого зростання соціальної напруженості в суспільстві, дискредитують в очах певної категорії громадян демократичні цінності.

Що ж стимулювало появу громадсько-політичних структур? У ст. 6 Конституції СРСР зазначалося: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром її політичної системи, державних і суспільних організацій є Комуністична партія Радянського Союзу...» [5, 6]. В березні 1990 року на III з'їзді Рад СРСР були відмінені 6 та 7 статті Конституції СРСР (1977), а пізніше ці статті були вилучені і з республіканських конституцій. Таке рішення прискорило розвиток демократії та появу нових політичних партій. У 1991 році з'являються Ліберальна, Соціалістична та Селянська партії України. Загалом до проголошення незалежності України було зареєстровано 4 партії, після про-

голошення – 27 [7, 43]. Формування політичних партій продовжується і по сьогоднішній день.

Особливість процесу формування багатопартійності в Україні полягає в тому, що її вихід на державний рівень передувє її становленню, тобто повноцінній розбудові вертикальних і горизонтальних партійних структур, формуванню власної соціальної бази, що у ще не створеної нової партії з'являлась фракція у Верховній Раді.

Процес розвитку багатопартійності відкрив простір для досить різнобарвного політичного спектра. Усі партії поділяються на групи за напрямками своєї діяльності. Таких напрямків існує кілька. Це – центристська (прагматична) спрямованість, націонал-радикальна спрямованість, соціал-комуністичне спрямування та націонал-демократичний напрямок діяльності партій.

Значна кількість зареєстрованих Міністерством юстиції політичних партій ще не стали міцними організаціями, які б спромоглися виражати й захищати інтереси різних верств населення. Ці партії ще нездатні вести за собою маси, здобути сталу соціальну базу та справити помітний вплив на суспільство.

Одна з причин цього – негативний образ партій у масовій свідомості. Як свідчать соціологічні дослідження, 63% опитаних вважають, що політичні партії в Україні є насамперед об'єднаннями людей, які прагнуть влади [6, 325].

Значна частина політичних партій, що постали в Україні останніми роками, є своєрідними бізнес-проектами, політичними відгалуженнями великих підприємницьких структур. Низка партій спиралася в процесі свого створення і розвитку на адміністративний ресурс. Персоналістський характер (орієнтованість на особистість конкретного політичного лідера) багатьох партійних і виборчих проектів також свідчить про фрагментарність партійної системи України. На це ж вказує і регіональна обмеженість електорального впливу більшості партій і виборчих блоків [1, 133].

З часу проголошення самостійної української держави створюється якісно нова ситуація в суспільстві. Відтак партійні структури, маючи тільки попередні програми без механізмів реалізації, стають неповноцінними суб'єктами політичної системи. Така ситуація створила умови для стимулювання малочисельних квазіполітичних партій під амбіційних псевдополітичних лідерів. У зазначений період складався тип партійної системи, що має елементи мультипартійності.

Фрагментованість партійної системи в Україні виражається в досить великій кількості партій, що претендують на представництво різних соціальних інтересів, і в високому рівні її нестабільності. Із 30 учасників парламентських виборів 1998р. у загальнодержавному виборчо-

му окрузі тільки 7 суб'єктів виборчого процесу в такому ж вигляді взяли участь у виборах 2006 р. З 1994 р. до 2006 рік. СПУ самостійно брала участь у всіх виборчих кампаніях (в 1998 р. – у блоці із Селянською партією). Майже в усіх виборчих кампаніях (за винятком президентських виборів 1994 р.) брала участь як самостійний гравець КПУ [2, 16]. Звичайно, Україна несе в собі спадщину радянського режиму. Українська еліта спробувала, без сумніву, здійснити форсовану демократизацію, однак не врахувала при цьому свої конкретні умови, традиції, менталітет народу, а головне – розподіл ресурсів.

При цьому відбулася одна важлива зміна – розподіл державної власності, а в принципі – присвоєння загальнонародної власності вузьким колом зацікавлених громадян шляхом приватизації, у результаті чого сформувалася клас нової посткомуністичної промислово-фінансової олігархії. Багатьма дослідниками відзначається, що через відсутність механізму демократичного контролю і цивілізованих, правових відносин у середині правлячої еліти виникло явище, зовсім невластиве демократичним багатопартійним системам – т.зв. «партія влади».

Держави, що перебувають на перехідному етапі на шляху до демократії, характеризуються не тільки наявністю модернізаційного синдрому. Вони мають ще деякі характеристики, що обумовлюють існування в державі багатопартійності, що не має особливого впливу ні в суспільстві, ні на державну владу.

Суспільні потреби в таких державах, і в Україні насамперед, поступаються потребам індивідумів, тобто розподіл ресурсів відбувається з глибоко ліберальним ухилом. При цьому соціальний – лівий компонент практично ігнорується. За даними статистики по індексу людського розвитку ООН – 90 % національних ресурсів в Україні належить приватному секторові, державі – 10 %. Державна частка ресурсів мізерно мала в порівнянні з оптимальною – 80 %. Тому про демократію як про структуру, що самопідтримується, в Україні мови йти не може [10, 13].

За таких умов програми політичних партій характеризуються загальнодекларативними гаслами, апелюванням до всього народу України, аби не зменшити зону ідеологічного впливу. Саме цим пояснюється наявність у документах різних політичних структур великої кількості загально-демократичних догматів.

Серед умов і факторів, що впливають на становлення партійної системи України, виражають конкретно-історичний контекст і визначальні особливості виникнення й розвитку багатопартійності, з якої формується ця система, Л. Дунаєва виділяє наступні:

посткомуністичний, посттоталітарний характер українського суспільства, відсутність демократичних партійно-політичних і держав-

них традицій, досвіду і навичок політичної самоорганізації громадян у колективних формах захисту і реалізації групових та суспільних інтересів; тиск минулого досвіду політичної участі, посткомуністичні складові в політичній культурі й масовій суспільній свідомості країни;

формування і функціонування впливової системи лобювання корпоративних економічних інтересів у структурах законодавчої і виконавчої влади, зрощування економічної і політичної еліти, посилення впливу різноманітних (у тому числі й тінювих) економічних структур на процес виникнення і діяльність політичних партій;

незавершеність процесу правової інституціалізації системи державної влади і національного поля політики, формування правил політичної гри, істотна політико-правова невизначеність статусу, ролі й умов діяльності політичних партій, їхніх взаємин з Президентом і урядом України, більшістю парламенту і виконавчою владою;

неповноцінність, непрофесіоналізм, реальна малочисельність та аморфність політичних партій, невідповідність їх критеріям, що пред'являються до цих суб'єктів політики, їх нездатність взяти на себе відповідальність за долю країни, за здійснення влади, відсутність інтелектуальних, кадрових та інших ресурсів, достатнього впливу і суспільної підтримки;

надмірно прагматичний характер центристських партій, розмитість їхніх ідеологічних платформ, що знаходяться під сильним впливом, а деякі і контролем груп корпоративних економічних інтересів, котрі конкурують між собою за вплив на Президента і Кабінет Міністрів України через представництво в парламенті та в структурах виконавчої влади різних рівнів [3, 10].

Конструкція політичної системи України не передбачає реальної участі політичних партій у процесі формування органів виконавчої влади як у центрі, так і на місцях, а отже, обмежує можливість її впливу на вироблення і реалізацію державної політики. Також не можна говорити про наявність дійових механізмів політичної відповідальності перед виборцями партій і блоків, представлених у Верховній Раді, та їх впливу на урядову політику.

Отже, становище та діяльність політичних партій свідчить про те, що політичний режим, який на даний час існує в Україні, ще не можна назвати демократичним, бо він зберігає ще значні елементи державного соціалізму. Тому одним з найважливіших завдань на виконання якого вкрай необхідно направити зусилля – завершити процес партійно-політичного структурування українського суспільства та унеможливити утворення авторитарних структур і механізмів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арабаджиев Д. Ю. Проблема політичної фрагментації в умовах функціонування партійних систем // *Нова парадигма*. – 2003. - Вип.30. – с. 132 – 135.
2. Войко О. Співвідношення електоральної і партійної систем в Україні за роки незалежності. – Чернівці: Рута. – 2007. - Вип. 325 – 326. – с.13 – 19.
3. Дунаєва Л. М. Партійна система в умовах модернізації суспільства: світовий досвід і Україна: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. / ін-т держави і права ім. В. Корецького. – К.: 2001. – 14 с.
4. Конституція (Основний Закон) України. – К.: Преса України, 1997. – 80с.
5. Конституція (Основний Закон) СРСР.–М.: Юридична література, 1987. – 48с.
6. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К.: 1998. – с. 325 – 327.
7. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Відповідальний редактор Ю.І. Римаренко. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942с.
8. Політологічний енциклопедичний словник. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400с.
9. Рудич Ф.М. Формування політичних структур у сучасній Україні: політологічний аналіз // *УІЖ*. – 1994. – березень-червень, №2-3, С.51 – 65.
10. Стаценко О. С. Партії і партійні системи у сучасному демократичному процесі: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Таврійський нац. ун-т ім. В. Вернадського. – Сімферополь: 2004. – 16 с.
11. Українська Гельсінська Група (УГГ). – Збірник документів і матеріалів / упор. Шашкевич І.П. – К.: Естетика, 2000.
12. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. – К., АртЕк, 1997. – 262с.

В.М. СЕВЕРИНЮК

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ТА ГОЛОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОГО БІХЕВІОРИЗМУ

Северинюк Валентин Матвійович - доцент Класичного приватного університету,
кандидат історичних наук

Базовою політологічною категорією, що дає можливість охопити широкий спектр суспільно-політичних явищ, є поняття «політична поведінка». Воно вказує на універсальну здатність усіх суб'єктів політики, характеризує всю множину їх реакцій (відгуків) на функціонування політичної системи, сукупність різноманітних типів і форм міжсуб'єктних відносин і станів: і в процесі безпосереднього здійснення влади політиками-професіоналами, і на рівні політичної участі рядових громадян, і навіть у ситуаціях максимального відчуження деяких осіб від сфери політичного. Складність структури політичної поведінки обумовлена тим, що в цьому явищі тісно переплітаються закономірності й випадковості, структурно-інституціональні, емоційно-психологічні, формально-нормативні та індивідуально-ціннісні аспекти, зобов'язально-статусні приписи та кон'юнктурні регулятори.

Науковий напрям у політології, предметом якого є вивчення поведінки політичних суб'єктів, отримав назву політичний біхевіоризм, або біхевіоризм у політичній науці.

Мета і завдання пропонованої статті полягають у такому:

1. Охарактеризувати теоретичні передумови зародження біхевіористського (поведінкового) напрямку наукових досліджень;

2. Визначити особливості окремих різновидів біхевіоризму;

3. Простежити процес зародження, концептуальні особливості та еволюцію політичного біхевіоризму;

4. Проаналізувати причини кризи біхевіористського напрямку в політології;

5. Сформулювати основні положення концепції «системного біхевіоризму».

Класичний біхевіоризм

Термін «біхевіоризм» походить від англійського слова *behavio(u)r* – «поведінка». Його виникнення пов'язане з розвитком психології та фізіології на початку ХХ ст. Витоки біхевіоризму містяться в працях таких учених, як Е.Л. Торндайк та І.П. Павлов, котрі започаткували дослідження в галузі умовних рефлексів.

Засновником класичного біхевіоризму частина фахівців незаперечно вважає американського психолога Джона Б. Уотсона (1878–1958);

проте інші кажуть про Уотсона лише як про «каталізатора» певного наукового напрямку, який ще до нього почав набирати силу і означав розвиток психології від «свідомості» до «об'єктивізму». У їхньому розумінні Уотсон не був абсолютно оригінальним ні в термінології, ні в основах того нового підходу, який він назвав біхевіоризмом.

Попри зазначені розходження в оцінці наукового внеску відомого вченого, неможливо заперечити, що біхевіоризм як самостійний напрям наукового знання остаточно заявив про себе саме після публікації в 1913 р. однієї зі статей Джона Б. Уотсона, що стала своєрідним «маніфестом біхевіоризму». У ній вчений, зокрема, зазначав: «Психологія, якою її бачить біхевіорист, є абсолютно об'єктивною експериментальною гілкою природознавства. Її теоретична мета полягає в передбаченні поведінки та контролі за нею. Інтроспекція не становить сутнісної частини її методу, а отримані за допомогою інтроспекції дані не мають ніякої наукової цінності, оскільки досить легко зазнають інтерпретації на мові свідомості» [4, 61].

Класичний (методологічний) біхевіоризм базувався на таких принципах:

1) безумовно, психічні явища і процеси – це певна реальність, однак психіка практично не є доступною для спостереження і наукового вивчення; 2) науковими слід вважати факти, що насправді можуть бути зафіксовані як публічні й відкриті явища, на зразок руху планет або хімічних реакцій, за якими можуть спостерігати всі дослідники; 3) досвід свідомості завжди виявляється суто особистісним і внутрішнім. Інтроспективний метод дослідження (вивчення самосвідомості людини) у принципі може цей досвід описати (часто неточно), але нездатен зробити його відкритим для загального огляду. Це означає, що свідомість, незважаючи на її реальність і привабливість, з методологічного погляду, не може бути предметом наукової психології; 4) щоб стати наукою, психологія повинна займатися вивченням тільки публічної та відкритої поведінки і відкинути інтроспекцію [5, 60].

Отже, в період свого зародження біхевіоризм являв собою нову школу експериментальної психології, котра вважала, що сутність та наукову основу психологічних даних і досліджень (тоб-

то основний предмет психології) має становити не самосвідомість людини (інтроспекція), а виключно її поведінка – цілісне явище, яке об'єктивно можна спостерігати. Засновники біхевіоризму особливо підкреслювали роль зовнішнього оточення людини як її поведінкової детермінанти, а власне саму поведінку людини (і тварини) розглядали як сукупність її фізіологічних реакцій на чинники зовнішнього середовища.

Біхевіористи виходили з того, що людина – це фактично «чиста дошка» (лат. *tabula rasa*), яка існує, діє за принципом автоматичного реагування на зовнішні подразники. Отримуючи вхідний сигнал (стимул), вона відповідає на нього вихідним сигналом (реакцією) (формула $S \rightarrow R$). Усі невидимі (психічні, розумові) процеси, що відбуваються між стимулом і реакцією (установками і певною поведінкою), мають характер припущень, ідеалістичних конструкцій, і об'єктивно не можуть бути враховані наукою.

Необіхевіоризм

1930–40 рр. стали «золотим віком» теорії біхевіоризму; поступово в ній сформувалося кілька різновидів: формальний, неформальний та радикальний, що сукупно отримали назву «необіхевіоризм».

Формальні біхевіористи (жорсткий варіант теорії) безумовно дотримувалися ортодоксальних основ своєї науки. Та водночас вони не відкидали геть-чисто доцільності для психології враховувати процеси, що безпосередньо не піддаються спостереженню. Дослідники-практики можуть спиратися на теорію, що оперує саме такими невидимими логічними категоріями. Але останнім треба відводити не першу, а другорядну, підпорядковану роль, і в цьому розумінні існує можливість використовувати їх для пояснення головного об'єкта науки – явищ, котрі незаперечно є сферою видимого спостереження, – поведінки.

Неформальний біхевіоризм, або «лібералізована теорія $S \rightarrow R$ », демонстрував більшу гнучкість у ставленні до прихованих психо-емоційних та раціоналістичних процесів головного мозку (формування пам'яті, мови тощо). Його представники допускали можливість аналізувати їх як цілком реально існуючі явища, та все ж не більше, ніж проміжні чинники, які не виходять за межі основних зв'язків, що виникають відповідно до законів детермінованої взаємодії різноманітних $S \rightarrow R$ пар. Такий підхід дав змогу значно розширити перелік форм поведінки, яка розглядалася в термінах $S \rightarrow R$.

Результатом еволюції неформального біхевіоризму стала теорія соціального навчання. Її розробники створили своєрідний синтез концепцій $S \rightarrow R$ та деяких поглядів З. Фрейда, розглядаючи досліджені цим ученим психічні механізми як приховані перемінні, що опосередковують людську поведінку.

Значний внесок у теорію навчання та

дослідження не тільки індивідуальних, а й більш складних – соціально-групових – форм людської поведінки зробив американський психолог Беррес Ф. Скіннер (1904–1990). Система його поглядів відома під назвою «теорія оперантного (інструментального) навчання», або «радикальний (метафізичний) біхевіоризм». За оцінками, що існують у сучасній психології, радикальний біхевіоризм Скіннера найбільше з усіх різновидів необіхевіоризму споріднений з класичною теорією Уотсона. На сьогодні цей напрям залишається єдиним варіантом біхевіоризму, що має серйозний вплив у психологічній науці [5, 61].

У концепції радикального біхевіоризму для поведінки особи і соціальної групи головне значення мають так звані «ситуаційні стимули», що є зовнішніми наслідками попередніх поведінкових акцій. Механізм, який породжує подібні стимули, діє так: якщо певні ситуації в житті індивіда повторюються, то вони викликають ефект закріплення тих чи інших типів і форм його поведінки. Іншими словами: поведінка особи завжди залежить від очікуваних нею наслідків своєї поведінки, а уявлення про такі наслідки дає людині її особистий досвід – він є результатом неодноразового впливу на неї одних і тих же стимулів. Викликана цими, умовно кажучи, стандартними стимулами поведінка (X) створює підстави сподіватися, що її наслідком буде конкретний, прогнозований результат (Y). Виходить, що поведінка є інструментом, що вносить зміни в елементи зовнішнього оточення, але тільки в тому разі, якщо сама вона є наслідком-реакцією на дію підкріплювальних позитивних стимулів.

Якщо, на думку Б. Скіннера та його послідовників, взаємодію між людиною і соціумом можна виразити в цілому як процес типу «стимул → реакція», то суспільство за допомогою техніки підкріплення (заохочення або покарання) має виробити для своїх громадян чітку «загальнокорисну» систему стимулів та забезпечити «правильну» реакцію на них. Щоб цього досягти, потрібно встановити над поведінкою індивідів і соціальних груп жорсткий контроль та за допомогою спеціальних методів модифікувати поведінку громадян у заданому напрямі. Результатом такої роботи має бути «керований індивід» із стійкою «автоматично правильною поведінкою».

За, здавалося б, «благородними» намірами радикальних біхевіористів прищепити суспільству «раціональне мислення», встановити «диктат розуму», виховати «законослухняного громадянина» тощо проступають установки на підміну рис людської особистості (творчих устремлень, свідомого ставлення до соціального і політичного буття, самостійного формування життєвих цілей) суто технократичним мисленням, психологією підданства, готовністю пристосуватися до будь-яких вимог політичної системи – тими якостями, що характеризують

людину як об'єкт маніпулювання, формують у неї стійкі типи мобілізованої, конформної, виключно конвенціональної поведінки незалежно від політичної ситуації та режиму влади. У цілому подібні погляди не можна визнати перспективними для демократичного суспільства, оскільки в руках політичних шахраїв або ідеологів тоталітаризму вони легко можуть перетворитися на засіб досягнення злочинних антигуманних цілей. Варто погодитися з думкою американського соціолога Д. Бенсона, який називає ідеї радикального біхевіоризму, перенесені на широке соціальне тло, «утопією», «рецидивом репресивної тоталітарної псевдонауки» [7, 146].

Оригінальним науковим відгалуженням теорії соціального наування стала концепція соціально-когнітивного наування іншого американського вченого Альберта Бандури (нар. 1925 р.). На відміну від Скіннера, який розглядав процес наування (засвоєння певних типів поведінки) переважно як наслідок дії підкріплювальних стимулів, сформованих на основі особисто набутого індивідом досвіду, Бандура пропонує більш складну систему взаємодій (взаємних змін) між людиною, її пізнавальною сферою, поведінкою та оточенням.

Головним переконанням для нього є те, що поведінка людини формується через спостереження за наслідками, які є похідними не так від її особистих учинків, як від дій інших людей. Саме це, на думку Бандури, пояснює велику різноманітність поведінкових акцій одного й того ж індивіда залежно від різних ситуацій та по відношенню до різних людей і їх соціальних ролей. Для поведінки людини мають суттєве значення не лише її особисті очікування, але й знання (когніції) про соціальну матерію в цілому, сукупний досвід суспільства. І якщо ігнорувати таку залежність і йти простим емпіричним шляхом (особистий стимул – особиста реакція), то можна пояснити лише ті події, які вже сталися в житті особи, але передбачити її поведінку в майбутньому малоймовірно [6, 83].

Отже, у методологічній триаді Бандури «особа (її знання) – поведінка – оточення» наголос поставлено на внутрішніх детермінантах людської поведінки – знаннях індивіда про зовнішнє середовище (наування через спостереження), що не передбачає домінуючої ролі зовнішніх підкріплювальних стимулів, у чому був переконаний Скіннер.

Інша важлива обставина: Бандура підкреслює здатність людини до саморегуляції за рахунок впливу на оточення засобами власної поведінки. Взаємозв'язок між особою, поведінкою і оточенням представляє собою постійну еквівалентну взаємодію, в якій кожен елемент впливає на інші два і, в свою чергу, зазнає впливу з їхнього боку. Ця детермінованість, однак, не є надто жорсткою. Адже справедливо й те, що деякі думки й почуття індивіда не виявляються в його

зовнішніх діях. Так само буває, що люди вчиняють деякі дії автоматично або бездумно і при цьому не відчувають зворотного зв'язку, який би вплинув на їхній внутрішній стан. Таким чином, деякі зразки поведінки можна змінювати напряму, без попереднього змінювання внутрішніх процесів, і відповідно зміна деяких установок та уявлень може ніяк не позначитися на поведінці [2, 62–63.].

Поєднання концепцій Скіннера і Бандури та їх проекція на проблематику політичної поведінки є дуже важливим методологічним принципом. Він сприяє кращому (хоча і неповному) розумінню сутності поняття «детермінанти політичної поведінки» – у їхній структурі, таким чином, можна виділити два основні типи: екзогенні (зовнішні регулятори, або чинники впливу) та ендогенні (внутрішні мотиви).

Політичний біхевіоризм

Перші ознаки політичного біхевіоризму з'явилися вже в 1920-х рр., і в подальшому проникнення поведінкового напрямку в політичну науку стає все помітнішим. Основоположником біхевіоризму в політології та, відповідно, специфічної методології політичних досліджень вважають американського ученого з Чикагського університету Чарльза Мерріама (1874–1953). У 1925 р. Мерріам від імені учених-політологів висловив таке переконання: «Настане день, і ми візьмемо на озброєння, як це роблять інші науки, інший підхід, що відрізняється від формального, і будемо вважати політичну поведінку одним з важливих об'єктів дослідження» [9, 16]. Майбутнє повністю підтвердило припущення Мерріама. Після Другої світової війни біхевіористський підхід до політики стає панівним спочатку в США, а незабаром і в багатьох західноєвропейських країнах.

Якщо раніше представники політичної науки акцентували увагу на формально-юридичному аналізі державно-правових і політичних інститутів, то об'єктом дослідження біхевіористської політології стали механізми, заховані в природі людини, але такі, що стають очевидними в різноманітних аспектах поведінки учасників політичного процесу – насамперед рядових громадян, виборців. У 1944 р. П. Лазарсфельд та його колеги з відділення прикладних соціальних досліджень Колумбійського університету опублікували перше академічне дослідження виборів, у якому головна увага була приділена окремим виборцям (Lazarsfeld P.F., Berselson B., Gaudet H. *The people's choice*. – New-York: Columbia University Press, 1944). Вважається, що це дослідження відкрило нову епоху в вивченні політичної поведінки [3, 235, 260]. Незабаром поведінкові дослідження набули такого поширення й активності, що цей процес стали називати «біхевіористська революцією». Поведінковий напрям безумовно домінував у західній науці упродовж 1940–60-х рр.

Принципи і методи досліджень, властиві біхевіоризму, виявляють його тісний зв'язок з позитивістською методологією в науці. З позицій позитивізму, суспільні науки мають бути «чистими науками», що засновані не на абстрактно-теоретичних розмірковуваннях про життя суспільства, а на «об'єктивному знанні» про нього. У 1920–30-х рр. у середовищі науковців, особливо в США, розгорнулася полеміка між прибічниками і противниками так званого сцієнтизму (від лат. scientia – знання) – методологічного підходу, згідно з яким політологія має будуватися виключно на «точних знаннях» – даних, які піддаються кількісній обробці (квантифікації). Для цього слід чітко відмежовувати поняття наукових фактів від різного роду ціннісно-ідеалістичних конструкцій. Нормативні, ціннісні установки потрібно вилучити з політології, «звільнити» її від морально-етичних, філософських, ідеологічних нашарувань, абстрагованих роздумів про закономірності суспільного розвитку, позаяк останні, за твердженням позитивістів, реально не існують. Знання про політику повинні відображати не імовірнісний, а дійсний стан суспільства. Їх необхідно верифікувати (перевіряти на достовірність). З цією метою політологію потрібно озброїти точними – емпіричними – технологіями досліджень – на зразок тих, якими послуговуються природничі науки.

Політичному біхевіоризмові в його класичному варіанті були властиві такі риси:

- 1) ослаблення наукового інтересу до державних інститутів влади, що визначають офіційний зміст політики;
- 2) зосередження уваги дослідників на реальних політичних акціях (фактах), а політичні факти – це поведінка індивідів у конкретних політичних ситуаціях;
- 3) вироблення «універсальної» і «досконалої» методики збору емпіричних даних (опитування громадської думки, тестування, анкетування тощо);
- 4) суворая систематизація накопиченого матеріалу з метою встановлення моментів регулярності та закономірності в політичній поведінці людей;
- 5) обов'язкове підтвердження висновків фактами, що базуються на кількісних показниках та можуть бути математично обраховані;
- 6) відмежування суто аналітичних висновків від ціннісно-ідеологічних оцінок, концептуальних висловлювань;
- 7) незалежність наукових досліджень від апарату політичної влади та офіційної ідеології. (Більш докладно про наукові здобутки та обмеженість біхевіоризму, заснованого на принципі «методологічного індивідуалізму» та представлено різними дослідницькими школами США, див. [8]).

Постбіхевіоризм

У 1969 році Д. Істон, виступаючи на 65-му з'їзді Американської асоціації політичних наук як її президент, висловив ключові тези нової дослідницької методології, що отримала назву

«постбіхевіоризм» і була покликана переглянути застарілі постулати біхевіоризму та водночас сприяти подальшому розвитку його позитивних начал. Істон закликав до раціонального поєднання в поведінкових дослідженнях емпіричного й ціннісно-нормативного аналізу.

Головна ідея постбіхевіоризму полягала у відновленні в політологічних дослідженнях престижу та когнітивної, раціонально-пізнавальної ролі теоретичних досліджень, зорієнтованих на усвідомлення реальних потреб людини й політики, значення нормативно-ціннісних, ідеологічних, моральних аспектів суспільного життя. Нова наукова парадигма була сформульована в таких положеннях:

- 1) на першому місці має стояти соціальний смисл дослідження, наприклад пошуку повинна визначати наукова гіпотеза, що потребує доведення, а не суто емпірична технологія з її формально-логічними, математичними підходами;
- 2) не можна обмежувати реальне різноманіття політичної проблематики вивченням лише електорально-поведінкових реакцій індивідів і груп. Потрібно зосереджуватися на значно ширшому спектрі нагальних потреб суспільства, особливо в періоди криз, аналізувати політику як складний, системний утвір, у контексті історії та еволюції суспільних і державно-політичних форм;
- 3) політологія не може вважатися нейтральною наукою. Невід'ємною частиною вивчення політики мають бути дослідження проблем політичних та соціокультурних цінностей: їх реальне існування або припущення, прагнення досягти потрібно брати за критерій оцінювання важливості, значимості й результативності суспільних процесів;
- 4) суспільствознавці, зокрема політологи, повинні відчувати свою громадянську відповідальність перед суспільством як творці об'єктивного знання про політику. Для цього вони повинні активніше залучатися до участі в реальній політиці, при цьому, однак, остерігатися небезпеки перетворитись на зняряд ідеологічної пропаганди окремих політичних сил та виконавців кон'юнктурних політичних заповідей.

Концепція «системного біхевіоризму»

Досягнення біхевіоризму насправді дуже вагомі. Проведення масових опитувань електорату та використання цих результатів у політичній науці й політичній соціології стало великим кроком уперед. Проте у 80-х рр. ХХ ст. на зміну захопленням результатами такої роботи прийшло розчарування і навіть застій у дослідженнях політичної поведінки. Сучасний аналіз проблеми виявляє основні причини цієї кризи:

- 1) помилкове уявлення про те, що виключно електоральна поведінка та її узагальнення мають дати унікальний ключ до розуміння фундаментальних процесів сучасної політики;
- 2) прагнення до тотального охоплення предмета дослідження (поведінки електорату), надання

переваг загальнонаціональним опитуванням; 3) домінуюча методологічна настанова на виявлення в поведінці електорату «оптимального алгоритму прийняття рішень», за допомогою якого можна було б охарактеризувати розставку політичних сил і поведінку виборців у цілому, замість серйозного аналізу взаємодії багатьох перемінних чинників, що формують «повний алгоритм прийняття рішень», тобто реальне різноманіття мотивів електорального вибору; 4) спроби шляхом масштабних опитувань теоретично вивести так звані єдиний «архетип виборця» – образ абстрактної особи, як правило, чоловічого роду. Як наслідок – ігнорування контексту життєвого досвіду реальних людей, зневаження «малозначущими», «випадковими зв'язками» (регіональними, гендерними, етнічними особливостями); 5) намагання оперувати загальними, за допомогою комп'ютерної техніки змодельованими даними, при незначному аналізі їх змістовного боку, що призводило до упереджених, поспішних висновків, які не знаходили підтвердження в реальних процесах. (Адже, до прикладу, голос виборця, відданий за яку-небудь партію, ще не є переконливим доказом підтримки цієї партії та її ідеологічних пріоритетів, оскільки не можна ігнорувати таких чинників, як обмежені можливості індивіда контролювати увесь партійний спектр, його вагання, переміну настроїв, політичну маргінальність, апатію, цинізм).

На думку родоначальників політичного біхевіоризму – американських учених – сьогодні спостерігається спад колишнього оптимізму у вивченні політичної поведінки та втрата політологічного інтересу до суто соціологічних даних. Західні політологи, які займаються проблемами соціального вибору, теорією держави або дослідженнями політичних партій та соціальних рухів, «все більше обговорюють політичну поведінку без досліджень, оснований на емпіричних опитуваннях, так, наче їх рамки видаються їм занадто вузькими <...> Ключовим елементом сьогоденного дослідження є спроба описати і нанести на карту відносини, процеси і зв'язки, які самі громадяни вважають важливими незалежно від того, чи мають вони негайні політичні наслідки» [1, 294].

Отже, є достатні підстави для твердження, що біхевіоризм як науковий напрям становить лише частину загальної теорії і методології вивчення політичної поведінки. Новітня політологія при розгляді політичної поведінки вже не задовольняється суто біхевіористським підходом і поступово відмежовується від «чистого» біхевіоризму.

Очевидно також, що потребує корекції використання в політології самого терміну «біхевіоризм» та похідних від нього – «постбіхевіоризм», «необіхевіоризм», які, з нашого погляду, є недостатньо адекватними (як з методологічного, так і

з тематичного погляду) для інтеграційних потреб сучасної політичної науки.

Щоб точніше відобразити особливості сукупної проблематики та сучасне розуміння комплексу завдань, що пов'язані з вивченням явищ політичної поведінки, а також з метою дотримання принципу наступності у прирощенні наукових знань, доцільно, з нашого погляду, ввести до наукового вжитку термін «системний біхевіоризм» – він має підкреслювати не лише надбання, але й перспективи, нові можливості та методологічне збагачення досліджень з проблем політичної поведінки.

У концепції системного біхевіоризму попередні та нині існуючі наукові підходи мають бути синтезовані та доповнені методологією, що ґрунтується на таких основних засадах:

Політична поведінка є універсальним явищем, що виявляється не лише в електоральних формах політичного процесу, а через усе різноманіття політичних взаємодій. Це – один із специфічних видів суспільної поведінки, властивий усім політичним суб'єктам: соціальним, інституціональним, функціональним, первинним, вторинним, індивідуальним, колективним тощо.

Політичну поведінку треба аналізувати як системний утвір, цілісну структуру, послідовно розкриваючи зміст таких її основних компонентів: суб'єкт, детермінанти (мотиви і чинники впливу, регулятори), реагування на політичні явища і процеси (специфіка дій і не-діянь), характер відносин (взаємодій) з іншими суб'єктами, наслідки (результати) поведінки.

Поняття «політична поведінка» відіграє роль інтеграційної наукової категорії. Таке методологічне бачення дає змогу розкрити особливості, схожі та відмінні риси поведінки на різних функціональних рівнях політичної суб'єктності – діяльності, участі, політичного відчуження, виявити ієрархічну залежність між зазначеними рівнями, а також узгодити такі поняття, як: «політична дія», «політична іммобільність», «політична активність», «політичне функціонування» та ін.

Явище політичної поведінки охоплює не лише динамічні, а й статичні і навіть перехідні (невизначені) стани суб'єкта. Механізм утворення та вияву мотивів політичної поведінки, реалізації та зміни її форм, встановлення результату і наслідків потребує, крім дослідження властивостей динамізму й стабільності, вивчення закономірностей, які притаманні функціонуванню будь-яких систем: кореляційних та зворотних зв'язків, прагнення до самозбереження, домінування цілого над окремим, «закон маятника» («граничних станів»).

Наслідки багатьох політичних процесів безпосередньо залежать від типу поведінки її суб'єктів, що виявляється в конкретних формах суб'єктних вчинків і рішень. Тому визначення типу

політичної поведінки постає пріоритетним завданням досліджень цього феномена. Критеріями класифікації політичної поведінки за типами можуть бути: рівень самостійності (наприклад, автономна, добровільна, мобілізаційна); усвідомленості (раціонально-прагматична, афективна); публічності (відкрита, закрита, прихована); відповідності основним цінностям політичної системи (нормативна, конвенціональна, девіантна, антагоністична) тощо.

Типові зразки політичної поведінки, разом з політичними знаннями, мисленням, ідеалами, цінностями, почуттями, утворюють політичну

культуру суспільства. Це – одна з базових наукових категорій, загально визнаних аксіом сучасної політології. Проте головне завдання полягає у вивченні реального механізму взаємодії між різними компонентами політичної культури: з одного боку, як політична поведінка залежить від ціннісно-духовних, моральних, ідеологічних аспектів політичної культури, а з іншого, якою мірою формуються чи навпаки – руйнуються ціннісні, світоглядні засади особистості, соціальних груп, утворень залежно від домінування в суспільстві тих чи інших типів політичної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Данливи П. Политическое поведение: институциональный и эмпирический подходы // Политическая наука: Новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна; Науч. редактор русск. изд. Е.Б. Шестопап. – М.: Вече, 1999. – С. 281–296.
2. Зимбардо Ф., Ляйпше М. Изменение поведения в результате социального научения // Социальное влияние /Ф. Зимбардо, М. Ляйпше; Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2001. – С. 58–102.
3. Карминес Э.Г., Хакфельд Р. Политическое поведение: общие проблемы // Политическая наука: Новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна; Науч. редактор русск. изд. Е.Б. Шестопап. – М.: Вече, 1999. – С. 235–261.
4. Краснер Л. Бихевиоризм: история // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. /Под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха; Науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб.: Питер, 2003. – С. 61–62.
5. Лихи Т.Г. Бихевиоризм // Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. /Под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха; Науч. ред. перевода на рус. язык проф. А.А. Алексеева. – СПб.: Питер, 2003. – С. 59–61.
6. Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підручник. – К.: Центр навч. літ., 2005. – 624 с.
7. Перекальська О. Необихевиоризм як соціально-психологічна модель «технології поведінки» і суспільного управління // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С. 144–150.
8. Северинюк В.М. Бихевиоризм у політичній науці: традиції та назрілі модифікації // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 35. – С. 323–335.
9. Хренов А.Е. Бихевиоральная революция в политической науке; Постбихевиоральный период в развитии политологии // Политология: Учеб. пособ. /Под ред. А.С. Тургаева, А.Е. Хренова. – СПб.: Питер, 2005. – С. 17–25.

М.О. ЛЕНДЬЕЛ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЕВИХ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Лендьел Мирослава Олександрівна - докторант Національного університету «Києво-Могилянська академія», доцент, кандидат історичних наук

Початок демократичного транзиту у Центральній та Східній Європі означав і початок перевороту у сфері досліджень політичного процесу в країнах регіону. Замість класичних класових теорій було запропоновано аналізувати інституційні зміни, що відбувалися, використовуючи теоретичне підґрунтя елітарних теорій, в тому числі і розгляд еліт як «політичного класу» (Г. Моска). Угоди між елітами сприймалися як альтернативи соціальним революціям, робив-

ся висновок, що демократичні інститути стали можливими в результаті переговорів та досягнутих компромісів між політичними елітами, які ретельно вираховували методи досягнення своїх інтересів. Саме в руслі цього підходу процес зміни режимів у країнах Центральної і Східної Європи (ЦСЕ) був названий «грами еліт» [9, 64].

Проблематика політичних еліт держав ЦСЕ має декілька аспектів, дослідження яких є критичним для розуміння мотивації основних

акторів демократизації в регіоні та перспектив її консолідації. Зокрема, ними є такі:

Яка частка сучасних політичних еліт займала високі посади в соціальній ієрархії до колапсу соціалістичної системи у 1989-1991 роках або, іншими словами, який відсоток еліти репродукувався у 1990-х роках, незважаючи на інституційні зміни?

Який відсоток сучасних політичних еліт є «новоприбульцями» і з яких соціальних положень вони є вихідцями, тобто якими є шляхи циркуляції модерних еліт?

Відразу ж зауважимо, що дослідники проблеми вже у 1990-х роках умовно розділилися на два табори: тих, які вважають, що більшу частку у структурі еліт зберегли вихідці із «старих» еліт, тому регіон очікують нові «демократичні революції», зміст яких буде полягати в усуненні старої номенклатури від влади. Їх опоненти, навпаки, вважають, що формування демократичних інститутів створило передумови для формування каналів циркуляції еліт, зокрема, за посередництва політичних партій. Обмін еліт відбувся, насамперед, тому що якості, які сприяли кар'єрній мобільності у період соціалізму, були замінені сучасними атрибутами елітарності [22]. У другій половині 1990-х років з'явився комбінований підхід «посткомуністичного менеджериалізму», за яким влада під час транзиту перейшла до класу «нових управлінців», до складу якого увійшли, насамперед, управлінці великого капіталу, зокрема іноземного, фінансових інститутів, серед яких були і успішні в сфері підприємництва представники старої номенклатури. Чеський дослідник П. Карасек, використовуючи сучасні західні теорії еліт, зокрема типологізацію їх циркуляції Дж. Хіглі [13, 14], робить висновок, що тип політичної системи впливає на спосіб формування еліт. Таким чином, визначивши спосіб циркуляції еліт, можна зробити висновок про політичний режим, який склався в країні [18].

Проблематика еліт стала популярною упродовж 1990-2000-х років і в середовищі українських суспільствознавців. Зокрема, методологічні питання аналізу формування посткомуністичних еліт розглядаються львівською дослідницею Л. Мандзій [5]. Згаданий автор робить спробу поєднати класичні теорії еліт В. Парето та Г. Москі з сучасними інтерпретаціями шляхів формування елітарних груп у країнах Центральної і Східної Європи, зокрема запропонованих російськими політологами. Окрім того, вивченню ролі політичних еліт та лідерів у трансформаційних процесах в регіоні ЦСЄ були присвячені дисертаційні дослідження О. Логвиненка [4], А. Пахарева [7], а також цільовими є ряд статей – Ф. Рудича [10], А. Стативки [11], Г. Зеленько [2], К. Меркотан [6], вже згаданого А. Пахарева [8] - опублікованих у спецвипуску журналу «Політичний менеджмент» у 2007 році, в «Наукових записках Інституту політичних та

етнонаціональних досліджень НАН України». Випуск 35, здебільшого, за авторства вже згадуваних авторів.

Водночас, у вітчизняній науці є недостатньо проаналізованими та узагальненими модерні теоретичні конструкції, які використовуються світовою політологією для вивчення шляхів рекрутування, циркуляції та функціонування політичних еліт, зокрема тих, які діють на субнаціональних рівнях політичного управління, включно місцевого. Нагальною є потреба здійснити інвентаризацію методологічного інструментарію, який можна застосувати, досліджуючи місцеві політичні еліти, включно тих, які діють у посткомуністичних суспільствах Центральної та Східної Європи.

Через це автор визначає своїм завданням визначити теоретичні розробки, використання яких є функціональним для визначення специфіки політичних орієнтацій та політичної діяльності місцевих політичних еліт, узагальнити набір методів, які є найбільш доцільними для емпіричної перевірки запропонованих теоретичних концептів.

Перш за все, дамо визначення політичних еліт, використовуючи дефініцію російської дослідниці О. Гаман-Голутвіної. Політична еліта – це згуртована соціальна група, яка складає меншість суспільства, і є суб'єктом підготовки і прийняття (чи суб'єктом впливу на ці процеси) стратегічних політичних рішень та володіє необхідним для цього ресурсним потенціалом [1]. Цими характеристиками еліта володіє на будь-якому рівні управління, зокрема місцевому рівні територіальних громад (муніципалітетів).

Болгарська дослідниця А. Крестева нагадує, що, на відміну від тоталітарних та авторитарних режимів, для демократії характерною ознакою є відкритість еліти. Фактично, циркуляція еліт перешкоджає монополізації влади, а тому є однією з передумов консолідації демократії [3, 24]. Водночас, на думку А. Крестевої, для збереження «життєвості» еліт, їх «доброї форми» необхідним є підтримання зв'язку з громадянським суспільством на політичних засадах демократії участі [3, 29], що є легше досяжним – додамо від себе – на локальному рівні.

Саме тому вивчення місцевих політичних еліт є важливим уже через те, що можна припустити, що саме вони забезпечують безпосередній контакт «політичного класу» з іншими громадянами, а характер цих зв'язків може опосередковано характеризувати тип політичного режиму, який діє чи є в стадії консолідації у певному суспільстві. Таким чином, ця гіпотеза формує проблему, вивчення якої є важливим з теоретичної точки зору, а саме: наскільки функціонування місцевих політичних еліт є важливим для консолідації демократії в національному масштабі?

Для пошуку відповіді на це запитання західні дослідники на початку 2000-х років запропону-

вали вивчення кореляції між двома чинниками – змінами місцевих політичних еліт та загальним демократичним розвитком європейських країн упродовж 1990-х років включно центрально- і східноєвропейських. Автори побудували своє дослідження навколо припущення, що вплив місцевих еліт на загальнонаціональні політичні процеси визначається їхнім політичним капіталом, під яким розуміється спроможність елітмобілізувати ресурси, що мають безпосередній чи опосередкований вплив на демократичний розвиток у диференційованих суспільствах. Таким чином, учені, насамперед, аналізували характеристики місцевих еліт, які потенційно впливають на консолідацію демократії у масштабі всього суспільства [19]. Для цього були використані дані Міжнародного дослідження політичних цінностей, яке здійснювалося у 1960-х роках, та оригінальна емпірія, здобута в рамках проекту «Демократія та місцеве врядування», який був реалізований упродовж 1990-х років. Основні методи збору даних складали опитування представників місцевих еліт, зокрема депутатів місцевих представницьких органів та виконавчих структур (урядів), лідерів політичних і громадських організацій.

Місцеві еліти є, насамперед, акторами локальної політики, однак виникає закономірне запитання про можливість їх участі у загальнонаціональній політичній діяльності, і, навпаки, про рівень впливу на рішення, які приймаються місцевими елітами, політичних структур вищого рівня. Зокрема, як вказує польська дослідниця Т. Майцеркевич, для посткомуністичних країн, у яких упродовж післявоєнного періоду домінували тенденції централізації, є важливим існування «простору» для незалежної - від національних інтегрованих впливів - політики місцевого масштабу [21]. Безперечно, що це є викликом для політичного процесу в країнах ЦСЄ, оскільки упродовж 1990-х років, наприклад, політичні партії здебільшого були об'єднанням прихильників політичних лідерів національного рівня або ж структурами, які абсорбували раніше активні та самостійні регіональні чи локальні політичні (громадсько-політичні) організації. Як відповідь, у центральноєвропейських державах, де законодавство дозволяло участь у виборах мера та депутатів місцевих рад незалежних кандидатів, упродовж 1990-2000-х років зростав відсоток осіб, що вибрали цей спосіб «політичної належності» і перемогли у виборах. Словацькі дослідники у 2001 році пояснили цей феномен, поперше, вподобаннями виборців, які не вважають, що загальнонаціональні партії є спроможними задовольнити їхні локальні інтереси; по-друге, бажанням місцевих політиків «убезпечити свою діяльність від партійних інтересів», і, по-третє, бажанням самостійно визначити стратегію своїх виборчих кампаній, щоб привабити громадян, які ще не зробили вибір [12, 247].

У контексті цих міркувань центрально-європейська політологія досліджує питання про: способи впливу національних політичних структур – органів державної влади, політичних організацій національного масштабу на місцеву політику, зокрема посередництвом місцевої еліти;

зв'язок між розміром муніципалітетів та кількістю членів політичних партій. Робиться гіпотетичне припущення, що у малих територіальних громадах величина партійного членства є незначною, що, в свою чергу, сприяє розвитку місцевої демократії як способу політичної комунікації між громадянами та політиками, котрі не є зашореними «партійними стереотипами»;

вплив партійності на успішність політичної кар'єри на місцевому та вищих рівнях політики.

Вже згадана Т. Майцеркевич також пропонує дослідити питання про особливості ставлення місцевої політичної еліти до національних інститутів – органів державної влади, політичних партій, зокрема у контексті їх оцінки регіонального рівня управління, власних виборців, усіх громадян муніципалітету, муніципалітету як простору. Як робоча гіпотеза пропонується теза про те, що члени політичних партій більше прислухаються до позиції національних інститутів чи регіональних органів управління, а «незалежні» – до інтересів, артикульованих їх конкретними виборцями, населенням муніципалітету в цілому, об'єктивними потребами території. Відразу ж зауважимо, що результати дослідження, проведеного на зламі 1990-2000-х років Дослідницьким центром імені А. Токвіля (м. Будапешт), не підтвердили це припущення: місцеві депутати, навіть члени партійних організацій, віддають перевагу локальним інтересам. Подібно до незалежних політиків, партійці вважають, що місцеві владні структури – мер, фракції у представницькому органі влади – є більш впливовими, ніж центральний уряд, хоч за критерієм впливу йому, а також органам влади субнаціонального рівня «програють» інші локальні актори: бізнес, церква, громадянське суспільство [20].

Зауважимо, що вивчення локальних еліт вимагає дещо відмінного теоретичного підґрунтя аніж аналіз функціонування еліт на вищих територіальних рівнях – регіональному чи національному. Робиться припущення, що для місцевих еліт фактором влади є «місцеве знання», під чим розуміється обізнаність із різними об'єктивними характеристиками громади, в якій вони діють, а також володіння інформацією та «заглибленість» у проблеми, що є актуальними для її жителів. Це, в свою чергу, теж вимагає від дослідників доброї інформованості про характеристики та проблеми громади для того, щоб зрозуміти середовище, в якому формуються владні відносини в невеликих територіальних колективах.

У контексті цього теоретичного припущення для аналізу функціонування місцевих еліт необхідно зібрати дані про природні, інші просторові, соціально-економічні аспекти розвитку громад; перелік формальних та неформальних інститутів і соціальних структур, які існують у громаді; характеристики соціального життя у родинах, мікрорайонах, між сусідами та в інших структурах, які формують повсякденне життя людини у невеликому територіальному колективі; особливості місцевої культури та побуту [16, 37].

Зауважимо, що політико-культурні орієнтації еліт, а також вивчення шляхів їх рекрутування та артикуляції вимагають окремих емпіричних досліджень, оскільки, наприклад, загальні соціологічні дослідження не надають необхідних даних через мізерний відсоток представників еліти, які потрапляють у вибірку. Це припущення було використаним експертами вже згаданого Дослідницького центру імені Алексіса де Токвіля, які пропонують для дослідження місцевих еліт використати різні характеристики, а саме:

- партійну структуру місцевих представницького органу;
- рівень ротації у середовищі місцевого представницького органу;
- орієнтації політичної культури депутатів місцевих представницьких органів, що вимагає застосування методів аналізу даних офіційної виборчої статистики, опитування представників еліти [17, 27-45].

Як уже було вказано, однією з визначальних характеристик еліт є способи її рекрутування, визначення середовища, яке є найбільш сприятливим «стартовим майданчиком» для успішної політичної кар'єри. Тим більше це завдання є актуальним у суспільствах, які проходять через етап комплексної трансформації. У 1998 році у Польщі, Угорщині та Чеській Республіці – був здійснений потужний дослідницький проект «Соціальна стратифікація у Східній Європі після 1989 році», одним із завдань якого було дослідження шляхів рекрутування еліт у посткомуністичних суспільствах [22]. Вчені запропонували, як найбільш вірогідний метод збору даних, здійснити опитування представників еліт 1990-х років. Зокрема, були сформовані вибірки з чотирьох груп еліт:

- «номенклатури» (особи, які обіймали номенклатурні позиції до 1 січня 1988 року);
- «нова політична та культурна еліта» (особи, які зайняли вирішальні посади у політичному та культурному середовищі після періоду «інституційних змін»);
- «стара економічна еліта» (особи, які займали керівні посади на підприємствах, у торговельних та фінансових організаціях до 1 січня 1988 року);
- «нова економічна еліта» (представники найбільших бізнес-структур, які існували у 1993

році).

Відразу ж зауважимо, що для наших дослідницьких потреб є важливим, що 20 % респондентів – представники сучасних регіональних та місцевих еліт.

Певна «невловимість» еліт у традиційних інституціональних та соціологічних дослідженнях вимагає, як уже було вказано, застосування окремого набору дослідницьких методів. Для дослідження місцевих політичних еліт у регіоні Центральної та Східної Європи, зокрема шляхів їх рекрутування, циркуляції важливо агрегувати велику кількість даних – соціально-біографічних, що характеризують політичні та політико-культурні орієнтації. Для цього європейськими дослідниками пропонується використовувати метод здійснення систематичних інтерв'ю з представників місцевих еліт, які, з метою порівняльних досліджень, доцільно проводити у крос-національному масштабі. В інтерв'ю доцільними є питання, які стосуються:

- соціально-біографічних респондентів;
- їх участі у мережах;
- впливу (політичного, соціального);
- ставлення до наслідків політичних та соціально-економічних трансформацій, зокрема процесу демократизації та становлення ринкової економіки на рівні громади/регіону/країни та інші, зміст яких залежить від завдань дослідницького проекту.

У цьому контексті зауважимо, що така методологія була апробована у 1999-2001 роках, коли британські вчені здійснювали масштабний проект вивчення впливу європеїзації Центральної та Східної Європи на орієнтації місцевих політичних еліт. Дослідниками, до речі, був зроблений висновок про існування так званого «регіонального розриву» у сприйнятті вигід процесу європейської інтеграції: на думку регіональних та місцевих еліт підготовка та вступ до ЄС несе більше переваг національному рівню управління аніж субнаціональним, зокрема місцевому [15]. Це пояснюється недостатньою обізнаністю про завдання та механізми функціонування європейських програм на місцевому рівні, а також недостатньою залученістю місцевих політичних еліт до обговорення «європейської тематики» в своїх національних середовищах.

Таким чином, діяльність політичних еліт, зокрема методи їх рекрутування та циркуляції, є однією з перспективних сфер дослідження шляхів чи перспектив консолідації демократії в країнах Центральної та Східної Європи. Зокрема, західними вченими розробляються теоретичні конструкції, які досліджують вплив місцевих політичних еліт на усталення демократії у загальнонаціональному масштабі, припускаючи їх органічний зв'язок з громадянським суспільством. У цьому зв'язку вивчаються питання про взаємовпливи між місцевими

елітами і місцевою політикою та політичними інститутами і процесами на національному рівні, найбільш поширені джерела рекрутування та інтенсивність циркуляції місцевих еліт, специфіку їх політичних орієнтацій. Для

збору емпіричних даних політичною наукою, в цілому, розроблено набір методів, який може бути використаний для дослідницьких програм у середовищі одного суспільства чи крос-національних порівнянь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаман-Голутвина О. Политическая элита – определение основных понятий // Система федеральных образовательных порталов «Социально-гуманитарное и политологическое образование» // <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/81518>.
2. Зеленько Г. Політичне лідерство в країнах Центрально-Східної Європи: дилема раціональності і легітимності // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 97-107.
3. Крестева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества // Социс. – 1996. – № 4. – С.19-29.
4. Логвиненко О.С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. - К., 2004.
5. Мандзій Л. Політичні еліти постсоціалістичних країн: проблеми методології дослідження // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. - 2002. - Вип. 4. - С. 171-176.]
6. МИМеркотан К. Багатопартійність як чинник трансформації політичної еліти в Центрально-Східній Європі // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 116-125.
7. Пахарев А.Д. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: дисертація д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. - К., 2003.
8. Пахарев А. Концепції лідерства в сучасній західній політичній науці // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 45-53.
9. Шпеворский А. Демократия и рынок Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. / Под ред. В.А. Бажанова. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 64 (320 с.)
10. Рудич Ф. Політичне лідерство в країнах Центральної і Східної Європи // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 4-15.
11. Стативка А. Деякі фактори формування політичної еліти в країнах Центральної та Східної Європи // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 16-23.
12. Bernátová M., Kuklis P., Malikova L., Roncák I., Vanová A. 2001. Public perception of local government in Slovakia. // Public Perception of Local Government / Ed. P. Swianiewicz. - Budapest: OSI-LGI, 2001. – pp. 223-278.
13. Higley J., Rakulski J., Wesolowski W. Introduction: Elite Change and Democratic Regimes in Eastern Europe // Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe / Eds. Higley J., Rakulski J., Wesolowski W. – Basingstoke a Londyn: Macmillan Press, 1998. – pp. 1-33.
14. Higley J., Rakulski J. Elite Theory and Research in Postcommunist Societies // The Second Generation of Democratic Elites in Central and Eastern Europe / Eds. Frenzel-Zagorska J., Wasilewski J. – Varšava: Institute of Political Studies, Polish Academy of Sciences, 2000. – pp. 37-49.
15. Hughes J., Sasse G., Gordon Cl. Europeanization and Regionalization in the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe: The Myth of Conditionality. - Palgrave, 2004.
16. Hunter A. Local Knowledge and Local Power: Notes on Ethnography of Local Community Elites // Journal of Contemporary Ethnography. – 1993. – Vol. 22. - № 1 – pp. 36-58.
17. The Indicators of Local Democratic Governance Project Concepts and Hypotheses / Ed. G. Soos: Tocqueville Research Center. – Budapest, 2001. – 60 p.
18. Karasek P. Komparace obměny politických elit v parlamentech střední a západní Evropy v letech 1993–2000 // Politologicky Casopis. – 2005. - № 4. – pp. 363-383.
19. Local Elites, Political Capital and Democratic Development: Governing Leaders in Seven European Countries / Ed. by Stefan Szucs · Lars Strömberg, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006.
20. Local Representative Survey of ILDGP, 2003.
21. Majcherkiewicz T. Political parties, factions, and local organizations in Estonia, Hungary, Poland, and Slovakia // <http://www.lgi.osi.hu/publications/2005/265/Majchierwicz4WEB.pdf>
22. The Making of Post-Communist Elites in Eastern Europe / Hanley E., Matějů P., Vlachová K., Krejčí J.: Pracovní texty výzkumného projektu «Sociální trendy».

А.О. ХУДОЛІЙ

ФІЛОСОФІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЕКС-ПРЕЗИДЕНТА США ДУАЙТА ЕЙЗЕНХАУЕРА

Худолій Анатолій Олексійович - завідувач кафедри лінгвістики Національного університету «Острозька Академія», доцент, кандидат філологічних наук

Стаття опирається на положення праць у сфері зовнішньої політики США, в яких увагу зосереджено на аналізі осмислення політичної діяльності экс-президента США Д. Ейзенхауера. В умовах зростаючої ролі США набуває актуальності дослідження філософії та внутрішніх чинників, що впливають на рішення американських і світових політиків загалом.

Власне актуальним і раніше недосліджуваним виявляється аналіз внутрішньо особистісних чинників, філософії, настроїв та політичної традиції американського політикуму. У статті переслідуються такі завдання:

виявити і описати філософські погляди та переконання экс-президента США Д. Ейзенхауера, що впливали на формування зовнішньої політики країни;

виявити стереотипні уявлення та настрої, типові для політичної еліти періоду 1950-1960.

Зовнішню політику США досліджували чимало науковців, які акцентували увагу на різних аспектах цієї сфери [1, 2006; 2, 2005; 3, 1983]. Однак філософія політика, його стереотипні уявлення, що суттєво впливали на формування зовнішньої політики країни, залишилася поза увагою політологів і дослідників. Ми вбачаємо наше завдання у висвітленні філософії экс-президента Д. Ейзенхауера та її втіленні за умов жорсткого протистояння з агресивними представниками американського політикуму, що було типово для 1950-1960.

Слід зазначити, що існувала певна політична традиція сприйняття зовнішнього світу, зокрема СРСР, крізь призму холодної війни, ворога, що передавалася від президента до президента. На відміну від своїх попередників, экс-президент Ейзенхауер вирізнявся поміркованістю та розсудливістю, що було типово для досвідченого військового командувача. Проте, протистояння з Радянським Союзом змушувало США сприймати комуністичну країну як ворога, здатного розпочати ядерну війну проти США і знищити їх.

Зовнішньополітична риторика Ейзенхауера на початку 50-х поєднувала труменівське протиставлення двох способів життя з імперіалістичними темами переваги, моралі та священної місії, покладеної Богом на Америку.

20 січня 1953 року, даючи клятву у Капітолії, президент Ейзенхауер був першим

республіканцем за двадцять років, який формував адміністрацію.

Запуск супутника Радянським Союзом примусив серйозно хвилюватися американців, оскільки останні думали, що якщо СРСР вдалося це зробити, то що їм завадить завдати ядерного удару по континенту сотнями мегатонн ядерної зброї, яку вони так загрозово випробували. Проте спокійна та виважена реакція Ейзенхауера не задовольняла деяких політиків, включно з сенатором Джоном Ф. Кеннеді, який виступав за те, щоб Америка реагувала на це якимось чином. Кеннеді говорив про дисбаланс у кількості ракет і така позиція свідчила про те, що він був сильним і рішучим лідером. А його послужний список як військового, який брав участь у другій світовій війні, і його тверда позиція у дискусіях принесли йому славу сильного лідера, який очолить Америку у неспокійних 1960-х [4, 2007, 308].

Загальновідомо, що Ейзенхауер не мав політичного досвіду, коли прийшов у Білий дім. Він ніколи не обіймав посади в офісі, хоча, поряд з цим, він діяв розсудливо у політичній атмосфері передвоєнної армії. Він особисто знав Черчилля, Рузвельта, Трумена, Маршалла, де Голля і радянських військових лідерів. У небезпечно новому світі, з яким мала справу Америка у 1950-х, мало хто міг похвалитися широтою і глибиною його досвіду. До того ж, він був людиною з народу, не зарозумілий і простий у стосунках [4, 2007, 312].

Виголошуючи промову у традиційному зверненні президента до народу 2 лютого 1953 року, Ейзенхауер зазначив: «ми успадкували світ миру і співпраці після Другої світової війни. На жаль, агресивний комунізм кинув світ у безлад» [Doc. 2, 1953]. Багато американців боялися холодної війни, тому президент закликав до контролю над страхом, в іншому випадку ворог завдасть американцям поразки навіть не зробивши жодного пострілу. Як засіб контролю над істерією та жорсткого протистояння з комуністами, Ейзенхауер дотримувався політики і філософії поміркованості, середньої позиції [6, 1981, 234, 243-45]. Дотримуючись такої політики, президент намагався уникати різких кроків у зовнішній політиці і водночас діяти так, щоб в СРСР не складалося враження, що він взагалі нічого не робить. Ліберали періоду Ейзенхауера були налаштовані

нарощувати американську військову силу і, до того ж, хотіли застосувати її. Вони були яструбами війни, і до того ж, марнотратами з точки зору їхніх опонентів. З іншого боку, їхніми опонентами були також яструби, проте їх вирізняло прагнення застосовувати силу тільки у випадку захисту фізичних кордонів США. Це були соціально і економічно консервативні ізоляціоністи. Підтримуючи позицію республіканського сенатора Роберта Тафта із Огайо, ізоляціоністи чекали повернення днів скромного оборонного бюджету і скромної американської ролі в зовнішній політиці. Для президента це було непростю справою дотримуватися серединного курсу між двома домінуючими політичними позиціями. Ейзенхауеру це не завжди вдавалося, проте він ніколи не змінював обраної філософії і політики [10, 2007, 99].

Корея і холодна війна. У листопаді 1952 року, перед тим, як обійняти посаду президента, він подорожує до Кореї, де відвідав війська і оцінив стан воєнних дій.

Президент Ейзенхауер оголосив про припинення вогню в Кореї 27 липня 1953 року. Нелегке перемир'я триває і до цього часу. Корейська війна забрала життя 36 тисяч американців, 600 тисяч китайців і 2,000,000 північних і південних корейців [8, 2005, 50].

Ситуація в Кореї була суворою. Мирні переговори, що розпочалися в липні 1951 року, припинилися через питання репатріації китайських і корейських військовополонених. Обидва комуністичні уряди наполягали на поверненні всіх військовополонених, в той час як США і їхні союзники наполягали на праві кожного в'язня вибирати самому чи повертатися на батьківщину чи залишатися. В такому інтенсивному психологічному та ідеологічному тиску звучали звинувачення у промиванні мізків з обох сторін. Тим часом стихійно тривали бої. В Ейзенхауера була ідея як вирішити питання, але він хотів це зробити без повномасштабних боїв і пролитої крові. Тому, перебуваючи в Кореї, Ейзенхауер ніколи так і не дав головнокомандувачу військами ООН генералу Марку Кларку можливості викласти свої погляди на стан справ у приватній бесіді, оскільки він знав, що Кларк, як і багато військових, хотів відновити атаки по всьому фронту на Північну Корею і їхніх китайських союзників. Ейзенхауер вважав, що такі ідеї межували з божевіллям [9, 2005, 90]. Він бачив вихід у тому, щоб передати повідомлення північним корейцям і китайцям про його бажання застосувати ядерну зброю. Тому, щоб публічно не загаяти ворога в куток, він вирішив зробити це опосередковано.

Показ військових 280-міліметрових польових гармат, атомних гармат, в інавгураційному президентському параді, був вражаючим, і водночас тонким натяком. Потім була сама інавгураційна промова, яку президент винятково присвятив

зовнішнім і військовим питанням. Посередині цього шоу президент висловився, що «наука готова працювати на нас, а це її подарунок, сила, що здатна змести людське життя з планети. І США зустрінуть небезпеку з впевненістю, тому що ставки у цьому змаганні високі, свободу поставлено проти рабства, а світло проти темряви. А щодо ворогів, що правлять Північною Кореєю і комуністичним Китаєм, то вони не визнають ніякого Бога, окрім сили. Якщо це та сила, яку вони хотіли, то вони її отримають» [Doc.1., 1953].

Після повернення в офіс, президент проконсультувався з Радою Національної Безпеки щодо ситуації в Кореї. І хоча він відкинув пропозицію прихильників жорстких методів, включно з думкою держсекретаря Джон Фостера Далеса, який пропонував дозволити генералу Кларку відновити військові операції з метою об'єднати Корею, та Ейзенхауер скористався запасними дипломатичними каналами для того, щоб повідомити ворога про те, що весною він діятиме рішуче, як він згадує в своїх мемуарах, без найменшого сумніву в тому, що слід застосовувати зброю [7, 1963, 181]. Після цього дійсно атомну зброю перевезли на бази в Окінаву, Японію, і ця дія мала засвідчити серйозність намірів по відношенню до ворогів. Незабаром корейці та китайці погодилися на добровільну репатріацію військовополонених. Мирні переговори відновилися. Результат – повернення до розділеної Кореї – був сприйнятливий, як пише Стівен Амброуз, провідний історик президента Ейзенхауера, тільки тому, «що президент поставив на карту свій власний престиж» [3, 1983, 331]. Це стало можливим тільки тому, що Ейзенхауер скористався своїм престижем як військовий командувач, що дало йому змогу пригрозити застосувати ядерну зброю. Намагаючись добитись вирішення питання мирним способом у Кореї, президент відповів мирним нападом у контексті холодної війни дуже незвичним способом.

Кількома тижнями після інавгурації, президент Ейзенхауер отримав вражаючу новину. 5 березня 1953 року Кремль оголосив про смерть Йосипа Віссаріоновича Сталіна. Його наступник, Георгій Маленков, оголосив, що СРСР продовжував проводити мирну політику, яку часто не розуміли належним чином. Багато хто із західних політиків вважали це просто балаканиною. Ейзенхауер бачив у кожній події можливості здобути пропагандистську перемогу з позитивним результатом. Така позиція іще раз засвідчує його політичну мудрість, виваженість і далекоглядність. Наслідком була промова, виглошена 16 квітня 1953 року, яку назвали «Шанс Миру» [10, 2007, 128].

У промові президент говорив про своє бажання міжнародного контролю над атомною енергією і надійні угоди обмеження зброї. Його промова стала сенсацією завдяки зауваженням про ви-

трати війни і підготовку до війни. Виступаючи як утомлений воїн, президент сказав: «кожна гвинтівка, яку виготовили, кожен військовий корабель, кожна гармата, в кінцевому рахунку – пограбування тих, хто голодний, кому холодно і хто не має одягу». У світлі президентської політики середнього курсу, спрямованого на забезпечення безпеки, його промова «Шанс Миру» була не просто риторикою, це була частина політичної стратегії. Ейзенхауер був переконаний, що холодну війну можна виграти тільки завдяки холодній стриманості. Якщо багато ресурсів буде втрачено на підготовку до війни, то нація збанкрутує. Якщо не заспокоїти страхи, то народ вимагатиме більше ресурсів на воєнні приготування. І тоді США постраждає, а все закінчиться банкрутством з урядом, який втратить силу. Народ позитивно сприйняв ідею президента щодо холодної оцінки холодної війни. Така реакція була на руку президенту, який мав намір значно скоротити витрати на бюджет 1954 року, який його адміністрація успадкувала від президента Трумена, який був надто консервативним, проте витрачав гроші для того, щоб задовольнити воєнних лібералів. Ейзенхауер підтримав свого директора по бюджету, який запропонував скоротити бюджет на 10 мільярдів доларів, а решту скорочень здійснити за рахунок витрат на військові потреби. Військові виступили проти, та президенту вдалося перебороти опір військових у перший рік свого президентства, що дало йому змогу заручитися підтримкою консервативних антивитратників у Конгресі [10, 2007, 103].

На початку свого правління Ейзенхауер встановив модель політичного курсу. Дотримуючись помірності у період холодної війни, він погрожував зовнішнім ворогам застосуванням ядерної зброї, водночас скорочуючи традиційні озброєння, незважаючи на опір представників військового комплексу. Він буде дотримуватися цієї моделі на протязі всього періоду свого президентства. Проте метод погроз і брязкіт зброї спрацьовує, стає засобом політичного тиску, тим самим прокладаючи шлях до регулярного її застосування у зовнішньополітичній сфері.

Політика Ейзенхауера по відношенню до СРСР полягала у стримуванні радянської загрози можливістю нанесення удару у відповідь у разі агресивного акту. Президент сподівався, що така ситуація гарантуватиме мир і утримуватиме націю від банкрутства і милітаризації [10, 2007: 103]. Проте, серйозність намірів і підготовка до атомного удару свідчить на користь думки, що президент Ейзенхауер не відкидав можливості ядерної війни. Стереотип ворога та ймовірної ядерної війни переслідуватиме всіх без винятку президентів США протягом тривалого часу аж до остаточного розпаду Радянського Союзу у 1986 році.

Щоб втілити свої ідеї стосовно національної безпеки у доктрину, якою послуговуватиметься

його адміністрація, Ейзенхауер поклався на Раду Національної Безпеки, залучивши фахівців поза межами уряду. Першим продуктом такого процесу детального планування, який би характеризував зовнішню політику Ейзенхауера став документ НСС 162/2 (документ 3.3) [Doc. 4, 2007, 129-130]. Основою цього документа став НСС 68, який був складений при адміністрації Трумена, проте недоліком того документа було обмежене бачення мети Америки, яке, як вважав Трумен, полягало у захисті власності, будинків чи життів у той час як у новому документі Ейзенхауера, мета Америки – захистити спосіб життя, а не лише власність [5, 1998: 42-45].

Політика президента мала свої межі. Виникало багато запитань, на які не було відповіді. Його політика втратить сенс якщо СРСР досягне ядерного паритету. Такі побоювання змусили Ейзенхауера розробити умови, за яких превентивний ядерний удар міг бути виправданий [див. дет. Doc. 5, 1953].

Незважаючи на власні сумніви, президент задіяв свого держсекретаря Джон Фостера Даллеса опублікувати документ під назвою «Новий Погляд», в якому йшлося про оборонну політику і доктрину «Повної Відплати» [10, 2007, 103] [Doc. 3, 1954]. Фактично такий підхід ґрунтувався на постулаті невідворотності ядерної війни. В документі було обґрунтовано розширену програму гонки ядерної зброї, зокрема програму створення потужної авіації, оснащеної ядерною зброєю.

Слід зазначити, що президент був змушений прислухатися до порад держсекретаря Даллеса, досвідченого політика, думку якого поділяла американська політична еліта. Проте, на нашу думку, він не був залежний від нього як це подають деякі науковці (див. дет. Іванян Э.А.). Зовнішня політика того часу асоціюється з іменем держсекретаря Джона Фостера Даллеса, який залишив посаду в квітні 1959 року. Зовнішньополітичний курс Ейзенхауера-Даллеса успадкував труменівську-ачісонівську доктрину стримування комунізму як основу зовнішньополітичної лінії. Їхній погляд відрізнявся від попереднього підходу тим, що в якості точки відліку була ідея, що удар у відповідь на випадок радянської агресії може бути завдано необов'язково в тому регіоні де це відбулося, а може бути в іншому місці і іншими засобами [2, 2005, 267].

У 1953-1954 роках в США набрала потужності хвиля маккартизму, антикомуністичного хрестового походу, до якого лояльно ставилися республіканський уряд і сам президент. Це ще раз підтверджує думку про те, що ненависть до комунізму знайшла свій вихід таким чином, а Ейзенхауер поділяв погляди борців з комунізмом хоча і в стриманій формі. Проте, Ейзенхауер відійшов від риторики червоного фашизму, оскільки намагався знайти пристойні моральні обґрунтування для хрестового походу проти

комунізму [12, 1990, 204].

Під час першого терміну Ейзенхауера США та їхні союзники пережили низку кризових ситуацій холодної війни. Як наслідок, доктрина «Повної Відплати» була апробована в Європі, на Близькому Сході, в Латинській Америці і Азії.

Отже, як і раніше, у свідомості політичної еліти періоду 1950-1960 побутує стереотип ворога, уособленням якого є СРСР та країни соціалістичного табору. Образ ворога підсилює кампанія антикомуністичного хрестового походу, яку очолив сенатор Маккарті. Президент Ейзенхауер лояльно ставиться до подібних виявів антикомуністичної ненависті. У жорсткому

протистоянні з комуністами на міжнародній арені Ейзенхауер дотримувався політики і філософії поміркованості, серединної позиції, що давало йому простір для маневру і залишало шанси для відступу. Така позиція гарантувала стабільність політики, хоча і викликала критику з боку політичних суперників, зокрема майбутнього лідера Кеннеді.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в аналізі риторики та зовнішньополітичного курсу президента Ейзенхауера під час другого терміну перебування на посаді та виявлення вагомих чинників впливу на його зовнішньополітичну діяльність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Иванян Э.А. История США. – М.: Дрофа, 2006. – 571 с.
2. Рукавишников В.О. Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР. – М.: Академический Проект, 2005. – 864 с.
3. Ambrose Stephen E. Eisenhower. – Vol. 2. – New York: Simon and Schuster, 1983. – 750 p.
4. Bennett William J. America: the last best hope. – Vol. 2: From a World at War to the Triumph of Freedom 1914-1989. – Nashville, Tennessee: Thomas Nelson, 2007. – 592 p.
5. Bowie Robert R. and Richard H. Immerman. Waging Peace: How Eisenhower Shaped an Enduring Cold War Strategy. – New York: Oxford University Press, 1998. – 317 p.
6. Eisenhower D. The Eisenhower Diaries / Edited by Robert H. Ferrell. – New York: W.W. Norton, 1981. – 445 p.
7. Eisenhower Dwight D. Mandate for Change, 1953-1956: The White House Years. – Garden City, N.Y.: Doubleday, 1963. – 741 p.
8. Gaddis John Lewis. The End of the Cold War. – New York: Penguin Press, 2005. – 333 p.
9. Hersh Dale R. The Pentagon and the Presidency: Civil-Military Relations from FDR to George W. Bush. – Lawrence, KS: Kansas University Press, 2005. – 490 p.
10. Langston Thomas S. The Cold War Presidency: a documentary history. – Washington, D.C.: CQ Press, 2007. – 506 p.
11. Slany William Z. Foreign Relations of the United States, 1952-1954. - Vol. 2. / National Security Affairs, part 1. – Washington, D.C.: Government Printing Office, 1984. – P. 578-596.
12. Smith C.A. Political Communication. – New York: Harcourt, Brace Yovanovich Publishers, 1990. – 320 p.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Doc. 1. Eisenhower D. «Inaugural Address,» January 20, 1953, in Public Papers of the Presidents of the U S: 1953-1961, from the Am. Pres. Project, Un. of California, Santa Barbara, www.presidency.ucsb.edu.
2. Doc. 2. Eisenhower Dwight D. «Annual Message to Congress on the State of the Union,» February 2, 1953 in Public Papers of the Presidents of the United States: Dwight D. Eisenhower, 1953-1961, from the American Presidency Project, University of California, Santa Barbara, www.presidency.ucsb.edu.
3. Doc. 3. «Massive Retaliation,» Secretary of State John Foster Dulles's Speech to the Council on Foreign Relations, Jan. 12, 1954, in Documents on American Foreign Relations 1954, ed. Peter V. Curl. – New York: Harper and Brothers for the Council on Foreign Relations, 1955. – P. 7-15.
4. Doc. 4. National Security Council Report # 162/2 (NSC 162/2) on National Security Policy, October 30, 1953 / Langston Thomas. The Cold War Presidency. – Washington, D.C.: CQ Press, 2007. – P. 129-130.
5. Doc. 5. President Dwight Eisenhower's Memorandum to Secretary of State John Foster Dulles about a First Strike, September 8, 1953/ Available online from the Dwight Eisenhower Memorial Commission, www.eisenhowermemorial.org/presidential.org/presidential-papers/first-term/documents/404.cfm.

О.М. ТКАЧЕНКО

ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В КОНТЕКСТІ ОСНОВНИХ ТИПІВ ДЕМОКРАТІЇ (ЗА ТИПОЛОГІЄЮ ДЕВІДА ГЕЛДА)

Ткаченко Ольга Миколаївна - старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування

Важливою складовою демократизації суспільства є становлення гендерної демократії. Вивчення основних чинників її формування та розвитку стає актуальним завданням в українському суспільствознавстві.

Дослідження цієї проблеми помітно прискорилося в незалежній Україні. Про це свідчать, зокрема, наступні праці: «Гендерний аналіз українського суспільства» (1999); Т.Мельник «Гендерна політика в Україні» (1999); «Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике» (1999); «Гендерна демократія – стратегія ХХ століття: від Пекіна до Нью-Йорка, 1995-2000рр.» (2000). Безпальча Р. «Гендерна рівність як фактор сталого розвитку суспільства» (2004); «Гендерні стратегії сталого розвитку України» (2004) та інші.

У своїй статті ми ставимо за мету дати відповідь на запитання: який тип демократії і за допомогою яких чинників сприяє становленню гендерної рівності? В такій постановці проблеми окремих робіт ні в гендерних дослідженнях, ні в працях, що стосуються аналізу різних типів демократії немає.

Розглянувши різні типології демократії, ми вважаємо, що найбільш доцільно зупинитися в даному дослідженні на тій, яку пропонує західний політолог Девід Гелд [1]. Вона заслуговує на увагу, бо включає в себе головні типи демократій, що існували в історії людства. Отже, Девід Гелд розрізняє такі типи демократій:

- пряма, або афінська демократія;
- ліберальна демократія;
- тип демократії, що ґрунтується на однопартійній системі.

Девід Гелд так характеризує їх: «По-перше, є пряма, учасницька демократія, система ухвалення рішень із приводу різних державних питань, у якій громадяни безпосередньо беруть участь. Це був «первісний» тип демократії, що виник, серед кількох інших місць, і в стародавніх Афінах. По-друге, є ліберальна, або представницька демократія систему врядування, що складається з вибраних «урядовців», які беруться «представляти» інтереси та погляди громадян у межах ви-значених територій, підтримуючи водночас «верховенство права». По-третє, є варіант демократії, що осно-

ваний на однопартійній моделі (хоча дехто може сумніватися, чи це взагалі форма демократії). Донедавна Радянський Союз, східноєвропейські країни й чимало країн, що розвиваються, дотримувалися саме цієї концепції» [1, 155].

Характеризуючи детальніше ідеали демократії в Афінах, Д.Гелд також вказує, що ними були: рівність серед громадян, свобода, повага до закону і справедливості [1, 156]. Окрім того, він називає і такі ознаки афінського полісу: «Афінське місто-держава, яким правили правителі-громадяни, не розрізняло держави і суспільства. В античних Афінах громадяни були водночас і підданими політичної влади, і творцями суспільних законів і норм. Народ (demos) брав участь у законодавчій та судовій функціях, бо афінське поняття громадянства зумовлювала його участь у «державних» справах. Афінська демократія вимагала загальної відданості принципів громадянської чесноти: присвяти свого життя республіканському місту-державі й підпорядкуванню приватного життя громадським справам і загальному добру» [там само]. Але в цілому афінська демократія була обмеженою і однією із причин цієї обмеженості стала відсутність в її рамках гендерної рівноправності. Д.Гелд, зокрема, вказує: «Звичайно, за громадян вважали тільки вкрай обмежене число індивідів, а до відкинутих належали жінки й чималий прошарок рабів» [там само]. Отже, в цій першій демократії була відсутня дуже важлива ознака гендерної демократії, а саме – громадянство у жінок. І це явище, до речі, становило одну із умов її існування, бо ведення домашнього господарства жінками створювало умови чоловікам для участі в громадському житті. Такі порядки в розподілі обов'язків в стародавніх Афінах якраз і породжували найбільшу гендерну нерівність. Хоча не в усі часи становище жінки в афінському суспільстві було однаковим. Так, український суспільствознавець В.П.Кравець зазначає: «Якщо в доперікловський період у Стародавніх Афінах жінка була безправною, то в часи Періклата Еврипіда можна бачити участь жінки в духовному житті того часу, особливо у сфері виховання» [2, 83]. А це можна вважати певним проявом її громадянськості.

Теоретичні обґрунтування соціального місця і ролі жінки в давньогрецькій філософській думці

були різними. Типові погляди щодо цієї проблеми висловив, зокрема, великий промовець Демосфен. Він вважав, що «... жінок беруть, щоб мати законних дітей, наложниць – щоб користуватись доброю опікою, а коханок, щоб насолоджуватися радощами життя» [3, 13].

Першими ж мислителями, які по-іншому розглядали питання про становище грецької жінки, стали філософи Платон і Арістотель.

У праці «Держава» Платон уперше розвинув ідею про рівноправність жінок і чоловіків як громадян. Підкреслюючи, що, оскільки природа чоловіків і жінок є однаковою, вони рівно здатні до управління державою і здатні займати однакові державні посади [4, 145-147]. Разом з тим не варто ідеалізувати погляди Платона, так як рівноправність він визнавав лише для кращ: правителів і стражів.

У своїй пізнішій праці «Законо» Платон дещо змінює свої погляди. Говорячи про соціальне становище і громадянські права жінки, він виступав лише за їх однакове виховання і навчання. Сфери діяльності жінки були значно обмежені. Вона могла займатись переважно вихованням малолітніх, проводити нагляд за шлюбами та навчати молодь [5, 261-263, 285-286].

Таким чином, Платон, розробляючи свою теорію ідеальної держави, виходив за рамки грецького права та звичаїв у питаннях, пов'язаних із місцем і роллю жінки в суспільстві. Він був далекий від думки про повне зрівняння жінки і чоловіка в правах, але його заслуги для того часу можна вважати безперечними, адже він високо оцінив розумові здібності жінок і вказував на обов'язок держави зробити її становище відповідним її природному призначенню.

Ще більш далеко стояв від ідеї рівноправності жінки і чоловіка Арістотель. Жінку він не розглядав як громадянку і вважав істотою більш низького порядку, ніж чоловік. Мислитель стверджував, що чоловік за своєю природою більш придатний до керівництва, ніж жінка. Однак, порівнюючи жінок з рабами, він все ж таки жінок оцінював як більш досконалих істот. Раб, на думку Арістотеля, тому займав підлегле становище, що він нездатний приймати суспільно-політичні рішення, а жінка здатна, але вона позбавлена дівості [6, 377, 398, 400].

Отже, навіть мислителі, що були на вершині класичної суспільно-політичної думки, не змогли піднятися вище від панівних тогочасних звичаїв і норм суспільного життя. Однак їх безперечною заслугою було вже те, що вони в якійсь мірі ставили питання природної рівності жінки і чоловіка. А Платон висловив і думку про рівність їх у громадському житті.

Другий тип демократії – ліберальна. Головною її відмінністю від афінської є те, що це не пряма, а представницька демократія.

З точки зору Гелда, класичні формулювання такої демократії можна знайти у філософії

Джеймса Медісона, і Джеремі Бентама. Гелд вказує, що, на думку Медісона «чисті демократії» (під ними він розумів суспільства, які «складаються з невеличкого числа громадян, що збираються й особисто здійснюють урядування») завжди були нетолерантними, несправедливими і нестабільними. Натомість, вважав він, представницьке врядування дає змогу уникати надмірностей «чистої демократії», бо регулярні вибори сприяють з'ясуванню громадських питань, а обрані нечисленні представники, здатні здійснювати політичний процес, напевне будуть компетентні і спроможні «добачити справжній інтерес своєї країни» [1, 159].

Головне для Медісона не місце, яке повинен зайняти активний громадянин у житті політичної спільноти, а законне задоволення власних інтересів індивідів, і тому уряд має сприяти задоволенню цих інтересів [там само]. Д.Бентам вважав, що основною заслугою представницької демократії є захист громадян від утисків і грабунків.

Представницька демократія, яка почала втілюватися в життя з XIX століття, могла здійснюватись на великих територіях і протягом довгих періодів часу. Але на початку свого утвердження вона все ж була обмеженою і неповною, оскільки виборчих прав не мали великі групи людей за класовою, расовою і статевою ознаками. В період становлення ліберальної демократії навіть не всі її теоретики виступили за необхідність громадянської рівноправності жінок і чоловіків. Таких ідей, зокрема, ми не знаходимо в теоріях Т.Гоббса і Д.Локка. Але вже, починаючи з XVIII ст. у працях таких основоположників лібералізму, як Ш.Монтеск'є, Ж.Е.Кондорсе, Д.С.Мілль та інших ставиться питання про можливість жінок брати участь в управлінні державними справами і надання їм виборчих прав. Так, у роботі «Про допуск жінок до громадських прав» Кондорсе писав: «Одним із найбільш важливих для загальнощастя результатів прогресу людського розуму ми повинні вважати повне знищення забобів, що створили нерівність прав між двома статями, шкідливе навіть для того, кому воно сприяє» [7, 246-247].

На практиці жінки вперше зробили спробу вибороти рівноправність під час Великої Французької революції XVIII ст. Організатор і агітатор жінок у цій революції Олімпія де Гуж в маніфесті «Декларація прав жінки і громадянки» писала: «Всі громадянки повинні так само, як і всі громадяни, особисто чи через вибраних ними представників брати участь в самоуправлінні. Воно повинно бути для всіх однаковим».

«... всі громадянки і всі громадяни, відповідно своїм здібностям, повинні бути допущені до всіх громадських місць, відзнак, посад: тільки відмінності в їх чеснотах і талантах повинні служити критерієм при їх виборі. Жінка має право вийти на ешафот, вийти на трибуну: їй слід було б

мати обидва ці права» [8, 244]. Але Велика Французька революція XVIII ст. такої рівноправності жінкам не дала.

У XIX ст. в багатьох країнах стала відома праця англійського основоположника лібералізму Д.С.Мілля «Підпорядкованість жінки», в якій він робив акцент на необхідності правової рівності жінок і чоловіків. Мілля вважав, що закони і установи не повинні накладати на жінок жодних обмежень, щоб на всіх площинах суспільного і політичного життя їм були надані можливості вільної конкуренції з чоловіками.

В практичну боротьбу за втілення ідей рівноправності жінок з чоловіками включилися у XIX ст. феміністки. Американський учений Леонор Тіфер дає таке визначення цій суспільно-політичній течії: «фемінізм – це переважно політичний рух, який ставить собі за мету усвідомити і змінити підпорядкованість становища жінки в світі» [9, 16].

На початку XX століття частина ліберального крила фемінізму зосередилася на вирішенні проблеми надання виборчих прав жінкам. Ці представниці феміністського руху отримали назву суфражистки. «Большой толковый социологический словарь» дає таке визначення представницям цього руху: «Суфражистка (suffragette) – активістка жіночого руху, який на початку 20-го століття виступав за поширення права голосу на жінок» [10, 312]. Результатами боротьби фемінізму стали не тільки виборчі права жінок, що вони їх отримали в багатьох країнах у XX столітті, але й доступ до більшого кола професій, право на власність, на участь у роботі профспілок тощо. Гелд із цього робить висновок: «Тільки тоді, коли всі дорослі чоловіки і жінки справді стали громадянами, ліберальна демократія набула своєї вочевидь сучасної форми: сукупності законів та інституцій, які забезпечували найширшу участь більшості громадян у виборі представників, які самі можуть ухвалювати політичні рішення, тобто рішення, які впливають на всю спільноту» [1, 161]. Гелд називає основні інституції ліберальної демократії, які вступають у дію тільки після досягнення гендерної рівноправності. До них він відносить: обраний уряд; вільні і справедливі вибори, де голос кожного громадянина має однакову вагу; виборче право, що поширюється на всіх громадян незалежно від расових, релігійних, класових, статевих та інших відмінностей; широка свобода сумління, інформації та думки з приводу всіх громадських питань; право всіх дорослих боротися зі своїм урядом та висуватися кандидатом на посаду; незалежність об'єднань – право формувати незалежні об'єднання, зокрема соціальні рухи, групи з певними інтересами та політичні партії. Зміцнення представницької демократії в такому розумінні стало феноменом, властивим XX століттю; можна навіть сказати феноменом кінця XX століття. Адже тільки наприкінці останніх десятиріч цього століття

демократія (відносно) впевнено утвердилася на Заході і її в принципі широко визнали як придатну модель урядування й за межами Заходу [там само].

Отже, як бачимо із теорії Гелда, західні політологи повне утвердження ліберальної демократії пов'язують з досягненням гендерної рівності. З їх точки зору, цінності ліберальної і гендерної демократії збігаються. Але чи так це оцінюють теоретики фемінізму? Відповідь на запитання дає, зокрема, Ірина Жеребкіна [11]. Вона зазначає, що в 60-80-ті роки феміністки боролися за свої нові політичні права і при цьому не ставили під сумнів саму модель ліберальної демократії. Але вже в феміністській теорії 70-80-х років виникла інша думка, яка визначила традиційний ліберальний тип політика як «чоловічий», тобто як такий, що не відповідає жіночим цінностям і відносинам.

Жеребкіна пише: «... проти концепції ліберальних (індивідуальних) цінностей феміністські теоретики 70-80-х років намагались будувати систему політичних цінностей основою яких став досвід «жінок як жінок» – тобто на основі жіночого досвіду материнства і турботи в приватній сфері сім'ї; лібералізм критикувався за те, що ліберальне поняття громадянства конституційовано виключно в сфері публічного, що ідентифікується з «чоловічим», тим самим виключаючи із нього жінок, що традиційно ідентифікуються із сферою приватного. Тому феміністські політики 70-80-х років апелювали до цінностей материнства і приватної сфери сім'ї, цінностей кохання, турботи і підтримки, причому сім'я розглядалася як приватна сфера, що має моральну перевагу над публічною, так як більше відповідає загальногуманним цінностям – тобто відноситься до так званих демократичних цінностей на відміну від ліберальних» [11, 28].

Критикує ліберальне розуміння «громадянства» і Керол Пейтман у своїй роботі «Сексуальний контракт» (1988). Вона вважає, що це патріархальна категорія, бо хоча жінки в ній і визначаються як громадяни, однак такий тип громадянства являє собою виключно формальне громадянство в середині системи патріархальної влади, в якій жіночі якості і цінності традиційно знецінені. Тому в новому трактуванні громадянства Пейтман пропонує базуватися на феміністській концепції сексуальних відмінностей, сконструйованих на основі визнання двох різних істот – жінки «як жінки» і чоловіка «як чоловіка». Тільки в такому випадку, на думку Пейтман, можливо протистояти традиційній універсальній концепції суб'єкта, яка відкидала і знецінювала поняття жіночої суб'єктивності і цінностей.

«В підсумку, – вказує І.Жеребкіна, – Керол Пейтман пропонує концепцію так званого «диференційованого громадянства» замість ліберальної теорії громадянства, нездатної,

на її думку, відобразити особливості жіночих політичних репрезентацій» [11, 29].

Але вже в фемінізмі 90-х років загальна спрямованість феміністської теорії змінилася. Тепер його представники стверджують, що соціальні практики материнства не є більше адекватними до демократичних цінностей, так як в їх основі лежать нерівні відносини матері і дитини. Окрім того, демократичне громадянство повинно базуватися на не приватні і особливі (наприклад «жіночість» чи «материнство») типи активності, але на колективні типи відносин [там само].

Нові феміністи пропонують концепцію демократичного громадянства, в якій провідним є не поняття сексуальних відмінностей, а поняття «суб'єктивні позиції», що включає в себе соціальні групові інтереси. Отже, поняття «демократичний громадянин», вважають вони, повинно відображати не тільки інтереси різних статей, але й переважно соціальні інтереси різних груп (жінок, класів, рас, національних меншин тощо). Таких ідей дотримуються, зокрема, Ернесто Лакло і Шан таль Муфф у праці «Гегемонія і соціалістичні стратегія. До питання про радикальну демократичну політику» (1985). Втілення в життя даного проекту, тобто становлення «демократичного громадянства», Лакло і Муфф пов'язують уже навіть не з лібералізмом, а з «радикальною демократією».

Отже, ідея становлення гендерної рівності в ліберальній концепції демократії була також піддана критиці. Особливо це стосувалося розгляду лібералами громадянства як такого, що не має класової, національної, статевої та іншої градації. Було визнано, що навіть саме жіноцтво не слід розглядати як щось єдине, бо в ньому є також жінки різних класів, рас, національностей тощо. Окрім того, ліберальна демократія не забезпечує встановлення гендерної рівності, бо вона акцентує увагу на рівності можливостей, а їх недостатньо для повної рівності. Для утвердження повної гендерної рівності необхідна фактична рівність, яка привела б до рівності результатів. А це потребує відповідної політики держави в соціальній сфері, яка б забезпечила додаткові необхідні умови жінкам – створення дитячих дошкільних закладів та інших пільг працюючим матерям. Найбільшій критиці ліберальна демократія була піддана з боку марксизму.

Отже, наступний основний тип демократії, яку розглядає Д.Гелд, це однопартійна. Характеризуючи цей тип демократії, Гелд вказує, що боротьба лібералізму проти тиранії і боротьба ліберальних демократій за політичну рівність становили значний крок уперед в історії ви-зволення людини. Але, згідно з марксистською традицією, великі універсальні ідеали свободи, рівності і справедливості не можна реалізувати в суспільстві, побудованому на основі приватної власності

К.Маркс і Ф.Енгельс вважали, що й нерівність

між чоловіком і жінкою виникла з появою приватної власності. По-перше, змінилася соціальна роль усіх жінок, оскільки їхня домашня робота перетворилася із суспільної в приватну справу, втратила своє значення порівнюючи з промисловою працею чоловіків. Жінка, таким чином, була виключена із суспільного виробництва. У цьому зв'язку Енгельс зробив висновок, що «... першою передумовою визволення жінки є повернення всієї жіночої статі до суспільного виробництва, що, в свою чергу, вимагає, щоб індивідуальна сім'я перестала бути господарською одиницею суспільства» [12, 77]. По-друге, К.Маркс і Ф.Енгельс підкреслювали, що підневільне становище жінки в сім'ї з розвитком приватної власності доповнилось її класовим пригнобленням як невільниці, кріпачки, пролетарки. Тому звільнення жінок-трудівниць відбудеться в ході соціалістичної революції. Основоположники марксизму визначили ряд вимог робітничого руху до вирішення соціальних проблем жінок. Вони виступили проти формальної рівності, з якою виступали ліберали, і вимагали встановлення соціальної рівності, котра означала для них рівність реального суспільного становища індивідів.

Маркс і Енгельс ставили такі вимоги, які б враховували функції жінки як матері, так і працівниці. Це – охорона праці на виробництві з урахуванням фізіологічних особливостей жіночого організму, визнання суспільної значимості поєднання жінкою професій і сімейно-побутових обов'язків тощо.

Важливе значення мало положення марксизму про те, що економічна залежність жінок сформувала певний психологічний стереотип, суспільне переконання про неповноцінність жінки як особи. Виступаючи проти них, Маркс і Енгельс вказували, що необхідною умовою визволення жінок повинно бути звільнення їх від невільницького становища у виробництві і суспільно-політичному житті, розкріпачення в сім'ї та побуті.

Аналізуючи марксистські погляди щодо гендерних відносин у суспільстві, ми можемо визнати, що ліберальну теорію рівності можливостей вони, все ж, доповнили рівністю результату, яку повинна була забезпечити соціалістична держава. Але в питаннях забезпечення гендерної рівності марксизм допустив, на наш погляд, обмеженість. По-перше, в ньому догматизовані шляхи визволення жінки, а саме – лише через пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату. Історична ж практика довела, що це може здійснюватись і в межах існуючого ладу, який можна реформувати. По-друге, історія свідчить, що диктатура одного класу і однієї партії призводить до авторитарних і тоталітарних режимів, а в таких умовах обмежуються і порушуються громадянські права і чоловіків, і жінок. По-третє, повна відміна приватної власності також порушує економічні свободи обох статей. По-четверте, вирішення

питання про підпорядковане становище жінки і формування її як громадянки марксизм детермінував з економічних умов, тоді як зовсім мало уваги приділив змінам суспільної і особливо індивідуальної свідомості в процесі зміни гендерних стереотипів.

Ми висвітлили лише деякі питання становлен-

ня гендерної рівності в контексті основних типів демократії Д.Гелда.

Предметом подальшого дослідження даної теми можуть стати, зокрема, особливості запровадження гендерного паритету в умовах тих суспільств, що функціонують на основі різних моделей лібералізму та соціал-демократії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелд Девід. Моделі демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII+1108с.
2. Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки. Навчальний посібник. – Тернопіль: Джура, 2005. – 440с.
3. Браун Л. Женский вопрос, его историческое развитие А.Ачкасова и И.Кугеля. – М.: Изд-во Д.П.Ефимова, 1902. – 431с.
4. Платон. Держава / Пер. з давньогрец. Д.Коваль. – К.: Основи, 2005. – 355с.
5. Платон. Законы / Платон. Сочинения. т.4. – М.: 1983. – 654с.
6. Аристотель. Политика / Аристотель. Сочинения. Т.4. – М., 1983. – 645с.
7. Кондорсе Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – М., 1936. – 350с.
8. Миловидова Э. Женский вопрос и женское движение / Хрестоматия. – М., 1929. – 273с.
9. Tiefer L. Feminist perspective on sexology and sexuality – Feminist thought and the structure of knowledge – N.Y.L. – 1988 – 35р.
10. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 2 (П-я). Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 2001. – 528с.
11. Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике / Под редакцией Ирины Жеребкиной. – Харьков: ХУГИ, 1999. – 335с.
12. Ф.Энгельс Происхождение семьи, частной собственности и государства / К.Маркс и Ф.Энгельс, сочинения, издание второе, том 21, М.: Госиздат, 1961. – 745с.

І.О. СТЯПКО

ПОШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НА ЗАКАРПАТТІ В 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Стяпко Іван Олександрович - аспірант кафедри політології факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

На початку 1920-х рр. на Закарпатті розпочалися мовні суперечки стосовно того, яка саме мова буде тут провідною і визначальною. Фактично існували три можливі шляхи: витворення з місцевих діалектів нової літературної мови, прийняття української літературної мови, прийняття російської літературної мови. Перший шлях місцева інтелігенція відкинула, вважаючи його безперспективним. А от між прихильниками української та російської мови розпочалася запекла боротьба. В цю боротьбу навколо мовного питання, яке з давніх-давен у краї було дуже напружене та часто переносилось у політичну площину, включились також українські та російські емігранти, які надали їй більш фахового рівня та не меншої політичної заангажованості.

Питання поширення української мови на Закарпатті в історіографії висвітлено достатньо добре. На початку 90-х рр. воно активно

досліджувалося як реакція на виникнення політичного русинства з його теоріями, що населення Закарпаття складає окрему націю і що мова місцевого населення не є українською. Досліджуючи боротьбу місцевого населення, зокрема педагогічних товариств та товариства «Просвіта», за впровадження української мови в усі сфери життя, науковці доводили, що мова автохтонного населення є українською. Найбільш детально ця проблема відображена в працях: М.Штеця, В.Ганчина, П.Чучки та інших. Важливим джерелом для вивчення мовної проблематики є дослідження науковців 20-30-х рр. ХХ ст., безпосередніх учасників тих подій.

Метою даного дослідження є розкриття умов поширення української мови на Закарпатті, ставлення різних груп населення до цього процесу, а також позиції чеської влади щодо цього питання.

Перебуваючи в Австро-Угорській імперії, безпосередньо в складі Угорщини, Закарпаття зазнавало асиміляційного тиску. Щоб протистояти асиміляції, в 60-х рр. XIX ст. частина місцевої інтелігенції почала орієнтуватися на Росію. З часом свої твори вони почали писати сумішню російської, церковнослов'янської мови та місцевих діалектів, яку називали «руським язиком», а їх критики «язичієм». Дуже швидко стало зрозуміло, що місцеве населення російської мови не розуміло. Тому великого впливу русофілство не мало, але була створена відповідна літературна традиція.

В кінці XIX ст. поступово починала утверджуватися, спочатку серед інтелігенції, а потім і серед населення, думка про єдність місцевого населення з населенням Галичини та Наддніпрянщини. Починала формуватися народовецька течія. Слід зазначити, що в період угорського панування обидві групи були маргінальними і не мали великого впливу на населення.

Ситуація змінилася в 1918 р., коли Австро-Угорська імперія розпалася. Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь, згідно з Сен-Жерменським договором, було включено до складу новоутвореної Чехословацької республіки. Новостворена держава зобов'язувалася надати Закарпаттю «найвишшіє самоуправління сродняющесь с єдністю Чехословенского Стата» [7, 56], а також «народна мова» мала бути мовою навчання та урядування [7, 58].

Проте невдовзі чехословацька адміністрація зіткнулася з проблемою мови. Ситуація, коли «народна мова» змінювалася від села до села, змусила Верховне Командування окупаційними військами на Закарпатті звернутися до міністерства шкільництва та народної освіти з проханням дати пояснення терміну «народна мова».

З цією метою 4 грудня 1919 року у Празі було скликано нараду спеціалістів, учасниками якої були професори: Полівка, Зубатий, Бидло, Дворський, Махал, Кадлец; доценти: Флінта, Чорний, Хліма, Пранак – усього 15 спеціалістів. Професор Полівка сказав: «Угророси (закарпатські українці – Стряпко І.) є частиною українського народу, літературна мова якого є і їх літературною мовою. Кожна дитина мусить вивчити літературну мову без огляду на місцевий діалект. Якщо сьогодні йдеться про мову навчання та літературну мову Підкарпатської Русі, було б з наукової точки зору цілковитою помилкою штучно створювати нову мову – необхідно ввести літературну мову малоруську, якою користуються найближчі сусіди і співплемінники, тобто галицьку українську мову, а фонетичний правопис, заведений у Галичині, натрапив би в Карпатській Русі на труднощі, оскільки населення звикло до старослов'янської мови; тому бажаним було б завести правопис етимологічний. У середніх школах, звичайно, потрібно вивчати

теж старослов'янську та російську мови, які б єднали Карпатську Русь із більшими цілями» [3, 25-26]. Подібно висловилися й інші учасники наради.

Взявши до уваги рекомендації спеціалістів, міністр освіти Крофта надіслав Командуванню Підкарпатської Русі наступні рекомендації щодо мови:

Вирішувати питання про літературну мову якогось народу або племені належить передусім його членам.

Створювати штучно нову літературну мову для слов'янського населення Карпатської Русі було б не лише дуже складною, але цілком сумнівною, а з політичної точки зору, небажаною справою.

З огляду на те, що місцевий «русинський» діалект у Карпатській Русі є, безумовно, діалектом малоруським, необхідно за літературну мову визнати для місцевого населення малоруську літературну мову, якою користуються найближчі його сусіди і одноплемінники, тобто галицьку українську мову.

Щоб жителі Карпатської Русі не втратили свідомості того, що, і як українці, вони належать до великого російського народу, рекомендуємо вивчення в обов'язковому порядку в середніх школах і російської мови.

Потрібно, з наукових і політичних мотивів, щоб спеціалісти проаналізували й оцінили літературні спроби витворення окремої літературної мови для карпаторуського народу... [3, 27].

Отже, рекомендації щодо мови були доволі суперечливими. Рекомендувалося ввести в обіг українську літературну мову, але з етимологічним правописом, який уже ніде не використовувався, і тут же оцінити спроби створення окремої літературної мови. Місцеве населення визнавалося частиною української нації, але, виявляється, українці були частиною «великого російського народу».

Чеські урядовці, готуючи втілення рекомендацій міністра шкільництва та народної освіти, організували і провели кілька учительських конгресів. Щоправда, результатів вони не принесли. Вчителі багато говорили про «материнський язик», закликали проводити навчання на основі традицій, тобто «язичієм» діячів другої половини XIX ст., або ж живим «народним язиком», а відсутню термінологію позичати з російської, української, чеської мов.

Наслідком цих конгресів стало розгортання полеміки щодо мови. Частина місцевої інтелігенції, разом з емігрантами з Галичини та Наддніпрянщини, домагалася введення народної мови, а то є мова руська (українська). В своїх виступах вони вказували та те, що місцеві культурні діячі поступово схилялися до народної мови, а мовні суперечки занесли галицькі русофіли [1, 165] і так само як народний напрям переміг в Україні та в Галичині переможе і в Підкарпатській Русі [1, 165]. З іншого боку, місцеві та галицькі

русофіли і російські емігранти домагалися введення «общерусского литературного языка» чи «русского языка», звинувачували галицьких народовців у розпалюванні мовної суперечки, а український рух у сепаратизмі і ставили під сумнів саме існування української мови, а відтак і українців як нації» [5, 22].

Зрозумівши, що подібними конгресами нічого не добитися, чеські урядовці почали шукати союзників серед закарпатської інтелігенції і знайшли їх в особі товариства «Просвіти».

Товариство було засноване 9 травня 1920 р. і до її складу увійшли: Ю.Брацайко, А.Волошин, М.Брацайко, В.Гаджега, В.Желтвай, М.Стрипський [13, 12]. На установчих зборах у травні 1920 року вказувалося на те, що не може бути двох мов – панської (російської) і хлопської (української). Безумовно визнавалося, що необхідно вживати народну, а отже, малоруську мову. «Просвіта» активно поширювала українську мову та культуру. В своїх друкованих органах – щорічних календарях «Просвіти», щоразу друкувалися твори українських поетів і письменників. В цих же виданнях друкувалися молоді місцеві поети і письменники, які творили українською мовою. Та головною пропагандистською силою українського слова був театр, створений 15 січня 1921 р. Просвітанський театр часто гастролював по провінції, граючи найкращі українські п'єси: «Ой, не ходи, Грицю», «Невільник», «Украдене щастя», «Наталка-полтавка», «Хазяїн», «Сватання на Гончарівці» та інші. Відтак між «Просвітою» та чеською владою налагодилася співпраця.

Шкільний відділ міністерства освіти доручив знаному філологу, члену «Просвіти», І.Панькевичу написати граматику мови. Він підготував граматику, взявши за основу фонетичний правопис, впроваджений на Закарпатті Г.Стрипським [12, 52]. Проте, коли відбулася учительська нарада, яка мала затвердити граматику, на ній несподівано з'явився Г.Стрипський, що приїхав з Будапешта, і зрікся свого правопису. Після чого нарада вчителів відхилила граматику [9, 37]. Тому І.Панькевич змушений був терміново переробити граматику, взявши за основу правопис Максимовича-Огоновського з деякими змінами і за словами самого І.Панькевича «тим самим врятувати українську мову як мову навчання в українських закарпатських школах» [9, 37]. Відтак «Грамматика руського языка для молодших клас школ середніх і горожанських» [8] була схвалена міністерством народної освіти і шкільництва в 1922 році.

Це був перший крок до утвердження на теренах Закарпаття української літературної мови. Щоправда, сама грамматика І.Панькевича, власне, ще не була грамматикою української мови.

Вона фіксувала ряд народних форм місцевих говірок, а також основні фонетичні й граматичні риси галицької української мови. Застосовувалися і окремі російські граматичні терміни. Етимологічний правопис, який уже ніде не використовувався, штучно закріплював архаїчні форми української мови. Хоча у порівнянні з попередньою правописною практикою «панькевичівка» була кроком уперед. Вона стала основою української національної і мовної орієнтації на Закарпатті і в Східній Словаччині [17, 184].

По суті, грамматика І.Панькевича була компромісною, покликаною примирити народовців та русофілів, ряд її літер: можна було читати по-різному. Наприклад: хлб, підкова, високий народовці читали як хліб, підкова, високий, русофіли як хлеб, підкова, високий [6, с 158]. Вона, однак, постійно піддавалася критиці з обох таборів. Радикально налаштована українська інтелігенція звинувачувала Панькевича в тому, що він нібито намагався створити з «підкарпатських русинів» окремий народ шляхом витворення штучної мови [14, 8; 2, 186].

Русофіли звинувачували «Граматику...» в тому, що вона за своїм змістом не відповідає традиційним навикам в письмі і словесному вираженні, сіє серед «русских» мовний сепаратизм, відходить від «общерусского литературного языка», ставить себе в протилежність до літературних традицій «Южно-Карпатской Руси» [4, 3-4], замість загальноприйнятих «русских» граматичних норм вводить нові [4, 10].

І.Панькевич у кількох статтях спростував ці звинувачення. «Языков борьбы стратили бы свое жало, если бы мы знали словесный скарб и диалекты нашего народа» - писав учений [11, 43]. Щодо нехтування традиціями, то І.Панькевич вказував, що його грамматика «оперта на граматиц А.Волошина з року 1907..., а коли ще дальше йти взад, то на граматиц Теодорія Злоцького з р. 1883» [10, 172]. Незважаючи на різного роду закиди, грамматика І.Панькевича залишалася понад 15 років єдиним апробованим міністерством освіти посібником для середніх шкіл. [16, 83] і проклала дорогу фонетичному правопису та українській літературній мові у Закарпатті [15, 588].

Отже, мовне питання призвело до розколу в суспільстві на два антагоністичні табори: народовців та русофілів, які вели затяту боротьбу за впровадження української чи російської мови.

Завдяки позиції чеської влади і діяльності товариства «Просвіта» та її окремих членів, українська мова стала мовою урядування та навчання. Товариство доклало всіх зусиль для утвердження української літературної мови в культурному житті краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Волошин А. О письменном язичі подкарпатських русинів // Волошин А. Твори. – Ужгород: «Гражда», 1995. – С.155-185.
2. Галас Б. Значення наукової та просвітницької діяльності І.Панькевича для утвердження української літературної мови // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С.185-188.
3. Ганчин В.Ю. Деякі історично-правові аспекти мовного питання в Закарпатті // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Гадорець, В.С.Задорожний та інші. – Ужгород, 1993. – С. 23-30.
4. Грамматика Панькевича. Разборъ ея на основаніи даяныхъ науки о языкъ, по рецензии профессора Георгия Геровского. – Ужгород: Свободное слово, 1930. – 26 с.
5. Зоркій Н. Доказано ли научно существование вполне самостоятельного «украинского языка»? - Ужгород: «Школьная помощь», 1924. – 20 с.
6. Мушинка М. Іван Панькевич і Закарпаття // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С.151-175.
7. Ортоскоп. Державні змагання Прикарпатської України. – Ужгород, 1921. – 80 с.
8. Д-р. Іван Панькевич Грамматика русского языка для младших клас шкіл середних и горожанских. – Мукачево, 1922. – 86 с.
9. Панькевич І. Мій життєпис // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С.9-39.
10. Др. Панькевич І. Одповідь на анонимну брошуру: «Грамматика Панькевича, разбор ея, на основаніи данныхъ науки о языкъ, по рецензии профессора Георгия Геровского» // Подкарпатська Русь. – Ужгородъ. – 1930. – Ч. 7 – 8. – Роч. VII. – С.170 – 174.
11. Др. Панькевич І. О збираню матеріялов до діалектологічного подкарпатского словаря // Підкарпатська Русь. – 1925. – 15 марта. – Ч.3. – С.43 – 44.
12. Панькевич І. Протестний лист І.Панькевича. адресований крайкому комуністичної партії в Пряшеві // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С.49-56.
13. Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України (1920-1939). – Ужгород, 1991. – 52 с.
14. Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному 20-річчі (1920-1939) // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді.- Ужгород, 2000. – Річник IV (XVIII). – С. 6-10.
15. Чучка П.П. Закарпатська стихія в «граматиці русского языка...» І.Панькевича// Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Гадорець, В.С.Задорожний та інші. – Ужгород, 1993. – С. 328-335.
16. Штець М. Національна мова українців Закарпаття у міжвоєнний період у світлі соціолінгвістики // Ду-кля. – 1998. - №6. – С.81 – 86.
17. Штець М. Роль і місце Івана Панькевича в становленні правопису на Закарпатті і Східній Словаччині // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужго-род, 1992. – с.183-185.

М.І. МАЙБОРОДА

«НАРОДНИЙ СОЮЗ НАША УКРАЇНА» У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Майборода Михайло Іванович - аспірант Маріупольського державного гуманітарного університету кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики за фахом «Політичні інститути та процеси»

У розвитку кожної сучасної держави, незалежно від форми державного утворення (федерація, чи унітарна держава), важливе значення має політичний процес, який відбувається на двох рівнях. Особлива роль у ньому належить центральним органам влади, таким як парламент та уряд, оскільки вони приймають ті чи інші рішення і впливають на життя всього суспільства. Можна сказати, що це загальнодержавний рівень політичного процесу. Однак, не менше значення в розвитку будь-якого суспільства мають органи місцевого самоврядування. Вони теж приймають

значущі рішення місцевого характеру - це другий рівень політичного процесу (тобто регіональний). Зрозуміло, що сьогодні в Україні він безпосередньо пов'язаний з діяльністю політичних партій. Втім, далеко не всі з них представлені у центральних та місцевих органах влади. Це означає, що не всі вони беруть участь у прийнятті політичних рішень. Партії, що не мають представництва в органах влади, обирають інші форми політичної діяльності.

Дослідження політичного процесу в різних регіонах України має велике значення, оскільки

дає можливість вивчити політичні тенденції, що впливають на розвиток держави в цілому.

Донецька область має виняткове значення для України, враховуючи її економічний та людський потенціал. З точки зору економіки, Донеччина дає Україні 20% валового внутрішнього продукту [20]. На території Донецької області мешкають представники 130 національностей а населення складає 4 млн. 841 тис. осіб (близько 10% усього населення країни) [19]. Тому дуже важливою є позиція населення, політичної еліти та партій регіону, що необхідно знати для подальшого творення демократичної, справедливої, стабільної і впливової на міжнародній арені держави. А це стає можливим і реальним тільки в консолідованому, економічно і політично розвинутому суспільстві.

Слід пам'ятати, що Донецька область має свої історичні корені. Тільки з урахуванням інтересів населення всіх регіонів України можливим стає вирішення тієї політичної ситуації, яка виникла в країні наприкінці 90-х рр. ХХ ст. і триває до теперішнього часу.

Учасниками політичного життя Донецької області є 127 політичних партій, зареєстрованих на сьогоднішній день, представники яких діють в органах місцевого самоврядування або проводять різноманітні акції [21]. Однією з політичних сил, представлених у регіоні, є «Народний Союз Наша Україна» (далі НСНУ).

Метою цієї статті є вивчення рівня впливовості, основних форм та напрямків діяльності Донецької обласної організації НСНУ (далі ДОО НСНУ). Автор вважає доцільним проаналізувати партійне будівництво НСНУ в області, зокрема створення власне самої ДОО партії та її місцевих організацій, а також її діяльність. Предметом дослідження є ДОО НСНУ. Об'єктом дослідження виступає діяльність структурних підрозділів ДОО НСНУ.

Історіографічну базу даної проблеми складають праці загальнотеоретичного характеру, роботи присвячені характеристиці політичної ситуації в Україні та безпосередньо в Донецькій області. До першої групи можна віднести праці О. Голобуцького, Т. Криворучко, В. Якушика, О. Бойко, В. Лаги, В. Кипеня та О. Леонова, які присвячені класифікації політичних партій України за ідеологічною приналежністю, а також проблемам відносин держави та партій [5, 4, 13, 12]. До другої групи належать праці таких авторів, як В. Бала, О. Голобуцький, Т. Голобуцька, Я.Павловський, А. Єрмолаєв та О. Левцун, які приділили увагу аналізу політичної ситуації в Україні 2006 - 2007 років [1, 2, 10]. До третьої групи можна віднести дослідження політичної ситуації безпосередньо в регіоні. Так, Н. Наталіна в своїй роботі «Специфіка та електоральні перспективи політичних партій у Донецькій області» розкриває позиції політичних партій регіону напередодні виборів до Верховної Ради

України та органів місцевого самоврядування 2006 року [17]. Ці роботи мають величезне значення в розумінні політичної ситуації, яка була характерна для Донецької області на початку ХХ століття. Огляд літератури з даної проблеми дає підстави вважати, що діяльність ДОО НСНУ маловивчена, і це ще раз доводить актуальність порушеної для дослідження теми.

Базу джерел з цієї проблеми становлять переважно документи і матеріали, які представлені на сайті ДОО НСНУ. Ці матеріали висвітлюють різні аспекти діяльності НСНУ в Донецькій області. Окрему групу джерел складають статистичні матеріали, зокрема результати голосування в Донецькій області під час виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування, які відбулися 26 березня 2006 року.

НСНУ є однією з найбільш молодих політичних сил України, яка була створена після президентських виборів 2004 року. У її створенні взяли участь ті партії, які на парламентських виборах 2002 року увійшли до складу виборчого блоку Віктора Ющенка «Наша Україна», а це були партії переважно правого спрямування [3]. Вже 5 березня 2005 року відбулась Установча конференція НСНУ, щоправда, не всі члени блоку висловили бажання входити до складу єдиної партії. Так, до НСНУ не увійшли Українська народна партія Юрія Костенка та Народний Рух Бориса Тарасюка. Деякі дослідники пов'язують це з тим, що зазначені партії могли втратити самостійну політичну діяльність [3]. Але інші члени блоку погодилися вступити до об'єднаної партії, і НСНУ була створена на всеукраїнському рівні. Після цього почалось заснування регіональних відділень нової партії по областях України. Результатом такого партійного будівництва було створення і ДОО НСНУ.

Слід зазначити, що у 2005 році всі партії, які у свій час входили до блоку «Наша Україна», мали свої обласні осередки у Донецькій області, і деякі з них існували тут уже досить довго - ДОО Конгресу Українських націоналістів та Ліберальної партії України були утворені ще у 1993 році [23, 1]. Серед інших партій мали свої осередки: Народний Рух України - з 1994 року, Партія «Реформи і порядок» - з 1997 року, Християнсько-демократичний союз - з 1997 року, Республіканська християнська партія - з 1997 року, Українська народна партія - з 2000 року, «Солідарність» - з 2001 року, «Вперед, Україно» - з 2003 року та Молодіжна партія України - з 2003 року [23, 1 - 4].

Установча конференція ДОО НСНУ відбулась 23 квітня 2005 року у Донецьку. Від центральних органів партії були присутні голова центрального виконавчого комітету Юрій Єхануров, голова політради партії Віталій Бонзик. Установча конференція працювала у складі 516 осіб [15]. Її завданням було обрання кандидатури голови обласного осередку партії, а також його керівних

органів - Ради та Контрольно-ревізійної комісії. Слід зауважити, що зазначені структури були важливими для діяльності обласного осередку партії згідно зі Статутом НСНУ, який було прийнято 5 березня 2005 року на установчому з'їзді партії [29]. Проте, обрання голови не обійшлося без скандалів. По - перше, не всім учасникам конференції надали можливість висловити свою думку та внести пропозиції. По - друге, дуже активно своє незадоволення проявив кореспондент газети «Острів» Сергій Фурманюк. Він почав вимагати визнати цю конференцію недійсною, а потім став роздавати листівки з назвою «Майдан закінчився?», у яких говорилося, що НСНУ будується як партія влади [15]. Деякі дослідники вважають, що причину таких дій Сергія Фурманюка слід бачити у тому, що він сам претендував на посаду голови ДОО НСНУ і тому вступив у конфлікт з Антоном Клименком - головним претендентом на цю посаду, який мав підтримку центральних органів партії [17, 21]. Але, незважаючи на цю конфліктну ситуацію, більшість все ж таки взяла участь у голосуванні й обрала А. Клименка головою ДОО НСНУ кількістю 259 з 376 голосів [15].

Установча конференція обрала керівні органи обласного осередку - Раду у складі 15 осіб і Контрольно - ревізійну комісію у складі 7 осіб [15]. ДОО НСНУ була зареєстрована головним управлінням юстиції у Донецькій області і отримала реєстраційне свідоцтво за № 98 5 травня 2005 року [23, 5]. Таким чином, квітень - травень 2005 року можна вважати початком структурного оформлення НСНУ в Донецькій області.

Після цього почалося створення місцевих організацій НСНУ в Донецькій області. Особливістю партійного будівництва в регіоні було те, що більшість її місцевих організацій була створена за дуже короткий час. Якщо у червні та липні 2005 року не було зареєстровано жодної партійної організації НСНУ, то вже наприкінці вересня того ж року їх налічувалося 68 [17, 22]. Сам процес створення місцевих організацій НСНУ в регіоні відбувався в порядку, встановленому партійним Статутом. Крім того, 23 травня 2005 року ДОО НСНУ прийняла рішення, яке затверджувало чітку схему створення її місцевих організацій, згідно з яким члени партії в окремих територіально - адміністративних одиницях створили власні ініціативні групи, представники яких подали до Виконавчого комітету ДОО НСНУ звернення про створення організаційних комітетів з підготовки та проведення установчих конференцій місцевих партійних організацій [27]. Відповідно до цього Рада ДОО НСНУ створила організаційні комітети, голови яких спрямували до Ради обласного осередку заяви бажаючих вступити до партії [27]. Установчі конференції, проведені по області, подали до Виконавчого комітету ДОО НСНУ заяви про постановку на облік створених місцевих партійних

організацій [27]. Рада ДОО НСНУ розглянула ці заяви і зареєструвала місцеві партійні осередки, які одразу почали свою діяльність [27].

Таким чином, процес створення місцевих партійних осередків НСНУ в Донецькій області проходив виключно згідно зі статутними вимогами, завдяки чому виникла досить розгалужена централізована структура місцевих партійних організацій ДОО НСНУ. Партія має місцеві організації у більшості міст і районів Донецької області, що дозволяє їй проводити активну роботу в регіоні.

Одним з найважливіших напрямків діяльності ДОО НСНУ є робота в органах місцевого самоврядування. Для Донецької обласної організації «Нашої України» особливістю було те, що в органах місцевого самоврядування не було жодного її представника, оскільки створення обласного осередку відбулося вже після виборів до органів місцевого самоврядування 2002 року, а до нових виборів лишався майже рік. Таким чином, НСНУ не мала свого представництва у місцевих органах влади Донеччини на момент свого створення. Але, незважаючи на це, у 2005 році були сформовані фракції НСНУ у Донецькій обласній та Донецькій міській радах.

В обласній раді фракція НСНУ була сформована у вересні 2005 року у складі 15 осіб на чолі з М. Бугарою, який був керівником шахтоуправління «Південнодонбаське» № 1 [17, 22]. До фракції увійшли керівники, а також экс-керівники державних вугільних підприємств, які до того часу в більшості своїй були членами Партії регіонів (далі ПР) [17, 22]. Слід відзначити, що особливістю формування фракцій НСНУ в місцевих органах влади Донецької області у 2005 році було те, що до їх складу входили переважно колишні члени ПР. Тому можна сказати, що фракції НСНУ на Донеччині формувалися певною мірою за рахунок ПР. Це стосується і фракції НСНУ у Донецькій міській раді, яка була створена у тому ж 2005 році. До неї увійшли 5 осіб, серед яких були кілька лікарів, один юрист та один бізнесмен [17, 22].

Отже, НСНУ вдалося створити власні партійні фракції в окремих органах місцевої влади Донецької області, не маючи в них представництва до того часу. Але вплив фракцій у місцевих радах був незначний. По - перше, вони були не чисельними, а через це не могли впливати на прийняття рішень під час голосування. По - друге, в їх складі не було авторитетних та впливових осіб.

Нові перспективи для розширення впливу ДОО НСНУ відкривали чергові вибори до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування 2006 року. Але, за результатами виборів депутатів Донецької обласної ради, НСНУ отримала 1,10% голосів і не змогла подолати трьохвідсотковий бар'єр [26]. Через це, до обласної ради не потрапив жоден представник партії. Такий самий результат отримала партія

і на виборах до міських та районних рад. І на-впаки, у більшості з них почала домінувати ПР - головний конкурент НСНУ в Донецькій області. Саме через це місцеві організації НСНУ знаходилися в опозиції до місцевих органів влади регіону. Відповідна заява була прийнята на IV конференції ДОО партії. У ній зазначається, що НСНУ переходить до опозиції через гегемонію ПР в органах місцевого самоврядування [22]. Для ДОО НСНУ опозиція означає контроль за діяльністю місцевих рад, а також експертизу та критику рішень, що мають прийматися цими органами з метою вирішення важливих проблем регіону [22]. Отже, вибори 2006 року змінили позиції партії, однак зовсім не на її користь.

Не маючи можливості впливати на рішення місцевих органів влади регіону, ДОО НСНУ веде діяльність у формі реалізації власних проєктів. Про це свідчить інше рішення IV конференції про створення при Раді ДОО 12 профільних громадських комітетів з різних сфер життєдіяльності суспільства: з питань діяльності органів місцевого самоврядування, регіональної економічної політики та адміністративно-територіальної реформи; з питань інвестицій, промисловості та підприємництва; розвитку агропромислового комплексу; правової політики, правозахисту, боротьби з організованою злочинністю та корупцією; соціальної політики, благодійної діяльності та охорони здоров'я; житлово-комунального господарства; молодіжної політики, фізичної культури, спорту та туризму; екології, землі та природних ресурсів; науки, освіти, культури та духовності [25].

Окрім цього, деякі місцеві організації ДОО НСНУ намагалися критикувати рішення місцевих органів влади регіону. Наприклад, у березні 2007 року Донецька міська організація НСНУ висловила незгоду з підвищенням цін на комунальні послуги і вимагала перерахунку тарифів на них [9; 3]. Однак позиція Донецької міської організації НСНУ не мала жодних практичних наслідків, і тарифи все ж таки підвищилися.

Втім, основною формою діяльності обласного осередку НСНУ та її місцевих організацій є проведення акцій, до яких входять різноманітні заходи. Основна їх частина проводиться під час виборчої кампанії та після виборів. Акції передвиборчої кампанії являють собою переважно благодійні заходи, надання допомоги та інше. Метою таких заходів є завоювання симпатій потенційних виборців. Так, під час виборчої кампанії 2006 року ДОО НСНУ та її місцеві організації провели багато благодійних акцій. Наприклад, у січні 2006 року закінчився проєкт обласної організації НСНУ «Здоров'я нації», під час якого півтори тисячі мешканців регіону (за повідомленням прес-служби ДОО НСНУ) безкоштовно пройшли діагностичне обстеження за допомогою суперсучасного обладнання [11]. Також ДОО НСНУ надала допомогу 15 дитбудинкам

області в рамках акції «Допомагай», під час якої були зібрані та передані книги і одяг [11]. 6 січня 2006 року активісти «Нашої України» запросили дітей на різдвяну казку, де вручили їм одяг і солодощі [11]. У рамках акції «Допомагай» від Маріупольської міської організації НСНУ теплий одяг, продукти та солодощі отримали вихованці дитячого реабілітаційного центру «Республіка Пілігрим», а також дитячого будинку «Сонечко» [24].

До другої категорії входять акції, не пов'язані з виборчою кампанією, тому серед них є заходи, присвячені різним святкам: партійним та національним. Загальнопартійним святом для НСНУ є «Помаранчева» революція. Її першу річницю широко відзначила і ДОО партії. Так, 22 листопада 2005 року у Донецьку представники міських та районних організацій вийшли на площу імені Леніна. Під час заходу А. Клименко привітав однопартійців з річницею революції [8]. За місяць до цього, 22 жовтня 2005 року відбулось нагородження 103 учасників «Помаранчевої революції» в Донецькій області. Вони отримали від голови ДОО НСНУ А. Клименка пам'ятні знаки «Гвардія революції» [16].

Серед акцій, присвячених державним та національним святкам, необхідно назвати День вчителя та День українського козацтва. Так, з 24 вересня до 1 жовтня 2005 року була проведена акція, присвячена Дню освіти. ДОО НСНУ привітала вчителів зі святом і понад 1000 вчителів отримали почесні грамоти [6]. 14 жовтня 2005 року ДОО НСНУ відзначала День українського козацтва. Під час цього свята голова ДОО А. Клименко та його заступник Д. Гнап поклали квіти до пам'ятника Т. Шевченку [7].

Ще одним напрямком діяльності ДОО НСНУ є ідеологічна робота та популяризація серед населення регіону інформації про діяльність партії. Як правило, ідеологічну роботу проводять у формі поширення агітаційних матеріалів під час виборчої кампанії. Така діяльність властива будь-якій політичній силі. Доречно звернути увагу на те, що ДОО НСНУ намагається надавати інформацію про свою діяльність і після виборів, тобто систематично. З цієї метою вона створила свій друкований орган і використовує Інтернет-ресурси.

Партійне видання ДОО НСНУ було зареєстроване у 2005 році під назвою «Наша Україна», перший номер якого побачив світ у лютому 2007 року [18]. На сторінках видання розміщуються партійні новини як загальноукраїнського рівня, так і місцевого значення. Однак діяльність місцевих осередків НСНУ у ньому практично не висвітлюється.

Саме цим, на нашу думку, пояснюється той факт, що деякі міські організації НСНУ у Донецькій області мають власні видання. Наприклад, Донецька міська партійна організація має власне видання під назвою «Можемо». Пер-

ший номер газети вийшов у світ 28 грудня 2005 року [14]. Газета містить новини про діяльність Донецької міської організації НСНУ та центральних органів партії. Вона видається російською мовою два рази на місяць, накладом 10000 примірників.

Одним з позитивних зрушень діяльності ДОО НСНУ в популяризації та наданні доступної інформації є відкриття сайту регіональної організації НСНУ в Донецькій області, який містить інформацію щодо діяльності центральних та обласних органів: рішення конференцій, Ради, Президії ради ДОО партії [28]. Доцільною є інформація щодо особистого складу Ради та Виконавчого комітету ДОО партії на сьогоднішній день [28]. Окрема увага приділена діяльності ДОО НСНУ через проведення масових акцій.

У той же час заслуговують на увагу певні недоліки в поширенні інформації щодо діяльності ДОО НСНУ. Наприклад, підписатися на газету «Наша Україна» можна тільки здобувши членство в партії. На нашу думку такі вимоги значно зменшують можливості популяризації ДОО НСНУ.

Не покращує ситуацію і наявність сайту обласного осередку НСНУ, доступ до нього можливий лише для тих, хто має комп'ютери, підключені до мережі Інтернет. Якщо навіть взяти до уваги той факт, що комп'ютери у наш час набули великого поширення, все ж такі дуже сумнівно, що він є вдома у кожного мешканця Донецької області. Тому доступ до сайту ДОО НСНУ теж не можна назвати масовим.

Отже, створення ДОО НСНУ відбувалося в рамках партійного будівництва на загальноукраїнському рівні. Партійна структура НСНУ в регіоні виникла у короткий термін часу - протягом лише одного місяця 2005 року. Але, незважаючи на це, вона є досить розвиненою і охоплює більшість міст і районів, області, а також дозволяє партії брати участь у політичному процесі Донеччини. Втім, факти доводять, що, незважаючи на розвинену структуру, ДОО

НСНУ не має впливу на суспільно - політичний та соціально - економічний розвиток регіону, оскільки партія на даний момент не представлена у місцевих органах влади Донеччини. Крім того, вибори 2006 року показали, що партія не має тут підтримки населення. Через це основними формами її діяльності є реалізація власних проектів та проведення акцій. Однак акції ДОО партії присвячені переважно державним і партійним святкам і не відображають інтересів населення Донецької області, яке цікавлять більше життєві проблеми, зокрема ціни на продукти харчування та комунальні послуги. На нашу думку, керівництву обласного осередку партії слід приділити увагу проблемам регіону і добитися практичних результатів у їх вирішенні. Лише так населення зможе оцінити діяльність ДОО НСНУ.

Також ДОО НСНУ веде діяльність, спрямовану на поширення серед населення регіону інформації про себе. Однак ця діяльність є неефективною та непослідовною, оскільки доступ до цієї інформації є дійсно масовим лише під час виборів, коли всі бажаючі можуть отримати агітаційні матеріали від активістів партії. Після виборів доступ до цих даних має обмежене коло осіб. На нашу думку, це є великим недоліком у роботі НСНУ в Донецькій області, і керівництву обласного осередку слід приділити цьому питанню велику увагу, оскільки населення регіону має бути обізнаним про діяльність ДОО НСНУ та її місцевих осередків. Втім, навіть після усунення всіх недоліків у діяльності обласного осередку партії вона навряд стане більш популярною та авторитетною серед місцевого населення, у свідомості якого, місцеві ЗМІ сформували негативний образ «Нашої України», як сили націоналістичного спрямування. Керівництво ДОО НСНУ може отримати лише незначну підтримку населення регіону. Для ДОО партії навіть три відсотки голосів виборців на наступних виборах до обласної ради будуть великим успіхом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бала В., Голобуцький О., Якушик В., Голобуцька Т., Павловський Я. Політичні партії України: підсумки парламентських виборів 2006 року: // Демо- версія, квітень 2006 р. / Агентство моделювання ситуацій АМС. — К.: СП «Інтертехнодрук», 2006. - 94 с.
2. Бала В., Голобуцький О., Якушик В., Голобуцька Т., Павловський Я. Политическая ситуация в Украине конца 2006 года. Прогноз на 2007 год // <http://www.agency.org.ua/index.php?mod=demo25>
3. Бала В., Голобуцький О., Якушик В., Голобуцька Т., Павловський Я. Політичні партії України: підсумки парламентських виборів 2006 року. Блок Наша Україна // http://www.agency.org.ua/index.php?mod=demo23_5
4. Войко О. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності // автореферат дисертації.- Чернівці: 2005.- 21 с.
5. Голобуцький О. П., Криворучко Т. Г., Кулик В. О., Якушик В. М. Політичні партії України // Національний ун-т «Києво-Могилянська академія»; Центр суспільно- політичних досліджень / В.М. Якушик (ред.). — К.: Кобза, 1996. - 144 с.
6. День образования // <http://ppnsnu.dn.ua/actions/show.php?id=18>
7. День украинского казачества // <http://ppnsnu.dn.ua/actions/show.php?id=20>
8. Донецк шлет оранжевый привет Майдану // <http://ppnsnu.dn.ua/actions/show.php?id=11>
9. Донецкая «Наша Украина» требует перерасчетов тарифов в системе ЖКХ // Наша Україна . - № 3. - с. 8
10. Ермолаев А., Левцун О. Региональное и политико - идеологическое сегментирование электората на парламентских выборах 2006 г. // http://sofia.com.ua/images/analit_dokl.pdf
11. Звіт Донецької обласної організації комітету виборців України за підсумками моніторингу виборчої

- кампанії протягом 26 грудня 2005 – 26 січня 2006 року по Донецькій області // <http://donetsk.cure.org.ua/>
12. Кипень В. Леонов О. Партии, общество, государство: взаимодействие в украинских реалиях. - Партии в современном политическом процессе Донеччины: стан і перспективи. - Донецьк: Рісн Нідс, 2004. - с. 26 - 43
 13. Лага В. Идеологичний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України // Автореферат дисертації. - Одеса: 2006. - 17 с.
 14. Можем // <http://www.nashaukraina.dn.ua/org/news/shown.php?id=162&cat=0&org=11>
 15. Моніторинг стану громадянської активності у Донецьку за квітень 2005 року // <http://www.europexxi.org.ua/?lang=ukr&m0=project&subm=measure&id=15&project=15&addm0=1&id=142>
 16. Награждение донецких участников Оранжевой революции // <http://ppnsnu.dn.ua/actions/show.php?id=14>
 17. Наталіна Н. Специфіка та електоральні перспективи політичних партій у Донецькій області. - Донецьк: Комітет виборців України, 2005. - 75 с.
 18. Наша Україна. - № 1. - 2007. - 12 с
 19. Основні підсумки Всеукраїнського перепису України 2001 року (Донецька область) // <http://www.donetskstat.gov.ua/census/index.php>
 20. Оцінка стану економічного розвитку регіону // <http://fri.org.ua/ua/ukraine/92>
 21. Перелік організацій політичних партій, зареєстрованих головним управлінням юстиції у Донецькій області // <http://www.just.dn.ua/parties.shtml>
 22. Політична заява Донецької обласної організації політичної партії «Народний Союз Наша Україна» // <http://www.nashaukraina.dn.ua/docs/197.doc>
 23. Поточний архів Маріупольської міської ради. Відділ внутрішньої політики. Політичні партії зареєстровані в Донецькій області на січень 2007 року. - 6 арк..
 24. Помагай у Маріуполі не закінчується // <http://www.nashaukraina.dn.ua/org/news/shown.php?id=164&cat=0&org=7>
 25. Про роботу Донецької обласної організації під час виборчої кампанії по виборах народних депутатів України, виборах депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів та про напрямки діяльності Донецької обласної організації у міжвиборчий період // <http://www.nashaukraina.dn.ua/docs/190.doc>
 26. Результати виборів депутатів Донецького обласного совета // http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%8B%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8B_%D0%B2_%D0%94%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8
 27. Рішення ради про порядок створення і реєстрацію місцевих організацій політичної партії «Народний Союз Наша Україна» // <http://www.nashaukraina.dn.ua/docs/171.doc>
 28. Сайт Донецької обласної організації «Народний Союз Наша Україна» <http://www.nashaukraina.dn.ua/>
 29. Статут НСНУ <http://ppnsnu.dn.ua/static/?type=1>

Р.М. ПЛАКІДА

МОЛОДІЖНИЙ РОБІТНИЧИЙ РУХ ЯК СПЕЦИФІЧНА РИСА МОЛОДІЖНОГО РУХУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Плакіда Роман Миколайович - аспірант Маріупольського державного гуманітарного університету

Однією з провідних тенденцій сучасного розвитку української держави є активізація участі молоді в суспільно-політичному житті. Сьогодні реалії життєдіяльності українського суспільства вимагають від молодих людей більшої активності у справі захисту своїх прав та вирішення власних проблем, сучасне загострення яких обумовлено погіршенням соціально-економічних умов життя молодого покоління внаслідок тривалої конфронтації провідних політичних сил країни, що, в свою чергу, стало причиною кризових явищ у вітчизняній економіці та нездатності держави остаточно вирішити молодіжні проблеми.

Часта зміна урядів, кожний з яких має власну концепцію державної молодіжної політики, має негативні наслідки для покращення умов життєдіяльності молодого населення України. Тому сучасна українська молодь, зневірившись

у можливостях держави вирішити її проблеми, намагається знайти альтернативний шлях розв'язання власних труднощів. Важкі матеріальні умови обумовили властиву сучасному українському молодіжному руху тенденцію до об'єднання зусиль молодих людей для більш ефективного захисту своїх прав та успішного вирішення власних проблем.

Особливо вказана тенденція характерна для молодіжних об'єднань регіонального рівня, які максимально наближені до потреб молодого покоління та виконують діяльність, спрямовану на реальне, практичне вирішення проблем конкретних молодих людей. Молодому населенню різних регіонів України властиві різні проблеми, пов'язані з історичними, економічними, культурними, освітніми, господарськими та іншими особливостями окремих регіонів, різні методи та за-

соби їхнього вирішення, а також різні традиції, темпи і тенденції розвитку руху місцевої молоді.

Так, Донецька область завжди відрізнялась високим рівнем розвитку промисловості, розвинутою інфраструктурою, своєю особливою культурою та традиціями. Характерною рисою регіону є могутній індустріальний потенціал, в області сконцентровані стратегічні промислові об'єкти (Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча, МК «Азовсталь», «Азовмаш», Новокраматорський машинобудівний завод, Донецький та Єнакіївський металургійні заводи, Горлівський концерн «Стірол» тощо). На промислових підприємствах Донеччини працює велика кількість людей, серед них молодь віком від 18 до 35 років складає досить значну частину. Так, наприклад, у 2007 р. серед більш ніж 60 тис. робітників ММК ім. Ілліча молодь складала майже 50 %, тобто 26300 [2]. Крім того, молоді робітники досить численною групою молодого населення регіону. У тому ж м. Маріуполі на 1 січня 2006 р. проживало 153,7 тис. молодих людей, із них на великих промислових підприємствах працювало більш ніж 40 тис., тобто 26 % [1].

Майже всі провідні промислові підприємства Донецької області мають досить численні молодіжні об'єднання, що беруть активну участь у суспільно-політичному житті краю. У деяких містах Донецької області, особливо невеликих за машштабами (Соледар, Часов-Яр, Дмитрів, Волноваха, Амвросіївка та інших), молодіжний рух представлений молодіжною організацією місцевого промислового підприємства. Активність об'єднань робітничої молоді в суспільно-політичному житті регіону, їхня важлива роль у розвитку молодіжного руху краю обумовлює специфіку молодіжного руху Донецької області.

Об'єднуючи досить велику групу молодого населення Донеччини, організації молодих робітників відіграють значну роль як в його життєдіяльності, так і в соціально-економічному розвитку регіону, оскільки стабілізація економічного стану Донецької області, з якою пов'язано виконання всіх регіональних соціальних програм стосовно покращення положення донецької молоді, неможлива, на нашу думку, без енергії та ініціативи молодих робітників, активна участь яких у вказаному процесі є запорукою успішного, прогресивного та динамічного розвитку краю.

У той же час даний напрямок у молодіжному русі Донецької області не знайшов відображення в сучасній історіографії, присвяченій даній проблематиці. Тому метою нашого дослідження є проведення комплексного науково-практичного аналізу молодіжного робітничого руху як специфічної риси організованого молодіжного руху Донецької області. Це дослідження носить не тільки науковий характер, але й має практичну значимість, бо дозволяє з'ясувати незадіяний потенціал, можливості молодіжних робітничих

об'єднань, які, на наш погляд, здатні сприяти успішному економічному розвитку як окремих промислових підприємств Донеччини, так і всього регіону в цілому.

У Донецькій області за останні роки накопичено позитивний досвід діяльності молодіжних організацій промислових підприємств краю. Аналіз цього досвіду, дослідження суспільно корисної праці молодіжних об'єднань провідних підприємств регіону, на нашу думку, являє собою основу для вивчення сучасного стану молодіжного робітничого руху Донеччини та формулювання концепції його розвитку.

Загальною тенденцією сучасного розвитку молодіжного робітничого руху Донецької області є та обставина, що він у даний період часу все ще знаходиться в процесі організаційного становлення. Виникнення молодіжних об'єднань на промислових підприємствах регіону, активізація їхньої діяльності, що є характерними рисами новітнього періоду в розвитку руху донецької молоді, обумовлені, згідно з нашою точкою зору, сучасним погіршенням становища молодого покоління України. Робітнича молодь, організована в рамках одного підприємства, являє собою потенційну основу молодіжного руху Донеччини, актуальним завданням якого є захист прав та інтересів молодого населення краю.

Підтвердженням цього свідчать дані анкетування, проведеного нами у квітні 2007 р. серед найбільших молодіжних організацій провідних промислових підприємств Донецької області (Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча, МК «Азовсталь», «Азовмаш», Новокраматорського машинобудівного заводу). Майже 50 % респондентів назвали захист прав молоді основною причиною створення своєї організації.

На сьогоднішній день, згідно з даними про учасників II Відкритої конференції молодіжних організацій промислових підприємств області, яка відбулася в липні 2005 р. в одному з найбільших індустріальних центрів України м. Маріуполі та мала назву «Розвиток молодіжного робітничого руху», більш-менш активну участь у діяльності молодіжних робітничих організацій Донеччини приймають приблизно 60 тис. молодих людей [3].

Основоположними завданнями діяльності сучасних молодіжних організацій промислових підприємств Донецької області (згідно з їхніми статутними документами) є підвищення соціальної активності молоді підприємства; професійне та соціальне становлення молодих робітників підприємства; об'єднання та координація трудової молоді для розвитку та захисту професійних, творчих, інтелектуальних та інших можливостей і інтересів молоді підприємства; надання багатосторонньої допомоги молоді підприємства; підвищення соціально-економічного рівня життя молоді в місті та

регіоні; створення сприятливих передумов для самореалізації молоді; розвиток молодіжного руху на промислових підприємствах регіону; організація творчого, культурного та спортивного дозвілля молоді тощо.

Другою особливістю сучасного молодіжного робітничого руху Донецької області є різноплановість та багатовекторність діяльності молодіжних організацій промислових підприємств регіону. Основними напрямками їхньої активності є: соціальний захист робітничої молоді, сприяння молодіжному кредитуванню; науково-технічна діяльність; робота з кадровим резервом підприємства; культурно-масова діяльність, спорт та туризм; благодійність (шефська допомога дітям-сиротам та інвалідам); інформаційна діяльність.

Одним з пріоритетних напрямків суспільно корисної діяльності об'єднань робітничої молоді Донецької області є соціальна робота, яка проводиться шляхом реалізації молодіжними організаціями провідних промислових підприємств краю соціальних проектів, спрямованих на вирішення найбільш гострих проблем молодого населення Донеччини. Так, наприклад, завдяки діяльності Молодіжної організації Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (МОК) вдалося здійснити певні позитивні кроки у напрямку вирішення житлової проблеми робітничої молоді: у кожному новому, побудованому комбінатом будинку, молодим працівникам належить 20 % квартир. Станом на 2007 р. 121 молода родина купила у довгостроковий безпроцентний кредит упорядковане житло, в тому числі 30 за пільговою чергою. МОК має право клопотання перед адміністрацією підприємства про позачергове виділення житла в кредит молодим родинам, які мешкають в особливо скрутних умовах. Задля цього в організації створено житлово-побутову комісію, яка складає акти огляду місця проживання [4, 4].

Молодіжними організаціями промислових підприємств Донецької області докладається багато зусиль для реалізації соціальних проектів стосовно молоді, що здійснюються на підприємстві та спрямовані на закріплення молодих працівників на даному підприємстві шляхом надання соціального пакета, до складу якого входять пільгове кредитування отримання освіти, придбання товарів довгострокового користування тощо. Подібні соціальні пакети для молоді надаються на багатьох промислових підприємствах регіону (на Донецькому та Єнакіївському металургійних заводах, Ясинівському коксохімічному заводі (м. Макіївка), Новокраматорському машинобудівному заводі та інших).

Для підвищення творчої та виробничої активності молоді, розвитку її наукового потенціалу, формування корпоративної політики підприємства молодіжними робітничими об'єднаннями здійснюється науково-технічна

діяльність. Традицією, своєрідною візитною карткою молодіжних організацій найбільших промислових підприємств Донеччини стало проведення міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-технічних конференцій.

Головними завданнями таких конференцій є виявлення найбільш перспективних ідей в галузі виробництва, економіки, фінансів, управління персоналом та організації труда, а також обмін досвідом між представниками провідних промислових підприємств України та країн СНД. Організацію та всю відповідальність за проведення цих заходів беруть на себе молодіжні робітничі об'єднання. На сьогодні на високому рівні проводять свої науково-технічні конференції «Спілка молоді «Азовмашу», Молодіжна організація ВАТ «ММК імені Ілліча», Рада молодих спеціалістів ВАТ «МК «Азовсталь», Асоціація молоді ЗАТ «Новокраматорського машинобудівного заводу», Рада молодих спеціалістів ВАТ «Стирол» та інші.

До участі в науково-технічних конференціях молодих фахівців допускаються працівники промислових підприємств Донецької області віком до 35 років, а також представники молоді інших підприємств регіонів України. Високий рівень організації конференцій на промислових підприємствах Донеччини підтверджує їхній міжнародний статус. В роботі цих конференцій беруть участь молоді фахівці з Росії, Білорусі, Казахстану, Узбекистану, Грузії, Естонії, Латвії та інших країн.

Отримали свій розвиток на провідних промислових підприємствах Донецької області конкурси професійної майстерності з присвоєнням звання «Найкращий молодий робітник», які проводяться з метою активізації молодіжного руху, підвищенню професійної майстерності молодих робітників, розвитку їхньої творчої активності та ініціативності. Сьогодні такі змагання проводяться у регіоні за 18 професіями (у тому числі вперше в Україні «Найкращий молодий працівник воєнізованої охорони»), два з них на звання «Найкращий молодий доменщик» та «Найкращий молодий зварник», що проводяться на базі ВАТ «МК «Азовсталь», носять статус міжнародних.

Конкурси професійної майстерності дозволяють не тільки виявити найкращих молодих представників своєї професії, але й підвищити професіоналізм молоді, тим самим формуючи якісний кадровий резерв підприємства.

Науково-технічна діяльність є одним з найбільш розвинених та перспективних напрямків роботи молодіжних організацій промислових підприємств Донецької області. Інтенсивний розвиток цього напрямку та досягнуті успіхи обумовили необхідність відокремлення зі складу молодіжних об'єднань структури, яка займалася б виключно питаннями, пов'язаними з науково-технічною діяльністю, професійним

зростанням та просуванням молодих робітників. Для консолідації зусиль та зміцнення науково-технічного сектора були створені Ради молодих спеціалістів у ВАТ «ММК імені Ілліча», ВАТ «МК «Азовсталь», ВАТ «Єнакіївський металургійний завод» та ВАТ «Стирол», а також Рада молодих інженерів (ВАТ «Азовмаш»). Діяльність подібних структур сприяє розширенню співробітництва між молодіжними організаціями промислових підприємств регіону, набуттю молоддю навиків організаторської роботи, підвищенню активності молодіжних мас підприємств, створенню умов для реалізації творчої ініціативи молоді [5, 18].

Сучасні умови соціально-економічного життя в Україні обумовлюють пильну увагу керівництва промислових підприємств Донецької області до роботи з кадровим резервом та, як наслідок, активну діяльність молодіжних робітничих підприємств у цьому напрямку. Так, для виявлення найбільш перспективних молодих керівників у ВАТ «Азовсталь» за ініціативою Ради молодих спеціалістів уперше в регіоні був заснований щорічний конкурс молодих керівників, що складається з психологічного тестування, різноманітних ділових та рольових ігор, під час яких претенденти на звання «Найкращий молодий керівник» демонструють інтелектуальні, ділові та особисті якості, необхідні успішному керівнику.

Крім того, молоді фахівці комбінату мають можливість отримати інформацію про свої сильні та слабкі риси, мотивацію до розвитку, індивідуальну програму розвитку, пройшовши оцінку в асесмент-центрі при Раді молодих спеціалістів. Цей метод оцінки дозволяє отримати повну та об'єктивну інформацію про ділові й особисті якості співробітників, виявити їхні резерви та оцінити потенціал з метою подальшого розвитку. Дана процедура виявляє не ефективність співробітника на тій посаді, яку він займає, а потенційну можливість зайняти більш високу посаду в майбутньому. Молоді фахівці комбінату, які успішно пройшли тестування, отримують можливість потрапити в кадровий резерв підприємства.

З метою підвищення освітнього рівня молодих робітників підприємства та формування кадрового резерву, створення умов для ефективної взаємодії молоді з керівництвом підприємства, підвищення рівня компетентності молодих керівників структурних підрозділів «Спілкою молоді «Азовмашу» спільно з органами місцевого самоврядування реалізується проєкт «Школа молодого керівника». Зміст проєкту полягає в проведенні семінарів-тренінгів за участю провідних фахівців (соціологів, психологів, юристів, менеджерів та інших) підприємства та місцевих органів влади для молодіжного активу комбінату на різноманітні теми: «Аналіз, планування та організація діяльності», «Команда лідера», «Концепція роботи з людьми» та інші.

Збалансовану кадрову політику здійснює адміністрація Донецького металургійного заводу, яка приділяє серйозну увагу підготовці кадрів у вузах регіону та України. На сьогодні у провідних вузах здійснюється цільова підготовка 100 молодих робітників підприємства. Починаючи з 2001 р., на заводі з метою більш ефективного та якісного добору, розставлення та пересування керівників і спеціалістів почав практикуватися прийом молодих випускників вузів на посади «помічник майстра», «дублер фахівця», що дозволяє готувати гідний кадровий резерв [6].

Великий виховний ефект мають заходи культурно-масового та спортивного характеру, що проводяться молодіжними об'єднаннями промислових підприємств Донецької області. Спектр цих заходів досить широкий: інтелектуальні ігри, спортивні змагання та свята, туристичні поїздки, творчі конкурси та розважальні програми, КВК, конкурси вроди тощо.

Найбільш активно на підприємствах Донеччини розвиваються інтелектуальні ігри («Що? Де? Коли?», «Брейн-ринг») та рух КВК. Так, «Спілка молоді «Азовмашу» виступила одним з ініціаторів створення Приазовської ліги КВК, основними завданнями якої є створення сприятливих умов для реалізації творчого потенціалу молоді Донеччини, пропаганда та популяризація КВК в Приазов'ї. Участь в іграх ліги беруть не тільки команди промислових підприємств регіону, а також і студентські та молодіжні команди (у 2006 р. в іграх Приазовської ліги взяли участь 12 команд робітничої молоді та 5 студентських команд) [7].

Молодіжна організація ВАТ «ММК імені Ілліча» з'явилась ініціатором створення молодіжної громадської організації «Іллічівський КВК», яка є унікальним утворенням, оскільки на цей час єдина не тільки в регіоні, але й в Україні в цілому підняла проблеми дозвілля робітничої молоді.

Великою популярністю користується туристичний напрямок діяльності молодіжних робітничих об'єднань Донецької області. З метою пропаганди здорового способу життя та популяризації здорового відпочинку вони організують оновлені зірничі, морські прогулянки на теплоході, виїзди на природу, екскурсійні поїздки до Криму, конкурси бардівської пісні тощо. Так, Молодіжна організація ВАТ «ММК імені Ілліча» є одним з ініціаторів та організаторів молодіжного фестивалю бардівської та туристичної пісні «Іллічівський бриз», який проводиться щорічно з 2006 р. на березі Азовського моря у селищі Юр'ївка. Загальна кількість учасників фестивалю у 2006 р. становила більш ніж 450 чоловік, а заключний Гала-концерт зібрав приблизно 1200 людей [4, 3].

Для підвищення рівня патріотичного виховання молоді на промислових підприємствах регіону зусиллями молодіжних організацій проводяться

суботники та трудові десанти, заняття в секціях стрільби з дрібнокаліберної зброї, парашутного спорту, авіамоделювання, організуються (спільно з Товариством сприяння оборони України) походи по містах бойової слави тощо.

Культурно-розважальні та спортивні заходи молодіжних організацій промислових підприємств Донецчини носять масовий характер та користуються широкою популярністю серед молоді не тільки підприємств, але й усього краю, що свідчить про високий рівень організації та проведення цих заходів. Дані заходи спрямовані не тільки на організацію змістовного дозвілля молоді, але й на активізацію молодіжного руху, оскільки сприяють об'єднанню робітничої молоді, підвищенню її ініціативності та розвитку організаторських здібностей молодих людей.

Ефективній роботі об'єднань молоді промислових підприємств Донецької області сприяє їхня активна інформаційна діяльність, спрямована на ознайомлення молодих працівників підприємства з роботою молодіжних організацій. З цією метою в корпоративних ЗМІ промислових підприємств регіону постійно висвітлюються заходи для молоді, які проводяться на комбінатах та заводах області, ведеться сторінка молодіжних організацій, у структурних підрозділах створюються інформаційні стенди. Наприклад, у корпоративній газеті ВАТ «ММК імені Ілліча», що має назву «Іллічівець», зі 147 номерів, які вийшли у 2007 р., діяльності Молодіжної організації комбінату були присвячені статті у 22 номерах, тобто майже у 15 %. А «Спілка молоді «Азовмашу» щоквартально оновлює інформацію для стендів на прохідних підприємства.

Незважаючи на великий обсяг роботи, що була проведена у напрямку підвищення рівня інформованості молоді промислових підприємств Донецької області, дана форма активності молодіжних робітничих об'єднань все ще стикається з певними труднощами. Так, на багатьох підприємствах регіону не працює ланцюг «центрального орган - первачка». Інформація про діяльність молодіжного об'єднання часто не доходить до молодих робітників структурних підрозділів.

Причини виділеної проблеми містяться, на наш погляд, по-перше, у нерозвиненості молодіжних осередків структурних підрозділів промислових підприємств Донецької області, які ще знаходяться в процесі свого організаційного оформлення; по-друге, в пасивності основної маси робітничої молоді, що, згідно з нашою точкою зору, є наслідком несформованості у неї світоглядної позиції активного громадянства, відсутності елементарних знань та навиків суспільної діяльності.

Наші висновки підтверджуються отриманими нами даними соціального опитування молодих робітників провідних промислових підприємств Донецької області. Згідно із цими результатами,

основними перешкодами, з якими стикаються молодіжні робітничі об'єднання у здійсненні своєї статутної діяльності, є: недостатнє фінансування (37%); апатія та байдужість основної маси молодих людей (35,6%); відсутність належної уваги з боку держави та місцевої влади (27,4%); відсутність чіткого, прозорого та доступного механізму підтримки молоді та її об'єднань, причини якої обумовлені бюрократизмом чиновників, політичною нестабільністю (24,7%) тощо. Згідно з думкою лише 8% респондентів, об'єднання робітничої молоді їхніх підприємств не мають проблем.

Показовою стосовно успішного подолання вищезазначених перешкод та ефективного вирішення багатьох молодіжних проблем є діяльність молодіжних об'єднань провідних промислових підприємств Донецької області, активна та результативна суспільно корисна праця яких є специфічною рисою молодіжного руху регіону. Їхній ефективній діяльності сприяє, перш за все, широка підтримка з боку керівництва промислових підприємств краю, яка проявляється в тісній співпраці у вищезгаданих напрямках. Завдяки підтримці керівних органів підприємств та профспілок молодіжні робітничі об'єднання Донецчини мають можливість здійснювати великі соціальні проекти, спрямовані на покращення матеріального становища молодих робітників, захист їхніх прав та створення умов для самореалізації та професійного становлення.

Враховуючи актуальність відтворення та розвитку на підприємствах Донецької області молодіжних організацій, ми вважаємо необхідним виробити регіональну програму підтримки робітничої молоді (що на сьогодні не було зроблено) для координації зусиль органів державної влади та місцевого самоврядування, керівництва промислових об'єктів, спрямованих на захист її соціально-трудова та життєвих інтересів. Концептуальними положеннями цієї програми уявляються нам наступні ідеї та завдання: формування сфери соціальних послуг, здатних стимулювати молодь до соціального розвитку та самореалізації, до вміння самостійно вирішувати свої проблеми, використовуючи при цьому власні ресурси; узагальнення, систематизація та поширення накопиченого досвіду роботи молодіжних об'єднань промислових підприємств Донецької області.

Таким чином, наявність розвинутого молодіжного робітничого руху, який на сучасному етапі свого розвитку переживає етап організаційного зміцнення, відзначається ефективною діяльністю та має досить вагоме значення в житті молодого населення Донецької області, є специфічною рисою молодіжного руху регіону. Молодіжні організації промислових підприємств Донецчини досягли значних успіхів у справі об'єднання робітничої молоді, підвищенні її авторитету та активізації її участі в суспільно-

політичному житті місцевої громади для забезпечення прав молоді, гарантованих законодавством України. Об'єднання робітничої молоді, заручившись підтримкою керівних органів підприємств, добились покращення матеріального становища та соціального статусу молодих робітників.

Діяльність молодіжних робітничих об'єднань має значний вплив на життєдіяльність молодого населення Донеччини, майже всі категорії якого

охоплені напрямками їхньої роботи. Позитивний ефект соціально корисної праці молодіжних організацій промислових підприємств регіону відчутний в усіх сферах життя молоді краю. Все це робить вивчення місця та ролі молодіжних робітничих об'єднань у процесах, що відбуваються в молодіжному середовищі Донецької області, актуальним завданням сучасної вітчизняної політичної науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Таблиці поширення постійного населення м. Маріуполь за віком станом на 01.01.2006 р. / Управління статистики у м. Маріуполі. – 1с.
2. Інформація про стан розвитку молодіжного руху на підприємстві // Поточний архів Молодіжної організації Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча.
3. Розвиток молодіжного робітничого руху / Матеріали II Відкритої конференції молодіжних об'єднань промислових підприємств України. – Маріуполь, 2006. – 80с.
4. Звіт про виконану роботу Молодіжної організації ВАТ «Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча» відділу корпоративної роботи за період 2007 р. // Поточний архів Молодіжної організації Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча.
5. Методичні рекомендації по організації роботи з молоддю в ВАТ «ММК ім. Ілліча». – Маріуполь, 2005. – 108с.
6. Офіційний сайт Донецького металургійного заводу. (<http://www.dmz.donbass.com>).
7. Інформація про молодіжну політику ВАТ «Азовмаш» // Поточний архів «Спілки молоді «Азовмашу».

О.О. ПРОСКУРІНА

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ: ЕТАПИ Й ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВІД ПЕРЕБУДОВИ ДО СЬОГОДЕННЯ

Проскуріна Олена Олександрівна - докторант Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат політичних наук

Внаслідок трансформації українського суспільства виникла специфічна модель посткомуністичного розвитку, суттєво відмінна від моделей розвитку інших, колись братських республік, що входили до складу Радянського Союзу.

Проспецифіку соціально-політичних трансформацій, так звану «українську модель» пострадянського розвитку в науковій літературі писалося багато. Е. Головаха, Н. Паніна, Е. Злобіна, В. Тихонович, С. Бродська, С. Оксамитна, Ф. Рудич, В. Полторак, О. Куценко – ось далеко неповний перелік дослідників, які беруть активну участь у розробці цієї тематики.

У рамках дослідницької проблеми трансформації українського суспільства в пострадянський період особливо слід виділити розуміння політичної культури, яке змінюється вже протягом двох десятиліть років трансформаційного

періоду України. Культура нашої країни, як і будь-яка інша культура, має специфічний генотип, а відповідно свої особливості, етапи й тенденції розвитку.

Велика удача дослідників сучасності полягає в тому, що з початком перебудови, а потім і розпадом Радянського Союзу поступово зникли численні ідеологічні заборони, стало можливим відкрито висловлювати власну думку й у процесі відкритого спілкування, і в процесі дослідницької роботи.

Мета статті:

- означити основні етапи в трансформаційному періоді українського суспільства від перебудови до кульмінаційних подій «помаранчевої революції» та сьогодення;

- розкрити специфіку соціально-політичних змін у суспільстві, яка визначила зміни в політичній культурі українського соціуму;

-визначити сутнісні характеристики політичної культури в «українській моделі» пострадянсько-го розвитку.

Теоретико-методологічну базу нашого дослідження складатимуть праці І. Кураса, Л. Нагорної, М. Поповича, Ю. Павленко, С. Рудницького, О. Тоффлера, Л. Бруста, В. Бебика, Е. Головахи, Н. Паніної, В. Литвина, В. Лісового, М. Остапенка, В. Ребкала, Б. Цимбалістого, Т. Андріанової, Н. Горбатової, В. Межуєвої, В. Різуна, В. Шкляра, А. Чичановського, А. Наджос, Н. Штанько, В. Толстих, А. Толстоухова.

Навколо політичної культури в Україні точаться гострі дискусії. Суть проблеми полягає в тому, що в пострадянських країнах орієнтиром для виділення дискурсу політичної культури з дискурсивного потоку здатен слугувати або тотальний комуністичний дискурс (дискредитоване минуле), або дискурс ліберальний (ідеальне майбутнє). У першому випадку написано достатньо багато, у другому – запозичуються концепти, характерні для реальності, яка вже склалася (в іншому хронотопі).

Ми ж маємо справу з реальністю, яка перебуває на стадії становлення, а отже, й формується в нових політичних умовах політичною культурою. Колишніх орієнтирів уже немає, нових ще немає. Точніше, і перші, й другі існують – але як репрезентації, а не фактичне існування. Щоб стати іншою, така система, як політична культура повинна мати внутрішню основу для зміни, тобто подвійну чи хоча б двозначну ідентифікацію. «Перехід в іншу якість стає можливим завдяки «удаванню» функцій і структур (новий монарх удає із себе президента, нові аристократи – парламентарів і т. ін.)» [2, 69].

На стадії становлення політичного простору, що імітує себе, виникає особлива реальність, яка не зводиться ні до «минулого», ні до «майбутнього», ні до їх поєднання. Таку реальність утворюють швидкоплинні («віртуальні») стани й відношення, які виникають у момент політичної взаємодії, беруть участь у ній і зникають із завершенням цього акта. Однак концепт, який задає реальність, має цілком визначений «стійкий смисловий комплекс». Усі відношення й стани, які не охоплюються цим комплексом, він просто «не помічає». До категорії «непомічених» належить і нова політична культура, що формується в реальності на стадії її становлення [1, 28 – 36].

Автор неодноразово звертався до теми становлення в Україні нової політичної культури або до формування умов для появи такої культури [5 – 8].

Специфіка трансформаційних процесів в Україні – популярна тема в науковому середовищі й у нашій країні, і в зарубіжжі. В основному, аналіз соціальних трансформацій зосереджено на означенні специфіки етапів соціальних змін, які відбувались в Україні, і тих аспектах, які є визначальними для суспільства –

інституційному, соціально-структурному й соціально-психологічному. При цьому особливу увагу дослідники приділяють ролі класів, еліти й громадськості в їх політико-культурному прояві на різних етапах трансформації суспільства [3, 9]. Політико-культурні трансформації, як видається автору, для нашої країни, в наших умовах стають часто дуже важливими, а часом найголовнішими й визначальними.

Сучасну історію соціально-політичних трансформацій в Україні дослідники поділяють на такі періоди, виділяючи специфічні особливості кожного: перший – соціальні зміни часів «перебудови» й інституційний вибух 1991 року; другий – стратегія стримування інституційних змін (1992 – 1994); третій – становлення подвійної інституційної системи (1994 – 1998); четвертий – нова інституційна криза й «помаранчева революція» (1999 – 2004) [2].

Виходячи із завдань цієї статті, ми вважаємо за можливе використати у своєму аналізі наявну класифікацію періоду трансформації українського суспільства в контексті політико-культурних змін.

У цьому зв'язку, на нашу думку, перший і другий періоди соціальних змін у політико-культурному плані можна об'єднати й позначити як період політичної й культурної самоідентифікації суспільства, тобто виникнення історичного моменту, коли трансформувалась загально регіональна ідентичність, яка практично миттєво змінила радянсько-комуністичний траверс на західно-капіталістичний.

На початку 1992 року в країні склалась ситуація, яка, на перший погляд, сприяла здійсненню політико-культурних і соціально-економічних реформ, необхідних для «відкритого суспільства». «Політико-економічний кентавр» України в 1992 – 1994 роках став перешкодою й заклав фундамент подальших криз.

Специфічними рисами політичної культури України першого періоду трансформації були такі: орієнтація людей на політичні інститути за відсутності будь-якої відповідальності за політичний вибір (оскільки його просто не було); домінування почуттів в оцінці політичних явищ; міфологічне мислення (політичні міфи відображають бажання людей і допомагають організувати діяльність мас), яскрава ідеологізація й політизація життя суспільства; нездатність колективно розв'язувати проблеми (директиви «зверху», «є думка» та інші); пріоритет групової справедливості перед принципами індивідуальної свободи особистості; непохитна впевненість у правоті «своїх» принципів у поєднанні з великою кількістю орієнтирів громадян, що не допускають компромісу; низький громадянський статус особистості [6, 123].

На жаль, в українській моделі політики в цей період домінують лінійно-моністичні установки й уявлення, які не співвідносяться з системною

трансформацією. Дії реформаторів зводились до спроби сконструювати в соціальному середовищі щось, що не відповідає його природі, нав'язати середовищу шлях еволюції без урахування її власних внутрішніх еволюційних тенденцій. Суспільство потрапило в «капкан історії», і тому ми прийшли до затяжної політичної кризи, яку важко виправити.

Українські реалії того часу – це усвідомлення соціально-політичної невизначеності, де особливої значимості набуває суб'єктивний чинник політичної культури (ставлення до політики, політичні цінності, ідеологія, національний характер, культурне середовище й т. ін.) вузької елітарної верстви соціально-політичної системи, за яким стоїть можливість вибору того чи іншого шляху розвитку суспільства. Внаслідок диференціації соціалістичної номенклатури з'явилися нові політичні, економічні й інтелектуальні еліти, породжені крахом комуністичної ідеології й незалежним розвитком України. Саме в конфлікті старих і нових еліт, коли інтереси правлячої еліти виявляються несумісними з інтересами опозиційних політичних сил, полягає основне джерело соціального вибуху в посттоталітарному суспільстві, оскільки для кризових періодів суспільства протистояння еліти й маси може набувати революційних форм, які загрожують масовим кровопролиттям і громадянською війною. В Україні процес диференціації еліт призвів до протистояння «партії влади» й опозиції, в суспільстві не знайшлося достатньо активних і організованих сил, які могли б еволюційний процес відмирання старої суспільної системи перетворити на революційний вибух, спираючись на наявну масову недовіру владним структурам і незадоволення економічним становищем країни. Це було пов'язано з феноменом розподілу сфер впливу між елітами, коли економічна галузь виявилася у руках старої номенклатурної еліти, а ідеологічна – у компетенції найбільш організованої нової еліти, яка сформувалася навколо ідеї пріоритетного зміцнення національної державності.

Таким чином, характер політичної культури вплинув на протікання перших двох трансформаційних етапів у нашій країні й низив узгодженість різних групових інтересів, політичну передбачуваність, стабільність.

Третій період трансформації (1994 – 1998 рр.) – це, на думку автора, найтяжчі роки для України. Багато дослідників вважають, що саме в цей період над Україною нависла загроза «другого пришесть» комуністичної месії й агресивних соціальних конфліктів. Характерними рисами цього періоду стали: орієнтованість на державну підтримку виробничого сектора, неприйняття інституту багатопартійності, Комуністична партія стає головною опозиційною силою й претендентом на владу, відповідальність за невдачі

покладається на демократично обрану владу.

Становлення подвійної інституційної системи призвело до того, що суспільство розділилось на дві великі частини – політичних акторів, адаптованих до соціальних умов, що формуються, і так званих неадаптованих верств.

По-перше, це проявилось у формуванні подвійної інституційної системи, при якій системотворчі інститути радянського суспільства, втративши легальність унаслідок перебудови й розвалу СРСР, не втратили традиційної легітимності. Отримавши, таким чином, згоду людей жити за соціальними правилами, що ґрунтуються на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі підприємства, соціалістичних пільг для населення й привілеїв для правлячої еліти, незмінності державного сектора в соціальній сфері – освіті, охороні здоров'я, науці, художній культурі, управлінні конфесійними й міжетнічними відносинами [2, 43].

По-друге, були наявні узаконене беззаконня, тіньові виробництво й ринок, подвійна мораль, розрив між публічною й приватною моральною позиціями та інше.

По-третє, проявилась «тотальна подвійність» або, використовуючи термін Р. Інґлехарта, Україна перебувала в стані «симбіотичного взаємозв'язку»: старі й нові інститути влади, народні депутати України – активні учасники підприємницької діяльності, які люблять власні інтереси, і т. ін.

У результаті склалася така соціальна ситуація, коли старі й нові соціальні інститути співіснують, забезпечуючи своїм суперечливим впливом легальність і легітимність наявного соціального порядку.

Неадаптованими до стану «симбіотичного взаємозв'язку» виявились ті, хто висловив незгоду жити за формально легалізованими правилами, які, по суті, залишалися «тіньовими». Вони не бажали визнавати нові заклади як базу інституційну інфраструктуру суспільства. Більшість громадян України перебували в стані амбівалентності по відношенню до інституційних утворень, легальність чи легітимність яких не були забезпечені правом або мораллю, усе це супроводжувалось зростанням безробіття, зниженням рівня життя населення, на фоні якого відбувалось наростання песимістичних настроїв, незадоволеності життям, невпевненості в майбутньому й недовіри до владних структур.

Однак саме в цей період відбувається потужний ривок у плані поширення ІКТ, отримання інформації Інтернету створює можливість для адекватного осмислення соціальної трансформації, що відбувається, тим самим готуючи ґрунт для зародження нової політичної культури.

Саме в 1994 – 1998 роках відбувся перелом більшості тенденцій розвитку масової свідомості,

окреслились якісні зміни в політичній культурі населення. Події «помаранчевої революції», яка переломила адміністративний «сценарій» президентських виборів в Україні наприкінці 2004 року, – прямий доказ подібних змін.

Значні зміни, що відбулись у суспільній свідомості під впливом політичних подій, пов'язаних з виборами Президента, дозволяють зробити висновок про те, що в процесі демократичного розвитку України настав перелом. У моніторинговому опитуванні початку 2005 року вперше було зафіксовано значне підвищення рівня демократизації масової свідомості за низкою показників, передусім, у політичній і морально-психологічній сферах [2, 44 – 45].

Однак революційні очікування, надії й ілюзії не витримали постреволюційних реалій, які призвели до відновлення застійних тенденцій в українському суспільстві. Соціальний оптимізм на початку 2005 року привів до того, що в Україні вперше за всі роки незалежності кількість оптимістів удвічі перевищувала кількість песимістів, не минуло й року, як тенденція переважання в країні соціального песимізму повернулася практичного до колишнього рівня, посилюючи електоральний розкол в Україні.

В розколі України з всезростаючим розмежуванням електорату ключову роль почав відігравати чинник історичної ідентичності. Відбулось розмежування й консолідація населення України на осі «Захід – Схід», в основі якої була консолідація західної частини України на почуттях історичної пам'яті, де головна ідея – «якомога швидше вирватися з ярма Росії»; Схід же України консолідувався на прямо протилежній ідеї, а відповідно й почуттях, де головними були «соціально-культурні зв'язки з Росією»; населення Центру України в цій ситуації стало балансувати між Заходом і Сходом, не приєднавшись ні до одних, ні до інших, схилиючись більше в бік Заходу, але не консолідуючись з ним повністю з огляду на дещо відмінний історичний досвід.

Думається, що головною складовою політичної культури на цей момент є «стан очікування». Відбувається це через парадокс «національних особливостей» розвитку демократії в Україні, а також тому, що велика частина нашого населення народилась і виховувалась у комуністичному режимі й пережила всі жахи перебудови й народження «новоукраїнської демократії», це поперше.

По-друге, демократична риторика і в устах населення, і в устах нової влади зараз значною мірою має прагматичний характер. Вона обумовлена більше надією на підтримку й допомогу

з боку «заможного» Заходу, ніж реальним бажанням самим орієнтуватися на демократичні норми соціального життя. Під демократичними цінностями автор розуміє передусім верховенство права й рівність усіх перед законом, повагу прав та інтересів кожного громадянина, свободу слова, відсутність дискримінації, соціальну солідарність, громадянську активність і т. ін. Але для того, щоб ці цінності не були порожнім звуком, владна еліта передусім сама повинна демонструвати відповідні зразки поведінки.

По-третє, найбільшою перешкодою у формуванні інших якісних характеристик, а отже, нової політичної культури, якщо можна так сказати, в «інгlexартівському» розумінні, на думку автора, є тотальне порушення закону в країні. Це як «хронічне захворювання» – розуміння того, що все можна купити за гроші, у тому числі закон, владу, місце в парламенті; це, мабуть, є найбільш небезпечним і породжує в масовій свідомості українця, а відповідно й у політичній культурі, «стан очікування». За прикладами далеко ходити не треба. Нова влада свою політику розпочала з порушення демократичних норм. Передусім це стосується Президента, який, починаючи з першої (надто поспішної) інаугурації й масових звільнень, часто проводив і озвучував свою політику, мало турбуючись, щоб це відповідало чинному законодавству. Ключові, за визначенням, фігури в процесах легітимації демократичних норм, такі як міністри юстиції й МВС, представники прокуратури й судів, самі нерідко фігурували в скандалах, пов'язаних з порушеннями законів, викривались у брехні й разом з тим не підлягали ніяким санкціям з боку вищої за підпорядкуванням влади.

Консолідувати суспільство й розгорнути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень могли б тільки першочергова й найпильніша увага влади до створення умов для суворого контролю за виконанням прийнятих і тих, що приймаються, законів, а також демонстрування особистих зразків поведінки, які відповідають не архаїчним, а сучасним демократичним цінностям.

Разом з тим, як це не парадоксально в сьогоденні, позитивні ціннісні зрушення в розвитку політичної культури відбулися, оскільки за роки перебудови й незалежності сформувалася досить значна верства людей, які мислять іншими категоріями, відритих для інновацій, не стурбованих тільки ідеєю національно-культурного відродження й «стягування» партійно-політичних інтересів від полюсів до центру «ліво-правої» шкали.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бляхер Л.Е. Виртуальные состояния социума, или Шансы и риски открытого общества России. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 234 с.
2. Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 33 – 51.

3. Горський В.С. Україна на порозі планетарної цивілізації // Практична філософія . – 2001. – № 2. – С. 217 – 229.
4. Ильин М.В. Политическое самоопределение России. – М.: Аспект Пресс, 1999. – Т. 4. – № 3.
5. Проскуріна О.О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 127 – 135.
6. Проскуріна О.О. Політико-культурні аспекти інформаційного суспільства: глобалізація в освіті і Болонський процес – нова хвиля модернізації утворення або реконструкція з ілюзією // Грані. – 2006. – № 2. – С. 110 – 112.
7. Проскуріна О.О. Проблеми формування інформаційного суспільства в Україні: виклик комунікацій і відповідь культурного поля політики // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 103 – 107.
8. Проскуріна О.О. Шляхи роздоріжжя політичної культури сучасної України // Грані. – 2006. – № 6. – С. 123 – 127.
9. Хорошило О. Український варіант демократизації // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 52 – 57.

А.І. РИБАК

АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Рибак Андрій Ігорович – старший викладач кафедри політології Національного університету «Острозька академія», кандидат політичних наук

Ефективне управління суспільним розвитком, забезпечення його гармонійного функціонування, особливо у періоди «переходу» і трансформації, потребує належної теоретичної основи з напрацьованим понятійно-категоріальним апаратом та методологією практичної діяльності.

Розробники публічних політик будь-якої країни повинні зважати не лише на внутрішньодержавні аспекти, але й на загальнопланетарні тенденції розвитку глобалізованого світу і, безперечно, враховувати здобутки науки, яка в сучасних наскрізь інформатизованих суспільствах стає чи не найважливішим ресурсом (у тому числі і ресурсом управління).

В свою чергу, науковці теж не можуть бути відірваними від об'єктивної дійсності та під її впливом періодично переглядати напрацьовану теоретичну і методологічну базу прикладної діяльності з метою її критичного переосмислення, а відтак – і вдосконалення.

Вивчення та аналіз державної політики займає далеко не останнє місце серед пріоритетних напрямків дослідження в рамках української політичної науки та науки з державного управління. Серед здобутків у першу чергу слід виділити праці Валевського О., Дем'янчука О., Кілієвича О., Кучеренка О., Михальченка М., Почепцова Г., Ребкала В., Римаренка Ю., Рудича Ф., Рябова С., Тертички В., Шкляра Л. та ін. Доробок зазначених авторів присвячений питанням теоретико-концептуальних засад розробки, впровадження, оцінювання державної політики загалом та її української практики зокрема.

Напрацьовання українських дослідників дуже часто опираються на багату світову наукову спад-

щину. Зокрема, таких учених, як Вайнінг Е., Веймер Д., Вілдавскі А., Говлет М., Гогвуд Б., Дай Т., Дан В., Колбеч Г., Пал Л., Парсонс Д., Рамеш М., Савіцкі Д. тощо. Праці вказаних дослідників творять наукову основу для подальших досліджень, вказують на напрямки та аспекти вивчення проблем державної (у деяких авторів – «суспільної» політики).

Мета нашої статті – на основі узагальнення здобутків зарубіжної та вітчизняної науки розкрити основні теоретичні аспекти дослідження (аналізу) державної політики.

Розкриття проблеми потребує, у першу чергу, відображення позицій стосовно понятійно-категоріального апарату, який використовується в даній царині політичної науки. Передусім зауважимо, що в англійській мові (а більшість праць теоретичного характеру, які присвячені зазначеним питанням, написані власне англійською) існує відмінність між термінами *politics* і *policy* тоді, коли їх предметне поле в українській мові позначається одним терміном – «політика» [6, 519].

Так, під *politics* розуміють «боротьбу за вербування прихильників» (боротьбу за владу), а *policy* стосується «узгодженого, обміркованого вибору» і вживається з прикметниками типу «публічна», «державна», «урядова», «освітня», «фінансова», «податкова» тощо [10, 6].

Слід також з'ясувати підходи до розуміння поняття «державна політика». Позиції авторів тут неоднозначні.

П. Браун подає різноманітні визначення поняття «державна політика».

Автор	Визначення
Дай (1972)	Що уряд робить чи не робить
Ейстон (1971)	Зв'язки уряду з його оточенням
Роуз (1969)	Довга низка більш-менш послідовних дій та їх наслідки
Фрідріх (1963)	Обраний державними органами напрям дій, спрямований на певне оточення, який допомагає реалізувати їх можливості чи подолати перешкоди, використовуючи який вони досягають бажаних цілей
Дженкін (1978)	Прийняття взаємопов'язаних рішень, що стосуються вибору цілей і засобів їх досягнення
Андерсон (1984)	Цілеспрямований курс дій уряду для розв'язання певної проблеми чи сукупності взаємозв'язаних проблем

Автор вважає, що наявні визначення є дещо туманними. Вони не дуже обдумані і не виражають нормативні наміри державної політики. Іншими словами, писав П. Браун, визначаючи державну політику, важливо підкреслювати роль її впливів. І найближчим до істинного буде те визначення, яке поєднає ці два визначальні фактори – наміри і впливи політики [1, 14-15].

Очевидно, слід погодитися з авторами М. Говлетом і М. Рамешем, що, незважаючи на існування багатьох конкуруючих визначень «державної політики», всі вони узгоджуються в певних ключових аспектах. Вони згодні, що державна політика випливає з рішень влади і що рішення нічого не робити є такою ж політикою, як і рішення щось робити [3, 12].

Б. Гогвуд, вказуючи на різне застосування терміну «політика», вказує на доречність використання словосполучення «простір політики». Він пише, що цим поняттям можна скористатися для ілюстрації типового способу, в який простір політики з часом «заповнюється» діями уряду та дедалі складнішими взаємозв'язками між ними [4, 26].

Теоретик зазначає, що дедалі важче провести якусь чітку межу між державною політикою і, скажімо, політикою бізнесу. Небагато прикладів державної політики, принаймні внутрішньої (на противагу зовнішній та оборонній політиці), передбачає участь самих лише урядових організацій, навіть якщо «урядовий» визначається у дуже широкому сенсі. Як же тоді ми розпізнаємо «державну політику»? Ставить запитання Б. Гогвуд. І дає відповідь: «Вона принаймні має розроблятися, хай навіть уповноважуватися або ратифікуватися, державними установами. Уряд може не відігравати значної ролі у формуванні політики, проте остання мусить принаймні частково формуватися у межах структури уряду» [4, 39-40].

Як бачимо, думки М. Говлета, М. Рамеша і Б. Гогвуда у даному питанні збігаються. Отже, доходимо висновку, що хоча державна політика і пов'язана напряду з діяльністю (бездіяльністю) урядових установ, проте дуже часто до її розробки та впровадження залучаються також і недержавні суб'єкти.

Ніби намагаючись внести певну ясність у термінологічну дискусію, О. Дем'янчук звертає також увагу на концептуальну відмінність (на його думку) між термінами «публічна», «державна» («урядова») політика. Де, за визначенням основних характеристик публічної політики, вона формується представницьким органом, який залучає до її ініціювання, розробки та здійснення значне коло інших органів державного управління різного рівня, експертні організації, недержавні агенції, громадські й міжнародні організації та окремих людей.

На противагу цьому, термін «державна» або «урядова» політика (governmental policy) означає, що рішення, стосовно управління суспільним життям, ініціюються, розробляються і здійснюються переважно органами державної влади і, що природно, в інтересах державної влади. Урядова політика, тобто конкретні програми і плани, а також організаційна система їх розробки та впровадження повинна підпорядковуватися публічній політиці, розробленій за участю різноманітних акторів і затвердженій представницьким органом. О. Дем'янчук дійшов висновку, що в публічній політиці уряд (виконавчі органи) є лише одним з її акторів, причому не завжди визначальним [10, 11-12].

Ще один фахівець у галузі аналізу державної політики В. Тертичка навпаки переконує, що для поняття public policy найбільш адекватним є «державна політика».

А також про можливість впровадження терміну «суспільна» (замість «державна» чи в поєднанні «суспільна/державна» – як компромісний варіант) політика й відповідно: «суспільна політика» (public policy) й «аналіз суспільної політики» (public policy analysis) – як підкреслення важливості, що вона проводиться в суспільстві, для суспільства і в умовах розбудови громадянського суспільства [11, 38; 12].

Відтак, очевидно, слід погодитися з Б. Гогвудом, що такі терміни, як «аналіз політики», «науки про політику» та «дослідження політики», вживаються різними авторами по-різному – іноді вони підміняють одні поняття іншими, іноді намагаються нав'язати певному терміну специфічне значення [4, 44]. А тому, мабуть, термінологічні дискусії триватимуть і надалі. На нашу думку, в даному випадку це не є принципово важливою проблемою і немає суттєвого впливу на якість та прикладну значимість аналізу державної/суспільної політики.

Другим теоретичним аспектом, який необхідно

з'ясувати – це розуміння сутності поняття «аналіз політики», його види та їх особливості.

У сучасній політичній науці існує проблема розмежування аналізу «як опису» та аналізу «як рекомендації» [4, 47]. Причому науковці використовують ще один термін – «дослідження політики», який переважно вживають, щоб показати суттєво описовий або тлумачний (пояснювальний) спосіб. У свою чергу, термін «аналіз політики» часто, проте не завжди, застосовується до приписової діяльності, тобто до вироблення якихось певних рекомендацій щодо вдосконалення.

Словосполучення «науки про (державну) політику» вживається деякими авторами як синонім для (приписового) аналізу політики та іншими – для позначення досліджень як політики, так і аналізу політики. Дослідники Б. Гогвуд і Л. Ган пропонують схилитися до вживання терміну «дослідження політики» для описових та «аналіз політики» - для приписових дій, а словосполученням «науки про (державну) політику» охоплювати обидва типи діяльності [4, 48].

Таким чином, звертаючи увагу на співвідношення понять «оцінювання політики» і «аналіз державної політики», доходимо висновку, що, як правило, «аналіз державної політики» ототожнюється з аналізом роботи уряду і впровадження його політики через вироблення і реалізацію політичних рішень.

Навколо терміну «аналіз політики» постійно точаться суперечки. Очевидно, слід погодитись із Б. Гогвудом, що розмежування описового способу і приписового є необхідним, проте це розмежування не варто сприймати буквально, і, до того ж, жодний із цих аспектів неможливо виключити із процесу навчання, і особливо практичного навчання основам аналізу політики [4, 13].

Зазначимо, що вітчизняні суспільні науки не звертають особливої уваги на особливості вживання термінів і тому під «аналізом політики» часто розуміють саме «дослідження політики» (у західному значенні). Проте, на нашу думку, це не породжує якихось серйозних проблем, які перешкоджають об'єктивному, аргументованому і доведеному вченню.

Різні види аналізу («три види знання») виокремив також зарубіжний дослідник В. Парсонс. Він переконаний, що разом вони становлять широкий спектр видів «формування знання в процесі здійснення політики, знання для цього процесу та знання про нього».

Аналіз політики		Аналіз для політики		
1	2	3	4	5
Аналіз визначення політики	Аналіз змісту політики	Моніторинг і оцінювання політики	Інформація для політики	Пояснення політики

Множина аналізу політики за В. Парсонсом

Зауважимо, що його «знання про процес здійснення політики» збігається з Гогвудовим «дослідженням політики» («знання процесу політики»), в свою чергу, «формування знання в процесі здійснення політики» накладається на поняття «аналізу політики» («обізнаність у процесі політики»). Цікаво, що «знання для процесу політики» може мати однакове значення як з «дослідженням політики», так і з «аналізом політики».

Аналіз політики, за В. Парсонсом, включає в себе: визначення політики – цей аналіз пов'язаний з тим, як політика виробляється, чому, коли і для кого; зміст політики: сюди може входити опис конкретної політики і те, як її розроблено, або аналіз може мати теоретичний підхід, спрямований на критику політики.

Моніторинг і оцінювання політики зосереджуються на тому, як політику здійснено з позиції її цілей та впливів.

І до аналізу для політики входить: пояснення політики, що включає в себе дослідження, спрямовані на здійснення впливу на процеси політики всередині державного управління й поза ним; інформація для політики – форма аналізу, призначена для допомоги заходам з вироблення політики. Він може набирати форми детального внутрішнього або зовнішнього дослідження чи порад типу суджень або якісних оцінок [8, 66].

Таким чином, В. Парсонс нас підводить до висновку, що науки про політику згрупувалися у два основні підходи, які можна визначити як знання у процесі здійснення політики та знання самого процесу здійснення політики: «аналіз політики», пов'язаний зі знанням у процесі здійснення політики та для нього; «аналіз процесу політики», пов'язаний зі знаннями про формування і впровадження публічної політики [8, 37].

Дослідник вдало підмітив, що до аналізу політики залучені різні люди, але всі вони мають багато спільних завдань і взаємно поєднаних проблем:

вони працюють над «проблемами» й пов'язанням публічних політик з цими проблемами;

вони цікавляться змістом публічних політик;

вони вивчають те, що виробники політики та рішень роблять або не роблять;

їх цікавлять впливи й процеси в галузі публічної політики;

вони цікавляться наслідками політики з точки зору результатів і впливів. Уявлення про аналітика/науковця в галузі публічної політики вказує на різноманітні ролі й типи аналітиків політики [8, 45].

Подібними є твердження М. Говлета. Він переконаний, що аналітики, які працюють для різних організацій, мають різні інтереси в аналізі політики. Так, ті, що працюють на владу, групи чи корпорації, на які впливає

державна політика, намагаються зосередити свої дослідження на наслідках політики [3, 17]. Приватні спеціальні політичні комітети та дослідницькі інститути залишаються зацікавленими у «практичному» боці політичних результатів і намагаються сконцентруватися або на наслідках політики, або на інструментах та методах. Академічні установи, з іншого боку, мають більшу незалежність і, звичайно, не мають прямого персонального інтересу в наслідках незлих політичних ліній. Тому – то й можуть досліджувати державну політику більш абстрактно, ніж члени двох інших груп, і, по суті, займаються теоретичними, концептуальними та методологічними дослідженнями, які впливають на державну політику.

М. Говлет доходить до важливого висновку, що саме ці різні ступені нейтральності та політичних інтересів привели в літературі до розмежування між «дослідженням» й «аналізом політики». Перше стосується дослідження «самої» політики, а друге – «для» політики. Дослідження, які в більшості проводяться академічними вченими, належать до мета-політики і спрямовані на розуміння процесів державної політики.

В той же час, аналіз, яким займаються урядовці та спеціальні політичні комітети, загалом спрямований на планування реальної політики. І перше, як вважається, є описовим та пояснюючим, у порівнянні з директивним характером другого. М. Говлет цілком слушно зазначає, що цю різницю слід пам'ятати, але не перебільшувати [3, 89-90]. З чим ми абсолютно погоджуємося тому що практичне значення їх роботи може мати однакові результати.

Фактично про те саме говорить і Р. Дай, але він подає це крізь призму трьох причин, чому необхідно вивчати державну політику. Дослідник їх зводить до трьох основних:

Наукове осягнення. Розуміння причин і наслідків політичних рішень удосконалює знання про суспільство [5, 22].

Професійне консультування. Державну політику можна також вивчати з професійних міркувань – розуміння причин і наслідків державної політики дозволяє застосовувати здобуті знання для розв'язання практичних проблем.

Рекомендування політики. Державну політику можна вивчати з політичними цілями: аби впевнитися, що нація приймає правильну політику для досягнення правильних цілей. Політологи мають моральне зобов'язання підтримувати конкретні напрями державної політики [5, 23-24].

Р. Дай наголошує, що важливо відрізнити «аналіз політики» від «обстоювання політики». Роз'яснення причин і наслідків різноманітних варіантів політики не є еквівалентом приписів політики, яким мають слідувати органи державного управління. Пізнання причин, з

яких органи державного управління роблять те, що вони роблять, і які наслідки мають їхні дії – це не те саме, що сказати, що повинні робити органи державного управління [5, 26].

Виділяючи ряд парадигм в аналізі політики, які пов'язані із спорідненими професіями (теоретичні дослідження із суспільних наук; дослідження політики; класичне планування; «старе» державне управління; журналістика; аналіз політики) Е. Вайнінг та Д. Вейнінг подають просте і водночас, на нашу думку, влучне визначення: аналіз політики – це порада щодо державних рішень, орієнтована на клієнта й базована на суспільних цінностях [2, 11-14].

Надалі у статті ми звернемо увагу на теоретичні аспекти діяльності, яку на Заході окреслюють саме як «дослідження політики», але, щоб не відволікати увагу термінологічними особливостями, вживатимемо більш звичне – «аналіз політики».

Відтак, ще один момент, який потребує висвітлення, – це блок питань пов'язаний із змістом та функціональним наповненням того, що ми розуміємо під термінами «аналіз політики» («дослідження політики»).

Р. Дай зазначає, що аналіз політики – це з'ясування того, що органи державного управління роблять, чому вони це роблять і яке значення, якщо воно взагалі є, це має. (А.Р. – Як бачимо, автор чи перекладач вживають поняття «аналіз політики», але розуміють під ним те, що цілком узгоджується з поняттям «дослідження політики»).

Дослідник ставить запитання: «Чому можна навчитися на основі аналізу політики?» І вказує, що це, по-перше: описання; ми можемо описати державну політику – ми можемо дізнатися, що уряд робить (і не робить) у різних сферах. По-друге, ми можемо поставити питанням про причини або детермінанти державної політики. Виявити зацікавленість стосовно впливів політичних установ, процесів і поведінки на державну політику. По-третє, ми можемо виявити зацікавленість стосовно наслідків або впливів державної політики. Отримання знань стосовно наслідків державної політики часто називається оцінюванням політики. Тобто аналіз впливів державної політики на політичні інституції (А.Р. – інститути) й процеси [5, 24-25]. На нашу думку, це і є чотири найбільш загальних площин (зрізи, напрямки) дослідження політики.

П. Браун подає наступні цілі аналізу політики:

1. Поглиблення початкових знань про аналіз політики.

2. Підвищення професійного рівня.

3. Поліпшення володіння практичними методами.

4. Розвиток необхідних для аналітика якостей.

Кожен з яких може бути самостійним видом діяльності, переслідувати свою мету [1, 22].

В. Парсонс влучно підмітив, що аналітики зосереджуються на різних фазах процесу здійснення політики, по-особливому ставляться до самого процесу, різних ідей, очікувань і припущень щодо нього. Одні, наприклад, цікавитимуться роллю груп інтересів у формуванні політики, інші – впливом чиновників на прийняття рішень чи роллю професіоналів у здійсненні політики. Аналітики можуть також працювати над різними етапами: скажімо, формулюванням політики, її впровадженням чи оцінюванням [8, 47].

За Р. Даєм аналіз політики (А.Р. – у значенні «дослідження політики») передбачає: 1. Інтерес передусім до пояснення, а не до припису. Політичні рекомендації – якщо вони взагалі робляться – відіграють другорядну роль по відношенню до описання й пояснення.

2. Скрупульозний пошук причин і наслідків напрямів державної політики.

3. Намагання розробити й опротестувати загальні положення стосовно причин і наслідків державної політики й накопичити надійні наукові відкриття, що мають узагальнюючий характер. Мета полягає в тому, щоб розробити загальні теорії стосовно державної політики, які застосовувалися б до різних урядових установ і різних сфер політики [5, 26-27].

Ряд дослідників також подають низку етапів, які можуть бути можливими варіантами або напрямками академічного аналізу проблеми: 1) рішення виробити рішення (пошук проблеми або окреслення плану дій); 2) рішення з приводу способу рішення (або фільтрація проблеми); 3) визначення проблеми; 4) прогнозування; 5) формулювання цілей та пріоритетів; 6) аналіз варіантів; 7) впровадження політики, моніторинг і контроль; 8) оцінювання та перегляд; 9) підтримування, наступництво або припинення політики.

Як бачимо, запропонована схема аналізу політики приблизно збігається з етапами прийняття і впровадження політичних рішень, а відтак і етапами здійснення політики.

Слід наголосити, що цей список не є вичерпним переліком стадій, які насправді проходить кожне політичне рішення. Процес політики вирішення певної проблеми на практиці може скорочуватися (наприклад, обраним варіантом дій може бути відмова від будь-яких дій взагалі). Розмежування різних видів діяльності є штучним, а виробники політики навряд чи можуть здійснювати їх свідомо або у визначеному «логічному» порядку [4, 14].

В. Данн виділяє дещо інші етапи політики, які можуть бути предметом самостійного аналізу: 1) встановлення порядку денного політики, коли політиками ті чи інші проблеми визначаються як пріоритетні; 2) формулювання політики, яке передбачає формулювання альтернатив політики для розв'язання проблеми; 3) ухвалення політики

як вибір однієї із альтернатив відповідним політичним рішенням; 4) впровадження політики як здійснення органами виконавчої влади практичної реалізації політичного рішення; 5) оцінювання політики з боку органів урядового чи парламентського контролю.

Для кожного із цих етапів окремо чи в комплексі аналітик готує певне знання (аналітичну інформацію), покликану вдосконалити процес політики. Розрізняють п'ять різновидів такої інформації щодо:

- проблем політики (характер проблем),
- майбутності політики (альтернативи розв'язання проблем),
- дії щодо політики (політичні рішення),
- наслідки політики,
- дієвість політики.

Для одержання такої аналітичної інформації застосовуються наступні політико-аналітичні процедури: структурування проблем – постачає інформацію про умови, що породжують проблему політики. Прогнозування – інформацію про наслідки запровадження альтернатив політики. Рекомендації – інформація про цінність, цінну наслідків обраної альтернативи політики. Моніторинг – інформація про поточні наслідки застосування альтернативи. Оцінювання – інформація про цінність наслідків політики у процесі розв'язання проблеми [9].

Патон і Савіцкі запропонували шість елементів аналізу політики:

1. Визначення проблеми, обґрунтування важливості проблеми та її деталі.
2. Визначення критеріїв оцінки.
3. Розгляд альтернативних політик.
4. Пропозиції альтернативних політик.
5. Висвітлення застосування альтернативних політик на практиці та відмінності між альтернативними політиками.

Контроль за впровадженням політики [1, 20].

Кожен «етап» циклу політики можна розглядати за допомогою різноманітних систем і підходів. Так, за Д. Парсонсом: мезо-аналіз – це спосіб визначення питань і проблем на встановлення політичного порядку денного.

Аналіз рішень – має справу з аналізом того, як приймаються рішення, виробляється політика і як використовується аналіз у процесі вироблення рішень [8, 89].

Аналіз здійснення – аналіз того, як політика адмініструється, керується, впроваджується, оцінюється й припиняється. Він охоплює введення в дію, корекцію й доповнення; впровадження, оцінювання припинення; зворотний зв'язок; впровадження, моніторинг, контроль, оцінювання й нагляд, обслуговування політики, наступність і припинення [8, 89].

Загалом, з монографії М. Говлета та М. Рамеша можна виділити такі основні підходи до аналізу державної політики: 1) структура інститутів

влади чи поведінка суб'єктів; 2) що влада має чи повинна робити; 3) що вона насправді робить. Їх праця побудована за принципом оцінювання наступних складових: спроможності держави у політиці (серед інших інститутів), засобів останньої, встановлення порядку денного, прийняття рішень, впровадження політики, оцінювання політики [3].

Таким чином, політику можна аналізувати: як позначення сфери діяльності; як вираження загальної мети або бажаного стану речей; як конкретні пропозиції; як рішення уряду; як програму (конкретний пакет законодавчих актів, організації та ресурсів); як продукт (фактична дія на противагу задекларованим діям); як результат (фактичних досягнень); як теорія моделі, як процес [4, 26-33].

При аналізі розвитку будь-якої державної політики потрібен перший і дуже важливий крок – спроба визначення намірів її виробника. Дуже важливо враховувати відмінність між намірами, продуктами та результатами. Але необхідно пам'ятати, що дуже часто політика впроваджується без чітко визначених цілей, такі можуть встановлюватися де-факто вже у процесі, або декларуватись після досягнення певного результату [4, 36-39].

У той же час можна зробити висновок, що аналіз політики принципово залежить від політичного процесу, для окремих етапів якого аналітики постачають інформацію.

Як ми вже зазначали, формулювання, або, інакше кажучи, структурування політичних проблем загалом вважається першим етапом систематичного процесу аналізу політики [1, 91].

Продовжуючи питання методології досліджень, слід сказати, що державну політику можна також

досліджувати, виходячи з існуючих теоретичних моделей її формування та реалізації:

- Інституціональної
- Процесуальної
- Раціональної
- Інкрементальної
- Групової
- Моделі еліт
- Моделі державного (публічного) вибору
- Моделі на основі теорії ігор.

Кожен із цих термінів визначає одну з провідних концептуальних моделей, що їх можна знайти в політологічній літературі. Жодна з них не була розроблена спеціально для дослідження напрямів державної політики, але кожна з них пропонує окремі способи мислення про політику й навіть пропонує певні загальні причини й наслідки її напрямів [5, 31].

Отже, сутність та зміст поняття «аналіз державної політики» як одного з напрямків дослідження в рамках деяких суспільних і державознавчих наук все ще залишаються матеріалом для теоретичних дискусій та предметом різноманітних концептуальних оформлень напрацювань науковців. Хоча, зауважимо, що в наукових диспутах щодо піднятої у статті проблематики залишилось не так уже й багато «гострих питань». Мова, скоріше, може йти про деякі відмінності понятійно-категоріального апарату і різносторонність підходів до досліджуваних питань. Хоча, мабуть, залишається відкритим питання результатів аналізу державної політики з огляду на певні відмінності методології та, власне, мети дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Браун П. Посібник з аналізу державної політики / Пер. з англ. – К.: Основи, 2000. – 243с.
2. Вайнінг Е., Веймер Д. Аналіз політики: Концепції і практика / Пер. з англ. Іван Дзюб, Анатолій Олійник; Наук. ред. О. Кілієвич. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 654с.
3. Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / Перекл. з англійської Олександра Рябова. – Львів: Кальварія, 2004. – 264с.
4. Гогвуд Б., Ган Л. Аналіз політики для реального світу / Пер. з англ. А. Олійник; Наук. ред. перекладу В. Тертичка. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 396с.
5. Дай Т. Основи державної політики: Пер. з англ. Г.Є. Краснокутського; наук. ред. З.В. Балабаєва. – Одеса: АО Бахва, 2005. – 468с.
6. Короткий Оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789с.
7. Морс К., Страйк Р., Пузанов А. Эффективные решения в экономике переходного периода: Аналитические инструменты разработки и реализации социально-экономической политики, - М.: Айрис-пресс, 2007. - 448 с.
8. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії і практики аналізу політики / Переклад з англійської О. Дем'янчука. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. - 549с.
9. Роздаткові матеріали до тренінгу: «Аналіз політики: теорія та практика підготовки аналітичних матеріалів для прийняття рішень» // http://www.idealcountry.org.ua/misc/training_mateial_1.doc
10. Система розробки і здійснення публічних політик в Україні / Під загальною редакцією О.П. Дем'янчука. – К.: Факт, 2004. – 224с.
11. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. – К.: «Основи», 2002. – 750с.
12. Тертичка В. Суспільна політика: чи стала вона сферою наукового пошуку і прикладних досліджень в Україні? // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=67&c=1527>.

О.Г. МИХАЙЛОВСЬКА

ІНСТИТУЦІЙНІ ДЕФОРМАЦІЇ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Михайловська Оксана Георгіївна - асистент кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

На сучасному етапі політичного розвитку України можна помітити певні успіхи у розбудові громадянського суспільства, зростання зрілості його структур. Адже ще не так давно самі громадські організації у більшості своїй були неспроможними впливати на владу і контролювати її як із-за ментальних причин, насамперед нерозуміння самої ідеї можливого впливу на владу, так і через ресурсну слабкість. Розвиток громадянського суспільства в останні роки в Україні, особливо після «помаранчевої революції», дозволив навіть на рівні місцевого політикуму більше зрозуміти значущість врахування і використання голосу громадськості. Найбільш інституціолізований цей голос через неурядові організації, певна частина яких стала більш активною і спроможною вийти на важливість і можливість відстоювання своїх статутних цілей через вплив на політику, хоча б на місцевому рівні.

Сучасна практика формування громадянського суспільства і становлення його інститутів в Україні вказує на значні деформації, що виникають у ході цього процесу. Йдеться про взаємну недовіру влади, підприємницьких кіл та інститутів громадянського суспільства, яка виявляється у відчуженості та інколи в радикальних протистояннях замість солідарної відповідальності за стан суспільства. Не сприяє розвитку інститутів громадянського суспільства недостатній вплив таких організацій на суспільство у повсякденних умовах, що впливає на рівень участі громадян, приватної благодійності та загалом довіри до них.

Тому дослідження інституційних деформацій у процесі розвитку громадянського суспільства сучасною українською політичною наукою видається актуальним.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати інституційні деформації які, впливають на тенденції сучасного розвитку громадянського суспільства в Україні.

Виходячи із мети, поставлено такі завдання:

- розкрити умови функціонування інститутів громадянського суспільства;
- визначити та проаналізувати чинники інституційних деформацій, які стають на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства в Україні.

В українській політичній науці проблемами

розвитку громадянського суспільства та процесу його інституціоналізації займаються провідні фахівці, зокрема В. Барков, В. Безверхий, Г. Зеленько, А. Колодій, І. Кресіна, І. Пасько, Ф. Рудич, С. Рябов, Г. Шедрова тощо.

Неодмінними умовами, які дозволяють інститутам громадянського суспільства виконувати свої функції й інтеграцію суспільства, можна виділити наступні. По-перше, визначеність цілей діяльності й своїх функцій, по-друге, необхідна інтеграція інститутів у політичну, соціокультурну, ідеологічну структуру суспільства, що забезпечує, з одного боку, формально-юридичну основу діяльності й певну легітимність інститутів, а з іншого боку – дозволяє здійснювати контроль над інституціональними видами діяльності.

При порушенні цих умов діяльність інститутів громадянського суспільства здобуває дисфункціональний характер, тобто порушується взаємодія зовнішнього середовища й інституту громадянського суспільства з реалізації головної функції останнього — задоволення конкретних суспільно-політичних потреб. Зокрема, якщо в процесі соціально-політичних змін, особливо в кризові періоди розвитку суспільства, губиться ясність мети або проявляється невизначеність функцій, то не тільки падає авторитет даного інституту – його діяльність взагалі стає дисфункціональною.

Така тенденція в науковій літературі визначається як інституціональне викривлення або деформація. Це інституціональна форма, яка не відповідає функціональній природі інститутів і деструктивно впливає на інституціональну систему в цілому. Деформація це більше, ніж звичайна недосконалість або неефективність інституту. Збої в ефективності інституту, що відбуваються внаслідок деформацій, варто відрізнити від: а) зовнішніх і випадкових факторів, що викликають тимчасові проблеми, наприклад, особистісний фактор у політиці; б) протиріч і конфліктів, внутрішньо властивій інституціональній системі, наприклад, зіткнення протилежних норм різних інститутів, протистояння інститутів у системі «утримуваних і противаг»; в) нерозвиненості й стані становлення інституту, коли інститут ще не прийняв на себе функцію цілком.

На відміну від цих факторів вираженням

інституціональних деформацій є серйозні й довгострокові зміни або знаходження іншої, не властивої інституту функції, або прийняття форм далеких інституту. Оскільки нові інститути виникають із наявного інституціонального середовища, джерело деформацій найчастіше лежить у накладенні нових уявлень на старі інститути й традиції. Масштаб деформацій різний: від окремих недоліків до виникнення «інститутів-мутантів».

Інституціональні дисфункції властиві, зрозуміло, будь-яким політичним режимам, але лише у вільно організованій інституціональній системі, у результаті масштабних реформ виникає небезпека системних дисфункцій, накладення інституціональних деформацій у всіляких галузях. Яскравим прикладом деформації всієї інституціональної системи є країни Центральної Африки або Латинської Америки, де багато сучасних інститутів, накладені на архаїчні традиції місцевих культур, не функціонують у повному обсязі. Системними деформаціями, викликаними колосальними історичними потрясіннями, буває інституціональна система України.

Деформація якої-небудь окремої ланки в інституціональній системі суспільства породжує ланцюгову реакцію викривлень, які, зрештою, здатні зруйнувати всю систему. Одним із виражень цього інституціонального розпаду є криза довіри. Змістовно, криза довіри — це криза системних зв'язків, коли інститути й норми соціального життя й поведінки втрачають свою дієвість і значення. Саме кризою довіри всіх інститутів, а особливо держави, відзначена сучасна соціально-політична система в Україні, яка характеризується нестійкістю й нестабільністю соціально-політичних зв'язків.

Інституційне середовище характеризується кризовим станом. Це, по-перше, поглиблення розходжень між декларованими цілями реформування суспільства та реальною практикою реформ. По-друге, моделі соціально-економічної поведінки, які реалізуються, входять у протиріччя з інституційними установками та традиційними для нашого суспільства нормами та санкціями. По-третє, знижується вплив інституційних установлень не тільки на господарчу діяльність суб'єктів, але й на повсякденне життя людей, які все менш сподіваються на підтримку та захист відповідних інститутів, що підтверджується даними соціологічних моніторинрів [1, 3, 5, 7].

Чинниками інституційних деформацій стають:

1. Впровадження нового інституту ззовні в сформовану інституціональну структуру. Новий інститут, незалежно від його функціональної корисності, радикально міняє інституціональне середовище: витісняє колишні інститути, що відповідали за схожі функції, змушує інші

інститути змінити свої звичайні й виробити нові функції й реакції. При впровадженні навіть одного інституту міняється вся інституціональна система. При цьому є небезпека розбалансувати цю систему, якщо цей вплив занадто істотно або, навпаки, якщо інститут у неї не інтегрується, створюючи розриви в соціальних відносинах. Зворотно — небезпека — сам інститут, адаптуючись до наявних соціальних відносин, змінює свою функцію або структуру елементів, успадковує функції або структури інститутів, які він замінює. Зрозуміло, що органічно вмонтувати в систему новий елемент — велика вдача, вмонтувати в неї цілий комплекс інститутів — граничить із чудом.

Проблеми модернізації більшості країн, що розвиваються (не виняток й Україна), пов'язані з витратами саме цієї моделі. Нові інститути, накладаючись на архаїчну культуру, не породжують нову (індустріальну) систему, а стають слабко інтегрованими елементами наявної патерналістської системи. Розпач стану викликається тим, що при настільки великому розриві між сучасними й традиційними інститутами практично не простежується можливості адаптувати й вмонтувати сучасний інститут у традиційну культуру.

2. Зміна функцій і втримання інститутів у результаті їхньої адаптації до зміни зовнішнього середовища. Адаптація інститутів до загальносистемних змін, як, властиво, і впровадження нових, — природний процес. Проте, якщо вона протікає неадекватно — руйнує інститут або інституціональну систему, вона може привести до деструктивних змін. Можливо, що сама система не допускає змін, які необхідні для оптимізації її окремих інститутів. У такому випадку часткова оптимізація діє згубно на ціле. До того ж, деформації можливі, коли в рамках інституційної системи, яка розвивається, деякі інститути припиняють виконувати певні функції, тобто інститут не змінюється відповідно іншим змінам. Тоді дисфункціональність, яка породжена власне інституціональною деформацією, спонукає суспільство до визволення від неї. Деформація є індикатором «захворювання» системи. Програми інституціональних реформ формулюються, виходячи з конкретних дисфункцій, що є, певною мірою, «двигуном» соціально-політичного розвитку суспільства.

3. Зміна відношення до інститутів внаслідок зміни інституціональних зразків. У цьому випадку з інститутами нічого не відбувається, проте вони починають сприйматися як дефектні. Внаслідок освіти й еволюції ідей змінюються світоглядні підстави культури, цінності, норми, соціальні подання. Інститути перестають їм відповідати й навіть перестають визначати соціальні подання. Провокується криза довіри до інститутів, інтенсифікується пошук нових

форм. Соціальна поведінка починає все більше відхилятися від загальних норм. Розрив між інституціональними нормами й соціальним поведінням породжує серйозні дисфункції й кризи, змушуючи інституціональну систему змінюватися відповідно до нових ціннісних стандартів.

Так, ідеї окремих людей можуть призвести до перемоги над масовою свідомістю. Але в той же час ідеї в найменшій мірі піддаються як політичному контролю, так і політичному регулюванню. Розхитуванню інституціональних стандартів важко щось протиставити. Тому прикладом є достатньо важкий перехід від комуністичної ідеології до ідеологічного плюралізму в сучасній Україні. За даними результатів дослідження Інституту соціології НАН України, комуністична ідеологія хоча й переживає глибоку кризу в Україні, але зберігається, вона має соціальні коріння, політичні джерела й ідейні резерви відновлення. Насторожує й той факт, що в 2004 році кількість прихильників соціалізму зросла до 25,2%, а прихильників капіталізму зменшилася до 11,7% [7, 588].

Ця тенденція спостерігається і в 2007 році – поступово зростає кількість прихильників соціалістичної течії - 12,9% опитаних, національно-демократичної - 10,2%, соціал-демократичної - 13,9%, дещо зменшилося прихильників комуністичної ідеології - 7,4%. За даними цього ж опитування, найменше прихильників у ліберальної ідеології (1,2%) [5].

Невтручання держави в економічну та соціальну сфери призвело до активізації комуністичних (соціалістичних) ідей, які пропагують рівність, справедливість, соціальний захист. Ця тенденція стала наслідком слабкості політичної еліти, яка «розпочала великомасштабну лібералізацію, не маючи збалансованої програми...Реформи не були підкріплені чіткими уявленнями про принципи творення нових демократій» [2, 140].

Розкол суспільства через базові цінності не можна перебороти за допомогою указів і політичних рішень, процес відмови від колишніх цінностей і сприйняття нових для багатьох виявився болісним, що породило прагнення захищати соціалістичні цінності – рівність, справедливість, упевненість у завтрашньому дні тощо. У такій ситуації немає реальних передумов для створення інтегральної (об'єднуючої) ідеології.

4. Помилкова інституціональна політика, що цілеспрямовано деформує інституціональну систему. У цьому випадку в основу політики – неадекватні подання про мету змін, їхньої стратегії, шляхи досягнення, темпи, послідовність. Вона може відштовхуватися від неадекватних ціннісних і нормативних подань. Реформаторській політиці може просто бракувати волі або творчого й інтелектуального таланту. Помилкова інституціональна політика є, по суті,

цілеспрямованим насадженням викривлень і здатна спричинити серйозні й довгострокові інституціональні наслідки, значною мірою визначають вигляд і напрямок подальшого розвитку інституціональної системи.

До наслідків неадекватної політики належать ситуації, коли самі інститути з метою виживання починають адаптуватися до цієї політики, змінюючись та породжуючи, в свою чергу, нові системи інституційних деформацій. Ця система складається вже не з інститутів, а з псевдоінститутів, які змушені відхилятися від власної моделі, щоб підтримувати всю систему. Псевдоінститути лише за видимістю зберігають форму інституту, який нормально функціонує: загальною лишається частіше організаційна форма, яка виконує інші системні функції. Псевдоінститут не може існувати сам по собі або ж у нормальній системі, він існує лише за рахунок системи псевдоінститутів.

Псевдоінституціональна система «обвішана» цілою масою паразитичних факторів, які одержують доступ із зовнішнього середовища. Це індивідуальні інтереси або інтереси інших інститутів, внаслідок цього відбувається руйнування захисних механізмів інститутів. Незважаючи на достаток викривлень і загальну дисфункціональність, взаємодія цих факторів утворює міцне ціле, що практично неможливо зруйнувати або реформувати. Чим більше псевдоінститути дисфункціональні та несприятливі до зовнішнього середовища, тим менше залишається механізмів впливу на них. Насаджуючи «інститути соціалізації» у бідних нерозвинених країнах, фахівці з розвинених країн розчаровані й у відчаї, вони бачать їхню неефективність і не усвідомлюють, що мають справу з фантомами, а не інститутами.

Наприклад, політичний шлях відновлення інституціональної системи і спроба зверху допомогти становленню інститутів громадянського суспільства, розпочатий перебуваючи 1987-1991, не був оптимальним. Процеси зниження рівня життя, криміналізації, деградації й дезінтеграції соціально-політичної системи свідчать про крайню неадекватність політики викликам, що були, до таких негативних результатів не приводять навіть революції й розгромні військові поразки. Очевидно, що політичне керівництво не оцінило масштаби проблем і майбутніх реформ. По-перше, не були локалізовані ділянки інституціональних реформ, не забезпечена соціальна стабільність оточення. Був узятий курс на повну зміну інституціональної системи. По-друге, швидко виявилось, що реформи ведуть до настільки глобальних структурних змін, які сама інституціональна система в жодному разі подужати не в змозі. По-третє, збільшення відриву стрімко мінливих соціальних подань від офіційної ідеології політикою гласності

лише заохочувалося. Нарешті, модель та мета інституціональних реформ не були в наявності й постійно мінялися в результаті зміни соціального контексту, спростовуючи попередні плани. Буде правильно сказати, що ознаки інституціональної реформи були в наявності лише спочатку перебудови. Надалі інституціональні зміни зійшли з рейок раціональної політики й здійснювалися самостійно в процесі саморегулювання або, інакше кажучи, хаотично. Хоча в ході цього процесу був досягнутий певний консенсус у поданні про остаточних цілях і цінностях інституціональних реформ — вони стали бачитися в побудові правової держави, демократії, ринкової економіки й громадянського суспільства — вага й розмах інституціональних викривлень за цей час значно зріс. Замість виникнення системи нових інститутів виникла «проміжна» псевдоінституціональна система між старим і новим. За минуле десятиліття вона не тільки не була демонтована, але, навпаки, стабілізувалася, пустила корінь у суспільній свідомості й практично стала сприйматися як природна, «яку ми заслуговуємо». Побудова здорової інституціональної системи на даному етапі можлива, таким чином, тільки шляхом інституціональних реформ, спрямованих на хворобливий демонтаж системи «псевдоінститутів» і гармонізацію інституціональної системи сучасного суспільства.

Чинником інституційних деформацій українського громадянського суспільства є залежність неурядових організацій від західних донорів. З одного боку, західна інтелектуальна й фінансова підтримка, що була надана через цілу низку донорських структур для розвитку в Україні інститутів громадянського суспільства, розширення мережі неурядових організацій і вдосконалення місцевого самоврядування — це неоціненний внесок західних країн у формування громадянського суспільства на пострадянському просторі.

Проте не можна заперечувати і негативні сторони західного фінансування. Як відзначається в дослідженні Фонду «Європа XXI», гранти забезпечують громадським організаціям незалежність від місцевої влади, але одночасно ці організації знаходять іншу залежність — від свого спонсора. Отже, донори визначають і суми, і терміни виконання проектів, і те, яким організаціям давати гроші, а яким ні. Таким чином, з одного боку, донори стимулюють громадську активність і сприяють неурядовим організаціям в їхній лобістській діяльності по захисту інтересів своїх членів. Але, з іншого боку, донори опосередковано сприяють формуванню негативного образу влади. Основний акцент грантодавці роблять на вияв негативів, а не на пошук конструктиву. Хоча, звичайно, не можна виключати можливості наявності великих

грантових програм по сприянню співробітництву організацій громадянського суспільства та влади.

Інша проблема — низький професійний рівень значної частини неурядових організацій (у тому числі аналітичних центрів) і, відповідно, намагання імітувати бурхливу діяльність. Значна частина українських організацій функціонують скоріш для заробітків шляхом одержання спонсорської і донорської допомоги. Зрозуміло, про суспільне благо і сприяння переходу України до демократії мова навіть не йде. Є неурядові організації, які одним лише фактом свого існування дискредитують «третій сектор». Іноді деякі з них, «відпрацьовуючи» грантову допомогу, проводять «дослідження», моніторинги, суспільні кампанії, що не відповідають не тільки елементарним професійним стандартам, але й не мають ніякого практичного значення. У той же час ці організації жадають від держави негайного врахування своїх «досягнень» і прийняття владою відповідних рішень.

Частина аналітичних неурядових організацій проводить досить ґрунтовні дослідження у вузьких сферах (комерційне право, боротьба і профілактика онкозахворювань, освіти тощо). Їхні результати досить цікаві, проте оформлення, представлення і рекомендації цілком відсутні. Тобто, такі громадські організації не мають подібного досвіду. Деякі інші неурядові організації, навпаки, звертають увагу на форму презентації своїх матеріалів, однак їхні рекомендації абсолютно неадекватні сучасній ситуації. Наприклад, так було щодо застосування досвіду бразильського «бюджету участі» (формування місцевих бюджетів шляхом громадських слухань) у Києві. Це цікаво, але нереально в наших умовах. Таким чином, влада не одержує відповідей на поставлені питання, а недержавні організації, у такому випадку, працюють марно.

Головною проблемою громадянського суспільства в Україні є створення самими інститутами громадянського суспільства механізмів протидії штучній політизації неурядових організацій, перетворення їх на маріонеток «зовнішнього впливу», підвищення якості послуг і ефективності діяльності громадських ініціатив. Це передбачає розуміння і сприяння з боку владних органів, залучення ЗМІ, громадянську освіту та просвіту населення. І, нарешті, саме суспільство повинно створити умови, щоб фінансування організацій громадянського суспільства здійснювалося з внутрішніх джерел, а не із-за кордону. За таких умов Україна має можливість уникнути деформування становлення громадянського суспільства.

Засадами, які можуть сформувати в Україні стабільну основу відносин публічної влади та структур громадянського суспільства є:

відкритий та збалансований механізм прийняття рішень, прозорість прийняття рішень; забезпечення ефективного доступу громадян і організацій громадянського суспільства до повної інформації щодо діяльності та рішень органів публічної влади; суспільний контроль за діями органів публічної влади та їхня підзвітність перед суспільством; субсидіарність як основний принцип організації влади та розподілу повноважень між її структурними складовими та рівнями; участь представників громадянського суспільства на всіх етапах підготовки, ухвалення та впровадження рішень органів публічної влади; формування системи соціального партнерства та децентралізація надання соціальних послуг.

Для запровадження цих засадних принципів у повному обсязі потрібні політична воля, значні організаційні зусилля та час, а головне – необхідно створити культуру діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яка ґрунтується на ліберальних та демократичних цінностях.

Визначальними кроками на цьому шляху можуть бути формулювання національної стратегії сприяння становленню громадянського суспільства з доопрацюванням та прийняттям законодавчої бази, яка б трансформувала декларативні положення у зрозумілі законодавчі документи та практичні нормативні акти, які б визначали основні принципи суспільнокорисної діяльності, вирішували проблеми організацій громадянського суспільства та їх благодійників, визначали права та обов'язки сторін — організацій громадянського суспільства та владних структур. Такий шлях є досить довготривалим і починати його необхідно з аналізу політики та правових актів з напрацюванням законодавчої бази і її прийняття. Необхідним також є створення спеціального владного органу вищого рівня для реалізації політики уряду щодо сприяння становленню громадянського суспільства. Проведення широкої кампанії консультацій з організаціями громадянського суспільства і напрацювання угоди між урядом і громадянськими інститутами, де визначити взаємні права та відповідальність сторін за розвиток держави. Надання доступу організацій громадянського суспільства на конкурентних конкурсних засадах до реалізації державних соціальних та гуманітарних програм поряд з бюджетними організаціями. Лише у випадку створення системних умов існування громадянського суспільства воно стане чинником, який постійно діє і механізмом спрямування суспільної позитивної енергії на вирішення поточних завдань розвитку людини, громади та держави, а розвиток громадянського суспільства стане незворотнім.

Сучасна державна політика в Україні щодо

організацій громадянського суспільства ускладнює реалізацію соціально значимих громадських ініціатив, розширення спектра соціальних послуг, які надають громадські організації, утруднює залучення громадськості до ухвалення рішень та громадського контролю. Саме тому громадські організації домагаються переглянути та спростити процедури реєстрації й регулювання їх діяльності, спільно з ними розробити й запровадити стратегію розвитку громадянського суспільства України.

У процесі інституціоналізації громадянського суспільства постали проблеми інституційної дисфункціональності. Подолання останньої в контексті розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні вимагає розв'язання комплексу завдань для оптимізації механізму взаємодії суспільства і держави, розширення соціальної бази громадянського суспільства, подолання громадської пасивності та відчуженості, формування національної політичної еліти.

Інститути громадянського суспільства мають допомогти представникам влади й суспільству в усвідомленні дійсного значення, ролі та можливостей громадського сектора щодо розвитку суспільно-політичних і економічних процесів. Необхідно налагодити й підтримувати організаційні механізми реалізації плідної співпраці громадського, владного та ділового секторів у галузі розбудови громадянського суспільства та надання якісних громадських та соціальних послуг, сприяти створенню ефективної загальнонаціональної системи виявлення й реалізації громадських ініціатив, спрямованих на розвиток громадянського суспільства та демократизацію суспільно-політичного ладу країни.

Важливими завданнями є сприяння створенню реальної системи підтримки громадського сектора з боку владного й ділового секторів, підтримка діяльності організацій громадянського суспільства на міжнародній арені, поширення набутих знань та досвіду щодо співробітництва між владними та діловими структурами, громадянами та організаціями громадянського суспільства. Потрібно ініціювати створення механізмів, які б гарантували участь організацій громадянського суспільства у формуванні, затвердженні й реалізації політичних, правових, економічних та інших рішень органів публічної влади, створити стратегію спільних дій громадського, владного та ділового секторів, які спрямовані на створення умов для саморозвитку громадянського суспільства в Україні, здійснювати регулярний незалежний громадський аналіз стану й перспектив становлення українського громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / Автори: В.Ф. Сіренко, В.І. Тимошенко, Т.І. Ковальчук та інші. — К.: «Логос», 1997. — 122 с.
2. Ісакова Г. Особливості посткомуністичної трансформації і проблеми прав та свобод людини // Політичний менеджмент. — 2005. — № 2. — С.138–144.
3. Лаціба М.В. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: оцінка рішень. Друге півріччя 2007 р. / М. Лаціба, О.Ю. Вінников; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К., 2008. — 60 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник. / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенька. — 2-вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
5. Сайт: <http://www.ucipr.kiev.ua>.
6. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. «Помаранчева» стадія становлення. // Віче. — 2005. — №2. — С. 49-55.
7. Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2004. — 705 с.
8. Участь громадськості в політичних процесах: Корені трави – 3 / Упоряд. Г.О. Усатенко, О.В. Боронь. — К.: Україна, 2005. — 352 с.

А.А. ФИСУН

ПАТРИМОНІАЛІЗМ В ТЕОРІИ ГОСПОДСТВА М. ВЕБЕРА

Фисун Александр Анатольевич - профессор кафедры политологии философского факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, кандидат философских наук

Развитие современной сравнительной политологии и социально-политической теории в значительной степени связано с явлением своеобразного «веберовского ренессанса», а именно: новым прочтением веберовского теоретического наследия и интеграции его в корпус политологического знания. По сути, Макс Вебер является центральной фигурой в политической науке XX века, а его труды до настоящего времени остаются ее крупнейшей теоретико-методологической доминантой.

Особый интерес вызывают новаторские исследования М. Вебером процессов рационализации, бюрократизации и динамики типов господства. Наиболее развернутое изложение своей теории М. Вебер предпринял в фундаментальном труде «Хозяйство и общество», над которым он работал в последнее десятилетие своей жизни [17] и который был посмертно издан в 1921-1922 г. вдовой ученого Марианной Вебер. Как показывают современные текстологические исследования, в этой работе можно выделить две основные части: 1) более позднюю первую часть, которая была написана и отредактирована М. Вебером в последние годы жизни (1919-1920) в качестве концептуального введения ко всей работе; 2) основную вторую часть, разрозненные фрагменты которой были написаны ранее (преимущественно в 1909-1914 гг.), и которая так и не была завершена, по сути, представляя собой набор посмертно опубликованных рукописей [7, 555-564; 16, 433-463; 12, 365-368]. По мнению авторитетных вебероведов, именно первая часть (которая состоит из

четырёх глав, последняя из которых не была закончена) является не только самой «зрелой» и законченной частью работы, но и представляет собой емкую и аутентичную «сумму» всего его творчества, концептуально-теоретический итог его многолетних исследований.

Хотя различные аспекты веберовской теории неоднократно привлекали внимание отечественных и постсоветских исследователей [1, 8, 11], и даже стали хрестоматийным «обязательным материалом» популярных учебных пособий, некоторые аспекты веберовской концепции, например теория патримониализма, все еще привлекает сравнительно мало исследовательского внимания (определенным исключением являются работы М. В. Масловского и П. Кутуева [9; 10]). Целью данной статьи является анализ патримониализма в контексте веберовской типологии форм господства, при этом мы опираемся не только на полный текст собственно всего веберовского *magnum opus* [17], но и используем также вышедший под нашей редакцией первый полный перевод третьего подраздела (§6-9а) знаменитой главы «Типы господства» первой части веберовского труда [5]. Кроме того, важную роль в развитии веберовского подхода играют некоторые статьи и работы, писавшиеся параллельно с текстом «Хозяйства и общества», и поэтому включившие некоторые важные идеи и положения веберовского подхода. К данной группе текстов можно отнести «Политику как призвание и профессию» [2], «Хозяйственную этику мировых религий. Введение» [3], а также посмертно опубликованную статью

«Три чистых вида легитимного господства», которая является лучшим кратким изложением всей веберовской типологии [4].

Сущность феномена власти М. Вебер видел, прежде всего, в возможности осуществления повиновения определенному приказу. В первой главе первой части «Хозяйства и общества» Вебер дает классическое определение сущности власти и господства: «А. Власть (Macht) означает возможность осуществить свою волю в рамках некоего социального взаимоотношения даже вопреки сопротивлению, вне зависимости от того, на чем базируется такая возможность. Б. Господством (Herrschaft) называется возможность повиновения специфическому приказу со стороны определенного количества людей» [17, 53]. Дальнейшее развитие данного тезиса осуществляется в третьей главе первой части «Хозяйства и общества». По мнению Вебера, господство может основываться на самых различных мотивах повиновения, начиная с обыкновенной привычки и заканчивая чисто целерациональными соображениями. Как правило (но не всегда), господство над определенным количеством людей нуждается в определенном аппарате, который обеспечивает возможность соответствующего поведения повинующихся людей, направленное на исполнение отданных распоряжений и конкретных приказов. По мнению Вебера, мотивы повиновения и следования приказам могут осуществляться по трем причинам: во-первых, в силу собственных интересов, которые диктуются целерациональной (целесообразной) калькуляцией относительно своих преимуществ и невыгод; во-вторых, по традиции и привычке и, в-третьих, вследствие личной склонности и симпатии [17, 212-213].

Важный аспект веберовского подхода к сущности господства состоит в том, что сами по себе три указанных мотива повиновения не могут образовывать надежную основу для его реализации, - для этого требуется вера в легитимность данного господства, т.е. законность отдаваемых приказов и распоряжений. Макс Вебер выделяет три типа легитимного (узаконенного в глазах большинства населения) господства: легальное, которое основывается на вере в легальность установленного порядка и законность осуществления господства на основе этой легальности; традиционное, которое основывается на обыденной вере в святость традиций и вере в легитимность авторитета, основанного на этих традициях; харизматическое, основывающееся на незаурядных проявлениях святости или геройской силы, или образцовости личности и созданном этими проявлениями порядке [17, 215-216].

Первый тип, легальное господство, подразумевает подчинение не личности, а установленным законам. Важнейшим элементом легального типа господства является то, что приказы и распоряжения представителей власти основываются на рационально установленных правилах, и сама

процедура выполнения приказа является выполнением определенной нормы, а не следствием произвола, милости или привилегий. В этом смысле чиновник, по Веберу, - это такой носитель власти, который осуществляет ее не от своего лица, а от имени безличного «учреждения», в интересах специфической совокупности людей и в соответствии с установленными правилами. Легальное господство предполагает такую форму публичной власти, которая принципиально ограничена пределами своей «компетенции», т.е. законодательно установленной области, на которые распространяются распоряжения. В этом контексте легальное господство проводит последовательное разделение «служебной» сферы (реализации публичной власти) и сферы «частной». Важнейшим моментом легального господства является «отделение» чиновников от средств управления, аналогичное «отделению» рабочего от средств производства в условиях капиталистического хозяйства; в случае полной рациональности отсутствует какое-либо частное присвоение публичного места службы, т.е. соответствующей властной «компетенции» [3, 68; 2, 650-651]. «Чиновники, служащие, рабочие штаба управления сами не владеют средствами управления и приобретения, но получают их в натуральной или денежной форме и обязаны вести их учет. Выдерживается принцип полного отделения служебного имущества (имущества предприятия или капитала) от личного имущества (домашнее хозяйство) и служебного рабочего места (бюро) от места жительства» [6, 87; 17, 218-219].

Легально-рациональному господству противостоит господство харизматическое. Этот тип господства основывается на аффективной вере в сверхъестественные способности личности, которая наделена харизмой - пророческим даром, выдающимся героизмом, силой духа и слова, особым магическим потенциалом. Харизмой обладали религиозные пророки, военные герои, политик-демагоги, выразившие тип «вождя», которым подчинялись не по разумному убеждению, а по наитию, иррационально. Вождь отдает приказы, а последователи их выполняют. При этом отсутствует понятие «компетенции», как и различные сословные «привилегии». Как от формально-рационального, так и от традиционного типа господства харизматическое отличается тем, что здесь нет установленных (рационально или по традиции) правил: харизматическая личность не руководствуется правилами, правовыми положениями или юридическими прецедентами, а сама создает их в минуту откровения или творчества, героического деяния или личного примера, «от случая к случаю».

В отличие от рациональности «правил» бюрократического господства, харизматическое в этом смысле полностью иррационально в силу отсутствия правил и норм как таковых; этот тип господства, по М. Веберу, разрушает прошлое вну-

три своей области, и в этом смысле оно является революционной силой [17, 241-245; 4, 166-167]. «Новое» право может привнести в сферу установленного традицией лишь обладатель харизмы; оно утверждается предписаниями пророков или предписаниями военных вождей. Откровение и меч, выходя за рамки повседневности, вводили новые отношения» [3, 69].

Третий тип, традиционное господство, основывается на издревле сложившихся традициях и нормах управления сакрального происхождения. Как пишет М. Вебер, «традиционным следует называть господство, легитимность которого опирается и полагается на святость издавна существующих порядков и властных господских полномочий (Herrengewalten). Господин (или несколько господ) определяется на основании традиционно принятого установления. Повиновение осуществляется в силу особого достоинства, которое приписывается ему традицией» [5, 161]. Исходной клеткой и модельным прототипом системы традиционных властных отношений выступает семья, а важнейшей разновидностью - патриархальная власть: отца семейства, мужа, старшего в семье или роде - над членами семьи или рода; господина или патрона - над крепостными, зависимыми людьми, вольноотпущенниками; господина - над слугами; князя - над должностными лицами, министрами, клиентами, вассалами; властителя - над «подданными» [3, 68-69]. «Властвующий является не «начальником», а персональным господином, его управленческий аппарат (Verwaltungsstab) [состоит], в первую очередь, не [из] служащих, а личных «слуг»; подчиненные же являются не «членами» организации, но или: (1) «традиционными товарищами» (см. §7а), или (2) «подданными». Отношение управленческого аппарата к господину определяется не объективным служебным долгом, а личной преданностью. Повиновение осуществляется не формальным предписанием, а определенной личности» [5, 161]. Однако собственно патриархальное господство (отца семейства, главы клана, «отца нации»), как и геронтократия (власть старейшин), по мысли М. Вебера, являются лишь ранними разновидностями традиционного господства, для которых характерно отсутствие какого-либо личного административного аппарата управления.

По мере возникновения у господина независимого аппарата управления наиболее типичной формой традиционного господства становится господство патримониальное, характерное для основной массы докапиталистических обществ. Как пишет М. Вебер, «патримониализм и, при наивысшей степени властных господских полномочий, султанизм, возникают там, где традиционное господство господина дополняется возникновением личного административного (и военного) аппарата управления. «Товарищи» становятся теперь только «подданными», право господи-

на, которое до этого толковалось как явное право всех товарищей, становится его собственным правом и присваивается им (принципиально) таким же способом, как любые другие объекты собственности, используемые (для продажи, залога, передачи по наследству), прежде всего, как те или иные экономические возможности» [5, 166]. В своей первоначальной форме патримониализм развивается из управления хозяйством правителя/вождя, точнее, из выделения слуг/клиентов от домашнего хозяйства господина и предоставления им земельных владений, пожалований, возможностей сбора податей и т.д. Фактически, с возникновением государства и выделением специализированных функций управления («штаба управления») именно патримониальные отношения становятся наиболее характерной разновидностью традиционного господства, широкое историческое распространение которых прослеживается в самых различных формах досовременных политик как централизованного, так и децентрализованного типа.

По Веберу, возникновение при патримониализме аппарата управления создает материальную возможность существенного расширения дозволенной меры свободного от традиционных ограничений проявлений личного произвола, милосердия и пощады, «как раз за счет сужения сферы, контролируемой патриархально-геронтократически традицией», что в своей предельной форме приводит к превращению патримониализма в султанизм - произвол, полностью свободный от традиционных ограничений. «Переход между этими формами является вполне плавным, однако, от первоначального патриархализма обе они, даже султанизм, отличаются наличием персонального аппарата управления» [5, 166]. Хотя султанистская форма патримониализма иногда выглядит - внешне, но не в действительности - совершенно не ограниченной традиционными пределами, однако содержательно она не становится от этого рационализированной, скорее в ней экстремально расширяется сфера проявления открытого произвола и милости. Этим, по мнению М. Вебера, она отличается от любой формы рационального господства [5, 167].

Еще одной разновидностью патримониализма является сословное господство, при котором управленческий аппарат присваивает определенные властные господские полномочия вместе с соответствующими экономическими возможностями, что означает определенное сокращение возможностей господина по свободному отбору состава административного аппарата управления вследствие 1) присвоения данных позиций или властных господских полномочий той или иной организованной группой или сословием; 2) присвоения отдельными членами управленческого аппарата должностных позиций вместе с материальными средствами управления, распорядительными полномочиями и всеми экономи-

ческими возможностями, которые из этого вытекают [5, 167].

Сословное присвоение означает присвоение, по меньшей мере, одной части средств управления членами аппарата управления: управляющие лица становятся не личными слугами господина, а лично независимыми и, в силу своего положения, социально значимыми персонами; вместе с должностью они приобретают определенного рода неотчуждаемое собственное право на апроприированную должность, при этом материальные средства управления оказываются в их собственности. Следовательно, в то время как при чистом патримониализме происходит полное отделение аппарата управления от средств управления, при сословном патримониализме – прямо наоборот – аппарат управления владеет средствами управления: всеми или, как минимум, существенной частью [4, 162; 5, 168].

По определению М. Вебера, «в своем чистом типе патримониальное господство, особенно в сословной форме, рассматривает все управленческие полномочия, с соответствующими экономическими правами, в качестве частным образом апроприированных экономических возможностей» [17, 236; 5, 171]. Аппарат управления, подчиненный непосредственно господину (властителю), состоит из членов его семьи, его родственников, личных друзей и верных вассалов. При этом присвоение средств управления господином является характерной чертой патримониализма; материальные средства управления находятся в полной собственности господина, от имени которого осуществляется управление; это, по Веберу, осуществлялось самыми различными способами, вплоть до всей полноты прав на землю и полного закабаления подданных, включающего «право продажи»; при этом «штаб управления» не имеет никакой профессиональной специализации, как и сословных привилегий, его члены полностью зависят от милости и расположения господина. М. Вебер выделяет два способа формирования «штаба управления» [5, 162-163]:

(I) традиционный, из «патримониально рекрутируемых» лиц, связанных с господином отношениями пиекета, например родственников, рабов, домашней прислуги, клиентов, колоннов, вольноотпущенников;

(II) «экстрапатримониально рекрутируемых» в силу персональных доверительных отношений (лично свободные «фавориты») или личных уз преданности по отношению к сеньору (вассалы), наконец из свободных служащих, выказывающих ему пиекет.

Как отмечает М. Вебер, ««бюрократия» возникла сначала в патримониальном государстве именно как чиновничество с экстрапатримониальной рекрутацией. Но эти чиновники были, прежде всего, личной прислужкой господина» [5, 163]. В этих условиях возникает специфический феномен – особая историческая форма неопатримони-

альной бюрократии. Ее отличие от рационально-легальной бюрократии состоит в том, что в ней отсутствуют или слабо выражены следующие черты:

1. четко обозначенные деловые «полномочия» (как ясно определенные сферы компетенции, которые являются объектом имперсональных правил);
2. четко рационально выстроенная иерархия (как рациональное упорядочивание отношений вышестоящих и нижестоящих);
3. упорядоченная система служебных назначений и последующего карьерного продвижения (в виде формальной системы назначения и продвижения по служебной лестнице на основе свободного контракта);
4. специальная профессиональная подготовка в качестве необходимого условия занятия должности;
5. постоянное содержание, выплачиваемое в денежной форме.

Вместо твердо установленных сфер компетенции, патримониальная бюрократия характеризуется меняющимся набором поручений и полномочий, предоставленных и дарованных по тому или иному случаю правителем/вождем. «Вместо четких деловых полномочий, - пишет М. Вебер, - присутствует взаимное соперничество установленных со стороны господина сначала произвольных, потом все более закрепляющихся и, наконец, часто с помощью традиции превращающихся в стереотип поручений и полномочий. Данное соперничество возникает в особенности благодаря конкуренции за побочные доходы и сборы, полагающиеся как уполномоченным лицам, так и самому господину за приложенные усилия – часто именно благодаря такой непосредственной «заинтересованности» впервые конституируются ведомственные полномочия и, тем самым, существование того или иного «органа власти»» [5, 163-164].

Во всех случаях не служебная дисциплина и не деловая компетенция, как в легальном типе господства, а именно личная верность служит основанием для назначения на должность и для продвижения по иерархической лестнице. При отсутствии же четких сфер компетенции и регулярного фиксированного оклада недвусмысленное разделение между занимающим пост и его должностью вряд ли осуществимо. Соответственно, та или иная степень апроприации должности (служебных функций, обязанностей) является неизбежной; в крайних случаях децентрализованного патримониализма все правительственные полномочия – с соответствующими экономическими правами – могут рассматриваться как частное владение [4, 160-161; 8, 83-84].

В своем анализе патримониализма М. Вебер особое значение придает частному присвоению судебнo-юридических и военных функций государства. В своем письме Г. фон Белову от 21 июня

1914 г. Вебер подчеркивает, что он использует понятие патримониализма именно для обозначения определенных типов политического господства, подразумевающих присвоение публичной власти и связанных с нею юридических и военных полномочий: «терминологически я должен ограничить понятие патримониализма лишь определенными типами политического господства; ... при этом я подчеркиваю принципиальное отличие домашней, персональной или вотчинной власти, с одной стороны, и политического господства (Herrschaft) с другой, при этом последнее не является выражением ни одного из них, но скорее предполагает юридическую и военную власть» [14, хсv].

Анализ теории господства М. Вебера подтверждает идею о том, что его теоретическое наследие заложило исходную аналитическую перспективу развития современной «новой политической науки». Его анализ соотношения типов господства в различных исторических условиях, исследование фундаментальных оснований легитимности, феномена харизматического лидерства, патримониализма, бюрократии, стали парадигмальными основами современных политологических исследований. Важную роль в его концепции играет теория патримониализма, которая, по нашему

мнению, является ключевой для понимания специфики постсоветских траекторий социально-политической и экономической трансформации: особенностей постсоветского капитализма, взаимоотношений власти и бизнеса, процессов формирования современной бюрократии, рационализации «правил игры», реальных приоритетов правящих элит, феномена «захвата государства», коррупции и т.д.

Выделив и подчеркнув публично-политический аспект патримониализма, Вебер не просто существенно переосмысливает смысл данного понятия, но и открывает принципиально новые возможности его использования в сравнительном анализе. Однако в какой степени веберовская трактовка патримониализма была связана с т.н. критическим направлением немецкой медиевистики и опиралась на ее достижения (прежде всего, работы Г. фон Белова), остается достаточно дискуссионным вопросом, как и собственно вся веберовская попытка дифференциации различных вариантов традиционного господства (патриархализма, патримониализма, феодализма, султанизма) [13; 15]. Исследование генезиса веберовской мысли требует своей дальнейшей разработки и, безусловно, является одной из самых актуальных задач современного вебероведения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бусова Н. Модернизация, рациональность и право. – Харьков: Прометей-Прес, 2004. – 352 с.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644-706.
3. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. Попытка сравнительного исследования в области социологии религии. Введение // Вебер М. Избранное. Образ общества: пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – С. 43-77.
4. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім., післямова та коментарі О. Погорілого. – К.: Основи, 1998. – С. 157-172.
5. Вебер М. Традиционное господство: пер. В. А. Шевчук, введ. и научн. ред. А. А. Фисуна // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа, 2004. – Выпуск 2. – С. 161-175.
6. Вебер М. Легальное господство с бюрократическим штабом управления // Политология: Хрестоматия / Сост. Б.А. Исаев, А.С. Тургаев, А.Е. Хренов. – СПб.: Питер, 2006. – С. 85-89.
7. Вебер М. Жизнь и творчество Макса Вебера. – М.: РОССПЭН, 2007. – 656 с.
8. Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс. – М.: Политиздат, 1991. – 368 с.
9. Кутуев П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. – К.: Сталь, 2005. – 500 с.
10. Масловский М.В. Веберовская концепция патримониализма и ее современные интерпретации // Социологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 95-109.
11. Патрушев А.И. Расколдованный мир Макса Вебера. – Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 208 с.
12. Mommsen W.J. Max Weber's «Grand Sociology»: The Origins and Composition of *Wirtschaft und Gesellschaft*. *Soziologie // History and Theory*. – 2000. – Vol. 39. – No. 3. – P. 364-383.
13. Murvar V. Some Reflections Weber's Typology of Herrschaft // *Sociological Quarterly*. – 1964. - Vol. 5. – No. 4. – P. 374-384.
14. Roth G. Introduction // Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Ed. by G. Roth and C. Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – P. xxxiii-cx.
15. Roth G. The Genesis of Typological Approach // Bendix R. and Roth G. *Scholarship and Partisanship. Essays on Max Weber*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – P. 253-265.
16. Schluchter W. *Rationalism, Religion, and Domination: A Weberian Perspective*. – Berkeley, University of California Press, 1989. – 595 p.
17. Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology* / Ed. by G. Roth and C. Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. – 1469 p.

РЕЦЕНЗІЯ

С.М. КУДЕЛКО

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ

Куделко Сергій Михайлович - професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Каразіна, заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук

Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х.: «Курсор», 2008. – 122 с.

Рецензована праця присвячена теоретичним проблемам становлення та розвитку історії повсякденності як одного з популярних напрямків сучасної історичної науки на Заході, в Росії та в Україні в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Авторка здійснила першу в українській історіографії спробу комплексного огляду історіографії проблеми у західноєвропейській і північноамериканській науковій традиції від зародження у колі французьких анналістів у першій третині ХХ ст. до її поширення і закріплення у Британії, Голландії, Німеччині, Італії, США в другій половині минулого століття.

Дослідниця охарактеризувала загальні підстави формування повсякденнознавства як напрямку історичних студій, вирізняла специфічні особливості розвитку напрямку у різних країнах. Вона розглядає зародження нового історико-антропологічного напрямку як закономірне явище у розвитку гуманітарних наук в цілому та історичної, зокрема. Закріплення наукового інтересу до щоденної історії в дослідницьких колах вона пов'язує не тільки з закономірним розвитком науки, але й зі змінами, що сталися у суспільному житті світу в останній третині ХХ ст. На її думку, передусім тенденції демократизації і стабілізації життя в провідних країнах Європи зумовили соціальну зацікавленість учених не тільки інституційно-державницькою, ідейно-політичною, воєнною історією тощо, а й приватно-побутовою сферою життя звичайних людей.

Дослідниця вважає, що в сучасній російській і українській історичних науках вивчення проблем повсякденності здійснюється крізь призму осмислення тоталітарного радянського минулого, що позначилось не тільки на фактографії життя, а й на методології науки. Авторка поділяє погляд інших дослідників, що в пострадянській історичній науці історія повсякденності є радше виразом альтернативного погляду на минуле, спробою його осмислення, але ще не є сформованою методологічною концепцією.

У другому розділі значну увагу зосереджено на понятійному полі історії повсякденності: від етимологічних витоків слова «повсякденність», його аналогів і синонімів до сучасного наукового наповнення дефініцій.

Цікавим є параграф, присвячений аналізу міждисциплінарних запозичень історії повсякденності. Тенденція до міждисциплінарності є, на думку дослідниці, важливим наслідком докорінної зміни соціальних функцій історії у розв'язанні проблем, поставлених перед сучасною людською цивілізацією.

По-перше, статус історії серед інших наук останнім часом помітно зріс у зв'язку з світовою демократизацією та глобалізацією, вона стає більш затребуваною у справах наукового прогнозування майбутнього, методик транзитології та інтеграції тощо.

По-друге, це усвідомлення самими істориками, з одного боку, недосконалості так званих «чистих» історичних теорій (у ХІХ ст. – позитивізму, в ХХ – модернізації і прогресу), а з іншого, недостатності макроісторичних підходів до минулого, коли реальна історія людей залишалась ненаписаною і тому невідомою, натомість мікроісторичні дослідження підказували запозичення з інших наукових систем. Разом з тим, цілком слушними є застереження авторки стосовно надмірного захоплення щоденним буттям людей, коли визначальні політичні, економічні, соціально-культурні події можуть бути втраченими.

У рецензованій праці запропоновано також теоретичний аналіз можливостей різного типу джерел історії повсякденності: офіційних державних (політичних) документів, приватних письмових свідчень (листів, мемуарів, щоденників, нотаток), візуальних інформаційних носіїв (фотографій, кінодокументів, листівок, плакатів, афіш тощо), художньої літератури і публіцистики.

Все це дає право схвально оцінити працю О.Коляструк і рекомендувати її всім, хто цікавиться проблемами сучасної історичної науки, насамперед історіографією та методологією.

В.М. ХІТЕРЕР

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ ОЛЕГА КОЗЕРОДА «ЄВРЕЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ: 1921–1929 РР.»

Хітерер Вікторія Михайлівна - асистент професора університету Мекон, Джорджія (США), доктор філософії

Козерод О.В. «Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр.» – Київ: Видавництво Савчина, 2003. – 314 с.

Книга Олега Козерода є одним із перших серйозних наукових досліджень з цієї теми. Автор використав у своїй роботі велику кількість раніше не надрукованих архівних документів із різних архівів України та багато публікацій на цю тему. Дослідник показує, як історичні події періоду нової економічної політики в Україні відобразилися на житті українського єврейства. Це – і події подолання наслідків громадянської війни, котра принесла небаченне зростання антисемітизму і криваві єврейські погроми. Це й встановлення Радянської влади в Україні: більшовики припинили погроми, але встановили такий політичний режим, що «більшості євреїв у Росії стало рідше нічого робити». Але куди тікати? Та як може втекти маса в кількості три мільйона чоловік? Деяка частина євреїв емігрувала з України в роки громадянської війни і перші роки Радянської влади, але більшість євреїв там так і залишилася, пристосовуючись до нових реалій життя. Автор зазначає також, що радянська влада вже у ці роки боролася із еміграцією євреїв із країни. Впроваджена Радянською владою політика терору не могла не відобразитися на євреях. Розпочалися переслідування та арешти сіоністів, закриття синагог і єврейських навчальних закладів. Олег Козерод зібрав у своїй книзі цікаві відгуки української та зарубіжної преси на процес встановлення Радянської влади в Україні та відношенні її до єврейства. Преса тих часів писала про політичну боротьбу, переслідування іудейської релігії, бажанні євреїв емігрувати із країни. Спроби віруючих євреїв захистити синагоги від закриття та їх листи із протестами до влади повністю ігнорувалися останньою. Єврейство України на початку 1920-х років опинилося у вкрай важкому економічному становищі, що було слідством I Світової і громадянської війн, а також політики військового комунізму, котра проводилася більшовиками. Автор зазначає, що в ці роки серед єврейського населення, як і серед усього населення України, панував голод. У книзі розглядаються як реалізовані, так і нереалізовані проекти Радянської влади щодо зміни структури

єврейського населення. Це – перш за все створення сільськогосподарських поселень в Україні і проект створення єврейської національної автономії в Криму, переселення євреїв на Далекий Схід у Біробіджан. Автор не обходить також і найбільш актуальні та болючі проблеми в україно-єврейських відносинах, у тому числі проблеми кривавих наклепів у 1920-ті роки, дискусію щодо судового процесу над С. Шварцбардом за вбивство Симона Петлюри. В цілому рівень антисемітських настроїв у цей період був досить великий. Так, серед представників українського селянства інколи слово «непман», котре було синонімом «експлуататор», часто-густо асоціювалося у масовій свідомості із словом «єврей». Автор описує релігійне життя українського єврейства, а також посилення антирелігійної кампанії у другій половині 1920-х років, ліквідацію радянською владою єврейських громадських і політичних організацій, котрі повністю не підтримували її політики по тим або іншим питанням. Одна із глав книги присвячена питанню єврейського культурного і наукового життя, розвитку єврейського мистецтва в Україні у 1919-1920 рр. У ній описується діяльність товариства «Культур-Ліга» Першого всеукраїнського державного єврейського театру (ДержСЕТ) у Харкові. Автор звертає увагу на взаємодію та творче співробітництво їхніх представників. У 1920-ті роки в Україні жили та працювали відомі єврейські поети та письменники: Д.Гофштейн, І.Фефер, Л.Квітко, І. Кіпніс, П.Маркіш, Д.Бергельсон та багато інших. Це були часи розквіту радянської єврейської культури на ідиш. Але розквіт цей відбувався у рамках строго окреслених Радянською владою, котра стежила як за тематикою творів, котрі створювалися та друкувалися, так і за їх змістом. Книга Олега Козерода, звичайно, не вичерпує задану тему, але вносить суттєвий внесок до її вивчення. Наведені у книзі документи і факти надзвичайно цікаві. Книга написана доступною мовою та, безумовно, буде цікавою як для дослідників, так і для широкого кола читачів.

ABSTRACTS

HISTORY

Kolesnykov K.M. Trade and Its Regulation in Antiquity: General Tendencies and North Black Sea Specifics (Part II)

This work is devoted to the analysis of regulation methods of trade in the ancient states of Northern Black Sea Region in Classical, Hellenistic and Roman periods such as the free-trade privilege's (atelia), trade monopoly, financial regulation etc.

Morozov O.V. The Russian Empire's Foreign Trade Policy in Conditions of the Continental Blockade of 1807–1812 Years

In the article the circle of questions that bound up with influence of the Tils's pact on a foreign economic strategy of the Russian Empire is considered.

Kosyack S.M. German Religious-Missionary Movement in Africa (the Second Part of the 19th Century)

Kolyactruck O.A. Daily Life of the Soviet Society of 1920–1930 Years in Contemporary Russian Historiography

Dutchack V.V. Ukrainian Revolution in Katerinoslav and Kherson Regions. Closing Period (the Observation of Actions of 1921)

Tarasov V.V. The Gorbachov Perestrojka' Image of 1985–1991 Years in Contemporary Historiography: the Problem of Terminology and Interpretation

Marchenko R.V. Commissions and Groups of Development of the Project of New Constitution of Independence Ukraine in 90-s of the 20th Century: Forming, Personal Stuff, Results of Activity

PHILOSOPHY

Gromov V.E. To the Question about Spiritual Content of Morality. Ethics of Rational Egoism and Moral Life

The author insists, that the main problem of modern society is the problem of spiritual understanding of society life activity. The author investigates the ethic foundations of human egoism and spirituality.

Aytov S.Sh. Philosophical Sciences, Historical Anthropology and Investigation of Social-Cultural Phenomenon of Intelligentsia

This article is devoted to investigation of adaptation of philosophy of science, philosophy of history, historical anthropology methodological approaches for analysis of intelligentsia socio-cultural significance in societies and civilizations development. These sciences conceptions, which allow to research intelligentsia role in social and civilization dynamics are considered. Intelligentsia's social-cultural and civilization functions are investigated.

Panfilov V.A., Kolomejtsev A.E. The Problem of Truth in Abstract and Applied Mathematics (Part II)

Pavlova T.S. Transcendental-Anthropological Foundations of Antinomian Status of Morality and Law in I. Kant's Practical Philosophy

In the article is being considered morality and law in I. Kants' practical philosophy. The main emphasis is placed on their transcendental-anthropologic basis. Besides this, the attention is paid to correlation between morality and law, because the essence of these categories is being disclosed right in their correlation.

Osetrova O.O. S. Freud: Theory of Desire to Death and Its Meaning

Kravtsov Yu.S. Communicative Problems of Information Society

In article are looked, on the one side, state meaning of «speaking», «communication», «information» and their connection with each other. The author pays our attention on

principal new filling them by the content, which contains communicative technologies of contemporary information society.

Alexandrova E.S. Institutional Foundations of Becoming the Middle Class in Contemporary Ukrainian Society

A specific and progress trends of any society and forming of middle class in him concerns by character of base economic . Social can serve by an instrument in perfection of socially-group structure in Ukrainian society. In modern Ukraine the of the planned system of management co-operate and interlace with the of market economy, «institutional traps» which to becoming and development of valuable middle class appear as a result.

SOCIOLOGY

Akimov D.I. The Territorial Marketing and «Euro 2012»

Problems, linked territorial marketing as to one of important and claimed in the conditions of modern Ukrainian society conceptions of the socially-market adjusting of development of cities and territories, are analyzed in the article. The basic objects of the similar marketing are examined: population, tourists, investors. Such factors, influencing on an attractiveness for them one or another region, as real level of his development and prosperity, image and reputation of region, are analyzed in detail. In a practical plan the lifted problems tie down to the questions of organization of Championship of Europe on football of «Euro-2012».

Bezrukova O.A. Becoming of Sociology of Childhood: From Researching of Socialization to the New Sociological Branch

In the article the author considers the changes in scientific approaches to the determination of childhood and its place in a society. Different approaches which prevailed in sociological, psychological and pedagogical science apropos of this are cited. It is emphasized that the necessity to form interdisciplinary approaches to the childhood consideration taking into account the experience we have today and new social realities appeared in a new conditions. It is proposed to pay attention to the scientific childhood studying as a special element of the social structure, in which «subject and subject approach» are dominating, without abandoning traditional socialization studies.

Zos'ka Ya.V. Student Lifestyle: Experience of Determination of the Method of Researching

In the article the analysis of experience of study of lifestyles consumers is presented both in world practice and achievements of the Ukrainian sociologists; the attempt of research of lifestyles student young people is carried out as con of services of higher education; a research method is offered and the results of empiric researching are presented.

Durmanenko O.O. Religiousness of Students: Perspective of Sociological Investigation (Based on Volhyn Students' Life)

Much attention is paid to the religiousness of a personality as an external behaviors – religion in the context of modern transformations of our society. Author's investigation of religiousness of students of Volhyn National University named after Lesya Ukrainka and the analysis of these results are given in the article.

Nechitajlo I.S. Researching of the Role of Education as the Factor of Forming of Social-Class Identity (Some Results of Deep Group Interviews)

The article is devoted to the problem of studying of process social-class identification by educational institutions. It is based on results of author's sociological research carried with using by the method deep group interviews. The accent is done on the influence of curriculums and specific educational environment in high school on vital reference points of students, designing of various vital strategy to achievement of those or other social-class positions.

Matvijchuck T.D. Social Identity in the Context of Development of Civil Society

The purpose of this article is the theoretical analysis of the social identity's role in civil society development processes. Social identity in the civil society context is considered by the author like one of the social factors of such society development.

Baback I.M. Personal Identification as Social-Psychological Mechanism of Overcoming of Poverty

The article is devoted clarification of features and value of socially psychological mechanism of authentication of personality in the process of overcoming poverty in the conditions of forming of Ukrainian civil society.

Myagkih V.B. Researching of Health in Ukrainian Sociology: Historical Aspect

The article deals with such actual problem as the modern Ukrainian population state of health that needs urgent decision. Genesis of presentations on health, this phenomenon investigation in Ukrainian social science, its historical periods and main research schools are analyzed. The author shows that among the most developed aspects of health research are applied ones which connected to physical health, drug addiction, alcoholism, health state of determined social groups. And the least investigated are theoretical questions connected to health as social phenomenon and healthy way of life.

Beregovoj V.I. Objective Negative-Reflective Sociological Notion Field in Quantitative Methods of Forecast of High Point of Military-Political Conflict (Part I)

Actuality of theme of consideration is determined by those methodological defects, what present in quantitative methods prognostications of apogee of military-political conflict, by possibility of theoretical and practical their decision. First the objective negative-reflection sociological notion field opens up. For the exposure of scopes of quantitative methods of prognostication of apogee of military-political conflict the method of negation is used.

POLITICAL SCIENCE

Tupytsya O.L. Models of Interrelations of Trade Unions and Political Power in the Context of Contemporary World Experience

Zherebkin M.S. From ideological analysis to the critique of ideology and the importance of this 'new turn' in political theory for an analysis of the phenomenon of Postcommunist national ideologies

Davydovych S.N. Becoming of Multipartism System as the Main Condition of Democratization of Society

The article deals with peculiarities and tendencies of multipartism development in Ukrainian society. Multipartism is defined as one of the conditions and guarantee of state democratization. The article emphasizes on necessity of liquidation of negative events which slow down the multipartism system development.

Severinyuck V.M. Scientific-Theoretical Origins of Conceptual Frameworks of Political Behaviorism

The article decides on the retrospective point of view on the problem of the political behaviorism in the context of the evolution in the sphere of behavior aspect of scientific research. The author analyses the concepts of «classical behaviorism», «neobehaviorism», «radical behaviorism», «post-behaviorism». The article defines major principles and methodological role of the author's concept of the «system behaviorism».

Lend'el M.O. Theoretical-Methodological Aspects of Researching of Central and Eastern Europe States' Local Political Elites

The author makes concise analysis and generalization of the main theoretical hypotheses that can be used for the research of the local political elites in the Central and Eastern European post-communist societies.

Hudolij A.O. The Dwight Eisenhower's Philosophy of Foreign Policy

The article is devoted to analysis of foreign policy of ex-president of the USA D. Eisenhower. Nuances of the foreign affairs model developed by President Eisenhower during his first term of presidency and stereotypes typical for political environment of the president have been described.

Tkachenko O.M. Problems of Gender Equality in the Context of Main Types of Democracy**Stryapko I.O.** Spreading of Ukrainian Literature Language in Trans-Carpathian Region in 20-s of the 20th Century

The article is about discussions on language problems, which were very actual on the beginning of the 20th century, when Transcarpathia, after years of denationalization by Hungarian authorities, gained its right to use the «national language». But what was «national»: Ukrainian, Russian or maybe dialect? «Prosvita» was the strongest power to inspire and to spread Ukrainian language in the Region. But the language debates caused the division of the intellectual elite and society as a hole into two antagonistic parts: those, who were for Ukrainian language, and those, who were for Russian.

Majboroda M.I. «National Union Our Ukraine» in Political Process of Donetsk Region

The article deals with the problem of activity of «National Union Our Ukraine» Party in the political process in Donetsk Region. Particularly the author analyses the process of structural formation of the Party in the Region. Here it has well-developed network of local organizations which makes it possible to be full of vitality. In addition the author evaluates basic forms of the Party's activity in Donetsk Region. He indicates that currently «National Union Our Ukraine» is not represented in local administration here. The basic forms of the Party's activity in the Region are various party events – actions as well as information activity. However, actions conducted in the Region by the Party don't reflect real interests of its people. At the same time information activity which consists of the party information dissemination among people at the regional and national level, is inconsequent and ineffective. The author believes that the leaders of the Donetsk region organization have to take into account and to correct deficiencies in its activity.

Plakida R.M. Youth Work Movement as a Specific Feature of Youth Movement of Donetsk Region

This research paper is devoted to analysis of the latest development and modern condition youth worker movement as specific direction of the youth movement Donetsk region. The main trends of activity youth worker associations are considered, its efficiency is evaluated. In article it's motivated necessity of the working out of the regional program of support youth worker movement, it's drawn conclusions about significant role of the youth worker associations in vital activity of the young population Donetchiny.

Proskurina O.O. Political Culture of Ukraine: Periods and Tendencies of Development from Perestrojka to Nowadays

The article is accented by attention on the stages of development of perestrojka period of Ukraine and problems of democratic transformation of political culture, arising up in a country in alteration time and to our days.

Ryback A.I. Analyses of State Policy: Some Theoretical Aspects

On the basis of generalization of achievements of foreign and domestic science to expose the basic theoretical aspects of research (analysis) of state policy. In particular, positions of foreign and domestic authors are represented in relation to a concept-category vehicle. Approaches are found out in relation to understanding of categories: «policy», «state policy», «public policy», «analysis of policy», «research of policy» and others like that. The block of questions of related to maintenance and functional filling of that we understand the «analysis of state policy under terms is reflected» («research of state policy»). Underlined excellent value in research of different types of analysts and functional differences are indicated between them.

Mychailovs'ka O.G. Institutionalization Deformations in the Process of Development of Civil Society in Ukraine

One of the features of modern political development of Ukraine is the process of institutionalization of civil society. An attempt was given analyze the conditions and factors to specify the tendencies of the process of formation and civil society institutions development in Ukraine.

Fisun O.A. Patrimonialism in the theory of domination of Max Weber

The article is devoted to analysis of patrimonialism in the Weberian theory of domination. There are analyzed the key types of domination (traditional; rational-legal; charismatic). The main patrimonial models are outlined: pure, estate, sultanistic patrimonialism. Special attention is focused on specificity of bureaucratic relations in rational-legal and patrimonial administration.

REVIEW

Kudelko S.M. History of Daily Life Through the Prism of Historiography and Methodology

Hiterer V.M. The Review of the Oleg Kozherod's Book «Jews of Ukraine in the Period of New Economical Policy: 1921–1929 Years»

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології

УМОВИ ПРИЙМАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ:

1. Статті приймають в електронному вигляді (формат MS Word 7.0/97 або rtf) разом з друківаним примірником роботи за власним підписом автора. Обсяг - до 14 сторінок комп'ютерного набору. Рукописи мають бути відредаговані. Текст подається в авторській редакції, за точністю викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів. Рукописи не повертають.

2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання (якщо є), адреси (домашня і робоча) та контактний телефон.

3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша – А4 (210x297 мм), верхнє поле – 2 см, нижнє – 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см, розмір символу (кегель) – 14, інтервал – 1,5. Сторінки нумерувати непотрібно. Назва статті – великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Після назви курсивом – інформація про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада, наукове звання та ступінь). Далі – текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймають українською, російською та англійською мовами.

4. Звертаємо особливу увагу на оформлення бібліографічного списку. Бібліографічний список озаглавлюється – **Література**; якщо автор використовує поряд з науковою літературою також історичні джерела – **Джерела та література**. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латиницею – після кириличної) із зазначенням автора (прізвище, ініціали), назви роботи, місце видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю – сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на те ж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номер сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1.

5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого чи безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури. Вставлені до тексту графіки, схеми і малюнки автор має подати в окремих файлах (для малюнків формат tif, для схем, графіків та таблиць – MS Excel 97), імпортовані в Word ілюстрації не можуть бути використані для подальшої роботи. Графічна інформація подається в чорно-білому варіанті.

6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською й українською (російською) мовами. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.

7. Рукописи не рецензують і не повертають. Редакційна експертиза проводиться виключно для внутрішнього використання. Статті за підписами авторів відбивають їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії. Редакція залишає за собою право скорочувати статті та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

8. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Умови публікації дисертаційних досліджень обговорюються окремо.

РУКОПИСИ ПРИЙМАЮТЬ ЗА АДРЕСОЮ:

Україна, 49000,
м. Дніпропетровськ,
вул. Леніна, 14, к.5
(з 9⁰⁰ до 12⁰⁰ та з
13⁰⁰ до 18⁰⁰) або
надсилають
електронною поштою
(e-mail) за адресами:
almagrani@list.ru

Тел.: (056) 744-38-41
Факс.: (056) 744-42-39

Редакція альманаху «ГРАНІ» звертає увагу авторів на підвищення вимог Вищої атестаційної комісії України до фахових публікацій, в яких відбиваються результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора і кандидата наук. Згідно з пунктом 3 Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 наукова стаття, що подається до друку, повинна містити наступні необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
- Для більш детального ознайомлення зі змістом даної Постанови редакція повністю друкує її текст.